

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XXXVI

Катарина ДМИТРОВИЋ
ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ
СТАНОВНИШТВА БРОЗНАНОГ
ДОБА У ДРАГАЧЕВУ

Мр Дејан РАДИЧЕВИЋ
АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА
НА ЛИШКОЈ БАВИ КОД ГУЧЕ
У 2002. И 2006. ГОДИНИ

Марија ОРБОВИЋ
НЕПОЗНАТА
МИЛЕНА БОЈОВИЋ

Др Милош РАДОВАНОВИЋ
УГОСТИТЕЉСКИ ОБЈЕКТИ
У ЧАЧКУ (ДО ДРУГОГ
СВЕТСКОГ РАТА)

Тадија СТЕФАНОВИЋ
АРХИТЕКТУРА
ХОТЕЛА „КРЕН“ У ЧАЧКУ

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
„ЗАПУШТЕН ВИНОГРАД
ГОСПОДЊИ“ :
РЕЛИГИОЗНОСТ
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ
ТОКОМ XX ВЕКА
(ПРВИ ДЕО)

ЧАЧАК, 2006

ISSN 0550-7202

C
P 11-398 1-17

UDK - 06.055.2(497.11)
YU ISSN 03507262

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА XXXVI

ЧАЧАК
2006

ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXVI

COLLECTION
OF WORKS OF THE
NATIONAL MUSEUM
XXXVI

RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XXXVI

Редакциони одбор

др Милоје ВАСИЋ, др Мирослав Јовановић,
др Ивица ТОДОРОВИЋ, мр Гордана Јеремић,
Делфина РАЈИЋ, Невенка БОЈОВИЋ,
Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Оснивач и први уредник

Милован ВУЛОВИЋ

Ликовно-графички уредник

и компјутерски слог

Светлана ЏИДА

Лектор и коректор

мр Маријана МАТОВИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Фотографија на предњој корици

Хотел „Крен” (разгледница, НМЧ, И 1944)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Цара Душана 1, ЧАЧАК

www.cacakmuzej.org.yu

e-mail: camuzej@sbb.co.yu

Штампа

„ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР” – Чачак

Тираж

500

САДРЖАЈ	Катарина ДМИТРОВИЋ ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ СТАНОВНИШТВА БРОНЗАНОГ ДОБА У ДРАГАЧЕВУ	11
	Мр Дејан РАДИЧЕВИЋ АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ЛИШКОЈ ЂАВИ КОД ГУЧЕ У 2002. И 2006. ГОДИНИ	31
	Александра БАБИЋ, мр Гордана ЈЕРЕМИЋ ДВОРИШТЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ – ИСТРАЖИВАЊА 1977. ГОДИНЕ	49
	Мр Гордана ЈЕРЕМИЋ, Момир ВУКАДИНОВИЋ ДВОРИШТЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ – ГЕОФИЗИЧКА ИСТРАЖИВАЊА У 2006. ГОДИНИ	63
	Марија ОРБОВИЋ НЕПОЗНАТА МИЛЕНА БОЈОВИЋ	77
	Др Милош РАДОВАНОВИЋ УГОСТИТЕЉСКИ ОБЈЕКТИ У ЧАЧКУ (ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)	99
	Тадија СТЕФАНОВИЋ АРХИТЕКТУРА ХОТЕЛА „КРЕН” У ЧАЧКУ	119
	<u>Љубомир МАРКОВИЋ</u> , др Светислав Љ. МАРКОВИЋ УСМЕНА СВЕДОЧЕЊА О ПОКУШАЈУ ШИРЕЊА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА НА МОРАВИЧКИ КРАЈ	143
	Ковиљка ЛЕТИЋ ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА У ГУЧИ	159
	Драгољуб М. ВУЈОВИЋ ГЕОПРЕМЕР У МОРАВИЧКОМ ОКРУГУ (ЧАЧАК, ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ, ЛУЧАНИ И ИВАЊИЦА) И ОСНИВАЊЕ КАТАСТРА ЗЕМЉИШТА	175

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ „ЗАПУШТЕН ВИНОГРАД ГОСПОДЊИ” : РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ XX ВЕКА (ПРВИ ДЕО)	191
Радован М. МАРИНКОВИЋ ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ	249
Мирјана РАЦКОВИЋ ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ УМЕТНИЧКЕ ГАЛЕРИЈЕ „НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ” У ЧАЧКУ (1961-2006)	271
Снежана ШАПОЊИЋ-АШАНИН БОЖИЋНИ ЦИКЛУС ПРАЗНИКА	307
Мр Гроздана КОМАДИНИЋ РЕЧНИК НАРОДНЕ ДУХОВНЕ КУЛТУРЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА (ИЗБОР)	359
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2006. ГОДИНИ	377
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О МАНИФЕСТАЦИЈИ „ЛЕТЊИ ДАНИ КУЛТУРЕ” У ЧАЧКУ У 2006. ГОДИНИ	395

CONTENTS

Katarina DMITROVIC FUNERAL CUSTOMS OF THE BRONZE AGE INHABITANTS IN DRAGACEVO	11
Dejan RADICEVIC, M. A. ARCHEOLOGICAL RESEARCHES AT LISKA CAVA NEAR GUCA IN 2002 AND 2006	31
Aleksandra BABIC, Gordana JEREMIC, M. A. NATIONAL MUSEUM YARD IN CACAK – RESEARCHES IN 1977	49
Gordana JEREMIC, M. A., Momir VUKADINOVIC NATIONAL MUSEUM YARD IN CACAK - GEOPHYSICAL RESEARCHES IN 2006	63
Marija ORBOVIC UNKNOWN MILENA BOJOVIC	77
PhD Milos RADOVANOVIC, architect CATERING FACILITIES IN CACAK (UNTIL II WORLD WAR)	99
Tadija STEFANOVIC ARCHITECTURE OF THE HOTEL ‘KREN’ IN CACAK	119
<u>Ljubomir MARKOVIC</u> , Svetislav MARKOVIC, PhD ORAL TESTIMONIES ABOUT THE TRIAL OF TOPLICA REBELLION TO SPREAD IN MORAVA REGION	143
Koviljka LETIC WOMEN’S CRAFTSMEN SCHOOL IN GUCA	159
Dragoljub M.VUJOVIC SURVEYING OF LAND IN MORAVA REGION (CACAK, GORNJI MILANOVAC, LUCANI AND IVANJICA) AND FOUNDING OF LAND CADASTRE	175

Milos TIMOTIJEVIC
"NEGLECTED LORD'S ORCHARD": RELIGIOUS
PRACTICE IN CACAK REGION DURING XX CENTURY 191

Radovan M. MARINKOVIC
PROTOCOLS OF DEAD ABOUT HARDSHIPS
OF CACAK CITIZENS FROM JANUARY 1, 1942
TO DECEMBER 31, 1944 249

Mirjana RACKOVIC
PUBLISHING ACTIVITY OF ART GALLERY
'NADEZDA PETROVIC' IN CACAK (1961-2006) 271

Snezana SAPONJIC-ASANIN
CHRISTMAS HOLIDAYS CYCLE 307

Grozdana KOMADINIC, M. A.
GLOSSARY OF FOLK SPIRITUAL CULTURE
OF CACAK REGION (SELECTION) 359

Delfina RAJIC
REPORT OF NATIONAL MUSEUM ACTIVITIES
IN 2006 377

Delfina RAJIC
REPORT OF MANIFESTATION
'SUMMER CULTURAL DAYS' IN CACAK IN 2006 395

TABLE DES MATIÈRES	Katarina DMITROVIC LES COUTUMES FUNÉRAIRES DE LA POPULATION DE L'ÂGE DU BRONZE AU DRAGACEVO	11
	Mr Dejan RADICEVIC LES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À LA LISKA CAVA PRÈS DE GUCA AU COURS DES ANNÉES 2002 ET 2006	31
	Aleksandra BABIC, Mr Gordana JEREMIC LA COUR DU MUSÉE NATIONAL, CACAK- RECHERCHES DE L'ANNÉE 1977	49
	Mr Gordana JEREMIC, Momir VUKADINOVIC LA COUR DU MUSÉE NATIONAL À CACAK- RECHERCHES GÉOPHYSIQUES DURANT L'ANNÉE 2006	63
	Marija ORBOVIC MILENA BOJOVIC, L'INCONNUE	77
	Dr Milos RADOVANOVIC LES ÉDIFICES HÔTELIERS À CACAK (JUSQU'À LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE)	99
	Tadija STEFANOVIC L'ARCHITECTURE DE L'HÔTEL "KREN" À CACAK	119
	<u>Ljubomir MARKOVIC</u> , Dr Svetislav LJ. MARKOVIC LES TÉMOIGNAGES ORAUX SUR LA TENTATIVE D'EXPANSION DE L'INSURRECTION DE TOPLICA SUR LA RÉGION DE LA MORAVA	143
	Koviljka LETIC L'ÉCOLE ARTISANALE DE FILLES À GUCA	159

<p>Dragoljub M. VUJOVIC LE GÉO-MESURAGE DANS LA CIRCONSCRIPTION DE LA MORAVA (CACAK, GORNJI MILANOVAC, LUCANI ET IVANJICA) ET LA CONSTITUTION DU CADASTRE DES TERRAINS</p>	175
<p>Milos TIMOTIJEVIC “LE VIGNOBLE DOMINICAL NÉGLIGÉ”: LA RELIGIOSITÉ DANS LA RÉGION DE CACAK DURANT LE XXème SIÈCLE (PREMIÈRE PARTIE)</p>	191
<p>Radovan M. MARINKOVIC LES PROTOCOLES DE DÉCÈS À PROPOS DE LA PERTE DES CITOYENS DE CACAK DU 1er JANVIER 1942 AU 31 DÉCEMBRE 1944</p>	249
<p>Mirjana RACKOVIC L’ÉDITION DE LA GALERIE D’ART “NADEZDA PETROVIC” À CACAK (1961-2006)</p>	271
<p>Snezana SAPONJIC-ASANIN LE CYCLE DES FÊTES DE NOËL</p>	307
<p>Mr Grozdana KOMADINIC LE DICTIONNAIRE DE LA CULTURE SPIRITUELLE NATIONALE DE LA RÉGION DE CACAK (CHOIX)</p>	359
<p>Delfina RAJIC EXPOSÉ SUR LE TRAVAIL DU MUSÉE NATIONAL DURANT L’ANNÉE 2006</p>	377
<p>Delfina RAJIC COMPTE-RENDU DE LA MANIFESTATION “LES JOURNÉES ESTIVALES DE LA CULTURE” À CACAK DURANT L’ANNÉE 2006</p>	395

Катарина
ДМИТРОВИЋ

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ СТАНОВНИШТВА БРОНЗАНОГ ДОБА У ДРАГАЧЕВУ

УДК: 903.5:393(497.11)„637”

АПСТРАКТ: У раду се, кроз анализу резултата истраживања двадесет једног тумула из бронзаног доба на територији Драгачева, пружају могућа тумачења материјалних остатака погребних обреда. Износи се и основне карактеристике погребних обичаја кроз развојне фазе овог периода.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: бронзано доба, хумке, гробне конструкције, погребни обреди, култ мртвих

Територија Драгачева припада северном делу Унутрашњих Динарида Старовлашко-рашке висије. Ова брдско-планинска област, смештена југозападно од Чачка, ограничена је Моравицом, Овчарско-кабларском клисуром и венцем планине Јелице до планина Троглав и Чемерно. Јелички венац чини природну границу Драгачева са Чачанском котлином.¹ Поред интензивне теренске активности Симе Тројановића с краја XIX столећа, стручна и систематска истраживања драгачевских тумула започињу заправо после Другог светског рата, по оснивању чачанског Музеја и запошљавања школованих кадрова. До данас је на овом простору испитан двадесет један тумул,² с тим што су једино некрополе Бабињак у Доњој Краварици и Ивково Брдо у Крстацу у потпуности истражене.

Појам, изглед и порекло хумки

Хумке представљају посебан облик гробне архитектуре у облику калоте, начињене од насуте земље и камена, где се појединачне сахране обављају у посебно конструисаним гробницама постављеним испод калоте. Понекад, у недостатку земље, за формирање тумула се користио камен. Величина тумула је веома различита – креће се од објеката малих димензија, пречника 2–3 m и

- 1 Др Илија В. Поповић, *Општина Лучани: географска проучавања*, Лучани, 2006, стр. 9–11: Територија Драгачева се простире на површини нешто већој од 730 km² и на њеној територији се данас налази лучанска општина површине 454 km². Драгачевском крају припада укупно 49 насеља од којих су поједина данас у краљевачкој, чачанској, ариљској и пожешкој општини. Таква подела је резултат честих административних промена.
- 2 Приказани су само резултати истраживања која су обавили археолози Народног музеја у Чачку. Од наведених истраживања Симе Тројановића преузети су само најпоузданији описи.

висине од око 0,5 m до огромних чији је радијус износио и до 100 m и висине од преко 30 m. У драгачевском крају претежно доминирају објекти средње величине, пречника 10 – 20 m и просечне висине 1 m. Врло је могуће да су првобитно имале већу висину, али су ерозијом и пољопривредним радовима делимично заравњене, а често и потпуно уништене. У вези с тим, треба имати у виду огроман број тумула који се помиње у старијој литератури, а које данас више није могуће уочити на терену.

За оснивање тумула најпре је било неопходно припремити земљиште – нивелација површине предвиђене за основу хумке. Након обављеног погребца и пратећих обреда, насипа се калота тумула која је могла имати камени венац и плашт.

Сахрањивање се обављало на већ утврђен начин. Централно место у тумулу је одређено за примарну сахрану, вероватно неке посебно поштоване личности заједнице. Ексцентрично су могли бити распоређени секундарни гробови, неретко млађи од централне целине. Врсте гробова су доста различите, али се типолошки могу прилично јасно хронолошки одредити.

Све радње које су вршене сведоче о врло развијеном култу мртвих, а посебно ако се има у виду чињеница да су насеља ових заједница, и поред обимне теренске активности, неупоредиво ређе констатована и истраживана. Значај погребног култа у бронзанодопским заједницама првенствено треба везати за процес формирања тумула у тадашњим условима. Насипање калоте, која садржи и по више десетина кубика земље и камена, за праисторијско становништво представљала је вишедневни посао са доста радника, и претежно примитивним средствима за рад. То је, за сада, једина прилично добро позната област религијског живота бронзанодопског човека.

Појава оваквих гробница везује се за продор индоевропских народа који су се у више миграционих таласа из степских области Понта населили и на територију Балкана, те обележава почетак новог раздобља у развоју цивилизације – почетак металних доба. Насељавање нових етничких групација условило је дуготрајан процес сукоба, али и мешања са староседелачким неолитским становништвом. Једна од битних карактеристика индоевропских народа је и развијен култ мртвих који је био скоро потпуно непознат неолитским заједницама. Проблемом индоевропске сеобе бавило се више аутора који се углавном слажу да је процес миграције текао у више сукцесивних таласа током III и почетком II миленијума пре н. е., када је дошло до коначне стабилизације новопридошлог, номадског становништва.³ Дакле, овај процес се окончава током ране фазе бронзаног доба, обележеног формирањем читавог низа културних група.

3 | Алојз Бенац, *Неке карактеристичне појаве на западном Балкану при проуча-вању етничких и културних кретања*, Материјали VI, Београд, 1964, стр. 164; Милутин Гарашанин, *Праисторија Србије I*, Београд, 1973, стр. 218 и даље; Borislav Jovanović, *Indoevropljani i stepska kultura grobova – jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja*, *Istraživanja* 3, Novi Sad, 1974, стр. 5-17; Dragoslav Sreјović, *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije*, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 11, Sarajevo, 1976, str. 117 i dalje; Боривој Човић, *Од Бутмира до Илира*, Сарајево, 1976, стр. 80.

Резултати истраживања

Рајића брдо код Гуче⁴

У централном делу оштећене хумке откривен је камени саркофаг оријентације ЈЗ – СИ. Кости покојника су доста испреметане, тако да се на основу затеченог стања могло закључити да је био положен у згрченом ставу. У гробници је откривен керамички суд, остављен у функцији гробног прилога. На основи хумке, око гробне конструкције, налазио се слој гаражи без гореле земље. Опредeљује се у рано бронзано доба.

Бабињак, Доња Крварица⁵

Хумка 1 – У центру хумке налазио се камени саркофаг, оријентисан дужим странама ЈЗ – СИ, без трагова покојника, у чијој је испуни једино констатован по који комадић гаражи. Очигледно је да се ради о празном гробу – *кенотафу*. Гараж је констатована и уз СЗ страницу саркофага. На извесној удаљености истражена је накнадно укопана гробна целина, опредељена у хришћански период. У оквиру хумке откривена је већа површина са остацима окера и ретким траговима гаражи.

Хумка 2 – У центру хумке налазио се камени саркофаг, доста оштећен накнадним укопавањем скелетног гроба. Саркофаг је био испуњен земљом у којој су откривени сасвим трошни трагови костију, тако да се у овом случају не може са потпуном сигурношћу говорити о кенотафу. Још један скелетни гроб лежао је на око 2 m од постављеног центра. Оба скелетна гроба су накнадно укопана и опредељена у хришћански период. Уз саркофаг се налазило веће спалиште на коме су констатоване трошне људске кости, већа угљенисана греда, а на самом ободу керамички пехар, типичан за рано бронзано доба. На периферном делу спалишта откривене су две концентрације камена на којима су лежали керамички судови, у потпуности распаднути. У сваком случају, ове камене конструкције имају одређен ритуални карактер. Камени саркофази су особени за рано бронзано доба.

Хумка 3 – У централном делу хумке, испод веће површине са запеченом земљом, откривена је конструкција од речног облутка и пешчара око које је кружна површина тамне земље и трагови горелих костију. Под каменом конструкцијом лежала је урна са калцинисаним, недовољно горелим костима покојника. Према типолошким карактеристикама урне, ова гробна целина се

4 Катарина Дмитровић, *Хумка из раног бронзаног доба на локалитету Рајића брдо код Гуче*, Зборник радова Народног музеја XXXIII, Чачак, 2003, стр. 5-8 [у даљем тексту ЗРНМ].

5 Катарина Дмитровић, *Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Крварици*, ЗРНМ XXXIV, Чачак, 2004, стр. 9-18.

опредељује у средње бронзано доба. На периферним деловима хумке откривени су фрагменти две урне и незнатни остаци спаљених костију. Једна урна имала је довољно карактеристика да се определи у средње бронзано доба. У оквиру ове хумке налазила се једна издужена површина са траговима гара и гореле земље на чијем је ободу откривена конична здела, опредељена у рано бронзано доба. Могуће је претпоставити да је постојала примарна сахрана из раног бронзаног доба, уништена накнадним укопавањима, а да је ова здела чинила прилог уз првобитну сахрану. Могуће је и да је реч о кенотафу. По периферном делу хумке констатована је површина издуженог облика са интензивним остацима ватре.

Руја у Дучаловићима⁶

Хумка 9 је оштећена у централном делу накнадним укопавањем. Ту су откривени комадићи калцинисаних костију покојника, трагови гаражи и неколико атипичних фрагмената веће посуде – вероватно урне. Гробни прилози су растурени, а састојали су се од делова накита. Ова целина, највероватније, припада средњем бронзаном добу.

Хумка 10 – У близини постављеног центра налазила се конструкција од камених плоча које формирају сандук – саркофаг, оријентације И – З, у коме нису пронађени остаци покојника, тако да се у овом случају ради о кенотафу. У ковчегу се налазио керамички пехар – гробни прилог који се датује у рано бронзано доба. У самом центру, оштећеном приликом накнадних укопавања, откривена је група камена, а на целој површини спаљене кости, гараж и фрагменти атипичне керамике. Према аналогијама може се претпоставити да је ова конструкција првобитно имала облик ниске купе под којом су се налазиле спаљене кости покојника. Овај тип гробне архитектуре се опредељује у рано бронзано доба.

Хумка 11 оштећена је накнадним укопавањима. У близини центра је откривен керамички суд, опредељен у средње бронзано доба. Површина овалног облика са запеченом земљом, гаром и фрагментима атипичне керамике можда упућује на извесну ритуалну целину. На северној периферији хумке уочено је неколико спорадичних белутака који, можда, представљају остатке оштећеног каменог венца.

Хумка 12 - Уз сам постављени центар лежао је камени саркофаг, постављен у првацу И – З, са скелетно сахрањеним покојником у згрченом положају, са главом на З. Око лобање су констатовани трагови окера. Уз карлицу се налазио керамички пехар, датован у рано бронзано доба. У земљи око ковчега било је трагова гаражи. Друга гробна целина је уништена, можда развлачењем калоте хумке. Састојала се од фрагмената керамичког суда – урне и спаљених костију покојника. Према особинама керамике, може се определити у средње бронзано доба.

6 | Катарина Дмитривић, *Резултати археолошких истраживања праисторијске некрополе под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима*, ЗРHM XXXII, Чачак, 2002, стр. 5-22.

Хумка 13 – На периферном делу хумке истражен је гроб 1 са скелетно сахрањеним покојником, положеним на десни бок у благо згрченом положају, оријентисан СЗ – ЈИ. Покојник је положен на „постељу” правоугаоног облика, начињену од ситнијег и крупнијег кречњака. Као прилог је остављена бронзана пинцета. Ова целина се опредељује у средње бронзано доба. Гроб 2 чинио је венац од ситнијег кречњака унутар кога су лежали веома трошни остаци скелетно сахрањеног покојника, на основу којих се ипак могло утврдити да је покојник положен на бок у благо згрченом положају, оријентисан ЈЗ – СИ. Типолошки, ова врста гробне конструкције се такође може определити у средње бронзано доба. Посебну занимљивост представља налаз керамичког пехара, особеног за рано бронзано доба, у близини центра тумула. У земљи око суда било је трагова гарежи. Може се претпоставити да се ради о уништеној гробној целини или о кенотафу.

Сува Чесма у Лучанима⁷

Гробна конструкција је од наслаганог камена у основи овалног облика. По целој гробници, на свим нивоима налажене су спаљене кости покојника, као и уломци четири керамичка суда, особени за рано бронзано доба. Закључује се да су намерно поломљени и полагани заједно са калцинисаним костима током подизања гробне конструкције. На основи конструкције се налазио слој гарежи, а уз Ј угао и површина са спаљеном земљом и гаром на којој је остављен камени бат. Откривен је и оштећен камени плашт, који је по свој прилици првобитно прекривао целу калоту хумке.

Гротница у Гучи⁸

Хумка 3 – Центар хумке је оштећен накнадним укопавањем. Делимично оштећен гроб 3 је чинила мања шљунковита подлога на којој су се налазиле спаљене кости и уломци урне. Гроб 1 је такође оштећен. Ради се о скелетно укопаном покојнику, веома лоше очуваном, са прилогом бронзаног накита. Око покојника је формирана конструкција од ломљеног планинског камена, прилично оштећена. Гроб 2 је условно опредељен као гробно место. Ради се о правоугаоној површини, формираној од речног шљунка и камених облутака. Није било налаза костију, већ је откривена само бронзана наруквица у функцији прилога. Гроб 4 чини површина шљунка у Ј делу хумке без остеолошких остатака, тако да је могуће да је реч о кенотафу. Слична конструкција, нешто мањих димензија, вероватно накнадно оштећена, пронађена је испод самог хумуса у северном делу хумке.

7 Катарина Дмитровић, *Резултати истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима*, ЗРHM XXXV, Чачак, 2005, стр. 35-41.

8 Лидија Никитовић, Растко Васић, *Гротница у Гучи – некропола под хумкама из бронзаног доба*, Зборник Народног музеја XVIII-1, Београд, 2005, стр. 123-140.

Хумка 4 – У гробу 1 је истражен скелетно сахрањен покојник, положен на десни бок у благо згрченом положају, оријентације С – Ј. Постављен је на „постељу” од шљунка и ситних облутака. С обзиром да је откривен у близини постављеног центра, може се сматрати примарним гробом. Гроб 2 се налазио у И делу хумке. Скелетно сахрањен покојник, положен на десни бок у згрченом положају, оријентисан СЗ – ЈИ, постављен је директно на земљу. Два камена можда указују да је првобитно постојао гробни оквир. У оквиру хумке је констатовано и мање ватриште са запеченом земљом у близини гроба 1.

Хумка 9 – Откривена су два оштећена „прстена” – венца, начињена од ломљеног планинског камена, који су првобитно окруживалаи центар, у коме је откривен гроб 3. Гроб 3 се састоји од овалног спалишта са делимично очуваним оквиром од камена. У слоју печене земље и гара налазиле су се спаљене кости. Овакав тип сахрањивања је карактеристичан за рано бронзано доба. Гроб 1 – покојник је сахрањен у опруженом положају, са рукама на грудима. Оријентација и положај у коме је откривен покојник указују на хришћански период. У гробу 2 откривен је скелет покојника у врло лошем стању, положен на десни бок у благо згрченом положају, оријентације С – Ј. Гроб 4 – покојник је сахрањен на десном боку у благо згрченом положају са шакама поред главе, оријентације СЗ – ЈИ, са прилогом који се састојао од бронзаног накита. Уз покојника су откривена два плочаста камена која, можда, указују на првобитно постојање гробног оквира. У гробу 5 је испитан скелет покојника положен на леви бок, оријентације З – И, са шакама поред главе. Уз скелет је откривено неколико каменова, вероватно остаци некадашње конструкције. Око лобање су пронађени бронзани нопенринзи. На још једну гробну целину, очигледно накнадно уништено, указује бронзани накит, откривен готово на површини тумула. На основу анализе покретног материјала и гробне архитектуре, гробови из Гротнице се опредељују у средње бронзано доба, и то у две касније фазе.

Орница у Гучи⁹

На овом локалитету је истражена једна хумка већих димензија у односу на све остале регистроване тумуле Драгачева. Хумка је оштећена у центру накнадним укопавањем. У насипу хумке су пронађени уломци атипичне праисторијске грнчарије. На западној половини хумке налазила се већа површина издуженог облика са горелом земљом, где су откривени фрагменти керамике и окресаних алатки, тако да ова целина може упућивати на рано бронзано доба. Ватриште на западном делу тумула може се сматрати кенотафом, уколико се не ради о накнадно уништеном гробном месту. Истражене су и две гробне целине које се опредељују у хришћански период.

9 | Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић, Мојсиње : некропола под хумкама из бронзаног и гвозденог доба, Чачак, 2002, стр. 15.

Ивково Брдо у Крстацу¹⁰

Хумка 1 – У насипу тумула је било неколико енеолитских фрагмената грнчарије. Непосредно испод хумусног слоја, у централном делу, налазила се прстенаста конструкција од ломљеног камена без археолошких налаза, испод које је констатован камени саркофаг. У саркофагу су се налазили кремирани остаци покојника са прилогом стрелице од камена. Југоисточно од ковчега се простирала овална површина – ватриште, са траговима гара и печене земље. Централни гроб се опредељује у рано бронзано доба.

Хумка 2 – У центру хумке се налазила ломача са спаљеним костима, која је, након обављене кремације, засута земљом. И ова целина се опредељује у рано бронзано доба.

Хумка 3 – Као посебна целина у овој хумци се може издвојити камена прстенаста површина, постављена око примарног гроба бр. 2. У оквиру ове површине запажено је постојање запечене земље, гаражи и три гробне целине – гробови 1, 3 и 4. Гроб 1 чинила је урна постављена директно на земљу, уоквирена правоугаоном конструкцијом од плочастог камена. Пре њеног формирања обављен је ритуал пурификације ватром. Садржај урне чиниле су калцинисане кости покојника и прилог бронзаног накита. Гроб 2 чинила је урна која је лежала у центру тумула у слоју нагореле земље. Око урне је насатично постављен камен. Такође је и отвор урне прекривен већим плочастим каменом. Гроб 3, заправо, представља двојни гроб. Испод веће масивне плоче нађене су две урне, смештене у засебне конструкције од шкриљастих плоча, сличне минијатурним саркофазима. Једна урна је потпуности уништена, док је код друге успела реконструкција. Осим налаза спаљених костију, прилога није било. Гроб 4 – урна је постављена директно на земљу. Преко суда је постављен плочаст камен који формира овалну површину. Плоче око отвора урне су постављене врло брижљиво. Преко самог обода је остављена једна већа камена плоча. У земљи испод камена констатована је јака концентрација гаражи. Гробови 1, 2, 3 и 4 се не опредељују у средње бронзано доба. Гроб 5 је секундарна целина. Његово укопавање је условило оштећење урне 1. У урни 5 нађено је свега неколико комадића калцинисаних костију. Опредељује се у касно бронзано доба.

Хумка 4 – На нивелисаној подлози у центру тумула формирано је спалиште на коме је извршено спаљивање покојника. Након обављене кремације, кости су прикупљене на гомилу и прекривене каменим плочама које су формирале камену конструкцију у облику ниске купе. Као прилог, остављен је бат од жутог пешчара. Ритуал упућује на рано бронзано доба.

Хумка 6 – Терен припремљен за насипање хумке је најпре нивелисан, а на самој основи су налажени комадићи гара. У централном делу хумке су

10 | Лидија Никитовић, *Крстац – Ивково Брдо, некропола са хумкама из бронзаног доба*, у: „Сахрањивање у бронзано и гвоздено доба”, ЗРНМ, Чачак, 2003, стр. 11-21.

откривене две урне – гробови 1 и 2, око којих је постављена конструкција од камена. Услед лоше печености, обе урне су се распале. У урни 1 је, осим спаљених костију, констатован прилог – керамички судић који се опредељује у средње бронзано доба. Није било трагова ватре. Гроб 3 је, заправо, правоугаона гробна конструкција, начињена од оквира насатично постављених плоча и поплочане подлоге. У њеном централном делу, у танком слоју растресите тамне земље, који несумњиво представља остатке неке органске материје, нађен је бронзани накит. Будући да није било трагова покојника, ова целина се може одредити као кенотаф. Опредељује се у средње бронзано доба.

Занимљиво је да су све истражене гробне целине садржавале само спаљене покојнике, што, можда, сведочи о постојању неке мање аутохтоне популације чији је основни принцип у култу мртвих спаљивање покојника.

Ошљевац у Турици код Гуче¹¹

Усамљена хумка се налазила на истој планинској греди где и хумка на локалитету Рајића брдо, на међусобној удаљености од око 500 m. Са нивелисане подлоге, припремљене за насипање хумке, укопана је јама правоугаоног облика. У испуни јаме су констатовани комадићи гара и масне црвене земље, вероватно окер. Слој земље истог квалитета је прекривао овај укоп, а на њој је лежао слој црвено печене земље. Над централним укопом, у слоју земље у којој су констатовани и комадићи гара, постављен је камени саркофаг без покојника, оријентисан ЈЗ – СИ. Као прилог је остављен један керамички пехар који припада керамографији раног бронзаног доба. Још један исти пехар је остављен у насипу хумке, на истом нивоу. Јама и саркофаг се опредељују као кенотафи. Јама упућује на степске узоре и датује се врло рано – у почетне фазе раног бронзаног доба. Секундарним сахранама се сматрају гробови 2 и 3. Гроб 2 – на површини овалног облика са танким слојем гара издвајала се тамна мрља, настала, вероватно, распадањем органске материје, на којој се налазио прилог – бронзани нож. Остаци покојника нису истражени, тако да се ова целина опредељује као кенотаф. На основу карактеристика ножа, датује се најраније у касно бронзано доба или прелазни период. Гроб 1 – мања кружна површина са танким слојем гара и остацима распаднуте органске материје на којој је нађена мања количина спаљених костију са прилогом бронзаног накита и бронзаног ножа који се датују у средње бронзано доба.

Крушевље – Нова Колонија у Лучанима¹²

На овом простору је раније констатована некропола од које је остала само једна хумка. Гроб 1 – заправо, ради се о спалишту које је заузимало центар хумке

11 | Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, ЗРHM XXIV, Чачак, 1994, стр. 29-39.

12 | Милена Икодиновић, *Заштитно ископавање хумке у Лучанима*, ЗРHM I, Чачак, 1969, стр. 3-15.

и представља примарни гроб. Спалиште је кружног облика и састојало се од камене ломаче и прстенасте површине испуњене остацима горења (гар, пепео и већи комади угљенисаног дрвета). Ломача има подлогу од крупнијег речног облутка и ломљеног камена, делом оштећена каснијим укопавањем. Интензиван слој печене земље простирао се изнад камене подлоге. Највећа количина калцинисаних костију је лежала на камену, али се велики део налазио и у урни. На спалишту су се налазила три керамичка суда од којих је највећи имао и функцију урне. За један суд се може тврдити да је ритуално разбијен приликом полагања на ломачу. Гроб 2 чини урна, доста оштећена, са калцинисаним костима покојника, положена директно на земљу. Опредељује се у средње бронзано доба. Гроб 3 се састојао од конструкције правоугаоног облика коју је чинила подлога и оквир од белутка. Нису констатовани остаци покојника, тако да се ова целина сматра за кенотаф. Гроб 4 је, заправо, једна овална површина на којој су лежали остаци угљенисаног дрвета, пепео, калцинисане кости и фрагменти грнчарије. Не може се са сигурношћу тврдити да су кости људске. Такође, нема индикација ни да је на том месту вршено спаљивање. Урна је типолошки слична урни из гроба 1. Можда се ради о остацима ритуала вршеног за централни гроб. У јужном делу хумке је лежало ватриште издуженог облика са интензивним траговима ватре – црвена земља, пепео, угљенисано дрво. У слоју печене земље је откривено више фрагмената грнчарије од којих је реконструисан један судић. Интересантно је да су у истом слоју констатоване и грудвице чисте глине, ваљкастог облика, стављене на ватриште у сировом стању, тако да је површина црвене боје добро печена, док је централни део остао сиве боје. На основу стратиграфских података, ова целина се везује за централни гроб, и тумачи се као остатак извесног обреда. Ексцентрично, у земљи у којој су се запажали остаци распаднуте органске материје, откривене су две бронзане гривне, остављене вероватно као прилог централном гробу. У насипу хумке налазила се већа количина керамичких уломака, типолошки сличним урни из гроба 1. Уколико ови фрагменти не потичу од обављеног обреда, сасвим је могуће да су већ били у земљи намењеној за насипање калоте. Гроб 1, ватриште, гривне, гроб 2 опредељују се у сам почетак средњег бронзаног доба.

Марковица – Негришори ¹³

Истраживања на хумкама у селима Марковица и Негришори су први систематски радови на истраживању тумула ове области. Према публикованим подацима, могу се одредити следећи гробни обреди. Хумка 1 – Одмах испод врха хумке постављена је урна са спаљеним остацима покојника. Другу гробну целину је чинио скелетно сахрањен покојник, положен на леђа, око кога се налазио слој гара и пепела. И у хумци 2 је постојала урна на врху са спаљеним костима. Испод урне се налазио скелет покојника, положен у нарочиту конструкцију кружног

¹³ Сима Тројановић, *Преисторијске старине из рудничког краја*, Старинар 9, Београд, 1892, стр. 1-23.

облика од ломљеног камена. Слична ситуација је констатована и у хумци 3, али остаци скелета су откривени у веома трошном стању. Исте карактеристике се прате у хумци 4. Уз скелет се налазио камени бат. Хумка 5 је такође имала исте одлике. За хумку 6 се наводи да је имала доминантан положај у односу на остале. У централном делу је откривен камени саркофаг у коме је лежао скелетно сахрањен покојник у згрченом положају са шакама испред лица. Као прилог је остављен керамички пехар, особен за рано бронзано доба. Над овом целином лежала је урна са спаљеним покојником. Централни налаз из хумке 7 је чинила камена конструкција кружног облика на којој је лежао дебео слој гари и пепела, као и спаљене кости ситних сисара – вероватно овце. Запажено је да је спаљивање извршено на лицу места, а прилог је чинила празна урна. За све истраживане хумке је карактеристично да су имале камени венац и плашт.

Одлике и тумачења погребних обичаја

Када је у питању тумачење одређених ритуалних радњи бронзанодопских људи, треба имати у виду да се ради о времену за које нема писаних извора. Заправо, археолозима на терену су једино видљиви материјални трагови обављених обреда, који се могу, евентуално, растумачити поређењем са описима које доносе антички писци, као и увидом у савремену етнографију.

Култ мртвих је по правилу најконзервативнији култ чије се одредбе врло детаљно поштују и извршавају. Промене које се прате у начину сахрањивања и обредима су по правилу знак етничких промена или јаких утицаја из других културних центара. Према општеприхваћеном мишљењу, све радње које се практикују у култу мртвих чине се из страха од покојника, ради умирења и везивања његове душе, да не би могла шкодити живима. У циљу осигурања од покојника, а тиме умирења и одобровољења његове душе, треба извршити низ стриктно одређених обреда.

Веровања о души

Као полазна тачка за развој религије обично се узима развој веровања о души која се сматра за духовни дупликат, *alter ego*, психа.¹⁴ Верује се да кад душа напусти тело, продужава своју засебну егзистенцију и има слободу кретања која је до извесног степена неограничена. Према веровању примитивних људи, број душа је огроман.¹⁵ Да би се боље разумели неки односи живих према мртвима и култ који им чине, потребно је познавати одређене особине душе, њихова боравишта, материјализацију, инкарнацију и функције.

Веровање у душе покојника значи да смрћу не престаје да постоји нека особа, већ да се њена егзистенција одвија у неком другом облику, за нас невидљивом.

14 | Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија* 5, Београд, 1985, стр. 72.

15 | *Исто*, стр. 76.

Примитиван човек је настојао да победи смрт претварајући је у обред преласка, што значи да је профани живот небитан. Смрт је врховна иницијација, почетак нове духовне егзистенције, тако да се сматра да не постоји прекид у циклусу рађања, смрти и обнављања (поновног рођења).¹⁶ Разним обредима душа треба да буде призната од стране заједнице мртвих и прихваћена међу њима.

Душе умрлих имају извесне особине које им дају велику, супранормалну моћ. Оне су невидљиве, свезнајуће, крећу се огромном брзином и свуда су присутне. Душе могу бити добре и зле, али су најчешће врло рђаво расположене, јер их превелика туга за овоземаљским животом чини пакосним и завидним. Зато је за односе живих и мртвих карактеристична вечита стрепња и неповерење.¹⁷

Станишта и инкарнација душа

Постоји велики број места за која се сматра да представљају станишта душа. Ту су, у првом реду, кућа, огњиште, оцак, довратници, праг, таван, кров, под стрехом, сметлиште, рашкршћа, чак и Месец. Као једно од најстаријих су свакако кости, затим нокти и коса. Многи изрази и изреке говоре о овом веровању.¹⁸ Честа инкарнација је у дивљим и домаћим животињама. Најчешћи пример је змија, али и вук, пас, муве, ваши, буве, мрави.¹⁹ Посебно се странац сматра инкарнацијом покојника.²⁰

Вода је нарочито привлачна, јер се сматра да су душе умрлих непрестано жедне. Зато највећу бригу живима представља обезбеђивање довољних количина воде, и то на време. Ово схватање се налази и код индоевропских и семитских народа. Будући да вода има велику привлачну моћ, сматра се врло значајним стаништем великог броја душа. Из тог разлога се извесни обреди обављају управо над водом.²¹

Као врло старо и примитивно веровање је везивање душе за камен. Веома су различити примери употребе камена у гробној архитектури који има за циљ везивања душе, очигледно непожељне у кући. На тај начин душе покојника не могу се слободно кретати и шкодити живима.²²

Осим камена, душа може ући и у дрво, тако да је познат обичај сађења дрвета на гробу. Разлог је исти – спречавање кретања душе умрлих. Даљим

16 Mircea Elijade, *Sveto i profano*, Vrnjačka Banja, 1980, str. 83-84.

17 Веселин Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора 1925-1942*, Београд, 1994, стр. 63; *исти*, *Стара српска религија и митологија* 5, стр. 77-79.

18 *Н. д.*, стр. 72-74; *исти*, *О магији и религији*, Београд, 1985, стр. 201-202.

19 *Н. д.*, стр. 80-82.

20 *Н. д.*, стр. 94-101; *исти*, *О магији и религији*, Београд, 1985, стр. 19-200.

21 *Исти*, *Студије из српске религије и фолклора 1925-1942*, Београд, 1994, стр. 66; *Исти*, *Стара српска религија и митологија* 5, стр. 81-82; Веровању да су душе жедне иде у прилог и констатација да се код Грка мртви називају „жеднима“.

22 *Н. д.*, стр. 89-91.

развојем религије створена је идеја о организованом „доњем свету” са утврђеним унутрашњим уређењем. Онај свет је замишљан испод земље.²³ Потврду за ово веровање налазимо код старих Италика и Грка, који су сматрали да душа не иде у неки други свет, већ остаје у близини људи и наставља свој живот под земљом.²⁴

Функције душа

Пошто душе умрлих уђу у доњи свет, узимају учешћа у свим дешавањима код живих. Утичу на сва збивања, одлуке, доносе болести, суше, кишу. Деловање душа може бити и благородно, и нарочито се односи на доношење плодности, што је заједничко свим индоевропским народима. С обзиром на различита расположења душа мртвих, као и њихове намере, деловање живих је усмерено на осигуравање њихове наклоности или постизање неког од начина да их онемогуће у злим намерама.²⁵

Погребне церемоније

Постоји низ норми којих се треба строго придржавати ради продужења живота душа на ономе свету. Тај живот је услован, јер траје само онолико колико се покојнику даје што му је потребно – редовно доношење хране и пића, одела, огрева и других потреба. Предвиђене су радње које покојнику осигуравају славу и помен, као и радње које ће га осигурати од утицаја злих демона. У старо доба се веровало да човек у гробу живи, тако да никад није пропуштено да се обављају одређене радње у циљу његовог одржавања.²⁶

Први чин у култу мртвих је сахрана која се извршава према веома строгим и ригорозним прописима. Погреб се не ускраћује ни непријатељу. Зато су погребне дужности схватане веома озбиљно и преношене су с колена на колена.²⁷ Међутим, у старим државама је постојао закон да се велики кривци казне управо ускраћивањем погребља, тако да су на тај начин кажњавали душу која је предавана вечитом мучењу.²⁸

Култне и магичне радње почињу од оног тренутка када је покојник издахнуо или кратко време пред смрт. За индоевропске народе је карактеристично више сукцесивних радњи – облигатно купање, нарицање, стављање на одар, пратња, сахрана, гозба, игре. Паљење свеће се сматра за апотропајон, против злих душа које се, као и демони, плаше ватре. Исто тако се као обавезно практикује затварање очију и затварање уста да не би ушла каква зла душа. Прописи везани

23 | Н. д., стр. 84-85.

24 | Фистел де Куланж, *Античка држава*, Београд, 1956, стр. 7.

25 | Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија* 5, стр. 102-104.

26 | Фистел де Куланж, *н. д.*, стр. 8.

27 | В. Чајкановић, *н. д.*, стр. 106.

28 | Фистел де Куланж, *н. д.*, стр. 10.

за прекрштање, везивање руку и ногу и постављање покроба су веома стари и карактеристични за Индоевропљане.²⁹

Обичај да се тело покојника засече каквим оштрим предметом, чело разбије дрветом, или у потиљак забада велики ексер су супституција некадашњег обичаја потпуног уништења леша које је вршено из бојазни да се не повампире.³⁰

Након полагања умрлог у гроб, обичај је да се уз њега оставе дарови – прилози, у првом реду јело и пиће. Остављају се и најчешће лични предмети, накит, алат занимања покојника. Разлози за остављање прилога су, с једне стране, сентименталне природе, док, с друге, влада тежња да се мртвоме да оно што му је лично, особено његово. Има примера да се прилози пре полагања у гроб уништавају или обредно ломе на самом гробу. Древан обичај је давање новца умрломе.³¹ Завршни обред у погребном култу је гозба, што, у ствари, представља обредну жртву,³² након чега су обично организоване игре и такмичења. То су, несумњиво, врло старински обичаји, карактеристични за индоевропске народе.³³

Ватра у погребном култу

Незаобилазан пратилац погребног култа је свакако ватра, која је употребљавана како у лустративне сврхе, тако и за уништавање покојника. Сматра се да је жива ватра најјача чистилишна сила, док се као нешто мања сматра текућа вода.³⁴

Обичај спаљивања је имао за циљ да се потпуно неутралише могућност повратка умрлог. Док друге магијске радње могу да користе да се душа покојника веже за одређено место, ватра има за циљ потпуно уништење свих делова тела на којима је могла да се задржи душа покојника.³⁵ Спаљивање је паралелно праћено инхумирањем покојника, па је могуће да су спаљивани само сумњиви мртваци. Познато је доста начина на које се умрли може повампирити (прескакање умрлог од стране неке животиње, умро без свеће, кога је убио гром...). Примитивни народи сматрају да је посебно опасан самоубица, јер се са онога света може лакше осветити своје непријатељу. Дакле, повампирити се може сваки човек.³⁶ Према мишљену Дерпфелда, у старом веку није било

29 В. Чајкановић, *н. д.*, стр. 106-110.

30 *Н. д.*, стр. 113; *исти*, *О магији и религији*, стр. 252-254.

31 *Исти*, *Стара српска религија и митологија* 5, стр. 117-119.

32 Сима Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, Београд, 1983, стр. 78-89; Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија* 5, стр. 115.

33 *Херодотова историја II*, Нови Сад, 1980, V, стр. 8; Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, стр. 115.

34 Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, Београд, 1930, стр. 159.

35 Веселин Чајкановић, *О магији и религији*, стр. 255-262.

36 *Н. д.*, стр. 250.

много разлике између спаљивања и сахрањивања, те сматра да је спаљивање било више нагоревање.³⁷

Као превентивна мера, ватра се пали око покојника да се не би повампирео. С тим у вези, Сима Тројановић наводи разлику у паљењу ватре у две категорије:

1. Паљење ватре у празном ковчегу пре спуштања умрлог, као и паљење ватре око умрлог.

2. Паљење ватре око гроба пошто је завршена сахрана.³⁸

Оба примера упућују на апотропејску моћ ватре ради заштите од нечастивих и спречавања од повампирења. Паљење ватре око умрлог, у ствари, представља реликт инцинерације и чувања живих од умрлог. Заправо, најпоузданији начин чувања од мртваца је управо спаљивање. Познато је да се спаљивање задржало веома дуго, све до потпуног примања хришћанства, али има и података да се понегде одржало чак и током XVIII и XIX столећа.³⁹

Празан гроб - кенотаф

За извесне народе, само обредни укуп потврђује смрт. Онај ко није укупан према одређеним обредима сматра се да није мртав. Другде се смрт сматра пуноважном само након извршеног погребног обичаја или пошто је душа покојника обредно одведена до њеног станишта на други свет и тамо прихваћена у заједницу мртвих.⁴⁰ Обичај подизања празног гроба је имао за циљ да се покојник, чија је смрт наступила далеко од своје родбине, сахрани, макар и на симболичан начин. Такав гроб, био то само камен или надгробни белег, имао је функцију одређеног, материјализованог места где треба да буде везана душа умрлога и на коме су сродници могли обављати обреде којима се одржава веза са душама предака.⁴¹ Тиме се и покојникова душа спасава од лутања и стварања пакости живима. Приликом симболичне сахране, практиковани су сви обичаји који прате и прави погреб. Често су у гробу остављане поједине личне ствари покојника као симболична замена умрлог, јер су примитивни народи веровали да су лични предмети део саме особе.⁴²

За овај несумњиво древни обичај је познато да се одржао и до данашњих дана.⁴³

37 | *Исти, Стара српска религија и митологија* 5, стр. 120-122.

38 | Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, стр. 48. Код Хиндуса, спаљене кости се након спаљивања преносе у гробно место и ограде камењем.

39 | Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, стр. 46-47, 52.

40 | Mircea Elijade, *op. cit.*, str. 79.

41 | Мирко Барјактаревић, *Празан гроб*, Зборник Филозофског факултета V-1, Београд, 1960, стр. 363.

42 | *Н. д.*, стр. 364.

43 | *Н. д.*, стр. 356-365. Овај обичај је постојао код старих Грка где се називао *kenotafia*, а код Римљана је назван *cenotaphium* или *cenotaphilum*.

Култ предака

У култу мртвих се јасно издваја разлика између нових покојника и давно преминулих. Сматра се да душа покојника борави међу живима 40 дана, односно највише годину дана, и док је жалост акутна постоје нарочите обавезе. Након извесног периода од смрти, покојник постаје хероизиран и увршћен у свете божанске претке, а жалост ни страх више нису акутни. И даље се врше извесне култне радње које се састоје у давању јела и пића, огрева и одеће, заштите од утицаја злих демона и у чувању њихове успомене, али не више засебно, већ у заједници са осталим прецима. Као накнаду за све то се очекује заштита и помоћ, сагласност за фамилијарне промене, материјално благостање, плодност. Тако постаје свети заштитник потомака.⁴⁴

* * *

Хумка, својим обликом издвојена од околног терена, представља свето место, сакрализован простор. Заснована је на два главна принципа – центар и круг. У симболичком значењу, круг представља симбол апсолутног, неба, душе или бога, уједно има и важну апотропејску снагу коју гарантује у оквиру својих граница,⁴⁵ док се центар доживљава као комуникациони канал, микрокосмос, пут између небеских и подземних нивоа.⁴⁶ Сагледавајући распоред гробова у хумкама, готово је неизбежно постављање централног гробног места, или макар неке култне замене. При том се секундарне гробне целине постављају на извесној удаљености од централног гроба, у концентричном распореду.

Међу истраженим хумкама Драгачева доминирају објекти средње величине, до 20 m у пречнику. Углавном су земљане конструкције, у по једном случају је забележено постојање каменог плашта и прстена.

На основу наведених резултата истраживања, могуће је донети закључке о одређеним правилима у култу мртвих бронзанодопског становништва на овом подручју. У том смислу треба имати у виду број истражених тумула, који не мора бити репрезентативан у доношењу децидних закључака.

Рано бронзано доба

Из раног бронзаног доба потиче 14 целина. Као доминантна појава се може одредити употреба камених саркофага, забележена у осам случајева. Оријентације саркофага су И – З у два случаја и ЈЗ – СИ у три, у једном СЗ – ЈИ, а у два није познато. Забележено је и пет кенотафа.

44 | Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија* 5, стр. 104-105,123.

45 | J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1987, str. 320.

46 | *Op. cit.*, str. 624.

Сахрањивање покојника током раног бронзаног доба је двојако – скелетна сахрана и спаљивање покојника.

Инхумација је позната из три примера, искључиво обављена у каменом саркофагу. Познато је да су покојници полагани у јако згрченом положају.

Спаљивање, констатовано у пет случајева, обављано је на следећи начин: калцинисане кости покојника су полагане директно на земљу, а потом су прекриване наслаганим каменом који формира ниску купу или су остављане директно на спалишту и прекриване земљом.

Прилози у гробовима током раног бронзаног доба били су релативно малобројни и оскудни. Углавном се састоје од керамичких судова и оружја (кремена стрелица и два камена бата). Овај обичај се може повезати са одређеним правилима и ритуалним нормама, или са оскудицом која је владала у овим заједницама.⁴⁷

Средње и позно бронзано доба

Готово дупло већи број испитаних гробних целина (укупно 26) из средњег бронзаног доба може сведочити о порасту броја становништва. Може се закључити да спаљивање доминира над инхумирањем покојника. Забележено је 16 инцинерација и 8 инхумација. Испитана су и четири кенотафа.

Извесне промене у погребном ритуалу карактеристичном за средње бронзано доба могу се довести у везу са новим таласима придошлица, као и са утицајима нових културних струјања. За уповавање умрлих се и даље користе хумке. Има примера где се чак користе и оне из претходног раздобља, што говори у прилог континуитету становништва, тј. процесу стапања хетерогених група које је водило формирању вишег ступња друштвене организације.⁴⁸

Скелетно сахрањени покојници се полажу у згрченом положају који је нешто блажи од оног из претходног периода. Покојници су углавном полагани на десни бок, док је положај на левом боку забележен само у једном случају. Оријентација покојника показује знатну неуједначеност. Камени саркофази више нису у употреби, већ се покојници полажу на камене постеље или у нарочите конструкције од камена које делимично подсећају на камене ковчеге, али су, за разлику од њих, начињене од ситнијег камена које је садржавало камену постељу са оградом од крупнијих комада. Прилози су бројнији и разноврснији, за разлику од раног бронзаног доба, и у првом реду се односе на бронзани накит. Оружје готово да није чинило гробни инвентар.⁴⁹

Када је у питању спаљивање, карактеристично је да се спаљени остаци покојника полажу у урне (испитано је 15 гробова са урнама, док су у само једном

47 Боривој Човић, *н. д.*, стр. 81.

48 *Isti, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinackog područja*, GZM XVIII, Sarajevo, 1963, str. 48.

49 *Op. cit.*, str. 47. Slične karakteristike među grobnim priložima tokom ranog i srednjeg bronzanog doba su ustanovljene i na Glasincu, dok se u načinu sahranjivanja pokojnika uočavaju razlike.

случају спаљени остаци остављени без рецепијента), у којима су се неретко налазили и одређени прилози.

Слична ситуација се прати и током **позног бронзаног доба**, али се на основу малог броја истражених гробова из овог раздобља може закључити само да је ритуал у основи остао исти.

* * *

На обављање извесних обредних радњи могу указивати само материјални остаци њиховог извршења. Један од најчешћих пратилаца погребних ритуала је ватра. Доста је примера који потврђују лустративну функцију ватре у погребном култу, што се, вероватно, односило на страх од повампирења покојника. Други стални пратилац је свакако камен. Коришћен је приликом изградње саме хумке (камени плашт и венац) и гробних места унутар ње. Свакако да му је основна функција била у циљу везивања душе покојника ради ограничавања њеног кретања. Употреба камена у хумкама Драгачева је констатована и у случају инхумације и инцинерације. Примери су разноврсни – саркофази од већих плоча, подлоге – „постеље”, оквири, већи комади камена констатовани уз покојнике, купасте и овалне наслаге камена, мање конструкције облика венца изнад гробова. Можда најрадикалнији пример комбиновања ватре и камена у погребном ритуалу представљају гробови из хумке 3 са локалитета Ивково Брдо у Крстацу, где су испод овалне површине обрубљене камењем са траговима гара и печене земље, констатоване укупно четири гробне целине са спаљеним покојницима похрањеним у урне. Саме урне су постављене у камене конструкције од плочастог камена, налик минијатурним саркофазима, док се преко обода налазио по један плочаст камен. Такође, пре постављања урни, извршен је обред очишћења простора ватром. На овом примеру се може констатовати комбинација вишеструке заштите од покојника.

По површини основе хумке, дакле, приликом припреме за њено формирање, има налаза фрагмената грнчарије који могу указивати на остатке даће. Сличне примере имамо и у хумци 7 у Марковици, где су на спалишту откривене кости жртвованих животиња. Ова констатација се може довести у везу са жртвеним обредима који прате култ мртвих.

Уломци грнчарије из насипа, као и са површине калоте хумке, сигурно указују на даће практиковане у одређеним временским размацима, а свакако у вези са одржавањем култа предака.

Празни гробови у хумкама Драгачева су констатовани у свим етапама бронзаног доба. Њихове различите гробне конструкције су само израз култних образаца раздобља у коме су настали.⁵⁰

Несумњиво је да хумке имају важност сакралних места чак и до данашњих дана. О њиховој веома дугој употреби сведочи 6 хришћанских гробова откривених у појединим тумулима, као и постојање савремених гробаља на овим

50 | Лидија Никитовић, *Прилог проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева*, ЗРНМ XXXI, Чачак, 2001, стр. 6-11.

древним некрополама. Сумирањем досадашњих резултата истраживања бронзанодопских тумула на територији Драгачева, описани обреди погребног култа припадају индоевропском кругу и могу се, уз извесне промене, пратити и до данашњих дана.

Funeral Customs of the Bronze Age Inhabitants in Dragacevo

According to the stated results of researches in burial mounds from the Bronze Age in Dragacevo (21 tumuli have been researched until now), it is possible to make conclusions about some rules of the cult of dead. It should bear in mind the number of researched tumuli, which does not have to be representative in making definite conclusions.

14 units belong to the early Bronze Age. Dominant practice was usage of stone sarcophagus and they were recorded in 8 cases. Five cenotaphs were researched as well. Burying of the deceased was carried out in two ways – skeleton burial and burning. Inhumanation was known from three examples and it was done exclusively in stone sarcophagus, where the deceased were laid in a very cramped up position. Burning was found in five cases. Calcificated bones of the deceased were laid directly on the ground or just covered with the soil. Grave objects mainly consist of ceramic dishes and weapons and are few.

The increase of the inhabitants can be confirmed by the doubled number of the grave units (26 in total) from the Middle Bronze Age. It can be concluded that burning of deceased dominates the burial. 16 incinerations and 8 inhumanations were recorded. There are four cenotaphs as well. For burying of deceased, mounds were still in use, so there are examples where they already used ones from the previous period. Skeleton buried deceased person was laid in a cramped up position, mainly on the right hip, while there is one case where it was done on the left hip. Orientation of the deceased is various. Stone sarcophagus were not in use any more, but deceased were laid on the stone beds or in special constructions made of stone which partly remind on stone cases, but made of smaller stones with a stone layer with a fence made of bigger stones. Contributions were greater in number and variety and first of all it was bronze jewelry, while weapons did not appear almost at all. When we come to burning, it is characteristic that burnt remains were put in urns (15 graves with urns were investigated, only in one case the remains were left without recipient), in which there often were certain contributions.

Similar situation can be followed during the Late Bronze Age, but a small number of researched graves only confirm that basically the ritual remained unchanged.

To prove some ritual activities we need material remains of their performance. Fire was one of the most often part of rituals. There are a lot of examples which confirm lustrative function of fire in funeral cult which probably referred to fear of vampire appearance. Stone is another constant part. It was used in the architecture of the mounds and graves. It is for sure that its function was tiding the soul of the deceased

in order to limit its moving. Usage of the stone in the mounds of Dragacevo is registered in different examples and in case of inhumanation and incineration in all phases of the Bronze Age. Graves from the mound 3 on the locality Ivkovo Brdo in Krstacu present maybe the most radical examples of combining fire and stone for multiple protections of the deceased.

On the surface of the basic mound, during its preparation for its creation, there are pottery fragments and animal bones which may point at giving a funeral feast. Parts of the pottery from the rampart and from the surface of the mound cranium point at funeral feasts practiced in certain time intervals, and for sure with cult of ancestors. Empty graves are recorded in all phases of the Bronze Age. Their different grave constructions are expressions of the cult patterns of the period in which they appeared.

There is no doubt that mounds have the importance of sacral places even up to modern times. Six Christian graves discovered in some tumuli testify their long time usage as well as existence of modern grave yards in these ancient necropolises. By summing up the results of researches of Bronze Age tumuli on the territory of Dragacevo, described rituals of the funeral cult belong to Indo European circle and they can be traced, with certain changes, up to modern times.

Katarina DMITROVIC

Les coutumes funéraires de la population de l'âge de bronze au Dragacevo

D'après les résultats mentionnés des recherches dans les tertres de l'âge du bronze au Dragacevo, (jusqu'à présent 21 tumulus furent explorés au total), il est possible d'apporter des conclusions à propos de principes déterminés du culte des morts. Conformément à cela, il faut tenir compte du nombre de tumulus explorés, qui n'a pas besoin d'être représentatif pour l'aboutissement de conclusions décisives.

De l'âge tôt du bronze proviennent 14 ensembles. Comme phénomène dominant, on peut déterminer l'utilisation de sarcophages en pierre, remarqués dans 8 cas. Cinq cénotaphes aussi furent explorés. L'enterrement du défunt existe de deux manières – enterrement du squelette et incinération du défunt. L'inhumation fut connue à partir de trois exemples, accomplie uniquement dans un sarcophage en pierre, où les défunts furent posés dans une position fort recroquevillée. L'incinération fut constatée dans cinq cas. Les os calcinés du défunt furent posés directement sur la terre et, ensuite, furent recouverts de pierres entassées ou seulement recouverts de terre. Les offrandes sépulcrales furent peu nombreuses et en général composées de récipients céramiques et d'armes.

Le nombre à peu près deux fois plus grand des ensembles sépulcraux examinés (26 en tout) de l'âge moyen du bronze peut témoigner de l'augmentation de la population. On conclut que l'incinération domine sur l'inhumation du défunt. Il fut inscrit 16 incinérations et 8 inhumations. Quatre cénotaphes furent aussi connus. Pour l'enterrement des morts, on utilise encore des tertres, si bien qu'il y a des exemples où sont aussi utilisés ceux de périodes antérieures. Les défunts enterrés avec squelette

se posent dans une position légèrement recroquevillée, en général placés sur le côté droit, tandis que la position sur le côté gauche fut remarquée uniquement dans un cas. L'orientation du défunt montre une inégalité considérable. Les sarcophages en pierre ne sont plus d'usage, mais les défunts se posent sur des lits en pierre ou dans des constructions spécifiques en pierre qui font penser en partie à des cercueils en pierre, mais elles sont, à la différence d'eux, faites en pierre plus petite qui composa une base en pierre avec une clôture en plus gros morceaux. Les offrandes furent plus nombreuses et plus variées et, au premier plan, elles se rapportent à des bijoux en bronze, tandis que les armes n'apparaissent presque pas. Quand il est question de l'incinération, il est caractéristique que les restes incinérés du défunt se posent dans des urnes (15 tombes avec des urnes furent explorées, tandis que seulement dans un cas les restes incinérés furent laissés sans récipients), dans lesquelles se trouvèrent souvent et des offrandes précises.

Une situation semblable est suivie aussi lors de l'âge tard du bronze, mais d'après un nombre minime de tombes explorées de cette époque, on peut seulement conclure que le rituel resta au fond le même.

De l'accomplissement de certaines actions rituelles peuvent témoigner uniquement les restes matériels de leur exécution. Un des accompagnateurs le plus fréquent des rituels funèbres est le feu. Il y a beaucoup d'exemples qui confirment la fonction lustrale du feu dans le culte funéraire, ce qui se rapporte probablement à la peur que le défunt ne devienne un vampire. Le second accompagnateur permanent est la pierre. Elle fut utilisée dans l'architecture du tertre et des emplacements de tombeaux. Bien sûr que sa fonction élémentaire fut à seule fin d'attacher l'âme du défunt pour limiter son mouvement. L'utilisation de la pierre dans les tertres du Dragacevo fut constatée à travers divers exemples et dans le cas de l'inhumation et de l'incinération dans toutes les étapes de l'âge du bronze. Peut-être que l'exemple le plus radical de la combinaison du feu et de la pierre, pour se protéger par de multiples façons du défunt, représentent les tombeaux du tertre 3 de la localité Ivkovo Brdo à Krstac.

Sur la surface de la base du tertre, donc lors de la préparation pour sa formation, il y a des trouvailles de fragments de poteries, mais aussi d'os d'animaux qui peuvent témoigner de restes de repas funèbre. Les débris de poteries de la digue, ainsi que de la surface de la calotte du tertre, témoignent de repas funèbres pratiqués à des intervalles de temps précis, et certainement en rapport avec la conservation du culte des ancêtres. Les tombeaux vides furent remarqués dans toutes les phases de l'âge du bronze. Leurs différentes constructions sépucrales sont uniquement l'expression de modèles culturels des époques d'où elles proviennent.

Il est indubitable que les tertres possèdent une valeur de lieux sacrés, voire jusqu'aujourd'hui. À propos de leur utilisation de très longue durée témoignent 6 tombeaux chrétiens découverts dans certains tumulus, ainsi que l'existence de cimetières contemporains sur ces nécropoles antiques. En soldant les résultats de jusqu'à présent des explorations des tumulus de l'âge du bronze sur le territoire du Dragacevo, les rites décrits du culte funèbre appartiennent au milieu indo-européen et peuvent être, avec certains changements, suivis même jusqu'aujourd'hui.

Katarina DMITROVIC

Мр Дејан
РАДИЧЕВИЋ

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ЛИШКОЈ ЋАВИ КОД ГУЧЕ У 2002. И 2006. ГОДИНИ

УДК: 902/904(497.11)(047.31)

АПСТРАКТ: Последњи археолошки радови обављени на локалитету Град били су усмерени на истраживање остатака цркве II, која се налазила на југоисточном ободу горњег платоа утврђења, и објеката II и III у његовом централном делу. У целини је истражен само објекат II и једна од просторија објекта III. За откривене зидове цркве II установљено је да одговарају тек њеној млађој грађевинској фази, док се испод налазе старији темељи. На основу пронађених покретних налаза, истраживане грађевине се оквирно могу приписати VI и првим деценијама VII stoleћа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лишка Ћава, локалитет Град, рановизантијско утврђење

Након трогодишње паузе, крајем лета 2006. године настављено је са истраживањима остатака рановизантијског утврђења на брду Ћава у драгачевском селу Лис. О ранијим ископавањима обављеним на локалитету Град до 2002. године у литератури је већ било речи. Пробна сондирања су изведена 1986. године и том приликом су дефинисане димензије утврђења и његово хронолошко одређење.¹ Истраживања су настављена тек 2000, да би у наредне две године попримила систематски карактер, а потом, услед недостатка финансијских средстава, била прекинута. Током ових радова настављено је са сондирањем унутрашњег простора и северне трасе бедема, док су у целини истражени остаци веће грађевине у југоисточном делу утврђења (објекат I), као и остаци цркве I која се налазила изван бедема, на северозападној падини Ћаве.²

Циљ истраживања у 2002. години био је наставак сондирања у унутрашњости утврђења, на оним позицијама где се, према конфигурацији терена, могло претпоставити постојање остатака грађевина.³ Сондама постављеним тридесетак метара западно од објекта I откривени су остаци цркве, која је,

- 1 | Михаило Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Лишкој Ћави код Гуче*, ЗРNMЧ XVI (1986), стр. 61-65.
- 2 | Дејан Радичевић, *Археолошка истраживања на Лишкој Ћави код Гуче у 2000. и 2001. години*, ЗРNMЧ XXXII (2002), стр. 37-51.
- 3 | Ископавања су изведена у организацији Народног музеја у Чачку, под руководством мр Дејана Радичевића. Радови су обављени у периоду од 29. августа до 18. септембра 2002. Стручну екипу сачињавали су археолог Слободан Радовановић и академски сликар Душко Костић, обојица из Београда. Неопходна финансијска средства издвојена су из буџета СО Лучани, а истраживања су помогли и СО Чачак и Индустијски комбинат из Гуче.

по редоследу откривања, означена као црква II. До краја радова у тој години истражена је њена источна половина. На око 45 m северозападно од цркве II, идући даље уз јужни, стеновити обод утврђења, откривени су и у целини истражени остаци грађевине обележене као објекат II. Поред радова на откривању цркве II и објекта II, током исте кампање је десетак метара северно од објекта II, са два мања ископа, откривен источни зид и део унутрашњег простора још једне грађевине (објекат III).

Ископавања изведена у 2006. години била су по обиму нешто скромнија од радова предузиманих ранијих година. За циљ су првенствено имала завршетак радова у објектима започетих током претходне кампање, тако да су том приликом у целини откривени темељи цркве II, а настављено је и са истраживањима унутар објекта III.⁴

Црква II налазила се на југоисточном ободу горњег платоа утврђења (Т. I). Подигнута је над високим стенама којима је са те стране плато оивичен, на положају који доминира унутрашњим простором утврђења. Имала је једноставну, једнобродну основу, са полукружном апсидом на источној страни (Т. II, сл. 1). Дужина је износила око 11 m, док се ширина разликовала на источној страни, где је износила 5,70 m, и дуж западног зида дугачког 6,25 m. Унутрашњост брода је дугачка 7,30 m, а ширина се мења од 4,30 m уз источни зид, до 4,65 m уз унутрашње лице западног зида. Црква је била оријентисана приближно по правцу исток-запад, са малим одступањем ка правцу југоисток-северозапад.

Остаци зидова откривани су на малим релативним дубинама од 0,10–0,20 m, непосредно испод површинског слоја шумског хумуса. Грађени су ломљеним каменом слаганим у неправилне редове, док је као везиво коришћено блато. Њихова ширина износи 0,70–0,75 m, а једино је очувани део апсидалног зида био шири за десетак центиметара. Различито су очувани, углавном у темељима или веома ниским надземним деловима. Највећа очуваност јужног зида износи 0,40 m, у односу на констатовани ниво пода, док је западни зид највише очуван у висини од 0,10 m изнад нивоа кречног малтера који је одговарао некадашњем поду. Јужни зид је код југоисточног угла очуван у висини од 4–5 редова камена, док му је очуваност слабија ка југозападном углу, где је очуван само у једном реду камена. Западни зид је на југозападном углу такође очуван само у једном реду камена, док му је, како терен пада у правцу севера, очуваност боља, до 3–4 реда камена код северозапног угла. Северни зид је у односу на остале зидове, захваљујући природном нагибу терена, очуван у највећој висини, која у средишњем делу зида износи и до 0,75 m, али је ипак целом својом дужином очуван само у темељној зони, испод некадашњег нивоа пода.

4 | Као и претходних година, и ова истраживања финансирана су скромним средствима издвојеним из буџета СО Лучани. Ископавања су трајала од 12. до 24. септембра 2006. Поред мр Дејана Радичевића који је радовима руководио, стручну екипу је сачињавала и Катарина Дмитривић, кустос археолог Народног музеја у Чачку. Пред крај радова екипи су се прикључили Јелена Ђорђевић и Војислав Ђорђевић, кустоси археолози Народног музеја у Панчеву.

Цео јужни и источни део цркве подигнут је непосредно на стени. Уз спољно лице јужног зида код југоисточног угла, стена се налази на дубини од 0,50–0,60 m, а потом све плиће према југозападном углу, где се појављује на самој површини. Између југозападног угла цркве и ивице стена високих и до 5–6 m, остао је веома узан простор којим се могло пролазити са спољне стране јужног зида цркве.

Јужна половина западног зида подигнута је непосредно на стени, док је у северној половини слика другачија. Приликом откривања спољног лица у овом делу зида, ископан је слој мрке земље са пуно ломљеног камена. Дебљина овог слоја је око 0,30 m, а испод њега се на дубини од 0,50 m дошло до слоја светломрке земље који одговара здравици. На овом нивоу је уз лице зида уочено спорадично присуство грумења гарежи.

Ниво стене у апсидалном делу цркве оштро пада у правцу североистока. То је условило веома слабу очуваност апсиде, која је највећим делом ерозијом спрана са стеновите подлоге. Очуван је само почетак зида код јужног рамена, у дужини од 1,40 m, а у истој ширини је очуван и малтерни под унутар апсиде. Приликом истраживања овог простора проналажени су комади сиге, углавном аморфни и оштећени, али је међу њима било и оних на којима су се очувале тесане ивице. Услови налаза указују да се ради о деловима свода којим је апсида некада била покривена.

Тесаници од сиге су још једино проналажени приликом истраживања западног зида и мада положај улаза у цркву није поуздано установљен, на основу ових налаза, који највероватније представљају делове некадашњег надвратника, може се прилично поуздано претпоставити да се главни улаз налазио приближно на средини западног зида. Други улаз у цркву се налазио на јужном зиду, где је, на растојању од 2,10 m од унутрашњег југоисточног угла, уочен пролаз ширине 0,80 m. За разлику од осталих делова овог зида, као и других зидова у вези са њим, само је на овом улазу констатована употреба кречног малтера, и то у виду танког слоја који је остао делимично очуван на његовој горњој површини.

Приликом ископавања у унутрашњости цркве нису пронађени никакви трагови који би указивали на постојање кровне покривке од тврђега и постојанијег материјала. Испод танког површинског слоја шумског хумуса ископан је слој мрке земље са већом концентрацијом ломљеног камена који је потицао са обрушених зидова (слој шута). У овом слоју је проналажено и грумење беличастог кречног малтера за које је установљено да потиче од малтерног пода, откривеног на релативној дубини од приближно 0,50 m. Приликом чишћења пода, на растојању од 1,75–1,80 m од унутрашњег лица јужног рамена апсиде, откривен је мали ров, ширине 0,15–0,18 m и дубине 0,10 m, који одговара некадашњем лежишту олтарске преграде. Од унутрашњег лица јужног зида, у правцу северног зида, ров је очуван у ширини од 2 m.

Под је остао очуван у јужној половини цркве, док је, услед оштрог нагиба терена, даље ка северном зиду временом нестао. Како би се природни пад терена нивелисао, приликом изградње цркве у њеној северној половини и уз унутрашње лице северног зида, убачена је већа количина крупнијих комада

ломљеног камена, над којима је потом прављен под. У деловима цркве где под није очуван, испод слоја мрке земље са каменом, ископавано је до слоја компактније светломрке земље, који је одговарао нивоу археолошке здравице.

У свим деловима цркве где је под остао очуван, уочено је да се на различитим дубинама налазе остаци два различита пода, који се налазе непосредно један изнад другог (сл. 2). Подови су се међусобно разликовали по начину градње. Старији под је наливен на финијој подлози од крупнијег песка и ситнијих каменчића, док је млађи под направљен на грубљој подлози од ситно ломљеног камена. На месту где је направљен пресек кроз подове, у средишњем делу цркве, установљено је да се млађи под пружа до унутрашњег лица јужног зида цркве. Међутим, приликом откривања старијег пода констатовано је да он не одговара откривеном лицу јужног зида, већ старијем темељу чије се унутрашње лице завршавало на око 0,20 m северније од унутрашњег лица млађег зида. За разлику од млађег зида који је направљен са блатом као везивом, старији зид је направљен уз употребу кречног малтера. Ред камена везан кречним малтером, који је излазио из спољне линије зида, уочен је и приликом откривања спољног лица јужног зида даље у правцу запада. Откривена ситуација наводи на закључак, не о постојању обнове пода, како се првобитно претпоставило још у време радова у 2002. години, већ о постојању две засебне грађевинске фазе, којима одговарају различити зидови, са различитим подовима. Ово запажање мора бити проверено будућим радовима, усмереним на „отварање” веће површине уз унутрашње лице млађег јужног зида и откривање веће површине старијег пода и старијег темеља.

Приликом истраживања унутрашњости цркве пронађени су веома скромни покретни налази. Осим поменутих тесаника сиге и дела каменог жрвња, који је, по свој прилици, био секундарно узидан у неки од зидова, једине налазе представљају веома ретки, ситни и атипични фрагменти грнчарије, као и бројни уломци прозорског стакла, који су већином проналажени приликом откривања јужног зида цркве. Ради се о фрагментима идентичним са онима проналаженим приликом истраживања цркве I у 2001. години.

Нешто бројнији покретни налази забележени су приликом ископавања уз спољно лице северног зида цркве. Стратиграфска слика у овом делу ископа се разликовала од оне забележене унутар цркве. Испод површинског слоја наишло се на слој мрке земље са великом концентрацијом ломљеног камена (шут). Дебљина овог слоја уз зид износи око 0,50 m, а испод њега се налазио слој тамније мрке земље у коме је било комада лепа, грумења гарежи и прослојака пепела. Овај слој је био најбоље очуван уз средишњи део источне половине зида, на месту где одмах испод површине постоји стена која је задржала његово спирање низ падину. Највећа дебљина слоја у овом делу износи до 0,15 m, док је даље у правцу истока и запада тањи. Испод њега, на релативним дубинама од 0,80–0,90 m налазила се светломрка компактна здравица.

Одлика тамнијег слоја јесте већа количина покретних налаза, на првом месту делова керамичких посуда, али је забележено присуство и уломака стакла,

као и појединих гвоздених предмета (три клина, делови сечива од два ножа и фрагментована гвоздена дршка). Већи број уломака грнчарије потиче од десетак лонаца, уз које су забележени и малобројнији делови поклопаца (Т. III). Сва грнчарија је у нијансама сивомрке или окер боје, израђена на брзом витлу, од релативно пречишћене глине у коју је додаван песак и ситно дробљени калцит. Само у једном лонцу нема калцита, већ је у глину додат лискунски песак, што га по фактури разликује од осталих. Типолошки особене налазе представљају мала керамичка шоља са дршкицама и посуда која би се могла одредити као полулоптасти пехар на високој стопи, а могла је бити коришћена и као кандило или, можда, свећњак. Пронађена је и извесна количина глеђосаних фрагмената, који потичу од најмање две посуде, од којих је једна глеђосана само споља, док је друга лонац глеђосан и споља и изнутра. Грнчарија је по правилу без орнамената и само на једном фрагменту је забележен украс у виду једноструке валовнице урезане изнад водоравне линије. Спорадично се појављују благо наглашена водоравна ребра на рамену лонца. Једна од глеђосаних посуда била је украшена вишеструком валовницом преко које је нанета маслинаста глеђ.

Објекат II се налазио око 45 m северозападно од цркве II, недалеко од јужног бедема утврђења (Т. IV, сл. 3). Ради се о једноставној грађевини квадратне основе, димензија 6 x 5,5 m (унутрашње димензије 4,5 x 4,10 m), слабо очуваној само у темељној зони зидова. Темељи ширине око 0,70 m грађени су од ломљеног камена, слаганог у неправилне редове везане блатом. Откривани су непосредно испод површинског слоја и очувани су у различитој мери. Најслабије је очуван јужни зид, на коме од југоисточног угла није очувано ништа, док је остатак сачуван у висини од једног-два реда камена. Цела грађевина је подигнута на стени која се уз јужни зид налази већ на релативној дубини 0,20-0,30 m и даље пада у правцу севера. На североисточном углу објекта очувано је пет-шест редова камена до висине од 0,80 m, док је очуваност западног зида највећа код северозападног угла где износи 0,50-0,60 m. Мада приликом ископавања нису поуздано потврђени трагови, ипак се може претпоставити да су темељи носили горње делове, који су, као и кровна конструкција, највероватније били од дрвета.

У унутрашњости грађевине, између површинског хумуса и нивоа стене на дну, ископан је слој мрке земље у коме је пронађена мала количина покретних налаза, углавном ситних фрагмената керамичких посуда (Т. V). Осим налаза грнчарије, унутар објекта су пронађене још две гвоздене алатке – једна коса и друга алатка која је могла да се користи као срп или косир (Т. VIII). Међу малобројним уломцима грнчарије већином су заступљени делови лонаца и уз њих по неки фрагмент поклопаца. Изузетак представља налаз дршке, највероватније од крчага, прекривене маслинастозеленом глеђи.

Објекат III се налазио 12 m северно од објекта II (Т. I). Откривен је приликом радова у 2002. години, када је претпостављено да би по облику основе и димензијама могао бити сличан објекту II, међутим, током радова у 2006. установљено је да то није цела грађевина, већ само једна њена просторија, док је остатак остао неистражен (Т. VI, сл. 4).

Унутрашње димензије истражене просторије износе 4,80 x 4,25 m. Зидови су откривани већ на дубини од 0,10 m. Широки су око 0,70–0,75 m, а грађени су на исти начин као и зидови објекта II. Очуваност им је различита: источни зид је најбоље очуван код југоисточног угла; у средишњем делу и код североисточног угла није очуван, док је у северној половини очуван у једном реду камена. Најбоље је очуван јужни зид, чија максимална очуваност износи 0,80–0,85 m. На северном зиду је очувано само унутрашње лице у висини једног или два реда камена. Западни зид је најбоље очуван код југозападног угла, у висини од 0,70–0,75 m. Очуваност му слаби у правцу севера – у средишњем делу највише 0,50 m, док се код северозападног угла своди на један или два реда камена. На северној половини овог зида постојао је улаз ширине 1,20 m, којим је просторија повезана са остатком грађевине.

Унутар просторије је испод танког слоја шумског хумуса ископан слој мрке земље са каменом, који је потицао од обрушеног зида. Квалитет слоја се мењао у средишњем делу просторије, где даље, у правцу северног зида, престаје појава камена у слоју, а преовладава земља нешто светлије нијансе. Дебљина слоја са каменом у јужној половини објекта износи од 0,60 m, уз јужни зид објекта, до 0,40 m у средишњем делу. На дну овог слоја, у јужној половини објекта, налазе се крупнији комади профилисаног кућног лепа. Испод овог слоја налази се танак слој тамномрке земље, највеће дебљине до 5 cm. У овом слоју су проналажени уломци керамике, као и неколико гвоздених алатки: чешагија, сврдласто длето и једна композитна алатка, са једне стране обликована у виду двозупца, док се на другом крају налази тупо сечиво (Т. VIII). У делу просторије уз унутрашње лице јужног зида, у ширини од око 0,50 m, слој тамномрке земље меша се са танким слојем гаражи. Испод овог слоја налази се жива стена над којом је подигнут већи део просторије. Уз унутрашње лице јужног зида јавља се на релативној дубини од 0,70 m, најплића је у средишњем делу, где се јавља на дубини од 0,35 m, док се даље ка северном зиду јавља на дубини од 0,50 m. Стена је у благом паду у правцу севера и северозапада. Код северног зида просторије нагиб стене постаје много оштрији, што је условило и ерозивна спирања, која су временом утицала и на очуваност зидова (најбоља очуваност јужног зида и најслабије очуван северни зид, чије је спољно лице целом дужином склизнуло низ стену). На тај начин је дошло и до акумулације покретних налаза уз стену испод северног зида, где је пронађена већа количина уломака грнчарије, као и фрагментована коса или срп.

Пронађени уломци грнчарије не разликују се од других, до сада проналажених у осталим објектима (Т. VII). Апсолутну већину представљају лонци, уз које се спорадично појављују и поклопци. Поред обичних кухињских примерака, изузетне налазе представљају делови два већа лонца, глеђосана споља и изнутра маслинастозеленом глеђи. Новину представљају налази делова од најмање два вршника – сача, коничног облика, са непрофилисаним, благо заобљеним ободом. На зиду се налази веће водоравно ребро, таласасто изувијано утиснутим јамицама, чија је функција била да задржава нагрнути жар на огњишту.

Истраживања нису пружила, као што је случај и са објектом II, поуздан одговор на питање каква је била првобитна функција ове грађевине. Да ли је она стамбена, економска или, што се такође чини вероватним, комбинована. У случају објекта III је, на основу налаза крупнијих комада профилисаног кућног лепа, са отисцима дрвене арматуре (облица и дасака), поуздано установљено на који начин су грађени горњи делови зидова. Кровна покривка је такође морала бити од дрвета или неког другог лаког материјала.

Хронолошко опредељење објеката истраживаних у 2002. и 2006. години извршено је на основу пронађених покретних налаза, на првом месту уломака грнчарије. Својим типолошко–технолошким карактеристикама она се уклапа у досадашња сазнања о керамичкој продукцији у рановизантијско раздобље на територији савременог Драгачева. На основу њих, истраживани објекти би се оквирно могли одредити у VI или прве деценије VII столећа. Овакво оквирно датовање односило би се и на обе грађевинске фазе уочене на цркви II, док ће њихово прецизније одређење свакако бити предмет будућих истраживања на Лишкој Ђави.

Archeological Researches at Liska Cava near Guca in 2002 and 2006

After the break of three years, during 2006 archeological excavations of early Byzantium fortification on the hill Cava in the village Lisa near Guca were continued. The aim of these researches was continuation of works started in 2002 when they did trial excavations in the inside of the fortification on the locations where, according to the configuration of the terrain, they might expect existence of the building objects, and they discovered remains of Church II, object II and object III.

The Church II is situated on the south-east edge of the fortification, on the position which dominated the inside space. There were two building phases according to the researched remains which suited two different floor levels. The Church had a simple one-navy base with arched apsidal on the east side in the younger phase. It was 11 meters long and it was wider on the east side and it was 5, 70 m, and along the west wall 6, 25 m long. The walls were built out of broken stones laid in irregular rows. And the adhesive material was mud. The width is about 0, 70-0, 75 m and only apsidal wall which was preserved was wider for ten centimeters. They are preserved in different conditions, mainly in foundations or in very low, above the soil, parts.

The older building phase of the Church has not been investigated enough, but some parts of remained floor and foundations were partly discovered. While the younger walls had mud as an adhesive material, the older foundations were built with the help of plaster mortar.

On the northwest side of the Church II, not far from the south rampart there was the object II, whose remains are completely investigated and not far from it the remains of the object III were found and they are partly investigated. Both objects are in poor condition, mainly in the level of the foundation, built in the same manner as the walls of the Church II in the younger phase or in preserved parts of the walls of Church I and

object I which were earlier investigated during 2000 and 2001. According to the movable findings, parts of ceramic dishes and few metal findings, investigated objects as well as church remains can be placed chronologically in the VI century.

Dejan RADICEVIC, M. A.

Les recherches archéologiques à la Liska Cava près de Guca au cours des années 2002 et 2006

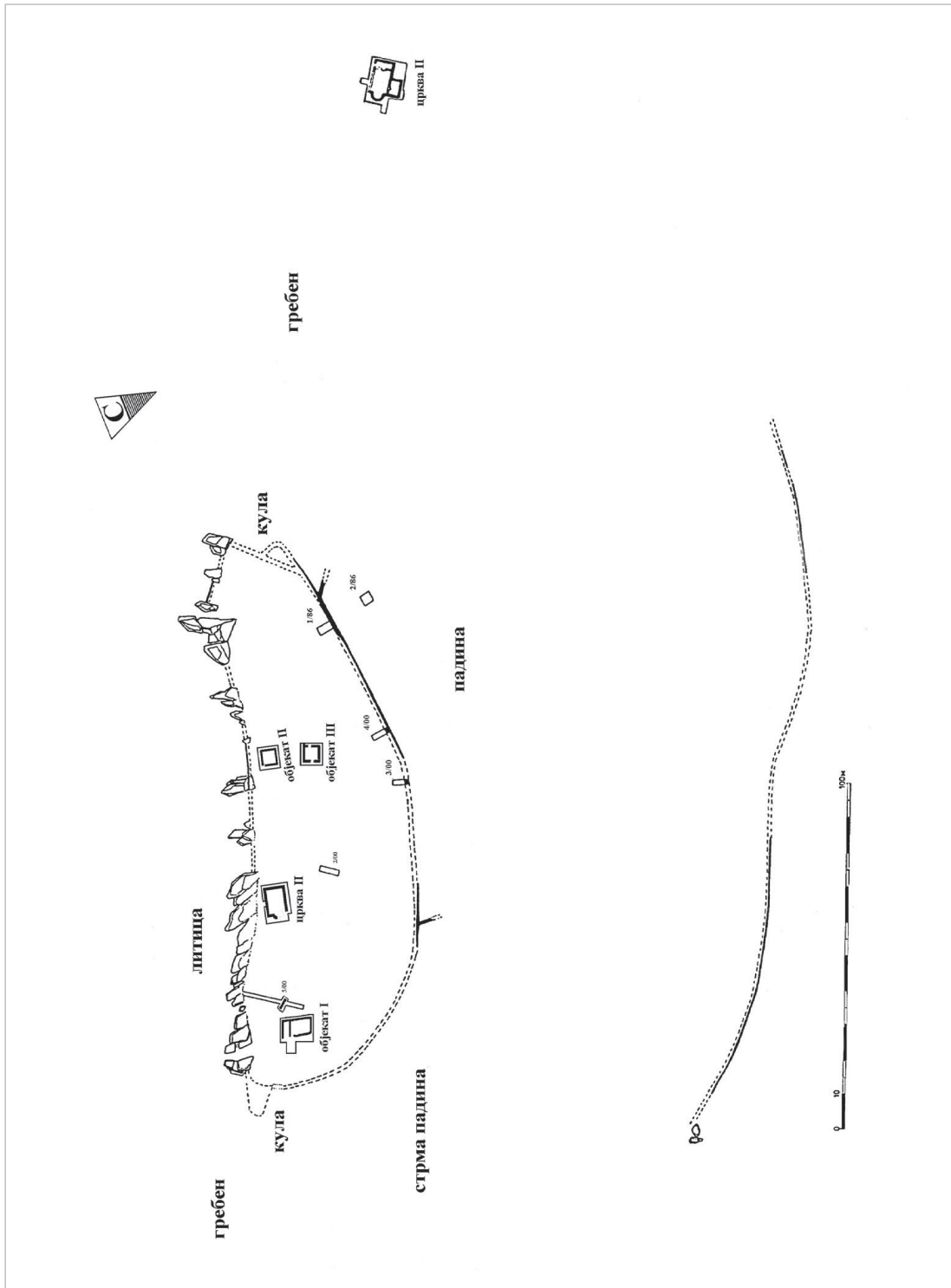
Après une pause de trois ans, durant l'année 2006, on continua avec les fouilles archéologiques de la fortification du début de l'époque byzantine sur le mont Cava dans le village de Lis près de Guca. L'objectif de ces recherches fut la poursuite des travaux commencés en 2002 lorsque, par le sondage à l'intérieur de la fortification, sur les localités où, conformément à la configuration du terrain on put supposer une présence d'édifices architecturaux, furent découverts les restes de l'Église II, de l'édifice II et de l'édifice III.

L'Église II se trouva au bord sud-est de la fortification, à la position qui domina par son espace intérieur. Sur les restes explorés, on constata l'existence de deux phases de construction, auxquelles correspondent aussi deux différents niveaux de sols. L'église posséda dans sa plus jeune phase une base simple, en une partie avec une abside en demi-cercle sur le côté-est. Elle fut d'une longueur d'environ 11 m, tandis que la largeur fut différente sur le côté-est, où elle s'éleva à 5,70 m, et le long du mur-ouest d'une longueur de 6,25 m. Les murs furent bâtis en pierres brisées, superposées dans des rangs irréguliers, tandis que comme moyen de liaison fut utilisée de la boue. L'épaisseur des murs s'élève à environ 0,70-0,75 m, et uniquement la partie conservée du mur absidal fut d'une dizaine de centimètres plus large. Ils furent conservés diversement, généralement dans les fondations ou dans les parties extrêmement basses au-dessus du sol.

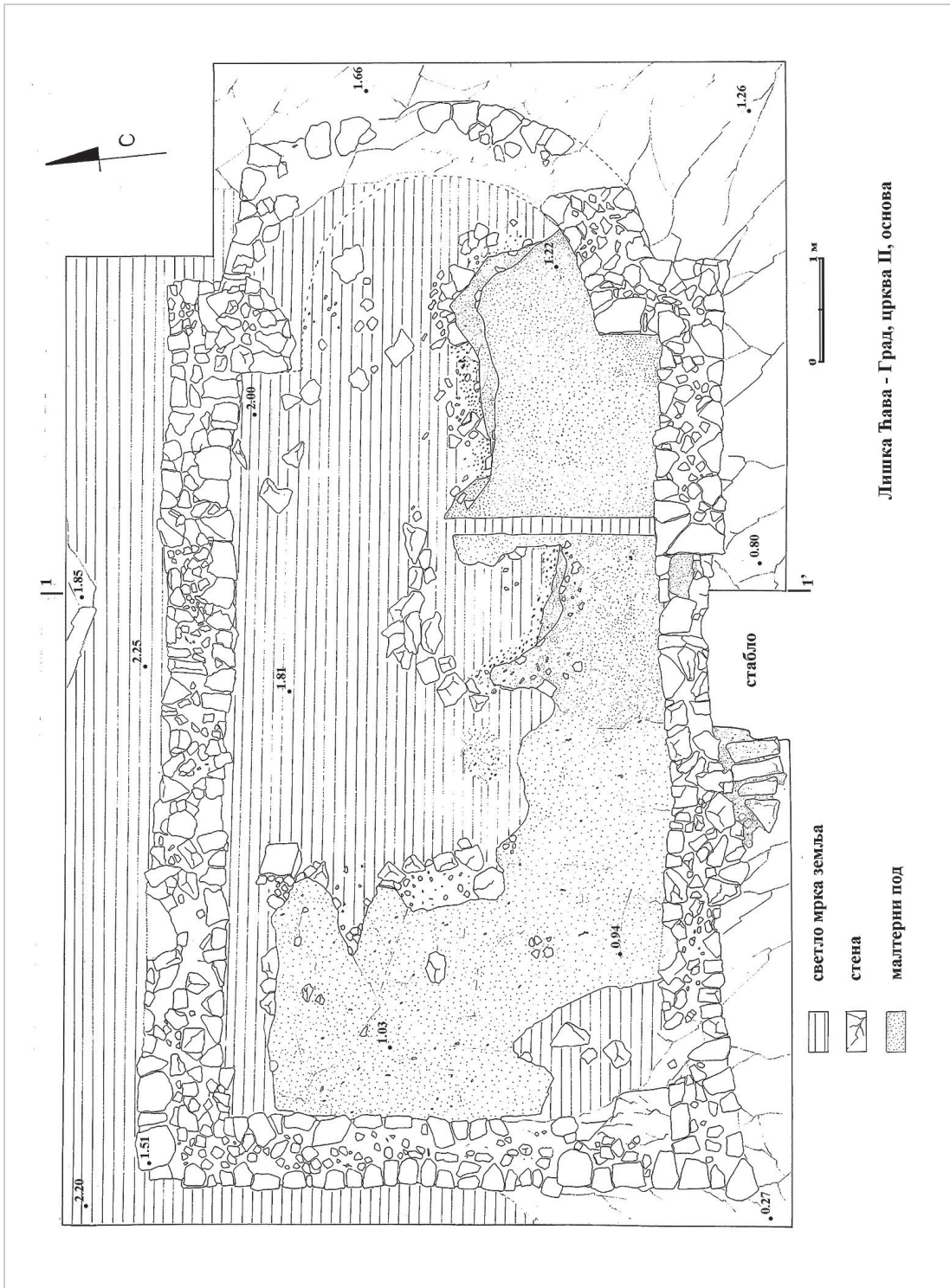
La phase de construction plus ancienne de l'église ne fut pas encore explorée suffisamment, mais furent aussi, à part certaines parties conservées du plancher qui lui correspondit, partiellement découvertes les parties de la fondation. À la différence des murs plus neufs bâtis en utilisant de la boue en tant que moyen de liaison, les fondations plus anciennes furent bâties à l'aide de mortier de chaux.

Au nord-ouest de l'Église II, non loin du rempart-sud, se trouva l'édifice II, dont les vestiges furent explorés globalement, tandis qu'à deux pas de lui furent découvertes et en partie explorées les ruines de l'édifice III. Tous les deux édifices furent fort peu conservés, en général au niveau des fondations, construites de la même manière que les murs de l'Église II dans sa plus jeune phase ou comme les parties conservées des murs de l'Église I et de l'édifice I, auparavant explorés durant les travaux en 2000 et 2001. D'après les trouvailles mobiles, les fragments des récipients céramiques et les trouvailles métalliques peu nombreuses, les édifices explorés, ainsi que les restes de l'église, peuvent être orientés chronologiquement au VIème siècle.

Dejan RADICEVIC, titulaire d'un magistère

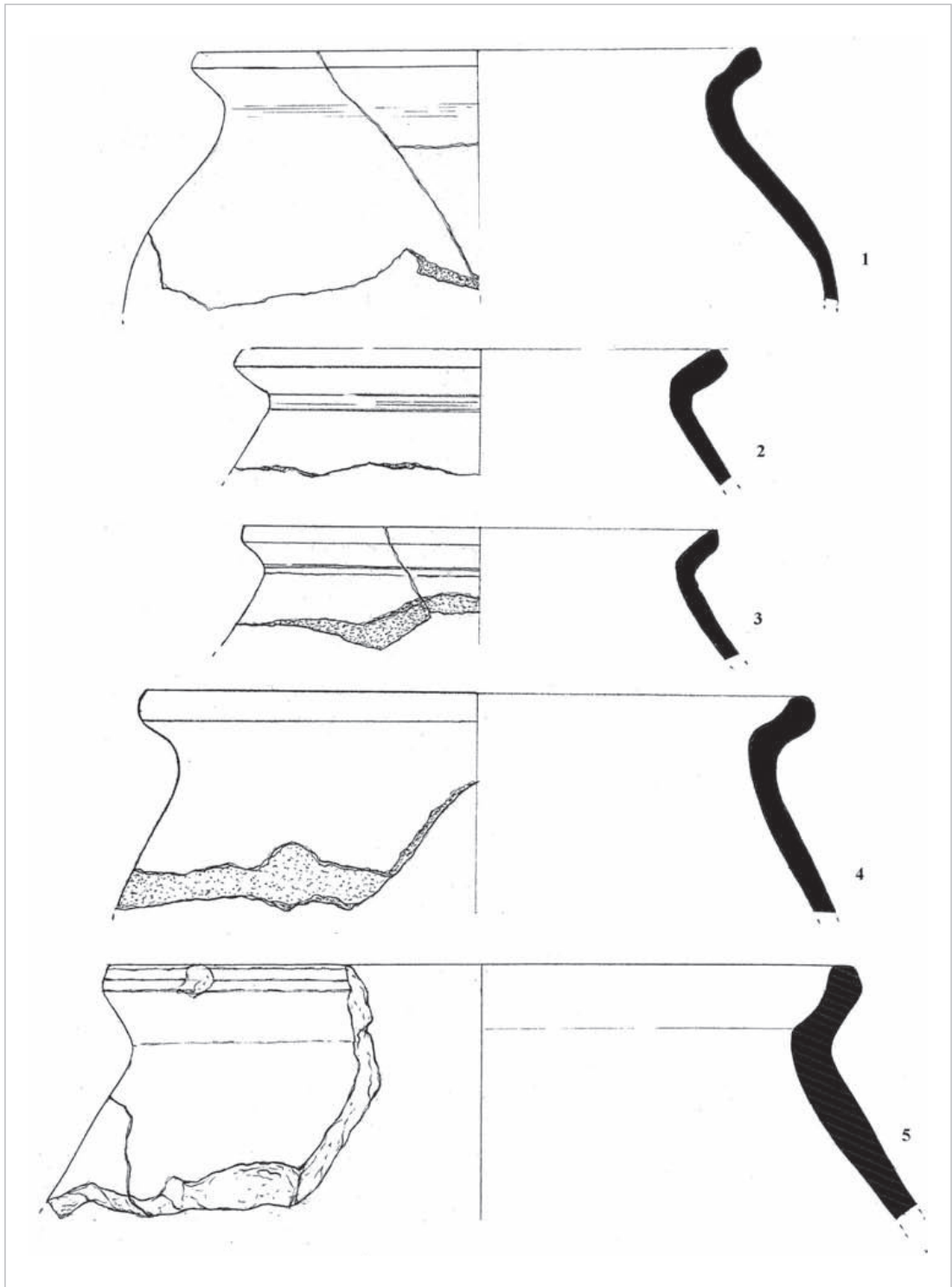

Табла I
 Лишка Ћава – Град, скица основе утврђења
 (по М. Милинковићу, допуњено истраживањима у 2000-2002. и 2006. години)

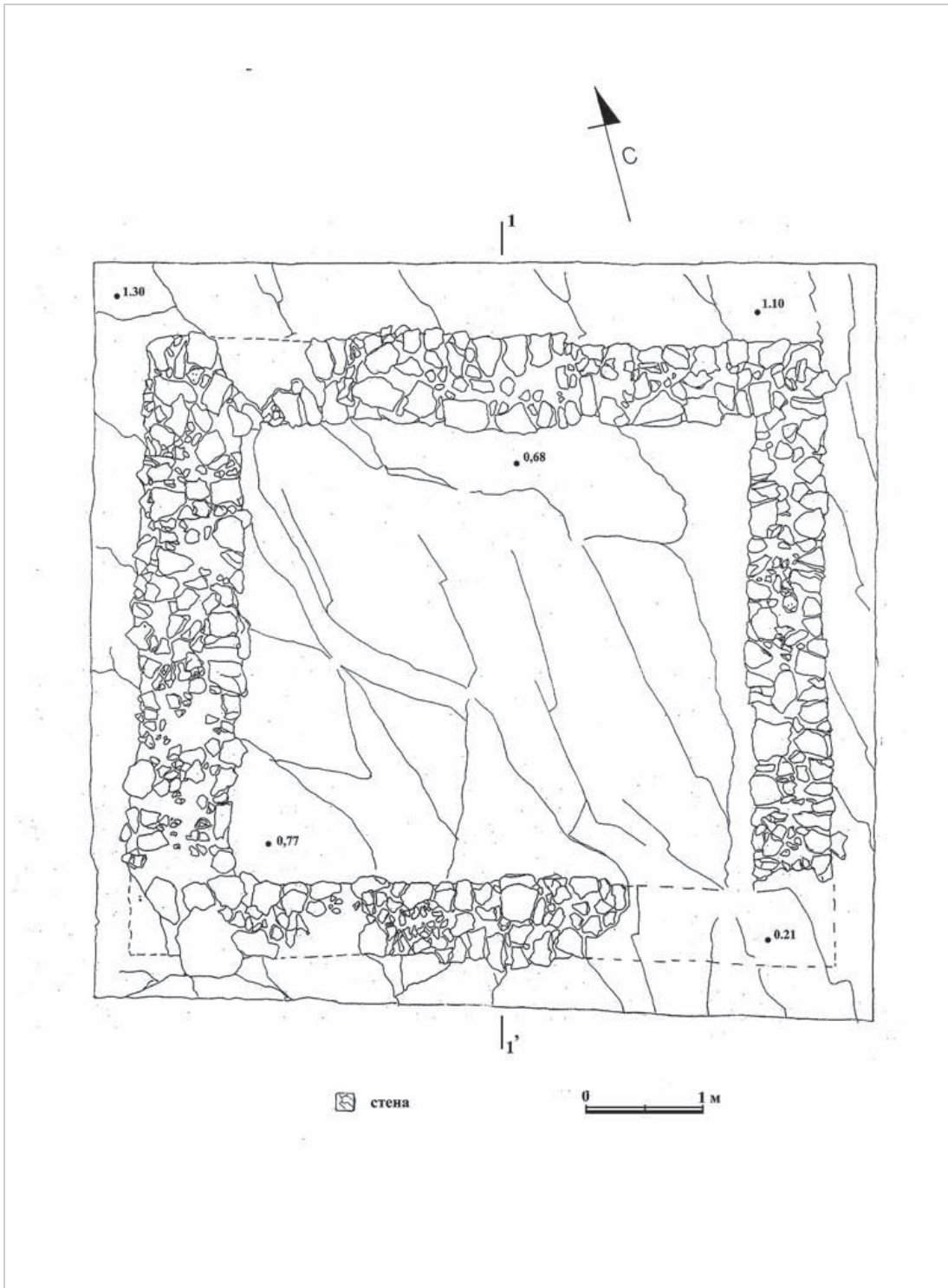

Лишка Гава - Град, црква II, основа

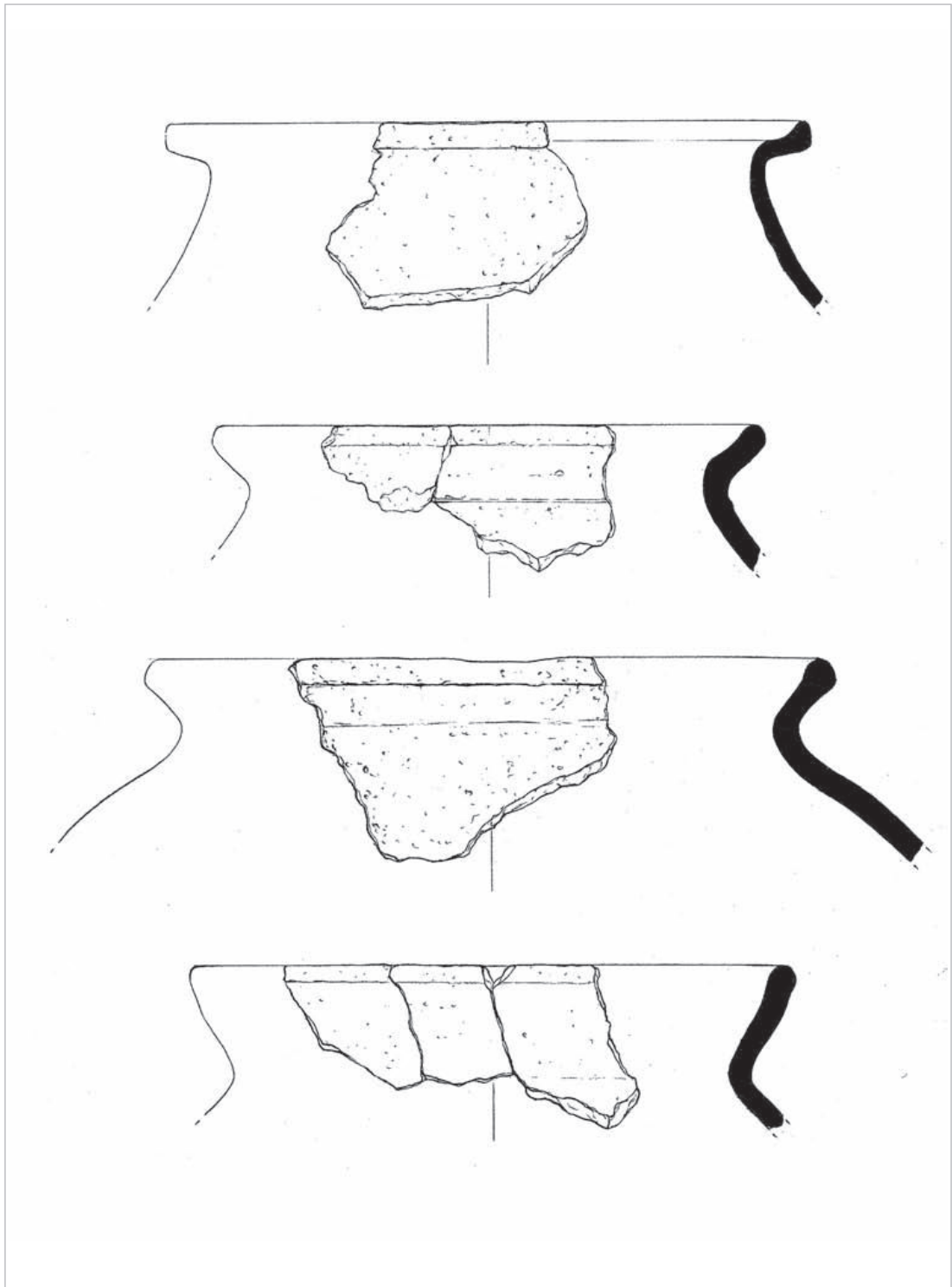
Табла II
 Лишка Гава - Град, црква II, основа

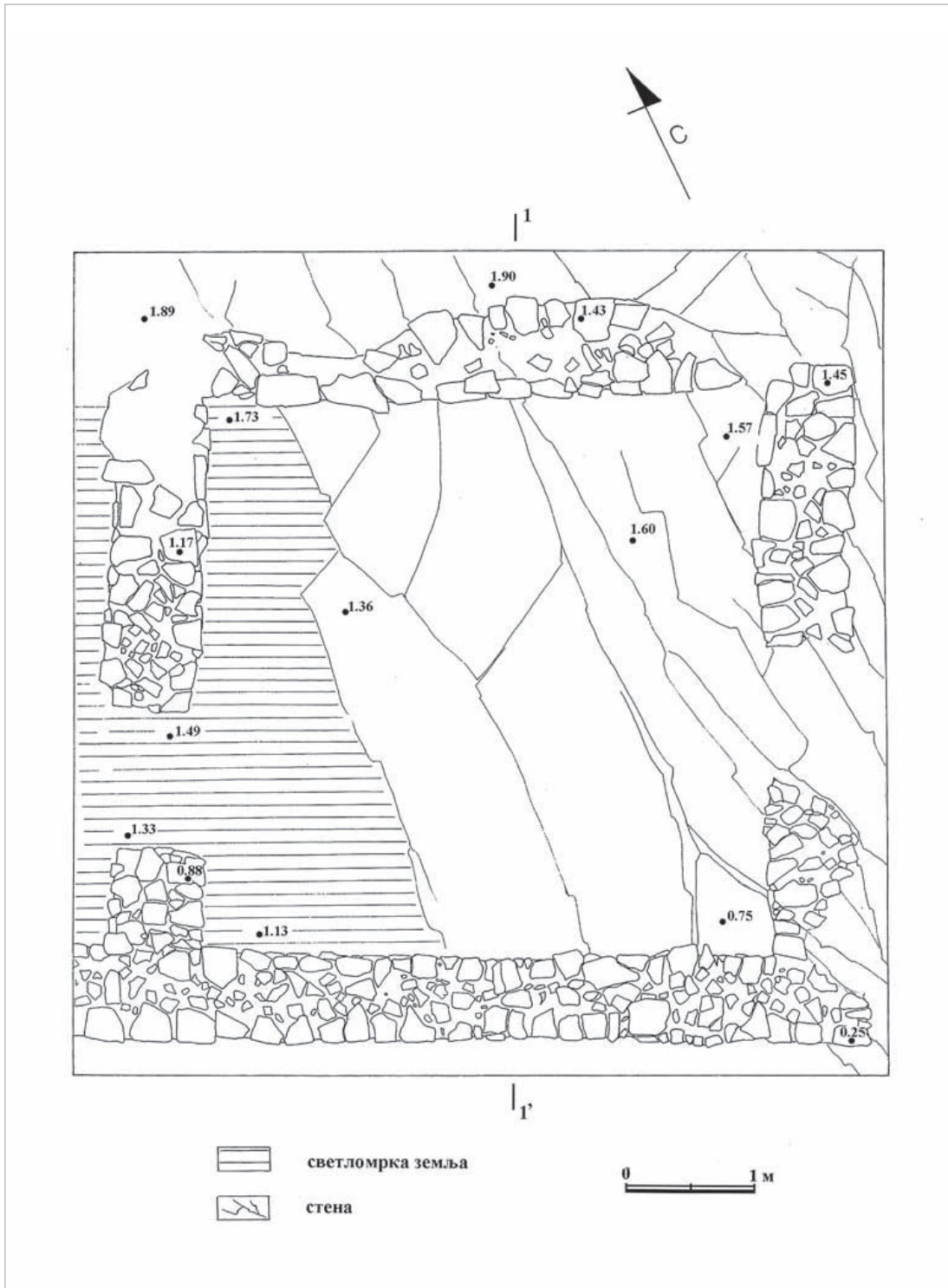
Табла III
Лишка Ђава – Град, црква II, налази грнчарија уз северни зид

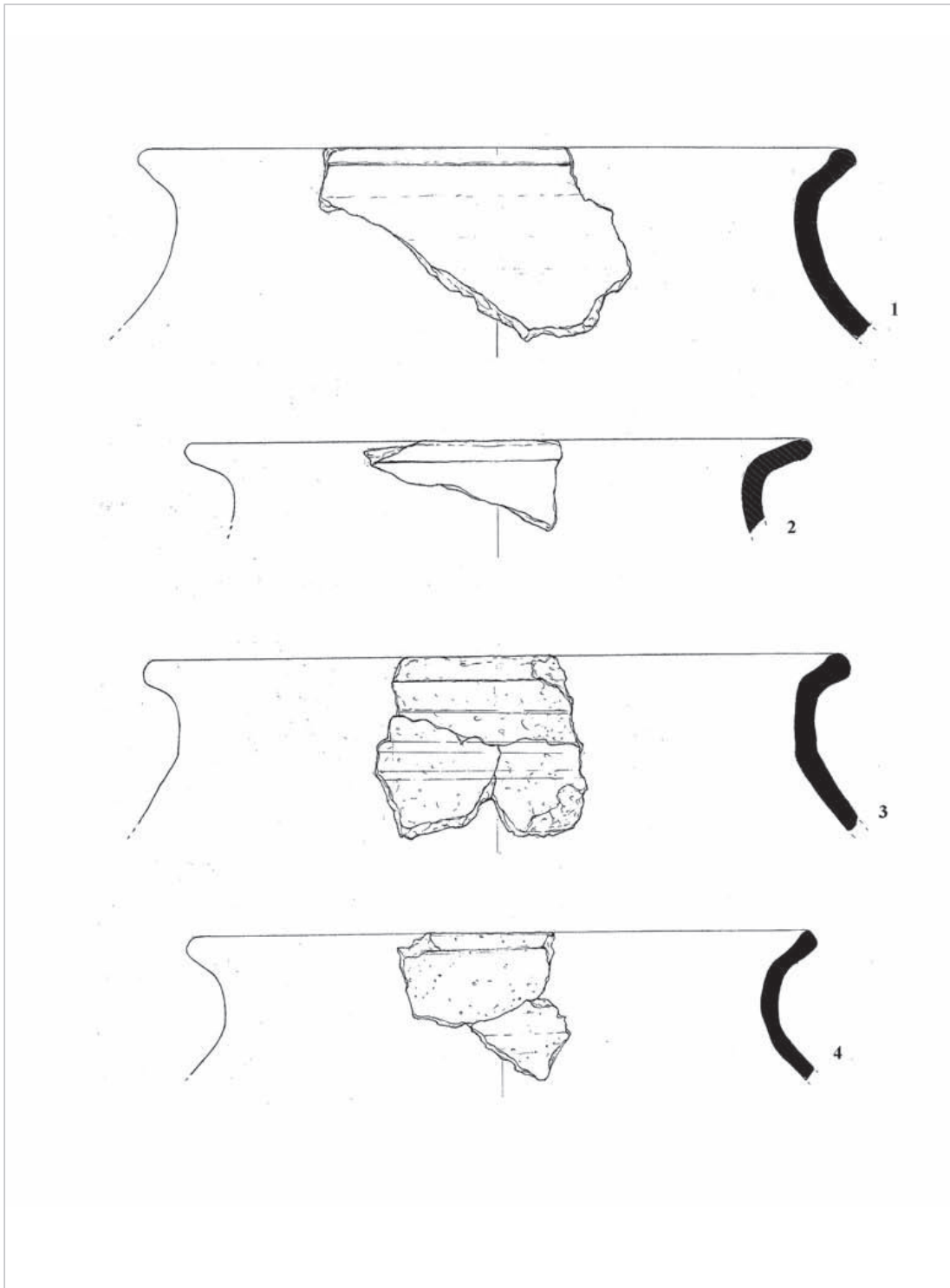
Табла IV
 Лишка Бава - Град, објекат II, основа

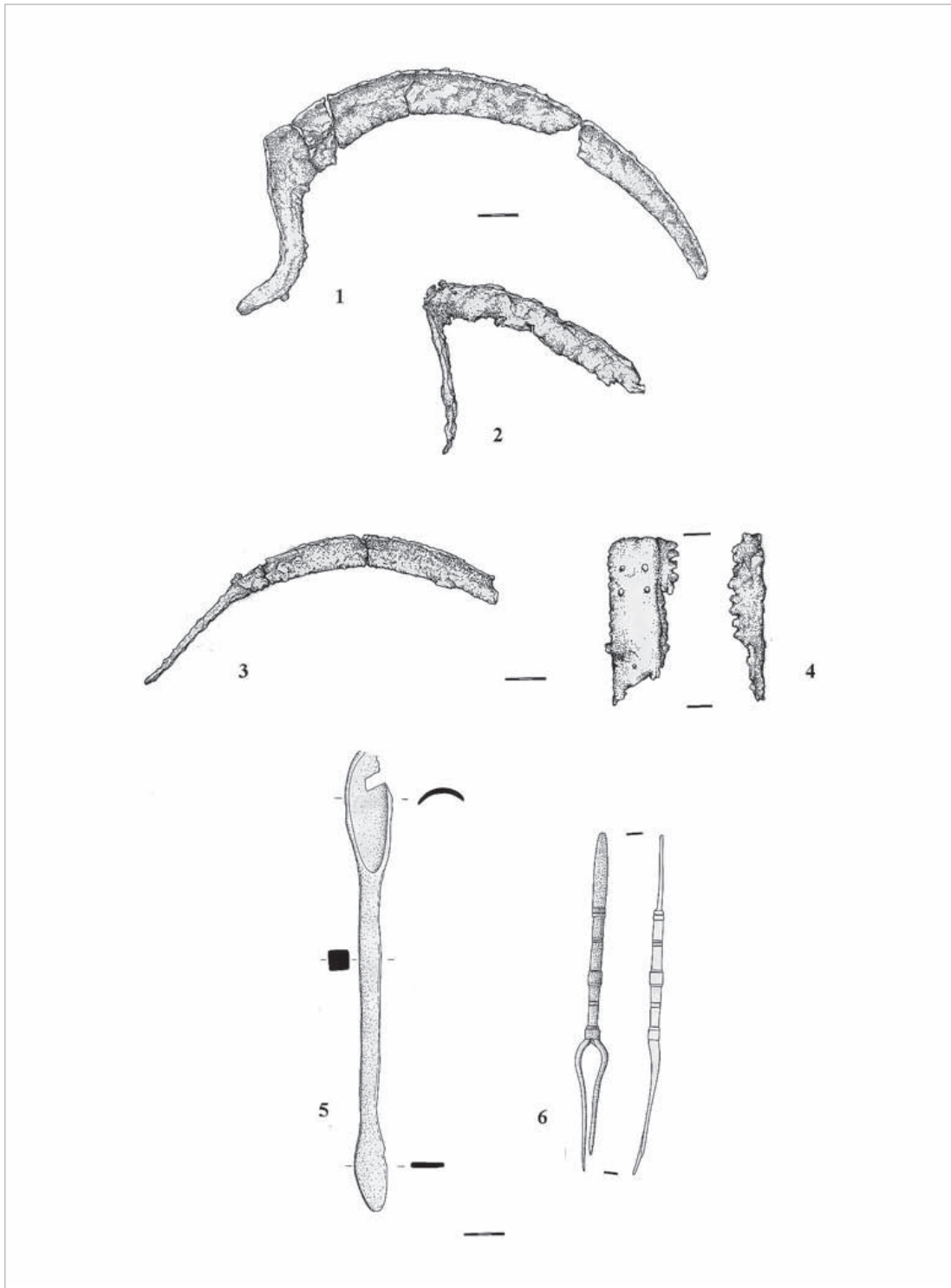
Табла V
Лишка Бава - Град, објекат II, налази грнчарије

Табла VI
 Лишка Бава – Град, објекат III, основа

Табла VII
Лиска Бава – Град, објект III, налази грнчарије

Табла VIII
Лишка Бава - Град, објекти II и III, гвоздени предмети

Сл. 1. Лишка Гава – Град, остаци Цркве II

Сл. 2. Лишка Гава – Град, црква II, пресек кроз подове

Сл. 3. Лишка Ћава – Град, остаци објекта II

Сл. 4. Лишка Ћава – Град, остаци објекта III

Александра
БАБИЋ
Мр Гордана
ЈЕРЕМИЋ

ДВОРИШТЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ – ИСТРАЖИВАЊА 1977. ГОДИНЕ

УДК: 902/904(497.11)(047.31)

АПСТРАКТ: У раду се презентују резултати првих археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 1977. године. Реч је о сондажним истраживањима дуж западне фасаде зграде Музеја, где су у четири отворене сонде пронађени трагови материјалне културе од касне антике до краја XIX века. Анализују се стратиграфија, остаци архитектуре и некропола у светлу историјске и ликовне грађе, која је послужила као параметар за њихово хронолошко разграничење.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Двориште Народног музеја Чачак, касна антика, средњи век, некропола, архитектура, турско доба, XIX век

Двориште Народног музеја¹ представља значајно вишеслојно археолошко налазиште на територији града Чачка. На простору, димензија око 100 x 100 m, на углу улица Цара Душана и Господар Јованове, југозападно од цркве Светог Вазнесења, на слободним површинама око данашњег господар Јовановог конака, налази се локалитет на коме су се у различитим временским епохама развијала насеља сеоског, односно градског типа.

Реч је о терену удаљеном око 600 m у правцу југа од садашњег корита Западне Мораве. Терен је у ранијим епохама повремено био плављен, што историјски извори бележе, а потврђују археолошка истраживања. У новије време, од краја XIX века, због великих грађевинских подухвата и развоја градске инфраструктуре, прилично је измењена конфигурација тла, а великим насипањима надморска висина терена знатно подигнута.

Прва археолошка истраживања на простору дворишта Музеја вршена су 1977. године и била су сондажног карактера (сл. 1).² Ископавања су спроведена на траси асфалтног пута уз западно лице зграде Народног музеја, у оквиру пројекта парковског уређења комплекса. Том приликом отворене су четири сонде, укупне истражене површине 42,75 m².

Сонда I – Постављена је уз северозападни угао зграде Музеја, на 2,50 m од западне фасаде, димензија 4,50 x 3,00 m, са краћом страном паралелном са зградом.

Сонда II – Отворена је на удаљености око 13,50 m југозападно од *сонде I*, димензија 4,00 x 3,00 m, са дужом страном паралелном са правцем пружања зграде.

1 У даљем тексту: двориште Музеја.

2 Радовима, спроведеним у периоду од 19. маја до 13. јуна 1977. године, руководила је Милена Икодиновић, кустос Народног музеја у Чачку.

Сонда III – Постављена је уз југозападни угао испуста средишњег дела зграде. Од *сонде II* удаљена је око 20 m у правцу југозапада, димензија 4,00 x 3,00 m, са краћом страном паралелном са музејском зградом.

Сонда IV – Отворена је на удаљености 3,50 m од југозападног угла зграде Музеја, источним лицем паралелна са западном фасадом зграде, димензија 2,50 x 2,50 m.

Стратиграфија

Стратиграфска ситуација у *сондама I-IV*, урађена је на основу дневника истраживања и непотпуне техничке документације.

У *сонди I* први слој чини шут, дебљине 0,60 m, са рецентним металним и керамичким налазима. Овом периоду припадају и темељни остаци угла једне грађевине, на релативној дубини 0,40-0,60 m. Слој се генерално датије у XIX век. На дубинама 0,60-1,20 m поново се јавља слој земље, из документације непознатог квалитета, са шутом и поремећеним зидовима. Овом слоју припадају налази шест гробова, укопаних у слој шута старије грађевине. Старијем слоју припадају остаци камених зидова грађевине и делови поплочања, на релативној дубини ▼1,84 m. Зидови су фундирани у слој здравице, до релативне дубине ▼3,01 m (северни зид), односно ▼3,28 m (источни зид).

Стратиграфска слика у *сонди II* је нешто једноставнија. Први слој чини хумус, испод кога је слој дробљене цигле и црепа (▼0,25-0,40 m), следи црна растресита земља (▼0,40-1,70 m), потом жућкастомрка земља (▼1,70-2,00 m). На релативној дубини ▼2,00 m откривен је венац зиданог бунара, укопаног у здравицу. Отвор бунара поклапа се са дном јаме из претходног слоја. На дубинама ▼2,00-2,20 m налази се жута иласта земља, здравица.

У *сонди III*, у горњој зони јавља се шут од дробљене цигле и црепа (▼0,00-0,25 m), затим следи слој шута (▼0,25/0,37-0,60/0,70 m), који се завршава неvezаном групом камена пешчара, на коти ▼0,75 m. Трећи слој је тамномрка земља (▼0,80-1,15 m), којој припада јама уз источни профил сонде (од коте ▼1,15 m). Четврти слој је танки слој жућкастомрке земље (▼1,65-1,80 m), испод кога је тамномрки (сиви) слој, који почива на здравици.

У најјужнијој *сонди* из 1977. године (*сонда IV*), археолошки слој је веома поремећен укопавањем шахта, највероватније за зграду Окружног суда. Ван ове конструкције забележено је смењивање следећих слојева: од ▼1,10-1,65 m грађевински шут, од ▼1,65-2,15 m сиви слој, док најстарије слојеве представљају жућкастосива земља на котама ▼2,15-2,60 m и танак слој печене земље и гари на ▼2,60-2,70 m.

Остаци архитектуре

Остаци архитектуре и зиданих конструкција откривени су у три сонде (*I, II и IV*) и припадају различитим периодима.

Најмлађем периоду припада конструкција у *сонди IV*, од цигала везаних малтером и малтерисане унутрашњости, која је опредељена као шахт зграде Окружног суда (сл. 2). Конструкција је уочена на релативној дубини ▼0,68 m, са дном на коти ▼1,20 m.

У *сонди I*, на релативној дубини ▼0,40 m, откривен је североисточни угао једног објекта (сл. 3), сачуван у темељној зони, грађен претежно од плочастог притесаног кречњака, везаног малтером, постављен на малтерној подлози. Северни зид је дебљине 1,00 m, источни 0,75 m и немарније је израде у односу на северни. Оба зида очувана су у висини 0,25-0,30 m, у облику једног до два реда камена.

У истој *сонди*, испод темеља поменутог објекта и гробова, откривен је још један угао објекта и припадајуће поплочање (сл. 4, 5). Зид правца север-југ је главни носећи зид, дебљине 0,75 m, укопан у слој здравице 1,18 m, са темељним проширењем од 0,30 m. Темељ је грађен од једног реда крупних облутака, над којим се смењују ситнији ломљени камен и шљунак. Између темеља и надземног дела налази се нивелациони слој од малтера дебљине 2,0-4,0 cm. Зид правца исток-запад је нешто плиће фундиран, 0,91 m, и нема темељни испуст. Дебљина овог зида је 0,60 m. Оба зида су од плочастог камена, везивана малтером са песком, који је структури дао сиву боју.

Остатак зиданог бунара констатован је у *сонди II* (сл. 6). Бунар је унутрашњег пречника 0,75 m, са кружним венцем од два реда ломљеног камена. Налази се непосредно испод рецентне (турске) јаме, и пражњен је у дубину свега 0,50 m, а припада слоју жућкастомрке земље.

Грбови

Истраживањима 1977. године откривен је у *сонди I* део некрополе са шест гробова слободно укопаних покојника, сахрањених у слоју шута старије архитектуре (сл. 7, 8). Укопавање је констатовано на релативним дубинама ▼1,36-1,76 m. Камен из шута коришћен је за формирање гробног венца око покојника. Сви покојници су положени на леђа, оријентисани у правцу запад-исток, са мањим девијацијама. Скелетни остаци су различито очувани.

Гроб 1 – Откривен на релативној дубини ▼1,36 m (сл. 9). Слободно укопани покојник, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Делимично оштећена лобања почива на десном образу, руке прекрштене у пределу карлице. Недостају кости стопала. Гроб без инвентара и прилога.

Гроб 2 – Гроб слободно укопаног покојника, јужно од *гроба број 1*, откривен испод темеља грађевине из XIX века, на релативној дубини ▼1,58 m, оријентисан у правцу запад-исток, са скретањем 20° према северу (сл. 9). Глава благо нагнута према десном рамену, руке прекрштене у пределу груди, недостају лева бутна кост и кости стопала. У пределу груди нађен сферични бронзани привесак са петљом (сл. 11).

Гроб 3 – У југоисточном углу сонде откривена само лобања покојника, положена на потиљку (сл. 10). Релативна дубина ▼1,60 m. Око покојника венац од камена, део гробне конструкције.

Гроб 4 – Непосредно испод гроба број 2, исте оријентације (запад-исток, са скретањем 20° према северу), с тим што се гробне јаме не подударaju (сл. 10). Глава покојника почива на грудима покојника број 2. Релативно добро очуван скелет, положен на леђима, са главом на десном образу, усмереној према десном рамену. Руке прекрштене у пределу груди, ноге опружене, под притиском земље стопала окренута споља. Гроб без инвентара.

Гроб 5 – Делимично откривен, само екстремитети ногу, остатак гроба залази у јужни профил сонде (сл. 10). Слободно укопани скелет, оријентисан запад-исток, са скретањем 20° према северу. Кости стопала нису остале очуване. Гроб без налаза.

Гроб 6 – Откривен само део гроба, код северозападног угла сонде, на релативној дубини ▼1,76 m, укопан у зид старије архитектуре (сл. 8). Од покојника откривене само потколенице. Без покретних налаза.

Коментар налаза 1977. године

Иако изведена на малој површини, археолошка истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку током 1977. године пружила су основне податке о функцији овог простора у различитим историјским периодима.

Најстарији слој припада периоду касне антике. На основу резултата ископавања 1977. и 1984. године и њиховим поређењем са резултатима истраживања порте цркве Светог Вазнесења, др Милоје Васић је издвојио два римска хоризонта.³ Први хоризонт је определио у период првих деценија IV века до 378. године, док је млађи датовао од осамдесетих година IV до првих деценија V века.⁴ У покушају разрешења проблема карактера насеља из овог доба, др Васић је изнео претпоставку да се на овом простору развијао викус (vicus), коме су гравитирале околне виле рустике.

Налази римског доба у сондама из 1977. године су релативно малобројни у односу на друге налазе, и углавном потичу из шута млађих слојева. Археолошки слој који би се могао везати за римско доба, у теренској документацији је различито описан, као жута иласта земља у сонди II, сивомрка у сонди III и жућкастосива у сонди IV, на релативним дубинама 2,00/2,15-2,60 m. Покретни налази укључују фрагменте керамичких посуда (здела, лонаца, тањира, крчага, поклопаца и пехара), уз приметно одсуство амбалажне керамике (амфора и питоса).⁵ У шуту су нађене две подне лептирасте опеке, делови кровног

3 Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини”, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, стр. 12-13.

4 Исто, стр. 13.

5 Детаљни каталог налаза са свих ископавања дворишта Музеја налази се у припреми за штампу.

покривача (*tegulae, imbrices*), фрагмент скулптуре примитивније израде и неколико фрагмената камених споменика.

Посебан проблем представља налаз дела грађевине у *сонди I* (сл. 4), за који је претпостављено да припада остацима римског објекта.⁶ Покретни налази који припадају објекту и чвршће везивање нивоа сокла за стратиграфију, на жалост, нису довољно јасни за атрибуцију објекта као римског. Наиме, објекат је зидан плочастим каменом и на начин који се среће у грађењу темељних остатака у наосу цркве Светог Вознесења.⁷

Римском периоду највероватније припада зидани бунар, над којим је у турско доба направљена отпадна јама, тако да је у испуни бунара било турске и античке керамике.

Средњовековни хоризонт у дворишту Музеја прати се мањом количином фрагмената керамичких посуда, претежно огњишне керамике, које би према основним карактеристикама могле да се одреде у XIV-XV век. Уколико се прихвати претпоставка да остаци грађевине из *сонде I* не припадају античком периоду, било би сасвим извесно да припадају овом хоризонту, да су зидани у време великих грађевинских подухвата на Богородичиној цркви и да су страдали у турском освајању до 1459. године. С обзиром на велики значај који је имала Богородичина црква у позном средњем веку, сасвим је могуће да су се на простору дворишта Музеја налазили пратећи објекти овог комплекса и да је један њихов део откривен у *сонди I* 1977. године (сл. 4).

Над рушевином је формирана некропола, у којој је откривено шест гробова. Археолошким истраживањима 1977. године обухваћен је само њен мањи део, и то у најсеверније отвореној сонди. Грובהа није било у *сондама II-IV*, што представља податак о њеном распрострањању на југу. У испитаним гробовима, код само једног покојника пронађен је гробни инвентар у облику привеска од бронзаног лима, две полукалоте и дужом ливеном петљом (сл. 11). Према оријентацији покојника, некропола је свакако хришћанска. *Terminus ante quem* за сахрањивање покојника је време пре претварања хришћанске богомоље у џамију, односно пре 1572. године.⁸ Претпостављени ниво ходања и укопавања гробних рака налази се на релативној дубини ▼0,97 m, јер је на овој коти изнад *гроба бр. 6* пронађено гробно обележје. Укопавање покојника било је веома плитко, дубине 0,40-0,80 m.

У турско доба простор дворишта Музеја интензивно је коришћен, што се види на основу бројних покретних налаза, који потичу из археолошког слоја и испуна отпадних јама. Прецизнија хронолошка разграничења између периода турске и аустријске доминације и обнове у доба Обреновића нису на овако

6 | М. Васић, н. д., 13.

7 | Милка Чанак-Медић, „Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке”, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, сл. 7-9.

8 | Милош Радовановић, „Богородица Градачка у урбанистичкој структури Чачка”, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, стр. 213.

ограниченом простору могла јасније да се дефинишу, међутим, да је на овом простору било знатнијих грађевинских активности упућује слој шута дебљине око 0,50 m, који је крајем XIX века нивелисан.

Остатак грађевине у *сонди I* (сл. 3), откривен на релативној коти 0,40 m, на којој започиње насипање терена дробљеном циглом и црепом, припада последњим деценијама XIX века. Грађевина је вероватно подигнута након доласка Феликса Каница у Чачак 1860. године, који је у својим белешкама и на скицама није регистровао.⁹

Сумирајући резултате првих истраживања у дворишту Музеја 1977. године, може се рећи да, иако малог обима, представљају значајан допринос сагледавању овог простора у различитим временским оквирима, о којима се до сада доста знало захваљујући путописној, дипломатској и литерарној грађи, као и ликовним приказима и фото-материјалу, а који је кроз откривене археолошке остатке доживео своју материјализацију.

9 | Радивоје Бојовић, „Чачак на цртежу Феликса Каница из 1860. године”, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, стр. 252, сл. 1-2.

National Museum Yard in Cacak – Researches in 1977

Trial excavation archeological tests were carried out in 1997 because of building an asphalt road next to the west edge of the National Museum building. Four sondages were tested, total area 42,75 m² up to the level of subsoil. The stratigraphic picture of the locality was obtained by these works as well as basic data about periods of inhabiting and using this terrain through history. The works are especially significant when you take into account the closeness of the church of St. Vaznesenje (Ascension) and the fact that yard of the National Museum makes a whole together with the church.

By archeological excavations in 1977 different purpose of this space in the past was confirmed. The oldest layer is of residential type from the Roman times; approximately dating back the end of III and IV century B.C., then there is the layer of the same type from XIV-XV century, documented by movable findings and demolished remains of architecture. In the following period, probably at the beginning of XVI century, and certainly before the church was turned into a mosque, so before 1560 in the yard of the National Museum there was a Christian necropolis of skeleton buried deceased people whose centre was around the church of Saint Vaznesenje (Ascension). In 1977 some six graves were researched partly but only in one of them there was a grave finding. During the Turkish rule and after that the space was intensively used which is proved by numerous movable findings, among which ceramic vessels and metal objects are dominant. The space was transformed several times till the second half of the XIX century when it got the image which remained till the present days.

Aleksandra BABIC
Gordana JERIC, M. A.

La cour du Musée national, Cacak – recherches de l'année 1977

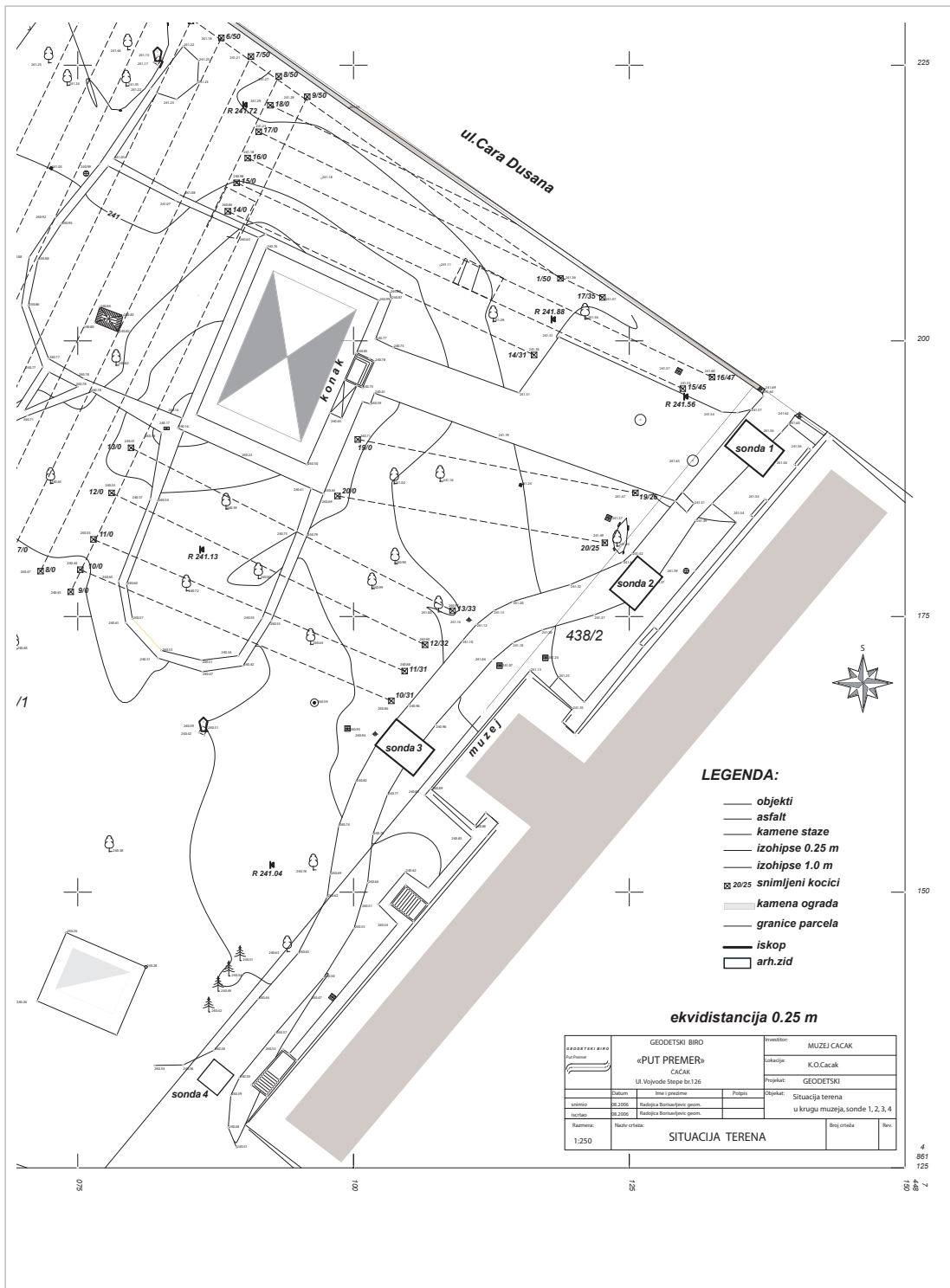
À cause de la nécessité de construction d'une route revêtue d'asphalte le long du bord-ouest du bâtiment du Musée national à Cacak, pendant l'année 1977 des recherches archéologiques de sondage sur cet emplacement furent effectuées. Quatre sondes furent examinées de manière archéologique, de superficie totale de 42,75 m², jusqu'au niveau de la terre solide sur laquelle reposent les fondements du bâtiment. Par ces travaux fut obtenue l'image stratigraphique de la localité, ainsi que les données élémentaires sur les périodes d'installation et d'utilisation de ce terrain à travers l'histoire. Les travaux sont particulièrement importants, quand on tient compte de la proximité de la localité de l'église St-Vaznesenje, avec laquelle la cour du Musée national forme un ensemble unique.

Par les fouilles archéologiques en 1977 fut confirmée la différente affectation de cet emplacement dans le passé. La plus ancienne couche fut une couche ayant des traces de vestiges de l'époque romaine, orientée vers la fin du IIIème - IVème siècle après

Александра БАБИЋ, Мр Гордана ЈЕРЕМИЋ

J.-C., puis suit une couche avec des traces de vestiges du XIVème- XVème siècle, documentée par des trouvailles mobiles et des trouvailles démolies de restes d'architecture. Dans la période suivante, probablement au début du XVIème siècle, et sans doute avant la transformation de l'église St- Vaznesenje en mosquée, par conséquent avant l'année 1560, sur l'emplacement de la cour du musée s'étendit une nécropole chrétienne de défunts enterrés avec squelette, dont le noyau fut autour de l'église St- Vaznesenje. Par les travaux de l'année 1977 furent explorés partiellement six tombeaux, parmi lesquels on trouva seulement dans l'un d'entre eux une trouvaille sépulcrale. Dans la période de la domination turque, ainsi qu'après elle, l'emplacement de la cour fut utilisé intensément, ce dont témoignèrent de nombreuses trouvailles mobiles, parmi lesquelles dominèrent des récipients céramiques et des objets métalliques. L'emplacement vécut, jusqu'à la deuxième moitié du XIXème siècle, diverses transformations, jusqu'à ce qu'il n'obtint la physionomie, telle que nous la surprenons aujourd'hui.

Aleksandra BABIC
Gordana JERIC, titulaire d'un magistère

Сл. 1. Чачак, двориште Народног музеја, ситуациони план са сондама 1977. године

Сл. 2. Сonda IV, остаци шахта

Сл. 3. Сonda I, остаци објекта с краја XIX века

Сл. 4. Сonda I, угао старијег објекта и поплачање

Сл. 5. Сonda I, темељ старијег објекта

Сл. 6. Сонда II, бунар

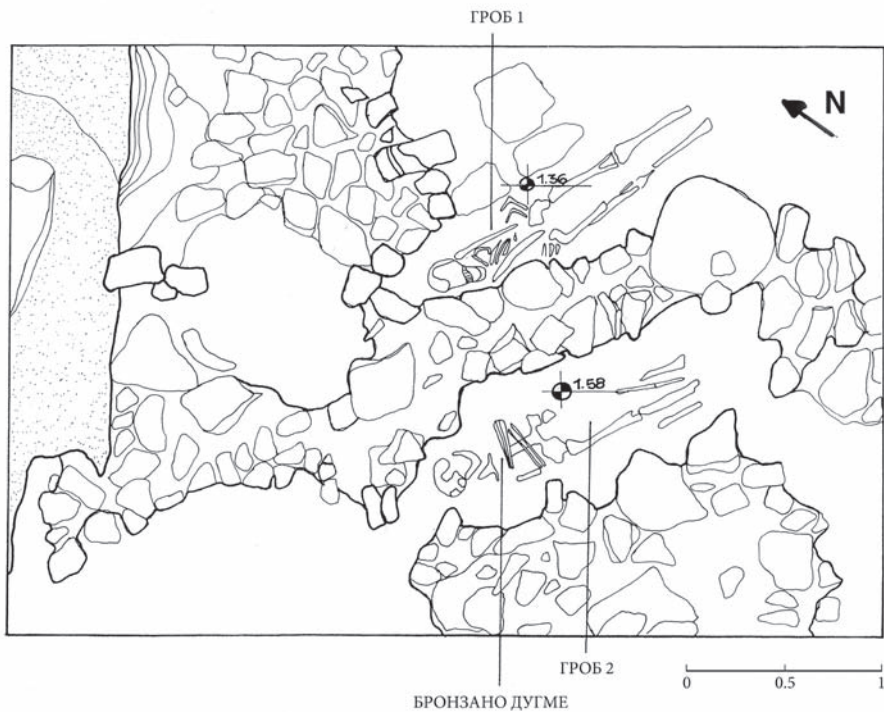
Сл. 7. Сонда I, гробови бр. 1-5

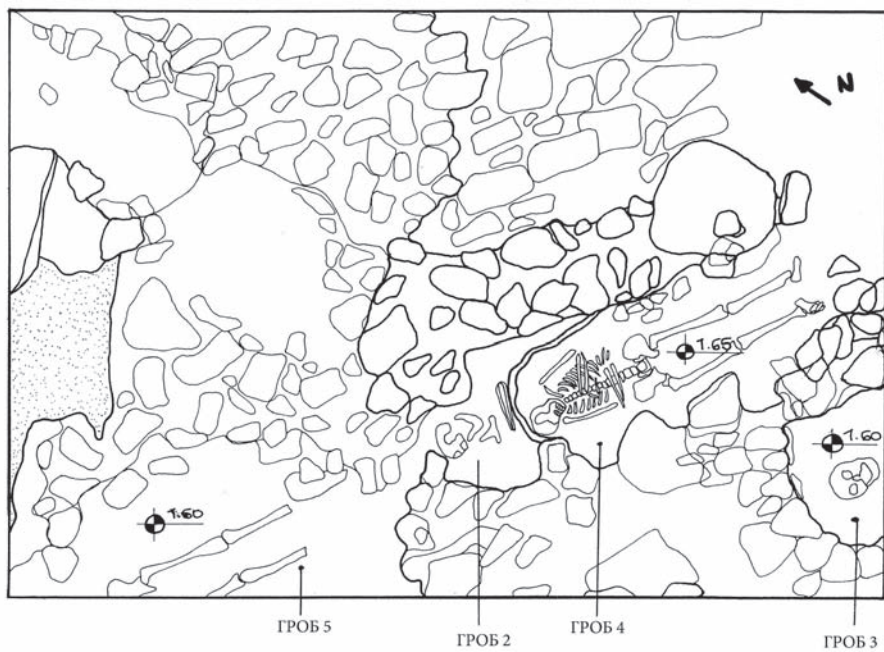
Сл. 8. Сонда I, гроб бр. 6

Сл. 11. Сонда I, гроб 2, бронзани привесак

Сл. 9. Сонда I, основа са гробовима 1 и 2

Сл. 10. Сонда I, основа са гробовима 3, 4 и 5

Мр Гордана
ЈЕРЕМИЋ
Момир
ВУКАДИНОВИЋ

ДВОРИШТЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ – ГЕОФИЗИЧКА ИСТРАЖИВАЊА У 2006. ГОДИНИ

УДК: 902.2:550.8(497.11)(047.31)

АПСТРАКТ: Током августа 2006. године, у дворишту Народног музеја у Чачку извршена су геофизичка мерења у циљу детекције археолошких остатака испод површине терена. Радовима је обухваћена северна половина дворишта, на травнатој површини око господар Јовановог конака. Истраживања су извршена на 20 профила појединачних дужина до 50,00 m методом геоелектричног скенирања са дубинским захватом до 4,00 m. На основу прелиминарних резултата геофизичких истраживања издвојене су две зоне које упућују на постојање археолошких остатака на дубинама од 1,00-3,00 m. У циљу провере геофизичких резултата отворене су две археолошке сонде чији су резултати представљени у овом раду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Археогеофизика, геоелектрично скенирање, археолошке сонде, стратиграфија

Двориште Народног музеја у Чачку представља вишеслојни локалитет, формиран на уздигнутом лесном платоу у централном делу града. Локалитет се налази око 600 m јужно од данашњег корита Западне Мораве, између Јездинске реке и Лупњаче, односно на југозападу од цркве Светог Вазнесења, са којом чини јединствен археолошко-историјски комплекс. О дворишту Музеја као археолошком налазишту зна се захваљујући случајним налазима, пронађеним током земљаних радова, као и на основу сондажних археолошких истраживања, спроведених на простору северног и североисточног дела дворишта током 1977. и 1984. године.¹ Овим радовима добијени су непотпуни подаци о локалитету, али том приликом установљене су и основне етапе развоја насеља на овом простору, од римског доба до данашњих дана. Међутим, због потребе дефинисања археолошких остатака, нарочито из античког и средњовековног периода, неопходна су била обимнија археолошка истраживања, која би била изведена уз примену најсавременијих мултидисциплинарних метода, који подразумевају примену неструктивне детекције археолошких остатака, а потом и њиховог ископавања. У том смислу, у дворишту Музеја примењена

1 | Основне фазе развоја насеља у римско доба дате су у прегледном чланку: Милоје Васић, „Касноантичка налазишта у Чачку и околини”, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, стр. 12-13; Обренија Вукадин, „Археолошка истраживања црквене порте у Чачку”, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, стр. 99-105; Милка Чанак-Медић, „Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке”, *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, стр. 81-97.

је комбинована методологија истраживања која је обухватила геофизичка истраживања и археолошка ископавања.

Геофизичка мерења у дворишту Народног музеја у Чачку обављена су током августа 2006. године. Истраживањем је обухваћена површина нешто већа од 50,00 x 50,00 m. Мерења су извршена методом геоелектричног скенирања по мрежи профила распоређених око господар Јовановог конака. Постављено је 20 профила дужине 50,00 m, са дубинским захватом до 4,00 m. Геоелектричним скенирањем добијени су дводимензионални (2D) пресеци терена по параметру специфичне електричне отпорности ρ . На основу 2D геоелектричних пресека издвојене су аномалијске зоне које указују на присуство археолошких остатака.

Основни принцип геоелектричног скенирања

Основни принцип геоелектричног скенирања заснива се на мерењу специфичне електричне отпорности ρ природних и осталих материјала који се налазе испод површине терена. Геоелектрично скенирање представља једну од најпопуларнијих геоелектричних метода која се највише користи у савременој геофизици. На површини терена где се врши истраживање у тло се уводи електрична једносмерна струја помоћу геометријски дефинисаних електродних система и при томе се мере ефекти протицања тих струја, тј. електрична отпорност. Електрична отпорност представља унутрашњи отпор – својство материјала који се супротставља кретању електричне струје. Физички параметар који одређује ово својство назива се специфична електрична отпорност – CEO, а мерна јединица електричне отпорности назива се Ohmm (ом-метар) или Ωm .

Под геоелектричним скенирањем подразумева се истраживање просторне расподеле специфичне електричне отпорности (CEO) разних материјала испод површине испитиваног терена вишеструким скенирањем, у циљу добијања 2D или 3D геоелектричних модела терена.

Истраживања геоелектричним скенирањем могу се изводити различитим варијантама укључивања електрода (електродним диспозитивима), као што су: Wenner, Schlumberger, Pol-Pol, Dipol-Dipol, Pol-Dipol, итд. Сваки од наведених електродних диспозитива има своје посебне карактеристике, погодне за решавање појединих случајева у пракси.

Примењена методологија

За истраживање геоелектричним скенирањем у дворишту Народног музеја у Чачку примењена је методологија која се заснива на електродном диспозитиву типа Wenner (сл. 1). Овај диспозитив је изабран због његових карактеристика чиме је обезбеђено квалитетно мерење, с обзиром на то да су истраживања извођена у урбаним условима где су разне електричне сметње биле врло изражене.

Wenner-ов електродни диспозитив чине четири електроде: C1, P1, P2 и C2. Преко струјних електрода C1 и C2 простор испод површине терена напајао се електричном струјом, а на потенцијалним електродама P1 и P2 мерио се изазвани потенцијал. На основу измерених података струје и потенцијала, по *Омовом закону* познатом из електротехнике $U = I \cdot R$, израчунавала се електрична отпорност за сваку позицију примењеног електродног диспозитива, односно за сваку тачку на оствареним дубинским нивоима.

Теренска испитивања методом геоелектричног скенирања извођена су помоћу линијског низа металних електрода укуцаних у тло и повезаних са вишежилним каблом. При томе су се током поступка прикупљања података електродама стално мењале улоге (или су биле струјне или су биле потенцијалне). Шематски принцип геоелектричног скенирања Wenner-овим електродним диспозитивом приказан је на *сл. 2*.

Мерења су обављена на дубинским нивоима $n=1, n=2, n=3, \dots n=8$, а распоред мерних података има трапезоидну форму због смањивања броја мерних тачака.

Дабидобили информације о присутним геолошким формацијама и њиховим електричним отпорностима, о геометрији или грађи подземних структура, резултати мерења су анализирани специјалним поступком, такозваном интерпретацијом рачунарским програмом у варијанти 2D (дводимензионалан модел), како би добили вертикалне геоелектричне 2D пресеке терена по сваком профилу. При томе је коришћен софтвер RES2Dinv аутора М. Х. Лока из 1998. године. Резултати обраде података приказују се тзв. инверзијом у виду финалне секције – вертикалног геоелектричног пресека. Финална 2D секција представља се изабраним бојама у опсегу од најмање до максималне измерене вредности електричне отпорности. Веза отпорности и одговарајуће боје дата је у легенди. То практично значи да се посредно идентификују присутни материјали, односно геолошке средине и њихова просторна позиција (дебљина, дубина).

Вредности електричне отпорности у омима (Ωmm), за неке геолошке творевине, дате су у следећој табели:

гранит	1000 – 10000
шкриљци	200 – 3000
пешчар	300 – 10000
кречњак	300 – 1000
лапоровити кречњак	30 – 60
лапори и лапорци	20 – 100
глиновити пешчар	50 – 300
глина	10 – 25
песак сув	100 – 200
песак мокар	40 – 60
шљунак сув	800 – 1000
шљунак са водом	80 – 120
шумски хумус	50 – 60
речна чиста вода	око 45
речни нанос	30 – 100

Као што се види, електрична отпорност појединих геолошких творевина може варирати (што сигурно важи и за остатке археолошких објеката), тако

да је за правилно тумачење добијених података потребно и извесно искуство, геолошко познавање присутних материјала на месту истраживања и добра сарадња са археолозима.

Обим изведених геофизичких истраживања

У дворишту Музеја постављено је двадесет геоелектричних профила (од RES-1 до RES-20) (Т. I). Мерење је обављено на свим профилима, осим на RES-18, јер на датом профилу није било могуће поставити минималан број електрода неопходних за покретање софтверске обраде података. Дужине профила биле су до 50,00 m, а дубински захват је износио 4,00 m. Минимално електродно растојање је износило 1,00 m.

На основу резултата истраживања, може се рећи да индициране аномалије са отпорностима преко 100 Ohm-m представљају потенцијална места где треба тражити археолошке остатке. Веће вредности отпорности, које су индициране при површини терена, највероватније су последица присуства развог шута и шљунка различите гранулације, којима је површина дворишта Музеја раније нивелисана. Наравно, то не искључује могућу проверу неких при-површинских аномалија од стране археолога, уколико за то постоје одговарајући разлози.

Геофизичко-археолошка интерпретација профила

Након изведених геофизичких мерења, одлучено је да се отворе две археолошке сонде, са циљем испитивања карактеристичних аномалијских зона. За анализу и ископавање лоциране су археолошка сонда 1 (у зони профила RES-8 и RES-9) и сонда 2 (на профилима RES-15 и RES-16).

Геоелектрични профили RES-8 и RES-9 (сонда 1)

На геоелектричном профилу 8 (Т. II а) издваја се неколико аномалијских зона. На стационажама од 2–12 m и 40–50 m, при површини тла, појављују се зоне веће електричне отпорности (преко 100 Ohm-m), које индицирају остатке рецентног грађевинског шута или рецентни насип. Отпорност околног простора је нижа, са доминацијом глиновитих зона, док се од 18–37 m, на дубинама 2,00/2,50–3,00 m, појављује правилна вештачка формација у облику дугачке платформе, фланкиране формацијом са повећаном отпорношћу на северној страни (остатак зида?).

Идентична ситуација је забележена и на геоелектричном профилу 9 (Т. III а): приповршинске зоне високе електричне отпорности на стационажама 1–16 m и 40–47 m на профилу 9 индицирају највероватније, шут или насип. У средишњем делу су зоне ниже електричне отпорности (у тоновима плаве и зелене боје), док се у распону од 25–39 m јавља правилна формација са отпорношћу од 100 Ohm-m,

идентичног облика, каква је регистрована на профилу 8, а која упућује на постајање вештачке формације (остаи камене архитектуре?), на дубинама од 2,00 m.

Појава ове формације захтевала је потребу археолошког испитивања, па је у том циљу отворена сонда 1, на заједничким стациоณาма од 35–39 m код геоелектричних профила 8 и 9. Археолошким истраживањима добијени су следећи подаци (Т. II б, Т. III б):

1. Први слој чини закоровљени хумус, дебљине до 0,10 m, који геоелектричним скенирањем није индициран;
2. Следи рецентни набој од шљунка и ломљеног црепа, у северној половини сонде, дебљине до 0,30 m. На геоелектричном профилу 8 читава се као завршетак приповршинске аномалијске зоне (тонови светлоселене боје), док на геоелектричном профилу 9 на овим стациоณาма није јасно дефинисан, јер је у питању развучени шут;
3. Испод набоја пута налази се слој мрке земље са шупом (слој А), релативне дебљине око 0,60 m, који је на геоелектричном профилу 8 приказан као плава / зелена зона. Овој зони припада савремени укоп (вредности отпорности око 45-50 Ohm-m), лоциран на стационажи 36–37 m геоелектричног профила 9. Укоп прелази из слоја А у дубину, благо је левкастог облика, дубине 1,85 m и само мањим делом залази у сонду 1. Други укоп, различите отпорности, констатован је на западном профилу сонде, односно на 36–37 m профила 8. Реч је о савременом укопу за струјне инсталације;
4. Археолошким ископавањима очишћен је ниво калдрме (релативне дубине 0,80 m, односно ▼239,41 m), која је начињена од већих комада плочастог камена, римских тегула и опека, притесаног камена, испод које се налазила субструкција од квадера од пешчара, облутака, опеке и тегула, са тамном масном земљом;
5. Следећи археолошки слој је танак слој мркожуте земље (слој В), дебљине око 0,15 m, са траговима горења дрвене архитектуре и лепа – средњовековни период;
6. Танак слој (дебљине 0,07 m) веома уситњених римских тегула, имбрицес и опека (слој С), са интензивним траговима горења, вероватно је остатак неког античког објекта (▼239,71–239,78 m);
7. Слој стерилне жуте глиновите земље, дебљине 1,05 m (▼239,78–238,20 m);
8. Копањем у дубину, због откривања претпостављених трагова античких зидова, ушло се у слој чистог песка, који је дао исте вредности отпорности као остаи камене архитектуре. У овом слоју су завршена ископавања у сонди 1.

Геоелектрични профили RES-15 и RES-16 (сонда 2)

На геоелектричним профилима 15 и 16 индициране су различите аномалијске зоне, које упућују на постојање остатака камене архитектуре, негатива зидова или укопа.

На геоелектричном профилу 15 (Т. IV а) јасно се уочавају две аномалијске зоне, на стациоณาма 22–24 и 28–30 m профила и на дубини 0,80 m, које

упућују на постојање паралелних зидова, могуће једне грађевине, између које је поремећен рушевински слој (укоп). На геоелектричном профилу 16 (Т. V а), на 22–24 m, читава се зона са укопом (негативом зида?), док се зона са потенцијалним остацима зида налази на позицији 28–30 m овог профила. Сви ови параметри индикују на постојање различито очуваних остатака чврсте, камене архитектуре. У циљу њихове провере, отворена је сонда 2, на стационажама 22–26 m профила 15 и 16. Археолошким истраживањима добијени су следећи подаци (Т. IV б, Т. V б):

1. Први слој је закоровљени хумус, и није обухваћен геоелектричним скенирањем;
2. Следи слој мрке земље са шутом (слој А);
3. Остаци зида од плочастог камена, дебљине 0,75 m, на дубинама 0,70 m (круна зида) – 3,00 m (дно темеља), како је констатовано на геоелектричном профилу 15. На профилу 16, на овој стационажи констатован је негатив зида, археолошки потврђен (упореди северни профил сонде 16). Зид је у време формирања слоја А повађен до темеља;
4. Вађењем зида оштећен је и део слоја који је формиран у време разградње објекта, мрке земље са опеком (слој В);
5. Ниво малтерне поднице објекта, дебљине до 0,20 m, на релативној дубини 1,90 m;
6. Испод је жутомрка земља, са местимичним траговима горења (слој С);
7. Здравница, жута глиновита земља, потврђена у рову приликом испитивања дубине укопавања темеља објекта.

Закључак

Сумирајући резултате истраживања на простору дворишта Народног музеја у Чачку, дошло се до закључка да су геофизичка мерења оправдала очекивања. Указано је на потенцијалне зоне са остацима архитектуре на већим дубинама, које на површини тла није било могуће уочити, а које у будућности треба систематски испитивати због положаја самог локалитета и његове близине са портом цркве Светог Вазнесења и терми. Приликом сагледавања резултата геофизичких истраживања, у обзир треба узети и чињеницу да поједине структуре имају сличне вредности отпорности, али у комбинацији са археолошким истраживањима, могуће је добити чвршће параметре за тумачење резултата геоелектричног скенирања. Велику добит за археологију представљају наменски постављене сонде на местима са индицираним остацима објекта, а праћење стратиграфске ситуације је такође знатно олакшано на основу слике добијене овом врстом неструктивног мерења.

National Museum Yard in Cacak - Geophysical Researches in 2006

Geophysics researches in the yard of the National Museum in Cacak, carried out during August in 2006, included the area of about 50, 00 x 50, 00 m. Investigations were carried out by methodology of geo electrical scanning or tomography over the net profile, assorted around the Konak of Master Jovan. 20 profiles were placed, 50, 00 m long and 4, 00 m deep.

For the research in the National Museum Yard in Cacak, applied methodology is based on electrode disparities of Wenner type which enables quality measurement in spite of the fact that it is an area where there are numerous strong electrical interferences. By geo electrical scanning vertical two dimensional (2D) sections of the terrain per parameter of specific electrical resistance were obtained. According to 2D geo electrical sections/ anomaly zones were selected as they show the presence of archeological remains at the depth of 1,00 -3,00 m.

During the research, two archeological sondages were opened at the stations of 35-39 m of geo electrical profiles 8 and 9 (sondage 1) and 22-25 m of geo electrical profiles 15 and 16 (sondage 2).

Sondage 1 was placed at the spot where anomaly zones with resistance of over 100 Ohms were registered at the depth of 2, 00 m in a shape of a big platform with regular edges which could indicate building remains of the oldest cultural horizon (Roman time). By researches in this excavation (sondage), the results of geo electrical scanning were partly confirmed: modern burial for electrical installations was identified (station 37-38 m of geo electrical profile 8), burial of the youngest archeological layer (layer A – Turkish time) (section 36-37, 5 m of geo electrical profile 9). However, negative result was obtained in the sense of detection of archeological remains at depths of 2, 00 m at the mentioned spot of regular formation. Stone remains have not been confirmed archeologically, it is confirmed that it is sand which has electric resistance like a stone wall and formation was probably created by natural causes and not men.

By archeological investigations in excavation 2 (sondage 2) the results of geophysical measurement were completely confirmed: there were remains of the wall and a burial (indicated at geo electrical profile 15), i.e. negative of the mentioned wall and burial recorded at geo electrical profile 16.

Thanks to the application of geo physical investigations in the area of the National Museum Yard in Cacak precious data have been collected, especially about the existence of architect remains at greater depths which could not be spotted on the surface of the terrain. Archeological excavations enabled correct understanding of geo electrical profiles and conditions for correct reading of geo profiles and planning of future research of this space was created.

Momir VUKADINOVIC, Gordana JEREMIC, M. A.

La cour du Musée national à Cacak – recherches géophysiques durant l'année 2006

Les recherches géophysiques dans la cour du Musée national à Cacak, effectuées pendant le mois d'août de l'année 2006, englobèrent une superficie d'environ 50,00 x 50,00 m. Les recherches furent effectuées par la méthode de scannérisation géo-électrique ou de tomographie sur le réseau des profilés, disposés autour du konak du maître Jovan. 20 profilés d'une longueur de 50,00 m, de prise de profondeur jusqu'à 4,00 m, furent disposés.

Pour l'exploration dans la cour du musée à Cacak fut appliquée la méthodologie qui se base sur le dispositif d'électrode de type Wenner, qui rendit possible un mesurage qualitatif, étant donné que les recherches furent exécutées dans des conditions où divers inconvénients électriques furent tout à fait mis en relief. Par la scannérisation géo-électrique furent obtenues des coupes verticales bi-dimensionnelles (2D) du terrain selon le paramètre de la résistance électrique spécifique. D'après les coupes géo-électriques 2D furent isolées les zones d'anomalie qui firent ressortir la présence de restes archéologiques dans les profondeurs de 1,00 - 3,00 m.

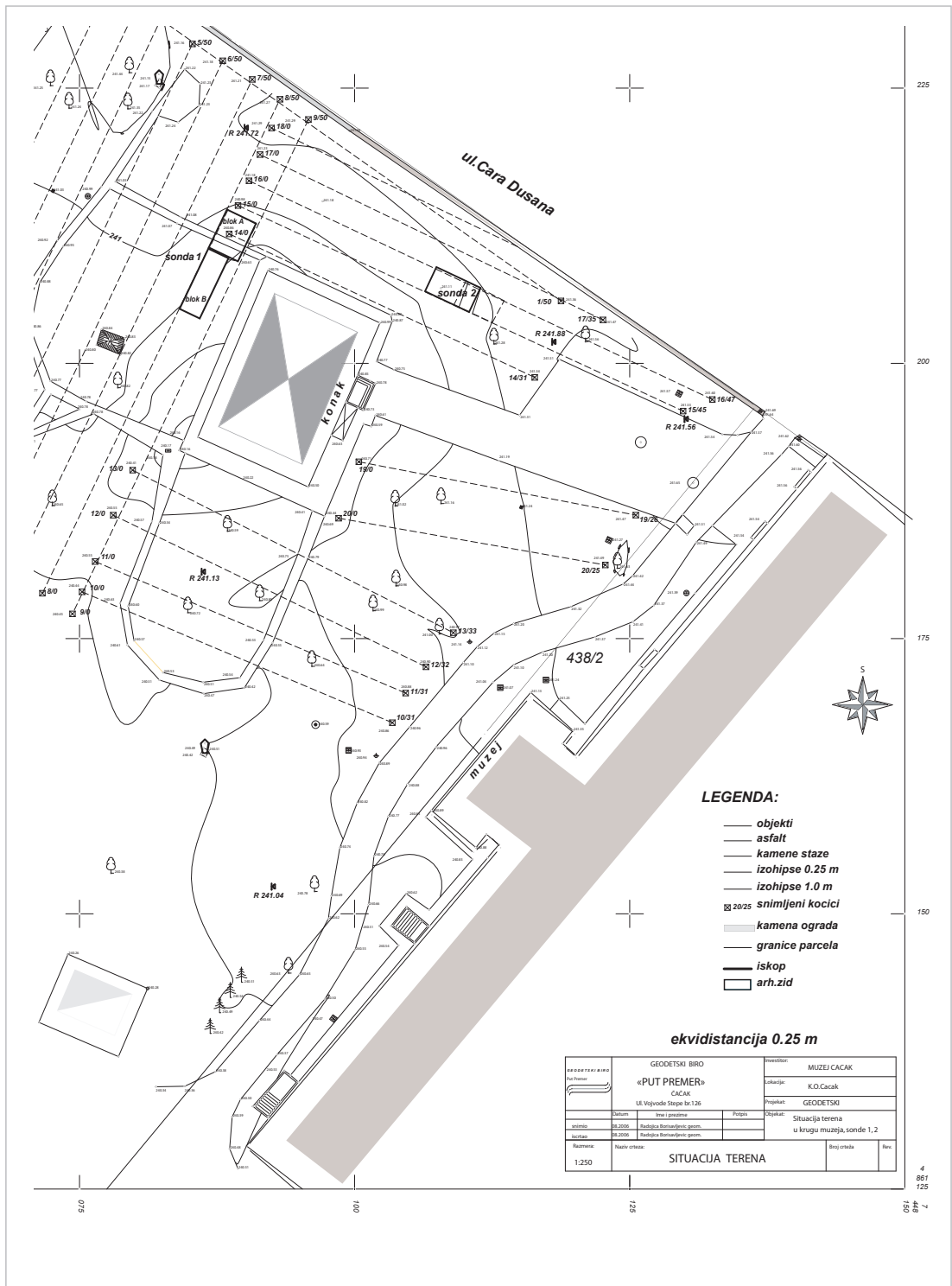
Au cours des recherches qui suivirent, deux sondes archéologiques furent ouvertes, sur les stations 35 - 39 m des profilés géo-électriques 8 et 9 (sonde 1) et 22 -25 m des profilés géo-électriques 15 et 16 (sonde 2).

La sonde 1 fut placée à l'endroit où furent enregistrées des zones d'anomalies avec des résistances au-delà de 100 Ohm, dans des profondeurs de 2,00 m, en forme de grande plate-forme à bords réguliers, qui purent indiquer des restes architecturaux de l'horizon culturel le plus ancien (l'époque romaine). Par des recherches dans cette sonde furent partiellement confirmés les résultats de scannérisation géo-électrique: on constata un enterrement contemporain pour les installations électriques (station 37 – 38 m du profilé géo-électrique 8), un enterrement de la couche archéologique la plus jeune (couche A – époque turque) (section 36 – 37,5 du profilé géo-électrique 9). Cependant, un résultat négatif fut obtenu dans le sens de la détection des restes archéologiques dans les profondeurs au-delà de 2,00 m, à l'emplacement de la formation régulière mentionnée. De manière archéologique on ne confirma pas de restes en pierre, il fut déterminé qu'il s'agit de sable, qui possède une résistance électrique telle qu'un mur en pierre, mais la formation provint selon toute probabilité de l'action des facteurs naturels, et non de l'homme.

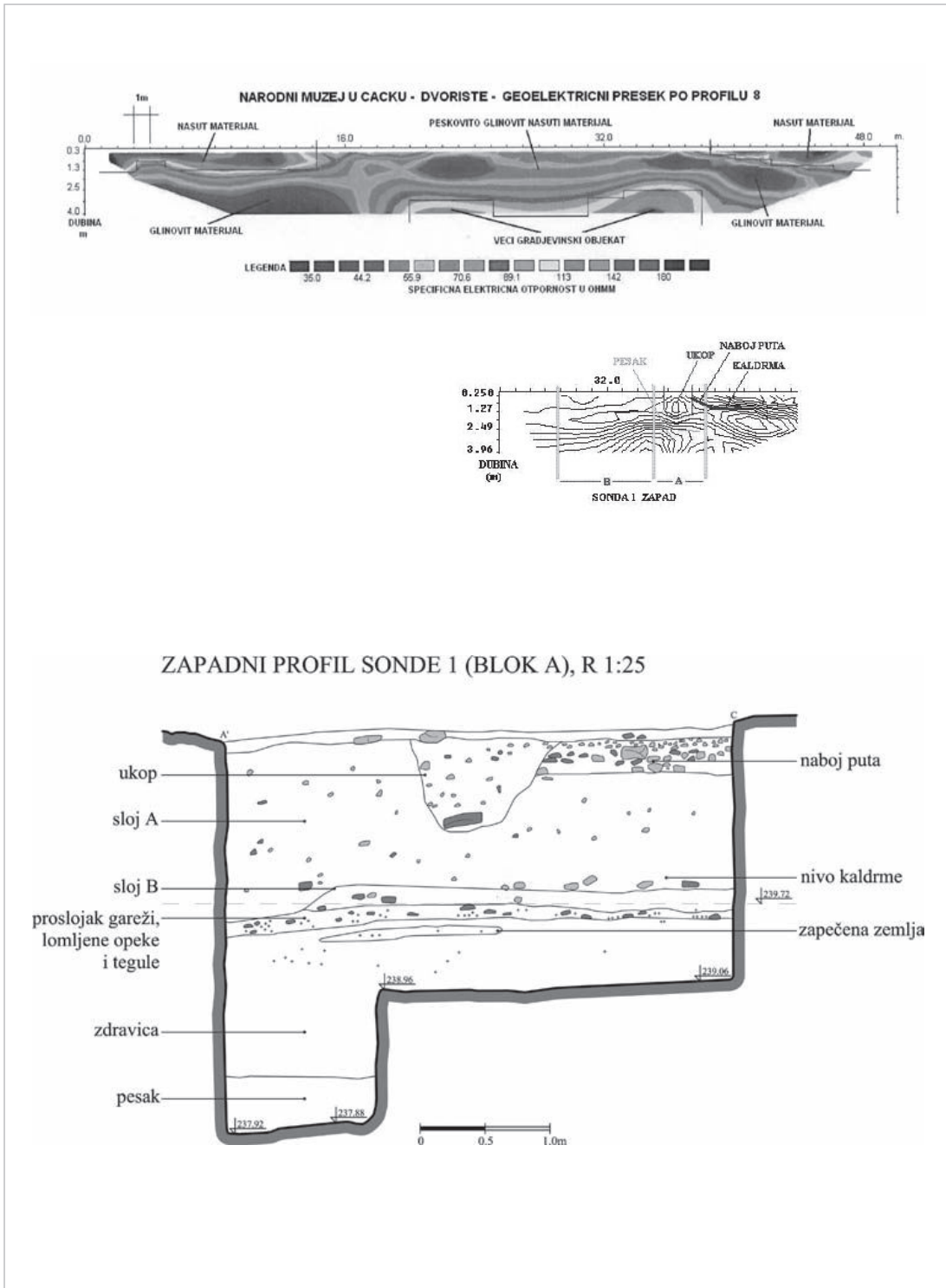
Par les recherches archéologiques dans la sonde 2 furent confirmés, en totalité, les résultats des mesurages géophysiques: on constata des restes de mur et un enterrement (indiqués sur le profilé géo-électrique 15), c'est-à-dire le négatif du mur mentionné et l'enterrement, enregistrés sur le profilé géo-électrique 16.

Grâce à l'exécution des recherches sur l'emplacement de la cour du Musée national à Cacak, on parvint à des données précieuses, notamment sur l'existence de vestiges architectoniques dans les plus grandes profondeurs, qu'il n'eut pas été possible de remarquer sur la surface du terrain. Par les fouilles archéologiques, l'interprétation correcte des profilés géo-électriques fut rendue possible et les conditions pour l'interprétation correcte des géo-profilés et la planification des futures recherches sur cet emplacement furent créées.

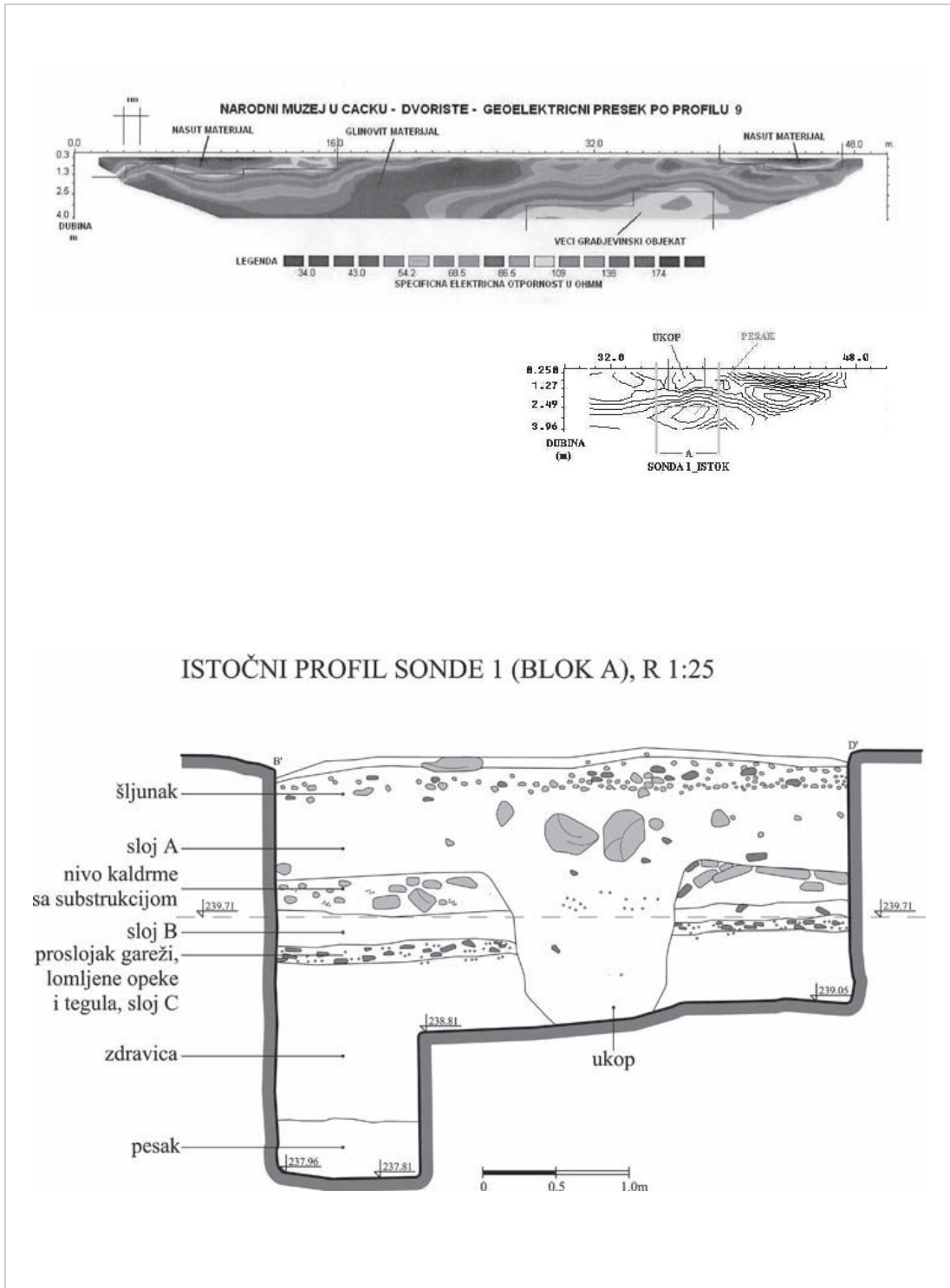
Momir VUKADINOVIC, Gordana JEREMIC, titulaire d'un magistère

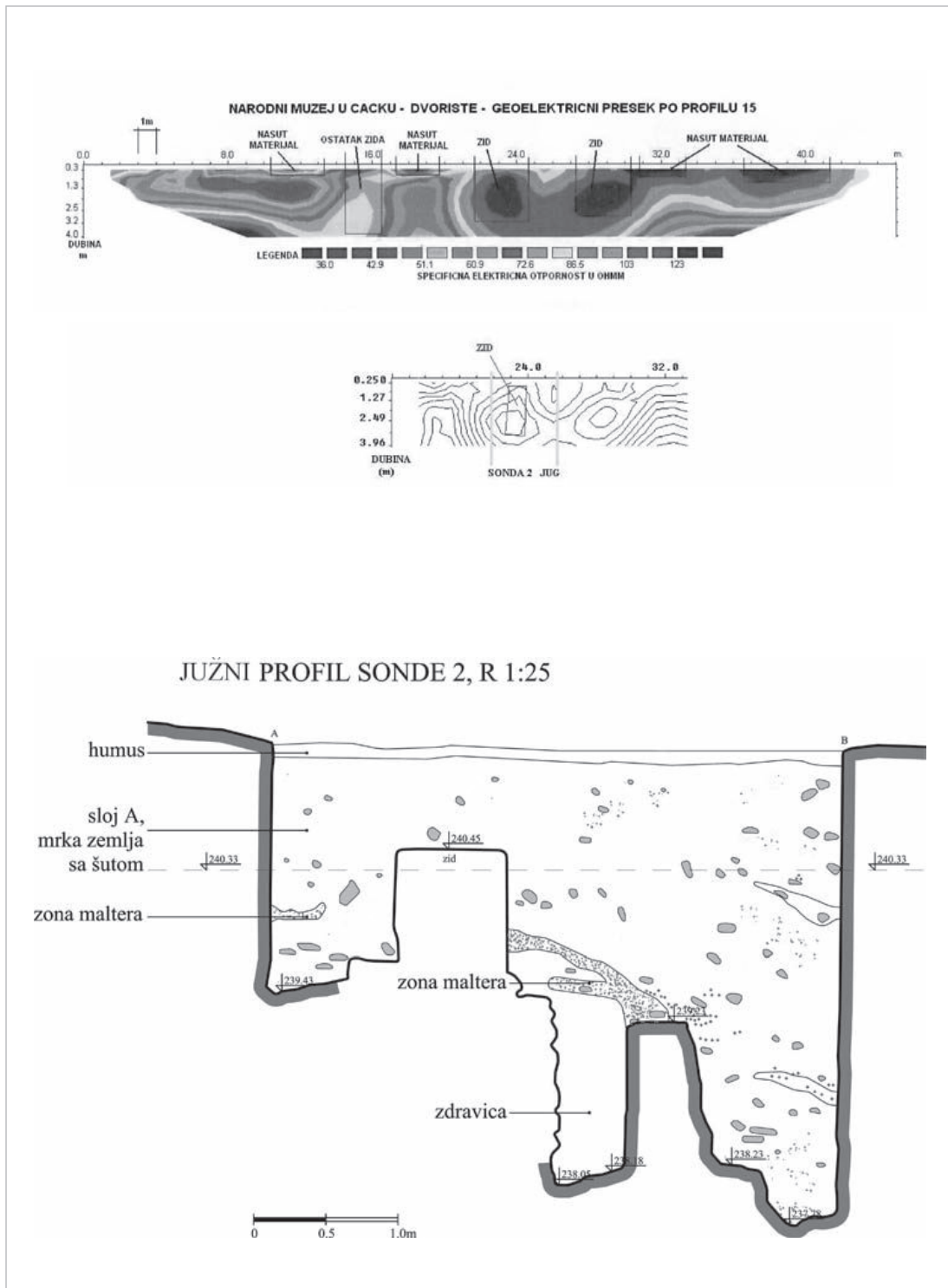
Табла I
Двориште Народног музеја у Чаčku, ситуациони план

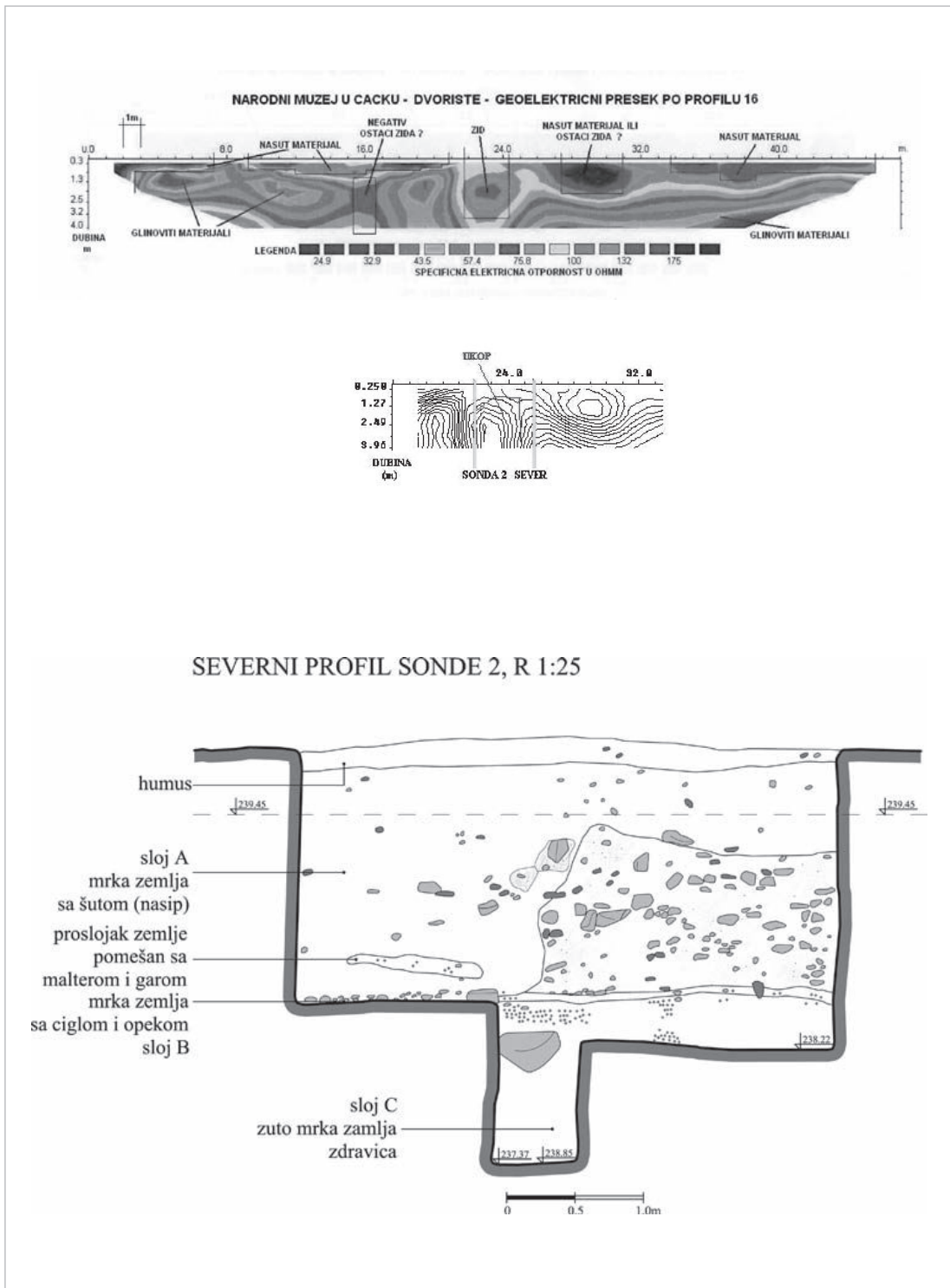
Табла II а
 Геоелектрични 2D пресек по профилу 8; б. западни профил сонде 1

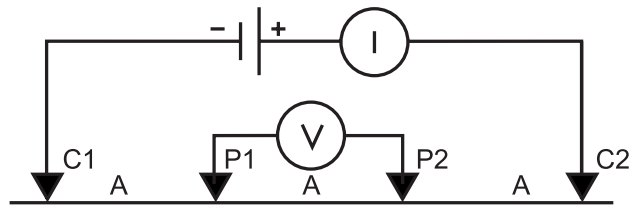
Табла III а
 Геоелектрични 2D пресека по профилу 9; б. источни профил сонде 1 (поглед са истока)

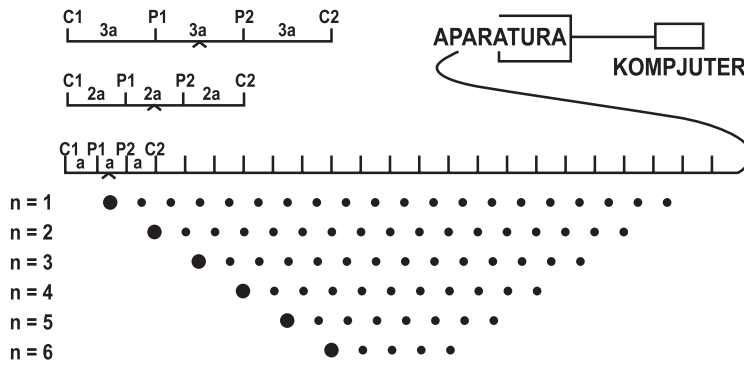
Табла IV а
 Геоелектрични 2D пресек по профилу 15; б. јужни профил сонде 2 (поглед са југа)

Табла V а
 Геоелектрични 2D пресек по профилу 16; б. северни профил сонде 2

Сл. 1. Електродни диспозитив типа Wenner

Сл. 2. Принцип геоелектричног скенирања

Марија
ОРБОВИЋ

НЕПОЗНАТА МИЛЕНА БОЈОВИЋ

УДК: 929:Бојовић М.(093.3)

АПСТРАКТ: *Милена Бојовић (1867-1943), сестра војводе Петра Бојовића и владике жичког Јефрема Бојовића, провела је живот у сенци своје браће и остала релативно непозната. Предавала је историју Срба на Вишој женској школи у Београду и држала предавања о темама из српске прошлости, која су објављивана. Њен највећи и најзначајнији рад којим је оставила драгоцене податке о својој породици остао је у рукопису.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Милена Бојовић, Рада Бојовић, Виша женска школа, Горња Коњуша, Топлички устанак, Даница Марковић, Чачак, Жичка епархија, Јефрем Бојовић*

У Архиву Српске академије наука и уметности у Београду чува се рукопис „Успомене на нашу Нану”¹ у коме је Милена Бојовић у форми дневника записивала догађаје и своја размишљања и сећања на њих, почев од 28. октобра 1904. до 3. септембра 1933. године. Овај временски период омеђен је за њу најтежим догађајима – смрћу мајке Раде, Нане, како су је звала њена деца и губитком брата, владике жичког Јефрема. Та свеска већег формата, обима 152 стране, исписана читким рукописом, само на први поглед садржи догађања обухваћена раздобљем од тридесетак година, јер читањем се увиђа да је то, заправо, период дужи и од једног века.

Опхрвана болом због смрти мајке, Милена Бојовић почиње да пише овај дневник-мемоаре, налазећи утеху у обраћању мајци које више нема и, сећајући се разговора са њом, несвесно оставља драгоцене податке о њиховој породици, али и о животу патријархалног српског живља под Турцима, па и касније.

Рођена је почетком 1867. године, као најмлађе дете у породици Перуте и Раде Бојовић у Мишевићима, засеку Радијевићи код Нове Вароши, где су се Бојовићи доселили из Васојевића у Црној Гори. Били су сиромашни, оптерећени великим дажбама према Турцима, али угледни. Нарочито цењен био је Перутин старији брат Саво, који је због својих способности, мудрости и храбрости био кнез сјеничке нахије и, као такав, велика сметња Турцима: „Особито се знало, да он заклања народ од турскога зулума. Чим би се учинила коме каква неправда он је трчао турским властима па би тражио правду. Било разлогом, митом или чак и пријетњом тек он је успијевао да спасе људе од биједи. И онај је народ вјеровало да је он био у стању скинути човјека с вјешала. Е, то је Турцима било за јад и нијесу га могли трпјети већ су му дошли главе. Није му још било четрест година кад је погинуо. Позвали су га у Сјеницу, бајаги на неки

1 | Рукопис је заведен под бројем 14772.

договор у њихов суд - меулис - и тамо су њега и још једног виђеног Србина отровали отровном кафом. Чим су изашли позлило им је. Онај други имао доброг пријатеља у Сјеници те отиди њему и био је срећан, одмах су му почели давати млијеко и крв од патке, те се он спасе. Несрећни Саво похитај жалосној кући и једва жив доћи. Болова јадан десет дана па у мукама испусти душу”.²

Ожалили су га многи, а највише његов брат Перута, који се од те жалости није опоравио до краја живота. Према речима Миленине мајке, више је жалио за братом него за својом децом: „Умрло нам је четворо ђеце у малим годинама а јадни Илија у најлепше доба – и сва је та жалост била на једној страни а сам јад за братом на другој. Није прошло дана да не јекне: Саво, дивна главо! Саво мудра главо!”³

Мајка Рада рођена је 1822. године у селу Лопиже, у близини Сјенице, и потиче из такође угледне породице, где су јој се нарочито браћа Јово и Ново истицала јунаштвом, пошто „у оној дивљој, бесудној земљи морало се живљети вјечито на пушци, јер је било заваде и са својим, а већ о Турцима не треба ни помињати”. Имала је само петнаест година када су је удали, о чему је причала:

„Тужна је и претужна била моја удаја. Како се тамо, у оно доба удавало – то није било удавање већ заробљавање. [...] Почели су ме просити није ми се навршило ни четрнаест година, не због мене, коју ти нико није ни гледао, ни питао, већ по гласу мога оца и куће. Па иако ме је вољео много мој бабо и браћа ми опет нису ни помишљали да ме оставе, док порастем и станем на снагу, пошто је такав био онај луди обичај. И они су опет гледали и бирали кућу, ђе ће ме дати, не питајући мене: хоћу ли ја и за кога. Па као што ни просиоци нијесу мене гледали, већ кућу, тако ни они нијесу разбировали, какав је момак већ из какве је породице. И кад ме је затражио ваш стриц, покојни Саво, Бог да га прости, за свога брата а нашега оца, њима је било по вољи јер је дом био чувен а Саво кнез цијелој нахији. Пристали су радо и дали ме а мени је речено пошто је све без повратка било свршено. Тек толико, колико и ја да знам. [...] То ти је као кад би човека изагнали из топле, свијетле куће у ледену и мрачну зимску ноћ. Ето тако ми је било али ме нико није питао, како ми је, иако су ме вољели, а ја нисам знала нити смјела рећи – нећу. Док сам била испрошена спрема сам се – а жалосна срца. Толико ми је било жао: оца, брата и сестрице и толико ми је било немило то удавање жалећи ове, што остављам, да сам кријући одвајала од оне моје веселе спреме те њима остављала, мислећи: што ће мени и коме га носим? Ако се буде требало, ја ћу себи урадити а њима нема ко.

И дође вријеме – одведоше ме, чињело ми се, преко свијета. Никога у новом дому нијесам познавала сем ђевера Сава, који ме је виђао и ја њега. Било је јесење доба испред Лучина-дне. За све оно вријеме, доласка сватова, поласка од куће, бучног сватовског хода, доласка у дом и дочека: за све то трајање била сам као у вртоглавици, несвијести. Збуњена, уморна, жалосна нити сам шта виђела,

2 | Успомене на нашу Нану, стр. 82 [задржане су све језичке и правописне особености оригиналног текста Милене Бојовић, без лекторских и коректорских интервенција – прим. М. Матовић].

3 | Исто, стр. 83.

нити знала о себи. Тек сјутрадан, почела сам се разбирати и посматрати ће сам и шта се дешава. Од укућана први, који ми је изгледао добар, био је свекар, бог му дао царство небеско! Осјетила сам, да ће ми он замјенити оца. Свекрва ми се учињела љута, заова ћутљива, а јетрва – немила. Младожењу нијесам виђела док се нијесмо вјенчали, а то је било тек трећега дана. Тамо, у оно вријеме, није било цркве, но су сви обреди вршени по кућама а причест на гробљу. Доцније већ подигнута је једна црква од дрвета. Вјенчали су нас у згради и ничега се не сјећам, док ми ђевер није скинуо пријевјес с лица и тада сам тек виђела онога с ким сам вјенчана – свога мужа. А и он мене. Дијете, ништа ми се ружније није учињело од њега у моме вијеку и било ми је, као да се је отворила преда мном нека црна провалија, у коју ћу пропасти. И дан дањи, кад се сјетим онога часа утрни ми коса на глави. Ето, чедо моје мило, таква је била моја удаја, У прво вријеме, да сам смјела од страха Господњег, ја бих себи дошла главе, или бих, да нијесам мислила на глас мога оца и браће – побјегла главом у свијет”⁴

Била је сувише млада за тежак живот који је чекао, али временом се привикла и, захваљујући својој вредноћи, доброты и вештини у обављању домаћих послова, постала је омиљена, а нарочито је ценио свекар. А кад су се после пет година почела рађати деца, њен живот је добио нови смисао и пуноћу („Тежак рад постаде ми лак, и благословен, те зашта бих се прихватила пратио ме напредак”). Много година касније причала је својој кћерки Милени о тим данима:

„Увијек сам се радовала, кад ноћи почну дужати. Дани краћају а с њима и дневни рад по кући и око стоке те сам имала више времена за ручни рад. Тамо се рано вечеравало па чељад и ђеца полијежу а ја сам имала дугу ноћ пред собом. Нијесам могла поранити ка друге жене него сам од вечера па до послије поноћи радила а да ми се никад не задријема. Од Крстова-дне па тамо до Благовијести, кадгод није био празник, проводила сам ноћи у раду. Оно, истина, тамо се празновало много празника мањих осим великих. Уочи свих тих и малих и великих празника није се смјело радити. На мање смјело се је дању све друго сем предива и ткања. То ми је много сметало и ја сам, да ми Бог опрости, често прегрешивала. Шта ће се? Пуна кућа чељади и ђеце, које је требало и обући и обути. Ништа се није куповало сем капе. Само један Бог зна, колико сам рада претурила преко мојих руку. У то доба дугијех ноћи требало ми је порадити све крупне радове за цијелу годину. Најпрече ми је било да средим конопљу и прећу за ткање. [...] Пошто бих отрлила конопљу требало је прести – а то је претежак рад. Прво је треба ослободити оне тршљике, поздера, па после је, поново још трлити и мекшати па тек метнути је на гребен. А уз то је треба сушити на сунцу или поред ватре. Но ће је сунце у зимње доба? Те тако остаје само поред ватре а то је опасно; ништа лакше него да се упали – плане као барут. Веома је често, да људима изгори кућа са женске непажње. Плане, дохвати кров на онијем кровинарама те све оде у прах. Сачувај Боже! Кажем ти, најтежи рад... Пошто свршим то све почнем прести и увијек сам знала, колико дана и ноћи имам за тај посао. Похитала бих, да средим све по кући, да ми чељад и ђеца вечерају, па

пошто их намјестим да спавају а оно, које ми је у колијевци, принесем крај себе и сједнем за рад, радујући се, што имам пред собом дугу ноћ кад могу радити без прекидања. Друге су се жене, да би одољеле дремежу, скупљале на посијела; ја нијесам никад ишла тамо. Најбоље и највише сам могла урадити сама и у својој кући. Често сам, кад имам много а пред празнике је – остајала на раду по сву ноћ и дочекивала чељад која су устајала. Могла сам ласно поднијети да не спавам по једну ноћ. Онда је настао кућевни посао: сређивање стоке, мјешег, ручак... И чим бих стигла послуже ручка – опет преслицу у руке. [...] Тако цијеле, дуге зиме; стизала сам да опредем и конопљу и вуну и преко свега сам стизала, да ми је све по кући у реду и да су ми ћеца и обувена и обучена и опрана... У велике посте сам награђивала разбој те ткала: платно, сукно, поњаве... но тада је настајао и прољећни пољски рад и стока се младила. Они планински крајеви су сурови у то доба. Хладно је, пада сусњежица, дувају силне вјетрине па треба од те непогоде чувати: јагњад, јарад и остало све од стоке, што га је испила зима и што је измодило... А по врх свега: ниси свој, немаш слободе. Аргатујеш оној земљи – није твоја; трудиш се око мала – Турчин ти узме, не остави ти, тек колико да се не умре; подижеш ћецу своју – туђе робље... тежак је и чемеран оно био живот.

Зато смо се и трудили, ми родитељи ваши, да вас избавимо и у срећнији живот уведемо. Тежину ропства сам силно осјећала од свога постања али мјера је била превршена, кад Турци отроваше јаднога Сава, стрица вам, Бог му дао царство небеско! Од тога доба, ходила, радила, дању, ноћу увијек ми је било у памети: морам ћецу спасти испод некрста, морам их склонити у слободну царевину – Србију. Није било никаква изгледа да ћу их моћи срећно превести и живе али, мени је у дубини моје душе неки глас говорио: велика је сила и моћ у Бога – он ће ти помоћи.⁵

Школовање и рад у Вишој женској школи у Београду

Свесна да нема напретка без слободе и школовања, мајка Рада је све своје способности употребила да својој деци омогући напредовање у слободи. Њена заслуга је још већа ако се зна да је Перута био и против селидбе и против школовања, јер није веровао да је то могуће, с обзиром на услове у којима су живели. Ипак, сва деца, осим Јована, су се школовала, захваљујући највише упорности њихове мајке.

Најстарији син Илија, већ је био свештеник и извесно време радио као учитељ, када су, уз велике напоре, 1867. пребегли у слободну Србију и населили се у Радаљеву код Ивањице. Јеврем је завршио Богословију у Београду и теолошке студије у Москви, а Лука и Петар су после војне академије остварили завидне војничке каријере, нарочито Петар, потоњи војвода.

Како у оно време није поклањана никаква пажња школовању женске деце, и Милену би задесила иста судбина, да њена мудра мајка није одлучила другачије, и поред противљења њеног оца. Размишљала је овако:

5 | Исто, стр. 46-49.

„Сад су ми синови, Богу хвала, лијепо упућени и својим ће радом стати у ред најбољег друштва, а моја је дужност, да се постарам и за ово женско дијете. Она је једна сестрица међу браћом па кад је дао милостиви Бог, те је тако воле – не смијем је од њих одвојити. Ако се не потрудим, да ми учи школу но ми остане на селу - тиме ћу је већ одвојити. У овој срећној земљи, отворен је пут бољитку и мушком и женском само ако ваља и ако га родитељи упуте. Нека учи и спреми се за самосталан живот јер, тешко ономе ко очекује од туђе руке.”⁶

Још када је обећала да ће Миленино школовање издржавати сама сопственим радом и најтврђи противници су се повукли пред њеном упорношћу, знајући да мора само тако бити. Као што је и осталу децу одводила пешице у град на школовање, Луку у Београд, а Петра у Ивањицу, Ужице, па у Београд, тако је Милену и свога унука Милоша, сина тада већ покојног Илије, одвела у Ивањицу да уче основну школу. Нема писаних података о томе, осим Милениних записа из којих се види да је основну школу завршила око 1880. године, управо у време када су Лука и Петар завршили војну академију у Београду, а Јеврем теолошке науке у Русији. Упорна мајка Рада одвела је Милену у Београд и предала је браћи да воде рачуна о њеном даљем школовању.

Уписала се у Вишу женску школу, која је тада трајала пет година⁷, и завршила је са одличним успехом школске 1885/86. године. За време школовања, као најбоља ученица, добила је на поклон од краљице Наталије књигу „Марија Антоанета”⁸. Пошто је брат Лука службовао у Крушевцу и Милена Бојовић је, по завршетку школе, радила као учитељица у овом граду – у мушкој основној школи 1886/87, а у женској, наредне школске 1887/88. године. Већ следеће, 1888/89. године враћа се у Београд и запошљава у Вишој женској школи као помоћница (12. новембра 1888), а три године касније (15. августа 1891) као класна учитељица. Према тадашњим законским прописима, помоћница је у овој школи обављала приправнички посао учитељице у трајању од три године „како би се у тој служби боље спремила да може бити учитељка у основним школама”, а после тога је или одлазила да ради у основној школи, или је остајала у Вишој женској школи као класна учитељица.⁹

6 Исто, стр. 87.

7 Изменом Закона о Вишој женској школи од 31. октобра 1886. године уведен је VI разред, који је отворен тек августа 1888.

8 Живот и дело војводе Петра Бојовића, Нова Варош, 1998, стр. 63.

9 Према Закону о уређењу Више женске школе од 16. августа 1879. године, чланом 10. регулисан је рад класне учитељице: „Класне учитељке пазе на ред у разредима, воде белешке о долажењу ученица у школу, пазе на понашање и владање ученица како за време школских часова, тако и за време одмора између часова, и воде ученице свјог разреда у цркву, кад којој ред дође. Свака класна учитељка предаваће и по који предмет и може имати недељно до 12 часова; и ако би класна учитељка предавала који страни језик или вештину, она неће за то имати никаквог додатка.”

А члан 11. прецизира: „...класне учитељке Више женске школе могу бити само оне, које су с врло добрим успехом свршиле код нас Вишу женску школу или на страни сличну школу; које су положили учитељски испит са врло добрим успехом и поред тога, са врло добром оценом вршиле дужност помоћнице Више женске школе или учитељке основне школе најмање две године.”

У то време већина наставног особља у Школи биле су класне учитељице јер су то прописи дозвољавали, мада „за предавање појединих наука, које не би могле стићи да предају класне учитељке, може министар просвете и црквених дела одредити стручне професоре из других просветних завода, као хонорарне предаваче”.¹⁰ О квалитету рада класних учитељица владало је веома похвално мишљење: „Све до 1898. године Виша женска школа имала је двојак значај „да даје више образовање нашем женскињу и у исто доба да спрема учитељице. Како је у прво доба била велика потреба у учитељицама, то су неке ученице и пре свршетка школе постављане за учитељице, а доцније многе ученице чим сврше Вишу женску школу, добијале су за учитељице не само основних школа, него у прво доба за помоћнице, а убрзо и за учитељице Више женске школе. Из Више женске школе до 1896. године изашао је велики број ученица, које као учитељице својим радом у школи нису ни у колико изостајале од учитеља који су свршили учитељску школу”.¹¹

Ипак, изменама и допунама Закона из 1879. године, које су донете 1898, критеријуми за рад у школи су пооштрени па „класне учитељице Више женске школе могу бити оне, које су редовно свршиле философски факултет овде или на страни; или оне, које су свршиле Вишу женску школу и положили учитељски испит с врло добрим успехом, а поред тога су као ванредне ученице слушале философски факултет, или су служиле као учитељице основних школа најмање пет година, а да им резултат годишњих оцена за то време износи најмање 4 1/2; или оне које су служиле као више учитељице у девојачким школама најмање три године; или најзад, садашње учитељице Више женске школе, које служе најмање 5 година а положили су учитељски испит”.

Милена Бојовић је у време доношења ових законских измена радила већ 7 година у овој школи као класна учитељица, па је тако испуњавала услове да не мора имати завршен философски факултет. Још школске 1891/92. године, када је почела да ради као класна учитељица, определила се да предаје историју Срба и тај предмет, као главни, предавала је до одласка у пензију 1910. године. Повремено је била задужена и за предмете земљопис, гимнастику, газдинство и ручни рад.

Виша женска школа у Београду, и поред дужег противљења Државног савета, основана 1863. године на предлог кнеза Михаила Обреновића, имала је важну улогу у еманципацији жена у Србији. Томе је нарочито допринела њена дугогодишња управница, енергична и образована Катарина Миловук, која је, свесна значаја образовања женске деце, водила ту школу на својствен начин, створивши бројне генерације образованих жена, које су другачије гледале на своје место у друштву. Многе касније истакнуте активисткиње у борби за изједначавање права жена и мушкараца потекле су из ове школе, или су биле наставнице у њој. Школу је нарочито помагала краљица Наталија: „Она је често и сама проводила читаве сате на часовима и испитима у тој школи, у којој је имала многобројне стипендисткиње. Често је делила девојчицама

10 | Члан 13. наведеног Закона.

11 | *Извештај Више женске школе за 1899/1900*, стр. 20.

бомбоне и друге ситне поклоне, које су за њом у корпама вукла шест лакеја у црвеним ливрејама, с белим рукавицама и белим перикама. Краљичина огромна популарност долазила је добрим делом баш преко те школе, чије су је ученице обожавале. Те симпатије играле су улогу и после њеног прогонства, а нарочито после 1900. године, када је Драга Машин постала краљица, а женски свет због краљице Наталије сав био листом против ње”.¹² Да ученице не би ишле у удаљену Вазнесенску цркву, одлучено је да се у школском дворишту подигне црква, чију је изградњу највише помогла краљица Наталија, па је у њену част названа именом Св. Наталије и прва служба је била 25. октобра 1880. године.¹³

Кроз наставу и посебна предавања истицани су циљеви и задаци образовања у тој школи, којима се тежило стварању нове, самосвесне Српкиње која је стуб породице и васпитач своје деце. Тако, на пример, светосавски говор учитељице Лепосаве Бошковић указује на особине које красе узорну жену. Она треба да је добра домаћица, религиозна, али далеко од сујеверја и предрасуда, научена да влада својим осећањима, жељама и вољом, да у животу буде стрпљива и спремна на самоодрицање, лепог понашања, вредна, штедљива, тачна и да знање стечено у школи касније проширује читањем добрих и корисних књига. Само образована Српкиња ће моћи да сачува веру, језик и обичаје, три најважнија обележја свога народа. Учећи томе своје потомство, она ће испунити свој главни задатак и оправдати смисао свог школовања.¹⁴

Нарочито активна у пропагирању идеја женског покрета била је Јелена Лазаревић, која је после универзитетског школовања у Женеви радила у овој школи и била истакнута сарадница београдских женских листова. У школи су као учитељице радиле и многе друге познате жене које се нису отворено залагале за феминистички покрет, али су својим радом и угледом потврдиле идеју о женској равноправности. Таква је била и Станка Ђ. Глишић, скромна, али упорна у самосталном савлађивању страних језика са којих је преводила дела познатих писаца, као што су Тургењев, Гогољ, Чехов, Мопасан, Доде, Франс и други.

У време када је Милена Бојовић радила у Вишој женској школи, колегинице су јој биле и две Чачанке. Надежда Петровић предавала је цртање, а Малвина Гогић, после завршених студија на Великој школи – математику. Она је, поред наставничког рада, била неко време и уредник школског извештаја. Када је Милена Бојовић почињала да ради као класна учитељица, међу њеним омиљеним ученицама била је и Даница Марковић, такође Чачанка рођењем, потоња песникиња и прозни писац. Поводом њене смрти, записала је: „Даровита а осећајности веома fine, Даница је спадала међу оне ретке ученице, којих се наставник увек радо сећа”.¹⁵

12 | Милан Јовановић-Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 1971, стр. 65.

13 | *Извештај Више женске школе за 1899/1900*, стр. 10.

14 | Лепосава Бошковић, „Какав је задатак добре и образоване Српкиње”, *Извештај Више женске школе за 1898/1899*, стр. 1-6.

15 | Милена Бојовић, *У спомен Данице Марковић*, Р-449, Рукописна збирка у Народној билбиотеци Србије, стр. 1.

Милена Бојовић је на свој начин допринела афирмацији женског рада, не бучно, борећи се за женска права, већ тако што је, добро припремљена за свој предмет који је предавала, преносила с љубављу ученицама своје знање из историје српског народа, поткрепљујући га сазнањима из непосредних доживљаја своје мајке која досежу до сурових турских времена. За све време њеног школовања у Београду, мајка Рада је долазила пешице сваке године бар два пута, о Ђурђевдану и Митровдану да посети своју децу и помогне им колико може, а када је Перута 1891. године умро, прешла је потпуно у Београд и живела заједно са Јевремом, тада професором Богословије, и Миленом. Будним оком је пратила догађаје и живот око себе и правила поређења са оним што је сама проживела, критикујући сваку врсту помодарства. Тако је једном била у прилици да укори пријатељице своје кћерке, које су, окупивши се код ње, покушале да изведу спиритистичку сеансу, тада веома популарну у Београду: „Сећам се, бејаше се све одало спиритизму преко сточића и призивању духова. Једном дођоше две три моје другарице да држимо, сеансу. Ту већ би како би – ниси ме хтела пред њима брукати и подвикнути већ нам само рече: О, ћецо, оставите се те глупотиње! Како призивање душа и разговор с њима? То је грешно и ружно а ви сте – учитељице!

Пошто се разиђосмо покуњене ти се, Маме, са мношћем друкчим тоном поразговара: То више да те нијесам виђела да чиниш! Шта ће мени, у мојој кући, та ђавоља путила?! Бог био с мојом кућом и ћецом. И то се више никад не понови нити сам се ја више тиме заносила”.¹⁶

Успешан предавач историје

Да је Милена Бојовић била цењена као предавач историје види се из податка да је она, иако је било професора за тај предмет, поводом неких јубилеја држала предавања у Школи и ван ње, која су касније објављивана. Када је 13. фебруара 1899, поводом обележавања 700 година од смрти Стевана Немање, пред својим ученицама и колегама у Школи говорила о животу и раду овог великог српског владара, истичући његове заслуге за уједињење српских племена у једну државу, пожелела је на крају да и краљ Александар Обреновић буде те среће „како би се ујединило све Српство; „да поседује” мудрост Милоша Великог, како би, успешно водио уједињено Српство путем просвете и напретка и величину Силнога Душана”.¹⁷

Идејом о уједињеном Српству завршава и предавање одржано поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка, 14. фебруара 1904. у Школи пред ученицама и наставним особљем, под насловом „Један поглед на живот српског

16 | Успомене на нашу Нану, стр. 67.

17 | Милена Бојовић, „Живот и рад Стевана Немање”, *Извештај за школску 1898/1899*, стр. 14.

народа од доласка Турака до првог устанка”.¹⁸ Ово предавање чини занимљивим јасан преглед историјских догађања од доласка Турака из Азије, њихових освајања, све до пропасти која је почела српским устанком 1804. Оцењујући тај устанак дивовским, Милена Бојовић сматра да се он од свих других, а у свету их је у прошлости било много, разликује по томе што „прост народ диже устанак, прост народ из своје средине даје вожда, прост народ ослобођава и ствара државу. Шта ради тај народ, чим је колико толико ослободио земљу од тирана? Ти непобедни јунаци показују да су у истини велики, јер познају себе и своју вредност али и своје недостатке. Увиђају, да новој Србији треба: просвећености, правичности и реда. Увиђају, колико су заостали иза других срећних и напредних народа и журе се. На све стране пламти пушка, јечи топовска грмљава, падају мртви и рањени, треба храна, треба уебане – они све то подмирују и у исто време и усред лома подижу школе, набављају учитеље, призивају образоване Србе из прека или Русије; заводе судове и судску правичност; постављају темељ државном и финансијском уређењу. Човек мора да се пита јесу ли ти људи били као и други смртни или много виши и савршенији?”¹⁹

Предавање које је засновано на добром познавању не само историје, већ и народне књижевности и патријархалног живота, одржала је Милена Бојовић 1907. године под називом „Српска жена по народном предању и историји”, које је штампано четири године касније.²⁰ У њему она говори са симпатијама о главним одликама патријархалног живота – породичној љубави и моралној чистоти. Истиче да заслуга за то у великој мери припада српској жени: „Она је душа задрузи, а на задрузи се оснивао цео наш живот.” У породици је велика љубав и поштовање деце према родитељима, а сроднички односи се негују коленима уназад, што није случај код других народа, као што нема ни братске, ни сестринске љубави, опеване у народној песми. Жена је од малена научена да буде вредна и скромна и када је потребно да сноси сав терет породичног опстанка: „И у том великом, теретном раду, жена је полагала врло много на лепоту, естетични осећај је код ње био јако развијен.” О томе сведоче везени радови који одају вештину и истанчан укус. Улога српске жене је нарочито значајна у време робовања под Турцима, јер „учила нас је вери српско-хришћанској, српском дивном језику кроз народне песме и указивала нам на величину прошлу, опет кроз песме [...] Тако је српска мајка, у доба тешка робовања, рађала јунаке, васпитањем створила их Србима и шиљала у борбу, као устанике, хајдуке или ускоке.”

На крају, Милена Бојовић се пита како треба поступити у њиховом времену, када многе новине продиру са Запада и одговара: „Треба ли се држати оних, који су против свега новог и туђег или ући у другу крајност? У том прелому треба

18 | Милена Бојовић, „Један поглед на живот српског народа од доласка Турака до првог устанка”, *Извештај за школску 1903/1904. годину*, стр. 11-21.

19 | Исто, стр. 20.

20 | Милена Бојовић, „Српска жена по народном предању и историји”, *Српска црква – календар за редовну 1911. годину*, стр. 20-47.

да радимо као наши стари, као што су они умели прилагођавати према својим особинама и природи римску културу, тако и ми треба да се нађемо пред западном. Јер по природном закону нема стајања на једној мери него, или се напредује или опада. Ми морамо ићи за временом, само морамо са великом пажњом и разбором бирати прави пут, како не бисмо лутали, те губили време и снагу”.²¹

Ово, веома запажено предавање, догодило се на дан трогодишњег помена мајци Ради, па је у свом дневнику записала: „Јуче се навршило три године од твоје благословене смрти, али ти, Нано не дођох. Некако се стекоше прилике те би тако. Била сам заузета једним предавањем у великој школи. Случајно и без моје воље - јер ти, мајко, знаш, колико сам ја повучена – наметнуто ми је то предавање. Говорила сам о „Српској жени” и свему ономе што је она значила у животу нашега народа. Ствар се је допала и рекоше: лепа је. Чак је било питања, одкуд ја познајем све оне узвишене особине српске жене? „Познајем добро своју мајку” – био је мој одговор. Јесте, Нано, ко познаје твој рад и дивне особине српске душе твоје – тај има пред собом савршен тип Српске жене и њен судбоносан утицај на понашање нашега народа. И стекло се је тако, да држим то предавање на сам дан твоје смрти. Тиме сам, без удешавања, учинила теби, Нано, трогодишњи помен”.²²

Милена Бојовић се није удавала, налазила је животни смисао у преданом раду и безграничној љубави према својој браћи и мајци, којој је посветила сву своју пажњу, негујући је пред крај живота. После њене смрти и сахране у Београду, наставила је да живи у заједничкој кући са братом Јевремом, док су браћа Петар и Лука имали своје породице, а брат Јован је живео са својом бројном породицом у Горњој Коњуши у топличком крају, где су се преселили још 1883. године из Радаљева.

Тешко је поднела смрт брата Јована, који је умро шести по реду од њих једанаесторо деце, колико их је у породици било. Тим поводом, обраћајући се мајци, записала је 21. марта 1911. у свом дневнику:

„Знаш, јер је дошао тамо твој син, твој мили Јован! Нас је оставио а вама је, Бабу и теби дошао. Ето, сад имате више деце тамо него овамо. Ти му се радујеш, волиш што ти је дошао, јер се сећам, говорила си нам:

– Послије Илије роди ми се Јован, друга велика радост и срећа.

Доцније и теби је било жао а и њему, што је био прешао годинама те није могао поћи у школу као браћа му. Но он се тешио и налазио среће у напредовању своје браће, коју је безгранично волео. Живот му није био лак. За време рата са Турцима би двапут рањен у леву руку, којом после није могао радити. Много је препатио у животу али сада се је одморио”.²³

Убрзо је дошао и Први светски рат са свим својим страхотама и разарањима и Милена Бојовић је са братом Јевремом, тада већ пензионисаним професором београдске Богословије, напустила Београд пошто су уточиште нашли у Горњој

21 | Исто, стр. 46.

22 | Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 43.

23 | Милена Бојовић, *н. д.*, стр. 94.

Коњуши, у породици преминулог брата Јована. Као што је чинила и до тада у свим преломним моментима у животу, обраћа се својој Нани у дневнику (4. децембра 1914):

„Преврну се све, прекиде се мирни живот а захвати стравична олуја те растури мирна људска обиталишта, претвори их у пустолину. Дође тешки, крвави рат. У овоме страху, већем од смрти, једина ми је утеха: наша мила Нана је избегла ове ужасе! Она нам је мирна, склоњена, Богу вечном хвала! И ми, Нано, под ужасом душманске навале остависмо дивни Београд, кућу нашу и – твој гроб Мајко!...

Београд наш, царствени, престоница Србије – пао је у руке непријатељу. На врхунцу муке и страве узех Јеванђеље”²⁴

Поред свег зла које су Бојовићи претрпели због ратног пустошења, задесила их је нова породична трагедија. Умро је најстарији син војводе Петра, Војислав, студент медицине у Немачкој, који се одмах по избијању рата вратио у земљу. У дневнику кратко бележи:

„Авај, авај, Нано моја! ожалошћени смо тешким ратом, тешком патњом народа целога. Гине се на хиљаде, умире од страшних болештина. По врх свега задеси нас велика наша лична жалост – умре нам Војислав, наше најмилије, златно дете. Радио у војној болници, где се заразио страшним тифусом”²⁵

У априлу 1915. су се, ипак, Милена и Јеврем вратили у Београд и, што је ратно стање драматичније, њени записи су све краћи. Тако је 5. августа 1915. записала:

„Већ четврти месец како смо у Београду и живимо под даноноћним праском топовског пуцања и аеропланских бомби. Хоћемо ли моћи још дуже овде остати или ћемо опет оставити све, све?”

Ускоро су морали опет назад у село, где је дошло до болног расанка са братом Јевремом, који се прикључио српској војсци у повлачењу преко Албаније. Запис у дневнику драматично сведочи:

„Очајни смо! Сва Србија је под злим непријатељем. Очекујемо их свакога часа јер су све поплавили до Јастрепца. Данас, 1. новембра у недељу, раздвојих се са Јеком, братом милим. Он оде, склони се да не буде поробљен. Одоше сви само ми са овом ситнежи. Одоше а ми тужни остасмо, питајући се: да ли ћемо се још кадгод видети у овом тешком животу”²⁶

Милена Бојовић је остала до краја рата у селу, делећи судбину своје родбине. Ретко пише белешке у дневнику, углавном је то када о некој смрти „јавља” својој Нани. Крајем 1916. записује:

„Давно ли је било – година читава прошла – како сам те последњи пут звала, призивала те у помоћ, Нано! То је био јаук душе моје у тешкој тузи од расанка са Јеком, братом драгим и самртног страха пред поплавом дивљих непријатеља. И збише се судбоносни догађаји. Већ је прошла читава година,

24 | Исто, стр. 95.

25 | Исто, стр. 96.

26 | Исто, стр. 98.

како смо у ропству; како не знамо ништа ни о коме од наших милих... Јесу ли само живи и где су?

Јуче нам премину Перка,²⁷ снаха твоја, Нано! Избави се свих мука и ја јој завидим. Прецркла је од тешке жалости за децом својом и страха од злих непријатеља. Један јој син у ропству, најмлађи, о њему знамо, другог је нестало још пре окупације. Четворица су избегли. Где су и јесу ли живи? А ова деца, унучад остала су да им се она брине животом и храном. И она, сирота, у бризи у тешкој жалости трчи, ломи се и старај а све под неизреченим страхом од, Шваба и Бугара живчано пропаде у мукама живот заврши.

Кад је доведена мени је било осам година а њој шеснаест²⁸.

Баш због те велике породице свога брата Јована остала је у селу, а није послушала Јеврема да иде с њим:

„Ја не пођох са њиме поред свега његовога наваљивања па и љутње и великог његовог незадовољства. Не пођох, јер немадох срца оставити ону децу и жене у нашој кући на селу. И јер би ме било срамота онамо у туђини – Србија пропала а ја се спасла. Шта сам спасла? Бедни, стари живот свој²⁹.”

Топлички устанак

Када је напустила Београд, Милена Бојовић се није надала да ће у Горњој Коњуши бити изложена још већим страдањима, што се десило нарочито у време Топличког устанка. Ту се поново срела са својом некадашњом ученицом, тада већ познатом песникињом, Даницом Марковић и била сведок њене храбрости испољене у помагању тамошњем живљу у борби против Бугара.

О тешким данима испуњеним бугарским злоделима сведочи њен рукопис „У спомен Данице Марковић³⁰”, написан много касније као сећање на те дане, поводом вести о смрти бивше ученице и сараднице у данима ропства под Бугарима. Рукопис је изванредно сведочење о пожртвованој борби Данице Маровић, физички нејаке жене, мајке троје деце, као и о бугарском терору коме су сви били изложени:

„Од новембра 1915. до пролећа 1917. године, живело се под притиском тешке неизвесности. Непријатељи су били повукли границу својих територија, према чему је Топлица до Јастребца припадала Бугарима. Топлица богата, а Бугари ненасити, али се ипак живело. Пошто су прошли први дани страха, жалости и запрепашћења свет се повукао у себе и старао се, да животари од данас до сутра али не губећи наде, јер свако је у дубини своје душе имао уздања: Бог ће помоћи, ослободићемо се.

27 | Петрија, Перка је била супруга Јованова.

28 | Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 99.

29 | *Исто*, стр. 118.

30 | Рукопис се чува у Народној библиотеци Србије, а објављен је у *Дисовом пролећу*, 37/2006. и *Књижевном листу*, 48/2006.

Било је разлике између села и града. Сеоско становништво било је боље снабдевано храном и поред сталног пљачкања, а градско је, у том погледу трпело оскудицу али је било, колико толико, заштићено против насиља. То и тако је трајало до фаталног устанка у пролеће 1917. године. Тим устанком Бугарима су руке постале одрешене да чине све, што су њихови подивљали инстинкти желели. [...]

Поред већ дотадашњих „војвода” појавише се нови и злочини достигнуше врхунац почетком 1918. године. Један од тих намести се у селу Прекадину, близу Прокупља. Име му брзо запамтисмо, звао се Лазар а веома у вољи Атанасову. Свакодневно, у сутон, најавили би се његови људи у селу и одводили наше везаних руку. Трпали су их у један дубок, влажан и мрачан подрум, све на гомилу, не дрешећи их. Тим начином, за неколико дана, би тамо стрпано 50-60 људи из села: Ђушнице, Пискања, Горње Коњуше, Точана, Виче. Шта је тамо рађено и како су мучени ти људи – то је тешко рећи а и замислити. Мучења је вршио сам Лазар и то увек ноћу.

Тада, усред те ватре, јављено³¹ је у Прокупље Даница Марковић молбом да оде до Ниша и извести Тасева о тим страхотама. И она је отишла, с колико труда и опасности – то може себи представити само онај, који је био тамо оних дана. [...] Последица тога њеног путовања била је: генерал прати пуковника Рајева, да испита кривице наших људи, а Даница посла поруку и јави: доћи ће изасланик генералов и да треба ићи пред њега жалбом, да се наши људи отргну из руку Атанасова и Лазара и спроведу у Белољин где ће ствар извиђати командант ополченаца. Дигосе се жене, јер људи су били сви покупљени. Тако и би. Рајев беше приступачан и очевидно противник комитских зала. Чим је стигао Рајев, долети и Атанасов да испита своје „војводе”. Наши бише преведени у Белољин, где осташе до почетка јуна.

После тих догађаја мене су Бугари протерали на аустриску територију преко Блаца и ја се више никад не видех са сиротом Даницом.”

О тим судбоносним данима, када се поново срела у најмање очекиваним околностима са својом бившом наставницом, Даница Марковић је писала у фељтону о Топличком устанку, објављеном у „Политици” у марту и априлу 1929. године. Иако је буна била угушена, Бугари су тражили разлога да остану што дуже, јер „у Топлици је била милина за њих: погаче, печене кокоши, гибанице и многострука пљачка.” Зато су измишљали тобожње дизање главе устаника, не би ли добили одобрење од команде да остану и даље. Један такав догађај десио се у селу Горња Коњуша, који помиње и Милена Бојовић у свом рукопису, а Даница Марковић о њему подробније сведочи у свом фељтону:

„У селу Коњуши, живи породица Бојовића – најближа родбина, синовци, нашег војводе Бојовића. У то време, кад се ови догађаји одигравају, у селу се налазила и госпођа Милена Бојовић – сестра војводина – пензионисани професор³², која

31 | Ту вест је послала Милена Бојовић Даница Марковић, али она из скромности не помиње своје име.

32 | Милена Бојовић није била професор и није предавала у Женској гимназији.

нам је некад у Вишој Женској Школи, а доцније у Женској гимназији прекрасно предавала Српску Историју. Дакле на Сретење 1918. освану снег у свој Топлици – а у снегу мноштво човечијих трагова од Бојовића куће до једног потока у Коњуши. Бугари дигосе узбуну да је те ноћи долазио четовођа Дрљевић са својим друговима, четницима, отуда они трагови од Бојовића куће до потока. Они оптужише мноштво сељака из Коњуше, Прекадина и околине, да су се састајали с Дрљевићем. Но што је најгоре људе је теретио један изрод, некакав Миливоје Палибрк, коме је Дрљевић био кум, и који је тврдио да се Дрљевић заиста састајао с оптуженима и да је долазио и к њему – Палибрку. На ову оптужбу похапсише њих 70, које људи, које жена, па их тукоше и злостављаше на разне начине, да многи од њих дадоше исказ, како је Дрљевић заиста долазио. После дугог истраживања, разних испита и ислеђивања, увек праћених најнечовечијим злостављањем, Атанасов пусти неколицину похапшених и даде им рока да до краја месеца нађу у гори Дрљевића и другове и да их похватају и доведу, иначе ће сви бити повешани. Ови невољници искористише слободу кретања, домакоше у Прокупље и испричаше своје патње, молећи да им како год спасемо животе. Но, искрено говорећи, ми смо били неповерљиви према овим људима, да нису какви провокатори, испослати од стране Атанасова. Но, кад госпођица Бојовићева посла поуздано лице с писменом поруком да се његовим исказима може поклонити пуна вера – ми потрчасмо у Ниш да из кануа злочиначких ишчупамо оне несрећнике.

Најсвирепији од свих војвода из Планинске Дружине, био је неки Гаврил Стојанов – озлоглашени Гаве. Он је инсценирао овај долазак Дрљевића, он је узео на поступак оптужене. Али нико није подвргнут већем злостављању од стране ове звери, колико сестричина војводе Бојовића, кћи попа Павла Каличанина из Коњуше.

Област обавештена о свим овим догађајима, нареди да се Гаве разоружа и затвори, и преже озбиљно да се ствар изведе на чистину. Иако је било јасно да је цела афера намештена, ситуација се компликовала упорном оптужбом оног неваљалца Палибрка. Гаве, међутим побеже из затвора.

Ми смо, међутим, уложили све напоре, да се у аферу унесе што више светлости, како би се они несрећници избавили. Нарочито смо код области инсистирали да од аустријских власти тражи извештај, да ли се крајем јануара и почетком фебруара Дрљевић налазио на аустријској територији. Међутим Гаве је био пронађен и ухваћен. Доведен у теснац, он признаде, да је он начинио оне трагове од Бојовића куће до потока, и наместио целу ствар.

Најзад у мају, отприлике о Константину и Јелени, оконча се ова гнусна, зликовачка афера и последње ухапшене пустише домовима. Убрзо потом, почетком лета повукоше из Топлице Планинску Дружину и јадни, измрцварени народ мало дахну душом”³³

Дошла је жељно очекивана слобода и Милена Бојовић се враћа своме дневнику, „обавештавајући” о томе своју Нану:

33 | Даница Марковић, „Утисци из буне у Топлици”, *Политика*, 5. април 1929, стр. 6.

„После најдубљег очајања дошла је радост, која се уздизала до неба. Вратише се наши из туђине и избавише нас из ропства. Твој Перо, твоје „младунче” на челу српске војске долете, змајевским летом, од мора далекога до царственога Београда за шест недеља. Плати злим непријатељима за све наше муке. Дође и Јеко и Лука мили, дођоше нама деца, сви се састадосмо. И та радост и та срећа изравна све муке”³⁴

По доласку у Београд затекли су стан похаран и упропашћен: „Кад смо дошли у Београд, од нашега покућанства у стану, Авалска ул. 22, ништа што је боље било, нисмо нашли: ћилими, хаљине, рубље, слике, посуђе све је однето. Остала су два-три полупана ормана, три празна искривљена кревета без дасака и нешто књига, које су снели у сутерен те потпаљивали ватру и пашчад на њима лежала. Око половину књига – све што је боље, упропашћено је – однето”³⁵

Милена и владика Јефрем Бојовић у Чачку

После рата Милена и Јеврем проводили су своје пензионерске дане у обновљеном стану у Београду, не очекујући више никакве значајне промене у животу. Али, то се, ипак, десило. Архијерејски сабор је 28. фебруара 1920. изабрао Јеврема за епископа шабачког. Истог дана је замонашен у манастиру Раковица, поставши ђакон и убрзо је рукоположен за јеромонаха. Већ 8. марта је било посвећење за владика у Саборној цркви „и све се зби, тај важан догађај нашег живота, све то, у току тринаест дана. Нагло, ненадно, без припреме и предомишљања уђе Јеко мили у тај тешки, свети позив.”

Сутрадан, 9. марта, о овом преломном догађају у њиховом животу Милена је у дневнику записала:

„Седим и надам се и очекујем, да нам дође Јеко, брат наш мили, Владика наш. Очекујемо га заједно Лука и ја. Очекујем га и премишљам, претурам у памети, шта се све догодило у ових десетак дана. И, као увек у важним часовима нашег живота, призивам тебе, наша мила Нано! Ево и сад износим пред твоју успомену своје мисли, своје осећаје. Хтела бих одређено да ти кажем али – не умем. [...] А кад помислим, да смо, Јеко мили и ја, овде у кући нашега драгога Луке, били тако мирни, тако спокојни не слутећи ни најмање догађаје, који ће нас истргнути из наше драге, братске мирноће и задовољства. Не зна човек своје судбине. И боље. И све то па то – не скида ми се са ума; како би, како дође, та изненадност, та брзина, та промена.

Три пуне године и још три дана били смо раздвојени, Јеко, брат мој мили и ја, ти то знаш, мајко наша. Раздвојени ми, који смо увек били заједно с тобом, Нано драга! А пошто нам ти оде у вечност Јеко заузео још и твоје место према мени. И дотле је био диван и нежан брат а од тада је сваки покрет моје душе

34 Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 102.

35 Јефрем Бојовић, *Тестамент*, Гласник Српске православне патријаршије, бр. 23-24, 15. јуни 1933, стр. 363.

пратио и разумео. Драга су ми, веома драга и друга браћа: Лука и Пјер; мили су ми као очи у глави, а и они мене воле дивном братском љубављу, како само могу волети најнежнија браћа у нашем српском народу своју сестру. Но ја сам већ навикла на раздвојицу с њима, па и кад плану страшни рат, који нас израздваја ја осетих највише жалости са Јеком, који оде у туђину а ја остај у поробљеној домовини. [...] И би туге, патње и страдања изнад снаге човечије душе. Многи и многи не преживеше, подлегоше али други дочекаше срећан час слободе и састанка са својим најмилијим. И ја сам, после три године и три дана тешкога растанка, дочекала бескрајну срећу да ми дође Јеко, брат мој. И мало по мало, после првих, силних узбуђења, почнемо се стишавати, живци се почеше умиривати, страшни догађаји узмицати у прошлост, губећи од своје страховите, крваве суровости много што-шта. Почнемо се враћати старим навикама, колико је то могуће сада у овој материјалној оскудици. Али још и сада, после годину дана и четири месеца одкако смо се сви искупили, деси ми се често, кад се пробудим из дубоког сна, да се тргнем и запитам: је ли то истина, да смо слободни? Јесмо ли се састали? Јесмо ли у Београду? [...]

А дан посвећења примицао се је. Уочи самог тог чина, 7. марта, дође Пјер мили из Новог Сада. О, како је добро дошао. Да, сада је било потребно да се сви ми, његова браћа драга и деца, искупимо око њега, при овоме важном чину његова живота. А Пјер мили, још није ни прага прескочио, прва му је реч била: Где је Јеко? Па се чисто сневесели на одговор, да је у митрополији. Сместа оде онамо и видео га је у цркви при обреду „вечера љубави”. И није се могао уздржати да не загрли свога брата не гледајући на обред. Ја сам била срећна због доласка Пјеровога, срећна двоструко. Прво, што сам била жељна свога Пјера, кога нисам видела више од године дана, а друго, што ми је, поред Луке, попуњавао место Јеково.

8. марта, недеља, било је посвећење и ми смо сви отишли у Саборну цркву, где је света било врло много. Стала сам у крај, повучено, да бих могла бити прибранија у молитвама и мислима. Ништа од обреда нисам видела, али ме је Јеков глас, при говору заклетве, умирио јер сам видела да је миран. И у тим незаборавним тренуцима, ја сам осећала, да сте поред Јека и нас свих били и ви, наши родитељи”³⁶

Владика Јефрем Бојовић провео је у Шапцу пола године, па је потом именован 4. новембра 1920. за епископа жичке епархије, где је остао до краја живота, 1933. године. За све то време живео је у Чачку, седишту епархије, и будући да је владичански двор порушен још 1911, боравио је у скромној кући, која и данас постоји поред чачанске цркве, а с њим је живела и његова сестра Милена, старајући се о њиховом малом домаћинству. Штета је што није оставила више података у свом дневнику о том периоду њиховог живота, већ је описала само оно што је њу највише потресло, а то је боловање и смрт њеног брата:

„21. маја (3. јуна) 1933. године у Чачку на празник Цар Константин и царица Јелена у 3 часа јутром у суботу уочи Тројица представи се Јеко.

Бабо, Нано! родитељи наши драги, ето испраћамо вама нашег милога Јека. Ви ћете га радосно дочекати јер он испуни своју дужност дајући до краја свој живот раду али ми плачемо за њиме јер се растајемо с њиме.

Јеко је провео у тешком, узвишеном чину владике тринаест и по година. Све то време протекло му је у непрекидном раду, може се слободно рећи у раду без одмора. Пред крај, на две и по године, већ је почео и побољевати, али га ни то побољевање није могло отргнути од рада и службе у цркви. У последње време веома ослабео и преболан устајао је са постеље те је радио и потписивао акта. На три дана пред смрт тешком муком савлада несвестицу, уста као сенка и потписа последњи пут наредна акта. У томе је био исто онако неуморан као што си и ти била, Нано, мајко наша. Као и ти и он је одолевао љутој бољци, као и ти и он је сносио болове без речи, без јаука, као и ти ни он не замучи никога око себе. А све се боји, да се ја не бих заморила, брине се, да ли сам се ја наспавала. Од све твоје деце он ти је највише личио, био ти најближи. Последњих дана много је и стално мислио на вас, наше родитеље, на тегобе живота, које сте пренели. Нарочито о теби, Нано, говорио је:

„Нисам умео ценити рад наше мајке, њене безмерне жртве око нас. Колико је она поднела труда и бриге док је нас, своју децу извела на пут. Тек сада – али доцкан – увиђам то.”

[...] Од Спасов-дана до Тројица гасио се приметно и већ би време да позовем Петра, Љубомира и Драгана. Дође прво Петар, у уторник, те се видеше и цело после подне разговараше о прошлости, о нашим родитељима красним. Преко ноћ, тога дана, наста последња самртна борба. Среда, четвртак и петак протекоше гасећи му живот и – угаси се његов лепо, радни, чисти, до светиње, живот. [...] Све до тога дана падале су кише и време је било тмурно али то јутро освану ведро. У пет часова изнесоше свештеници ковчег, спустише пред кућом а рани зраци, мајскога сунца обасјаше његово лепо и сад свет-мирно лице. Уз песму свега чачанскога свештенства би пренето и положено на одар у средини цркве, оне цркве од које би се он тешко жив одвојио. У цркви је одмах учињен помен а од његових бесмо ту само Љубо и ја, никога више не беше. Тако је било и кад си нам ти умрла, Нано, само смо се нас двоје онда затекли поред тебе.[...]

Пошто је било уочи Духова то је црква била окићена цвећем и зеленилом а застрвена младом травом. Кад сам ушла у онај полумрак слабо осветљен кандилима а испуњен свежим мирисом траве, тихим читањем јеванђеља поред одра, на коме је он, мили мој Брат, почивао тих, леп и свет. Никада ничега лепшег и узвишенијег нисам видела нити бих могла пожелети лепшег краја земаљском животу него ли је овај и овакав³⁷.

Владика Јефрем Бојовић сахрањен је у манастиру Студеници, у гробници коју је унапред припремио, што се види из његовог тестаментa: „Молим

Високопреосвећену и Преосвећену Браћу, да ме сахране у лавру Св. Студеницу, у гроб који сам спремио у предњој припрати на левој страни”.³⁸

Милена Бојовић није присуствовала сахрани, већ је први пут отишла у Студеницу на четрдесетодневни помен са Љубом, сином свога брата Јована и о томе је у дневнику записала: „Ишли смо аутом. Пут леп, живописан, нарочито ибарска клисура. И сва та лепота дана и земљишта пролазила је поред мене као сан. Једна једина мисао је заузимала сву моју душу: идем Јеку драгом. Идем Студеници светој! Својој највећој братској љубави и својој највећој светињи! Јер од све моје браће миле, Јека сам прво и највише заволела и волела као и тебе, Нано, мајко драга. Од свих српских светиња Студеница је заузела сву моју душу још од онда, када сам почела разумевати значај наших старих задужбина. И ето, сада идем у походе томе Брату и на поклоњење тој светињи. Ничега више није било за мене оних часова. Стигли смо за непуну четири часа путовања.

Чим смо сишли с кола ушли смо у цркву, пришли гробу Јековом. Речима се не може исказати, шта сам осећала. Али поврх велике туге за Братом драгим подизала се је радост, срећа, јер ми је Брат удостојен да борави свој вечни сан у највећем храму Српском под окриљем најславнијих светитеља српских: Немање – светог Симеуна, краља првовенчаног – светог Симона и Светог Саве! За ту срећу вредело би цео век провести, не само у побожности него и у мучеништву”.³⁹

Дневник се завршава дирљивим тужењем: „Пролазе дани али ме не удаљују од тебе, Брате! И не волим кад ма шта расеје макар и за неколико часова и одаљи ме од твоје успомене. Други мисле да ми је самоћа тешка али мени баш самоћа и треба јер кад сам сама ја сам – с тобом Јеко! Нико ми те не може заменити, као што си ми ти некада заменио Нану. Једино би то могао бити Пјер али је он далеко. Била се појавила звезда вечерњача, наша звезда, о којој смо ми увек водили рачуна, гледајући је при њеним периодичним појавама; пратећи је на њеном путу докле се диже и спушта; рачунајући кад ће се изгубити иза видика а кад поново јавити – једанпут као вечерњача а друге године као зорњача, даница (венера). Кадгод нам се дала прилика, журили смо да видимо једновремено: сунце, месец и ту звезду, нашу звезду, тако смо је ми звали. То се не може често видети и ми смо је тако видели заједно свега трипут; два пут увече, при заласку сунца и појави њеној и месечевој и једанпут јутром, при изгревању сунца док су се она и месец још видели. То смо је гледали заједно иначе, ти си је Јеко, више пута тако виђао. У последње време, ти си ми био често и дуго у Београду или Карловцима и јављао си ми, да гледаш „нашу звезду” а тако и ја теби. Тако су се наши погледи сретали, састајали на нашој вечерњачи. И сада, почетком ове зиме, ја видех ту звезду и ништа ми толико туге не задаје као поглед на њу. И гледах је читавим часовима, док ми се не би изгубила; гледах је као кад бих тебе,

38 | Јефрем Бојовић, *Тестамент*, Гласник Српске православне патријаршије, бр. 23-24, 15. јуни 1933, стр. 364.

39 | Милена Бојовић, *Успомена на нашу Нану*, стр. 149.

Брате, видела. И плачући питах те: видиш ли је ти сада, Јеко? Јесу ли нам се погледи срели, наши у њеним зрацима, као некада? Да ли ти је сада јасно, шта је та звезда, шта друге безбројне?

О Јеко, Јеко! дознаде ли ти, сада духом својим, простор васијоне, почетак и крај времена, тајну живота? Је ли простор без краја? Је ли време без почетка и свршетка? Је ли живот вечан?

Сада више не видим звезде, изгубила ми се са видика”⁴⁰

И то је последњи запис у дневнику Милене Бојовић, јер за њу више није било важних догађаја које је требало записати. Остатак живота провела је у Горњој Коњуши, где је и умрла десетак година касније – 24. априла 1943. године. Сахрањена је на сеоском гробљу поред оца Перуте и брата Јована.

Милена Бојовић је својом скромношћу, оданошћу и љубављу према својој мајци и браћи била она Српкиња о којој је говорила у својим предавањима, научивши о њој прво на примеру своје мајке, а затим и у школи у којој је учила и касније радила. Живела је и понашала се у складу са традиционалним моралним начелима. Никада није истицала себе, тако да ни свој дневник није потписала, вероватно зато што га је писала да би олакшала својој души, а не у намери да остави податке о породици за будућност. Зато се и десило да чак и научни радници, цитирајући поједине делове, наводе тај рукопис као анонимни извор, или за аутора сматрају човека који га је поклонио Архиву САНУ. Тој неправди је и сама допринела, несвесна значаја својих забелешки, нарочито вредних у делу где је записала причања своје мајке о животу и обичајима Срба под турском влашћу. Записи о другим члановима њене породице су такође вредни, јер многи подаци се могу сазнати само из њеног дневника. И зато не треба да остане анониман. Њена браћа, војвода Петар Бојовић и владика жички Јефрем Бојовић имају истакнуто место у српској историји, али слика о њима је потпунија када се прочита дневник њихове сестре, Милене Бојовић.

Unknown Milena Bojovic

Milena Bojovic was the youngest child in a numerous family, originally from Misevici near Nova Varos, celebrated by the sons Duke Petar and Zica Bishoup Jefrem. Running away from the Turkish rule, the family came to Serbia climbing over mountain Javor and settled in the village Radeljevo near Ivanjica when Milena was only several months old. Thanks to the determination and wish of the mother who wanted all her children to be educated, Milena completed primary school in Ivanjica and then in Belgrade she finished Advanced School for Women. She was working in Krusevac as a teacher for the first two years, and then she taught history in Advanced School for Women until she retired in 1910. In 1883 her parents moved to Prekadin near Prokuplje, the village Gornja Konjusa to be more precise, where father

Peruta built a house, so when Milena left Belgrade because of the First World War she was in the company of her favourite ex pupil Danica Markovic and followed her participation in Toplica Uprising where they were collaborators at one moment. She never formed the family and she gave all her love and care to her brothers, especially bishoup Jefrem. She spent time between 1920 and 1933 living with her brother Jefrem in Cacak when he died. She died in Gornja Konjusa in 1943 where she was buried next to her father and brother Jovan.

As a teacher of Advanced School for Women she gave several lectures from the national history which were published, while her diary with a title – Memory on our Granny – which she lead from 1904 to 1933, remained in manuscript and today it is kept in the Archive of the Serbian Academy of Science in Belgrade. This manuscript includes valuable facts about the family Bojovic as well as about life and customs of Serbs under the Turkish rule.

Marija ORBOVIC

Milena Bojovic, l'inconnue

Milena Bojovic fut le plus jeune enfant dans une famille nombreuse, originaire de Misevici, près de Nova Varos, que rendirent illustre ses frères, surtout, le maréchal ultérieur Petar et l'évêque de Zica Jefrem. Fuyant du pouvoir turc, la famille s'enfuit en 1867, par le Javor, en Serbie et s'installa dans le village de Radaljevo, près d'Ivanjica, lorsque Milena eut à peine quelques mois. Grâce à la persévérance et au désir de la mère pour que tous ses enfants furent instruits, elle termina l'École primaire et le Collège à Ivanjica et ensuite, à Belgrade, l'École supérieure de filles. Elle entra en service d'abord deux ans à Krusevac comme maîtresse, puis ensuite elle enseigna l'histoire jusqu'à sa mise à la retraite en 1910 à l'École supérieure de filles à Belgrade. Ses parents déménagèrent en 1883 à Prekadin, près de Prokuplje, plus précisément dans le village de Gornja Konjusa, où le père Peruta construisit une maison puis, fuyant de Belgrade quand la Première Guerre Mondiale commença, elle eut l'occasion d'être dans le voisinage de son ancienne élève préférée, Danica Markovic, et de suivre sa participation à l'insurrection de Toplica, dans laquelle elles furent, à un moment, même collaboratrices. Elle ne fonda jamais de famille, aussi elle orienta tout son amour et sa préoccupation vers ses frères, et le plus vers l'évêque Jefrem, vivant chez lui à Cacak de 1920 jusqu'à la mort de celui-ci en 1933. Elle mourut en 1943 à Gornja Konjusa, où elle fut enterrée à côté de son père et de son frère Jovan.

En tant que maîtresse à l'École supérieure de filles, elle tint plusieurs cours d'histoire nationale, qui furent publiés, tandis que son journal intime intitulé "En souvenir de notre Nana", tenu de 1904 à l'année 1933, resta en manuscrit et est gardé aujourd'hui dans les Archives de l'Académie serbe des sciences et des arts à Belgrade. Ce manuscrit contient des données de valeur à propos de la famille Bojovic, ainsi que sur l'existence et les coutumes des Serbes sous la domination turque.

Marija ORBOVIC

Милена Бојовић (1867-1943)

Кућа Перуте Бојовића у Горњај Коњуши

Рада Бојовић (1822-1904)

Испраћај Јеврема Бојовића у Чачку (1933)

Др Милош
РАДОВАНОВИЋ

УГОСТИТЕЉСКИ ОБЈЕКТИ У ЧАЧКУ (ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА)

УДК: 640.43(497.11)„19”(091)

АПСТРАКТ: Одмах после ослобођења од Турака, уместо турских ханова у Чачку се подижу механе.

Њихов број у XIX веку брзо расте, а седамдесетих година истог века Чачак добија и први хотел – „Касину”. Крајем XIX века у Чачку се гради још већи број кафана и механа, као и два нова хотела.

Почетком XX века и између два светска рата број угоститељских објеката и даље расте, а тридесетих година истог века Чачак је имао седам хотела и 65 кафана.

Изградња и отварање угоститељских објеката од шездесетих година XIX века у Србији, па и у Чачку, регулишу се законом, а објекти се граде по плановима и одређеним типовима.

Угоститељски објекти у Чачку су по својој организацији и изгледу слични сродним објектима у другим српским варошима, али се од њих по одређеним елементима и разликују.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: угоститељски објекат, механа, хан, кафана, гостионица, хотел, ресторан, келнерај, механџија, кафеџија

Увод

Чачак је свој варошки и градски карактер одражавао не само урбаном организацијом простора и садржајима, већ и својим објектима и архитектуром.

Поред јавних, привредних и стамбених објеката, важно место у архитектури Чачка заузимају и угоститељски објекти, грађени још од најстаријих, турских времена, па до најновијег доба.

Угоститељски објекти били су намењени за пријем и смештај путника и гостију, али и за задовољење потреба домаћег становништва. Зависно од времена, потребе и намене, јављају се у више различитих врста, облика и типова.

У турском периоду то су били ханови, намењени за преноћиште путника.

После ослобођења, уместо ханова граде се механе, сличне намене, али другачије организације и изгледа. Поред механа граде се и кафане – угоститељски објекти у којима није било преноћишта, већ су гостима пружане само услуге хране, пића и забаве.

У другој половини XIX века механе замењују савременији објекти за смештај гостију – хотели.

Угоститељски објекти

Још у турском периоду Чачак је, као развијено оријентално насеље типа *касабе*, поред других јавних грађевина, имао и угоститељске објекте – *ханове*.

Евлија Челеби у свом путопису, при проласку кроз Чачак 1664. године, поред других садржаја у насељу, наводи и два хана.¹ Ови објекти су несумњиво страдали у немирним временима и ратовима, али су касније поново обнављани или грађени нови. Познато је да се на простору некадашњег комплекса *Брусница*, на месту данашње робне куће „Партизанка”, налазио велики турски хан уз који је, по свему судећи, била и мензулана. Подаци о томе сачувани су у сећањима старих Чачана из прошлог века, као и материјалним остацима.² Овај хан се вероватно налазио на крају чаршије, уз главни друм који је из насеља водио за Карановац (данашње Краљево). Неки турски ханови и механе дочекали су и ослобођење од Турака, а њихови власници су и касније долазили у Чачак да продају објекте или наплате кирију од Срба. Тако кнез Милош у писму, упућеном 1833. године у Чачак брату Јовану, пише: „*Вслед прошенија Кучук Алијине бабе и његовог малолетног сина Алије, долазим вам препоручити, да им мукадет будете, не само у продаји кућа и дућана и кафане са земљом Кучук Алије у Чачку, но и извађању кирије*”.³ Није познато где се налазила ова Кучук Алијина кафана, али је извесно да је било још турских ханова који су прешли у руке Срба.

После ослобођења, поред затечених турских ханова, Срби почињу да граде и нове угоститељске објекте – *механе*, које су биле сличне хановима. Тако ужички епископ Никифор Максимовић (1788–1853) већ тридесетих година прошлог века у близини епископског двора подиже гостионицу и три дућана.⁴ Ова механа или *Владичин хан*, како се још звала, налазила се на простору садашње зграде „Абрашевић”, преко пута зграде општине.

Прота Радомир Кречковић у свом запису о изгледу чачанске вароши четрдесетих година прошлог века, по сећању своје мајке, наводи: „*Најглавније механе - анови у то време у Чачку били су: Владичин ан, где је сада гостионица манастира Сретење, преко пута Гимназије, Сокића ан, где је сад гостионица „Драгачево” у ул. Краља Александра; Сатарин ан на Малом пијацу*.”⁵ Кривачић у својим записима 1855. године помиње и *Кандића ан*⁶ на чијем је месту касније

1 | Евлија Челеби, *Путопис : одломци о југословенским земљама*, II, Сарајево, 1957, стр. 142.

2 | Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град*, стр. 194, 294.

3 | Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, I, Чачак, 1968, стр. 198.

4 | Теодосије Вукосављевић, *Портрет ужичког епископа Никифора Максимовића*, ЗРНС X, 1979, стр. 146.

5 | А. Д. Кречковић, „О прошлости Чачка”, *Полет*, Чачак, 1925, стр. 282.

6 | Ј. Кривача и И. Кривачић, *Забелешке знатнијих догађаја 1853-1909*, Изворник 1, Чачак, 1984, стр. 10.

саграђен и хотел „Русија”. Међу овим хановима сигурно је било и турских објеката који су сада добили име по новим власницима.

Ханови и механе су угоститељски објекти који су служили за смештај и преноћиште путника, заједно са робом и стоком. Обично су били организовани око унутрашњег дворишта и имали су улогу данашњих хотела. После ослобођења су се уместо ханова почеле подизати механе, које су се од ханова разликовале по томе што су имале штале одвојене од простора за госте.

О тадашњем изгледу механа у Чачку прота Кречковић даље наводи: „Онда није било хотела ни гостионица каквих данас има, па ни кафана, но су биле механе од ћерпича покривене већином шиндром са високим кровом, који је са свим отворен, то јест није било тавана но је све била шупљина од пода до крова, а на крову направљена је једна велика баха, кроз коју је дим излазио, јер је на средини механе ложена ватра, око које су гости седели те се грејали кад је хладно, а на тој ватри готовило се јело, кувала се кафа итд. У једном делу механе била је начињена пећ у којој се пекао хлеб, лепиње, сомун, боцман и ћурек, тако се онда звали а пекло се и печење.” Прота Кречковић још записује: „Сем механа било је и кафана у којима се искључиво продавала кафа и пиће: вино и ракија, а пива тада није било”.⁷ Значи, кафане су се разликовале од ханова по томе што су служиле за краће задржавање гостију.

Број механа и других угоститељских објеката почео је да расте после ослобођења, а нарочито после Хатишерифа из 1830. године и одласка Турака из градова. Да би уредио отварање механа и кафана у Србији и да данак – порез не би спао само на „земљоделце”, Суд народни српски, у сагласности са кнезом Милошем, 1834. године доноси уредбу о порезима на механе и кафане.⁸ Према овој уредби, „*све механције по варошима и паланкама у књажевству нашем дужни ће бити сваки од своје меане по 10 талира, а меанције по селима и друмовима сваких од своје меане по 5 талира годишње плаћати...*”⁹

Угоститељско занимање је врло брзо после ослобођења постало привлачно и раширено. То се види и из списка еснафа у вароши Чачку из 1836. године, где су угоститељска занимања по броју чланова на првом месту, чак и испред терзија и абација. Тако је по овом списку забележено: 8 механција, 3 анције, 7 кафеција и меанција и 12 екмеција који су се бавили и механским послом, а било је и других занимања који су се успут бавили и механским послом.¹⁰ У списку прихода од механа у срезу Трнавском из 1838. године, видимо да је у вароши тада било већ 17 механа које су плаћале полугодишњу аренду од Ђурђевога до Митрова дана по 3 талира.¹¹

7 | Д. Кречковић, *исто*; стр. 282.

8 | Б. Перуничкић, *н. д.*, стр. 216.

9 | *Исто*, стр. 217.

10 | Новак Живковић, „Школе и учитељи у чачанском округу пре једног века”, ЗРНСМЧ XII, 1982, стр. 200.

11 | Б. Перуничкић, *н. д.*, стр. 397.

Са циљем да се уреде вароши по Србији, Суд народни српски је наложио да се механе и екмечинице (пекаре) из средине вароши преместе на периферију из безбедносних разлога – да би се спречило избијање пожара. То се сазнаје из писма које је Суд народни српски 1834. године упутио у Чачак рашком сердару Јовану Обреновићу.¹²

Због великог броја механција и кафеција, у Чачку је већ 1846. године основано механско-кафанско удружење, са циљем да се уреди и унапреди ова делатност.

Већ почетком друге половине XIX века (1857) у Чачку је по једном списку забележено 57 угоститељских објеката, односно 35 механа и 22 кафане.¹³ Према попису из 1863. године, у Чачку је забележено 15 механа и 9 кафана у поседу становника вароши, од чега шест објеката од слабог материјала и четири заједно са дућаном. Највећи број угоститељских објеката поседовао је трговац Милош Игњатовић, у чијем је власништву било: 1/2 механе са ковачницом код поште, 1 кафана са дућаном, 1 кафана, 1 меана и 1 меана од слабог материјала. После њега, највише објеката имали су трговци: Владимир Хаџић са две механе и Алекса Радовић који је имао дућан са кафаном и дућан са механом.¹⁴

Од шездесетих година прошлог века изградња и отварање кафана и механа у Србији регулисани су законом. Најстарији закон о механама је из 1861. године, а 1864. је уследио и додатак Уредбе о механама, по којој су механе разврстане у класе и уведено „месно механско право”. Поред „месног кафанског права”, према Уредби о механама и кафанама из 1861. године, била је потребна и лична дозвола за лице које држи кафану или „лично кафанско право.”¹⁵ Издавање дозвола или кафанског права било је у надлежности министарства унутрашњих дела, а за „лично кафанско право”, поред обавезне квалификације, било је потребно и уверење о примерном владању и понашању.

Многе познате чачанске механе и кафане подигнуте су још крајем прве половине или педесетих и шездесетих година прошлог века. Тако се за „Београчића” кафану у неким изворима наводи да је подигнута тридесетих година прошлог века, за „Гавровића” механу пре половине века, а за „Занатлијску касину” да је стара око 150 година. Око половине прошлог века су настале и старе чачанске кафане „Гогвића”, звана „Златни плуг”, и Лазовића, названа „Српски грб”.

Најстарија позната плански подигнута механа у Чачку је „Париз”. За њу Илија Кривачић у својим забелешкама 1863. године наводи: „Зидана је механа III класе почив. Алексе Радовић звана „Таково” а доцније „Париз”. Докле беху живи Обреновићи звала се „Таково” а кад дођоше Карађорђевићи доби име „Париз.”¹⁶

12 | Исто, стр. 120.

13 | Исто, књ. I, стр. 655.

14 | Исто, књ. II, стр. 9-60.

15 | Исто, књ. II, стр. 224-226.

16 | Илија Кривачић, н. д., стр. 14.

Може се претпоставити да је и „Катића здање”, односно, касније „Београчића” кафана, која је, према проти Кречковићу, саграђена 1864. или 1865. године, била плански објекат.

Крајем шездесетих година прошлог века и Фердинанд Крен је подигао планску кафану коју је издавао под закуп. Из инвентарског листа ствари предатих закупцу Димитрију Јовановићу 1871. године види се да је кафана била уређена и организована по европским узорима. Кафана је располагала са пет кафанских столова, а имала је: келнерај, билијар, шах и карте за игру, два огледала, зидни сат, шест лампи са шеширима, 28 комада слика кафанских, фирангле на прозорима, чаше стаклене, „шлифоване” посебно за сваку врсту пића, флаше, бокале и шоље за кафу.¹⁷

Развој чачанског угоститељства у другој половини прошлог века може се пратити и на примеру „Лазовића” кафане, која је од скромног угоститељског објекта полако прерасла у хотел. Стару кафану која се налазила на углу бивших улица Добрачине и Кнез Михаилове, на месту садашње старе робне куће, откупио је кафеџија Обрад Лазовић, вероватно крајем шездесетих година прошлог века. Поред своје кафане која је носила назив „Српски грб”, он је седамдесетих година подигао нови објекат на спрат, са приземљем намењеним за локале и собама на спрату. Собе на спрату служиле су за издавање, али је на једном делу становао и газда, а у њих се улазило из отвореног трема са дрвеним стубовима. Осамдесетих година прошлог века, када се из приземља овог објекта иселила аптека Ивана Стојшића и школа која се ту неко време налазила, власник је и овај простор претворио у угоститељски садржај. Спојио га је са старом кафаном и новом локалу дао назив „Златни плуг”.¹⁸ Лазовића механа или „Златни плуг” је осамдесетих и деведесетих година прошлог века служила за смештај сиромашнијих гостију, углавном кириџија и рабаџија, заједно са стоком и колима (сл. 3).

Из једног акта о претварању општинске куће на чачанској пијаци у кафану 1877. године види се не само како се развијало угоститељство у Чачку, већ и како је текла процедура око отварања нових објеката и добијања „месног кафанског права”.

Пошто је одбор вароши Чачка у договору са Општинским судом решио да се општинска двоспратна кућа на чачанској пијаци претвори у кафану и изда под кирију, обратио се начелнику округа са молбом да код више власти издејствује одобрење и месно кафанско право. Начелник округа се затим обратио министру унутрашњих дела са молбом и образложењем да иста зграда одговара у свему условима прописаним параграфом 5. додатка *Кафанске уредбе о механама* од 31. марта 1861. године. Министар унутрашњих дела је позитивно одговорио на захтев општине чачанске и молбу начелника, те 23. марта 1877. године упућује Начелству уверење у коме стоји:

17 | Породични архив Бокарев; Инвентарски лист ствари и предмета кафане предатих закупцу Димитрију Јовановићу 1871. године.

18 | Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град*, Чачак, 1996, стр. 66, 190.

„На основу пар. 8. додатка уредбе о механама од 25. маја 1864. године, министар унутрашњих дела издаје ово „Уверење” општини чачанској да може у својој двократној згради која постоји на пијаци чачанској а на плазу граничећим се с лица пијацом, са зада од севера сокаком, с десне стране дућаном Вељка Новаковића, а с леве дућаном масе пок. Милана Антонијевића, одн. имати кафану.

По овом општина чачанска задобија на истом месту „Месно кафанско право” за које има да плати четири стотине осамдесет гроша пореских на име таксе у корист државне касе.”¹⁹

Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века саграђено је неколико нових и планских механа и кафана у Чачку. Међу њима се истичу „Лужанска” кафана код данашњег „Такова”, „Слога” преко пута „Париза” (око 1870) и „Касина”, подигнута крајем седамдесетих година. Деведесетих година настају „Пролеће” (1881) и „Цар Лазар”, Кренова пивница (1887), а преуређен је „Српски грб” (Лазовића кафана). Посебно су значајна два објекта настала у овом периоду – Механа или гостионица „Код првог српског краља”, касније названа „Касина”, и кафана у Пивари. Обе су биле власништво Фердинанда Крена.

Механа „Код првог српског краља” подигнута је као плански угоститељски објекат, односно „механа 1 класе” и то је, у ствари, први чачански хотел. Из сачуваног инвентарског листа гостионице из 1882. године²⁰ може се добити представа не само о опреми и уређењу објекта, већ и о његовом садржају, организацији, па и изгледу.

Објекат је био спратан, односно „на два боја”, саграђен на углу улица Краља Александра (Градско шеталиште) и Ивањичког сокака – данас улица Кнеза Милоша. На доњем боју – етажи налазили су се : кафана, сала за ручавање, кујна, собе уз кујну, комора, подрум за пиће и „квартир механџиски”, као и три гостинске собе. Спрат или „горњи бој” састојао се од степеница, ходника, осам соба, сале и нужника. Гостионица је имала основу у облику ћириличног слова „Г”, главни улаз на углу и ходник на спрату са унутрашње стране из кога се улазило у собе. Из списка опреме види се да се радило не само о планском, већ и о луксузно опремљеном објекту за оно време. Објекат је сачуван до данас, али је изменио намену и изглед у току адаптација и преправки.

Кренова кафана у Пивари (Пивница), подигнута је 1887. године и представљала је угоститељски објекат такође уређен по европским узорима. Кафана се састојала од: сале, кујне, келнераја, подрума и застакљене баште, а располагала је са: седам округлих астала, 12 црних дрвених столица, 36 жутих и 24 столице од трске. Од опреме је имала и билијар, зидни сат „Рендел”, огледала, велике кафанске лампе „Зомербрехер” и завесе са ринглама.²¹

19 | Б. Перуничкић, *н. д.*, II, стр. 224-226.

20 | Кренов фонд: Инвентарски лист гостионице „Код првог српског краља” (Међуопштински историјски архив Чачак).

21 | Кренов фонд: Инвентарски лист кафане (Међуопштински историјски архив Чачак).

У прошлом веку настале су и многе друге чачанске кафане и механе, од којих се за многе не зна ближе време градње и њихови први власници. Многе кафане су мењале власнике, називе, па и изглед, који је често прилагођаван не само новим потребама, већ и времену. У такве објекте спадају: „*Мићовића кафана*”, „*Занатлијска касина*”, „*Македонија*”, „*Јездинац*”, „*Драгачево*”, „*Љубић*”, „*Каблар*”, „*Европа*” и друге кафане.

Многи угоститељски објекти настају и у последњој деценији прошлог века, међу којима и кафане: „*Београчић*” (1894), „*Мићовића кафана*” у Циганмали, Црквена кафана у парку код Мораве, „*Зелени венац*”, „*Ристића кафана*” у улици Цара Лазара и два хотела – „*Русија*” (1894) и „*Крен*” (1900). Хотел „*Русија*” саграђен је на углу тадашњих улица Скадарске и Краља Александра, као спратни објекат, и састојала се од кафане и ресторана у приземљу и четири собе на спрату.

Свакако најлепши угоститељски објекат подигнут у Чачку представља хотел „*Крен*”, који је индустријалац пива, Стеван Крен подигао у славу свог оца Фердинанда. Објекат је саграђен по плану донетом из Беча, на углу ондашњих улица Краља Александра и Љубичине, а и до данас је задржао функцију хотела. То је спратни угаони објекат у чијем приземљу се налазе: кафана са келнерајем, кухиња, трпезарија, сала са позорницом и портирница, а на спрату: степениште, ходник и 15 соба (сл. 5, 6). Из инвентарског листа ствари и намештаја види се да је хотел био уређен и опремљен по европским узорима. Имао је орахове столове, „*Тонелове*” столице, билијар, а у собама кревете са федермадрацима, умиваонике, столове и огледала у фином раму.²²

Већина механа била је организована на сличан начин, при чему су задржани и неки елементи ранијих ханова. Обично је главни објекат за пријем гостију – сама *механа* била до улице, где се налазио и главни улаз у објекат. Остали простори механе: стаје за стоку, а врло често и собе, надстрешнице за кола и сточну храну и друге помоћне просторије за послугу и друге намене, налазили су се обично распоређени око дворишта иза главног објекта.

У типолошком погледу, главни објекти механе могу се поделити у две основне групе: у механе са тремом и механе без трема. Механе се према садржају, величини и организацији разврставају у једноставне, полуразвијене, развијене и сложене типове (сл. 1). Једноставни типови се састоје из само једног заједничког простора са огњиштем који служи за одмор гостију, припремање хране и спавање. Полуразвијени тип се састоји из главног простора или механске сале и посебно издвојених на једној страни: кухиње, оставе и једне до две собе за госте. Развијени тип механе, поред главног простора или саме *механе*, има на једној страни посебно издвојену: кухињу, оставу, подрум за пиће и собу, а на другој страни или према дворишту собе за госте. Сложени типови механа обично имају собе за спавање издвојене у посебним објектима у дворишном делу

22 | Породични архив Бокарев: Инвентар покретних ствари и намештаја у хотелу „Крен”, предати на руковање г. Милошу Главинићу, гостионичару овдашњем.

или на спрату изнад главне механске сале, а често представљају и комбинацију механе са пекаром, дућаном или станом.

Највећи број чачанских механа био је развијеног или сложеног типа, са предње стране без трема и са собама за спавање према дворишном делу или у посебно издвојеном објекту у дворишту. У собе за спавање најчешће се улазило из отвореног трема са задње стране механе, или у посебан објекат, као код: „Мићовића”, „Лазовића”, и „Марковића механе” (сл. 2) или „Занатлијске касине”.

Мићовића механа је до улице имала салу за госте са пекаром, уз коју је 1890. године подигнут спратни објекат са амурлуком и подрумом за пиће у приземљу и собама за госте на спрату. Колски улаз у двориште био је са задње стране из Пиварске улице, где се налазила арџиница (штала за стоку и коњску опрему) и простори за кола и сено. Овде је гост, поред преноћишта, могао да остави запрегу и робу, а да се о њој други брине. Двориште је било калдрмисано, а тремови и помоћни објекти поређани око њега.

Слично је била организована и „Лазовића механа”, која је до улице имала главни механски објекат и салу за госте, а иза је било велико двориште са осталим садржајима. Према сведочењу Благоја Лазовића, унука чувеног кафеџије и власника механе, „у дворишту су биле штале за коње и волове, јер су ту свакодневно, нарочито пред пазарни дан, уочи петка долазили и ноћевали кириџије са еспаном, рабације и сиротиња која полеже на под, поред велике плехане пећи или по клупама, које су биле око зида у механи.”²³ Имућнији гости су наручивали собе за преноћиште које су се налазиле на спрату објекта, али их је било и у дворишту (сл. 3).

Хотели су по намени и садржају слични хановима, али су по организацији, опреми и изгледу савременији и модернији објекти од ханова. И они су, као и ханови које су заменили, примали госте на дужи боравак и обезбеђивали им преноћиште и друге услуге. И хотели су поред ресторана, кухиње, кафане и соба имали просторе за смештај кола и запреге. Први хотел саграђен у Чачку је гостионица „Код првог српског краља”, који је касније променио назив и постао познат као хотел „Касина”. Са развојем насеља и општим развојем Србије, посебно у другој половини и пред крај прошлог века, појавила се и већа потреба за луксузнијим угоститељским објектима типа хотела. Тако Чачак пред крај прошлог века – 1894. године добија хотел „Русију”, а 1900. и чувени хотел „Крен”. Почетком двадесетог века две познате чачанске механе „Лазовић” и „Париз” биће претворене у хотеле, а између два светска рата на месту бивше „Манастирске механе” саграђен је нови хотел „Српски краљ” (сл. 8). Хотели су, за разлику од ханова, били организовани на нов и савремен начин, али су задржали и неке елементе хана. Хотелска зграда је увек била до улице, обично са кафаном, рестораном и кухињом и портирницом у приземљу и собама на спрату.

У типолошком погледу и хотели, зависно од садржаја, величине и организације, могу се поделити у једноставне, полуразвијене и развијене типове (сл. 5).

Једноставни тип хотела обично у приземљу има заједничку салу која служи као ресторан и кафана, а на спрату мањи број соба. Полуразвијени тип обично има сложенију диспозицију и већи број соба, а у приземљу ресторан са кухињом обавезно издвојен, од сале за госте – кафане. Овом типу припада и хотел „Касина” која има собе на спрату, постављене са једне стране ходника смештеног према дворишту. Развијени тип хотела најчешће има још сложенију диспозицију и већи број садржаја. Овај тип хотела, поред основних хотелских садржаја, често има и посебну салу са позорницом која служи за позоришне и биоскопске представе и друге манифестације, летњу башту и посебно кафану. Такав пример у Чачку представља хотел „Крен” који на спрату има већи број соба, организованих двострано око ходника смештеног по средини спрата (сл. 5, 6).

За разлику од механа и хотела, кафане нису имале собе за преноћиште, већ само кафанску салу, келнерај, кујну, амурлук (оставу), собу за кафецију, а понекад и још неки помоћни простор. Чачанске кафане су углавном од половине прошлог века плански грађени објекти, најчешће према типским пројектима, а некад и по угледу на неки већ постојећи објекат у Београду, Крагујевцу или чак у иностранству, као што је био случај са „Креновом пивницом”.

Типолошки, и кафане можемо поделити најпрве на кафане са тремом и без трема, а затим и једне и друге према садржају, величини и организацији у четири типа: једноставне, полуразвијене, развијене и сложене. Једноставни тип кафане је најстарији облик који се састоји из само једног заједничког простора – „кафане”. Полуразвијени тип кафане састоји се од сале за госте и издвојеног простора за келнерај и оставу. Развијени тип кафане, поред сале за госте, има посебно издвојене просторе за келнерај, оставу за пиће, собу за кафецију и још неке садржаје. Сложени тип кафане представља комбинацију кафане са станом, пекаром или дућаном и занатском радњом.

Кафана „Цар Лазар” у данашњој улици Др Драгише Мишовића имала је: кафанску салу, келнерај, кухињу и трем испред кафане, а у дворишту посебну кућу са три одељења у којој је становао власник, а по потреби и особље (сл. 4).

Располажемо и оригиналним планом „Мишовића кафане”, подигнуте заједно са пекаром, вероватно крајем прошлог века.²⁴ План објекта је накнадно израђен 1904. године, јер на њему пише: „Примерио и срачунао” инж. Јован Комачај. Објекат је правоугаоног облика, са кафанском салом димензија 7,15 x 7,4 m, испред које се до улице налази отворени зидани конак, односно трем са луковима. Уз кафану се са бочне стране – до улице налази пекара са помоћном просторијом – амурлуком, а уз дворишну страну кафанске сале налази се још једна просторија која је служила за потребе кафеције или као кухиња.

Врло чест случај је био и изградња кафане или механе заједно са пекаром или неком другом занатском радњом, па и дућаном. Тако су оба Мишовића објекта, и кафана и механа, подигнуте заједно са пекаром, а пекаре су се налазиле и уз „Манастирску” и уз „Ристића” кафану на почетку данашње улице Др Драгише

Мишовића. Из пописа житеља Чачка и њихове имовине за 1863. годину види се да је забележено пет механа и кафана са дућаном и једна са ковачницом.²⁵

Од почетка века па до Балканских и Првог светског рата подигнуто је неколико нових угоститељских објеката, али и преуређено или дограђено и доста старих. У овом периоду и две до тада познате чачанске механе „Париз” и „Лазовић” („Златни плуг” и „Српски грб”) претварају се у хотеле.

Механу „Таково” је после смрти њеног старог власника Алексе Радовића 1885. године купио кафеџија Милош Главинић, а затим, почетком овог века, променио име у „Париз” и преуредио у хотел. Испред старе механе до Хајдук Вељкове улице саграђен је нови ресторан. Механско двориште је преуређено у башту, а стари део са собама је остао иза. Тако је од некадашње механе III класе постао хотел „Париз” са 6 соба, рестораном, баштом и простором у дворишту за смештај запреге и кола.

Механе „Златни плуг” и „Српски грб” је после смрти Обрада Лазовића преузео његов син Драгутин. Он је до улице, пред Први светски рат, дозидео нову салу и преуредио стари део објекта, и тако механу претворио у чувени хотел „Лазовић”. У овом објекту је 1907. године засвирао и први грамофон у Чачку, а у новоподигнутој сали је 1910. године приказан и први неми филм. Тако је, поред других садржаја, у овом хотелу отворен и први биоскоп у Чачку.²⁶ Из тапије Милије Лазовића, хотелијера и каснијег власника хотела „Лазовић” из 1927. године, види се да је хотел обухватао читав комплекс који су сачињавали: „Кафана са пивницом и салом, кујном и подрумом под кафаном; једна двоспратна кућа са лица Јована Добраче улице од десет соба и два претсобља; једна кућа у авлији – двориште од три собе и једним претсобљем и једна кућа такође до Добрачине улице све од тврдог материјала; станови у авлији као и разне зграде, магацини, подруми и остале грађевине од слабог материјала; једна штала од тврдог материјала, ковачница, тишлерница и коларница, као и магaza за ракију са казаницом, које ми је имање наслеђе од оца пок. Драгутина О. Лазовића бившег хотелијера из Чачка.”²⁷

У овом периоду до Првог светског рата саграђене су још неке чачанске кафане. Тако је кафана „Овчар” подигнута 1902. године у Палилулама, а кафана „Сарајево” на месту данашње Дирекције шума почетком овог века. Зна се и да је кафана „Касапска касина” имала још 1904. године кафанско право, а можда и раније, и да је данашња кафана „Три багрема” радила још пре Првог светског рата.

Између два светска рата у Чачку је такође саграђено или адаптирано доста угоститељских објеката. Чачак је у овом периоду постао варош са великим бројем угоститељских објеката, у коме је скоро свака улица имала бар једну „главну кафану”, а неке и по неколико. По једном списку хотела и

25 | Б. Перуничкић, н. д., II, стр. 10-62.

26 | М. Мојсиловић, н. д., стр. 67.

27 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-31; Л-4.

механа које су примале госте на преноћиште из 1923. године забележена су четири хотела: „Крен”, „Лазовић”, „Париз” и „Касина” и 12 механа, међу којима: „Луковић”, „Македонија”, „Солун”, „Танаско Рајић”, „Сарајево”, „Манастирска механа”, „Европа”, „Никшић”, „Рудник”, „Косово” и „Митровића”.²⁸ Сви остали угоститељски објекти у вароши водили су се као кафане и нису имали собе за преноћиште. Из једног другог документа из јануара 1923. године види се да су угоститељски објекти били разврстани у три категорије – реда. У објекте I реда сврстани су хотели: „Крен”, „Касина”, „Лазовић” и „Париз” и могли су бити отворени до 11 часова увече. Сви други објекти, механе и кафане биле су сврстане у II и III ред и могле су се држати отворене до 22 часа.²⁹ Тако се из још неких докумената сазнаје да гостионица „Луковић” на Малој пијаци спада у објекте II реда, а механа „Никшић” у објекте III реда. Располажемо и са још једним списком хотела и пансиона из 1928. године, сачињеном на захтев Друштва за саобраћај путника и туриста „Путник” из Београда. У овом списку је забележено пет хотела и три гостионице, који су примали госте на преноћиште. Наведен је и број соба којима су располагали. У хотеле су сврстани: „Крен” са 15 соба, „Лазовић” са десет; „Касина” са осам и „Париз” са шест соба. Међу гостионицама које су имале и собе за преноћиште налазиле су се: „Танаско Рајић” са пет соба, „Луковић” са четири и „Никшић” са три собе.³⁰

Између два светска рата у Чачку је деловало и Механско-кафанско удружење, које је доста утицало на развој угоститељства, уређење односа и услуга и изградњу објеката.

У истом периоду изграђено је доста нових, али и преуређено старих угоститељских објеката.

На месту старе гостионице манастира Сретење – „Владичиног хана” саграђен је 1932. године нови хотел „Српски краљ”. Овај објекат састојао се од приземља у коме су смештени ресторан и кафана и спрата где су се налазиле собе са обе стране ходника (сл. 8).

Између два рата саграђен је још један хотел „Златни коњ”, који се налазио на старом вашаришту на почетку данашње улице Девет Југовића, а адаптиран је и хотел „Касина”.

Поред хотела, у међуратном периоду је саграђено и отворено више нових кафана и гостионица. Тако се из архивске грађе, али и из других извора, сазнаје да је „Лазовића” кафана у Циганмали (сада „Пролетер”) саграђена 1924. године, а 1925. је и Александар Стамболић саградио механу и дућан у улици Краља Милана.³¹ Из записника о пријему објеката види се и да је Драгић Костић 1925. године подигао нову зграду у улици Цара Лазара, данас Драгише Мишовића, у којој су отворене пекара и кафана.³² Нову кафану је саградио и Драгић Поповић у Цветној улици, сада Цара Лазара, 1927. године. У једном акту види се да је

28 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-13; Л-2.

29 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-17; Л-2.

30 | Исто; ОЧ; К-39 Л-1.

Бране Чоловић тражио да „подигне једну прописну планску механу” у улици Краља Милана бр. 69, при чему у молби наводи да је „плац по закону повољно одмакнут од цркве”.³³ И Милутин Глишић тражи да од пекарнице и дућана грађених од тврдог материјала у улици Краља Милана бр. 59 отвори кафану.

У предратном периоду су подигнуте и отворене и кафане „Белви” и „Моравица”, на месту старе зграде, али и адаптиране и преуређене многе старе кафане: „Занатлијска касина”; „Цар Лазар”, „Лужанска кафана”, „Општинска кафана” у данашњој улици Др Драгише Мишовића и многе друге.

Чачак је тридесетих година имао седам хотела, а по једном документу из 1933. године и преко 65 кафана.³⁴ Као хотели и даље су остали: „Крен”, „Касина”, „Лазовић”, „Париз”, „Српски краљ”, „Русија” и „Златни коњ”.

У хотелима „Лазовић” и „Крен” редовно су приказиване и биоскопске представе. Тако је биоскоп у хотелу „Лазовић” располагао са 100 седишта и давао 3-4 преставе недељно, а биоскоп у хотелу „Крен” 100-120 седишта и 2-4 преставе недељно.³⁵

Међу најпознатије чачанске кафане у предратном периоду убрајане су: „Слога” на углу улица Страцимирове и Хајдук Вељкове, затим, према Гимназији, „Општинска кафана”; на месту данашњег „Такова” – „Никишић”, а преко пута ње „Лужанска кафана”. На Великој пијаци је била „Занатлијска касина”, а на Малој пијаци „Луковић” и „Касапска касина”. У улици Цара Лазара (данас Драгише Мишовића) „Македонија”, „Солун”, „Цар Лазар”, „Општинска” или „Бендића кафана” и, на крају – „Лазовића кафана”, данас „Пролетер”. У улици Краља Александра – сада Градско шеталиште, налазили су се: „Београчић”, „Гавровића”, „Мићовића” и кафана „Драгачево”. Од цркве према Милановцу биле су кафане „Моравица” и „Танаско Рајић”, а у Пиварској улици „Кренова пивница” са баштом. У Сарајевској улици, данас Војводе Степе, налазиле су се кафане: „Сарајево”, „Овчар”, „Митровића” и „Белви”, а у Кнез Милошевој улици „Европа”, „Јездинац” и „Три багрема”.³⁶

Закључак

Угоститељски објекти по свом броју и значају заузимају истакнуто место у архитектури Чачка. Грађени су све до краја XIX века, најчешће као приземни објекти од слабог материјала, који по свом изгледу задржавају оријентални карактер.

31 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-25; Л-3.

32 | Исто, ОЧ; К-23; Л-3.

33 | Међуопштински историјски архив Чачак, ОЧ; К-7; Л-2

34 | Исто, ОЧ; К-28.

35 | Исто, ОЧ; К-8; Л-2.

36 | М. Мојсиловић, н. д.; стр. 90.

Већ пред крај XIX и почетком XX века граде се објекти од тврдог материјала по европским узорима, често и на спрат. У такве објекте спадају хотели „Касина”, „Русија” и „Крен”, са новим начином организације и изгледом.

И у периоду између два светска рата настаје значајан број угоститељских објеката у европском духу, као што су хотели „Руски цар” и „Златни коњ” и кафане: „Белви”, „Моравица”, „Пролетер” и многе друге.

Чачански угоститељски објекти по свом изгледу и организацији доста су слични са сродним објектима у другим српским варошима тога доба, али се од њих и разликују по одређеним елементима и специфичностима.

Catering Facilities in Cacak (until II World War)

The oldest catering facilities in Cacak were mentioned in the Turkish period. The travelers - writers and Turkish documents talk about them.

Immediately after the liberation from the Turks, first inns were built in Cacak instead of Turkish taverns. In 1838 there were 17 inns registered in Cacak, and in 1857 there were 57 different inns.

From the 60s of the XIX century building and opening of catering facilities in Serbia was regulated by the law. According to the law restaurants and inns were classified into classes and they were built by plan and for their building ‘Communal Inn Right’ and Personal Inn Right’ were introduced.

In the second half of XIX century the number of catering facilities dramatically increased and during the 70s of the same century the first hotel ‘Kasina’ was started to be build.

At the end of XIX century new fifteen restaurants and inns as well as two hotels ‘Rusija’ and ‘Kren’ were built.

At the beginning of XX century until the Balkan wars several more restaurants were built in Cacak, and in the period between the two World Wars a significant number of catering facilities were built.

In 1918 in Cacak there were 5 hotels, 3 restaurants which also gave overnight stays, while in the 30s of XX century there were 7 hotels and 65 restaurants.

All catering facilities in Cacak were built by certain types and from the second half of XIX century by plans. Typologically speaking, all these objects can be sorted out into restaurants, inns, and hotels can be divided into simple, moderate, classy and complex types. Among them the greatest number belongs to the classy and complex types.

PhD Milos RADOVANOVIC, architect

Les édifices hôteliers à Cacak (jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale)

Les plus anciens édifices hôteliers à Cacak furent déjà évoqués à la période turque. À propos de cela traitent les auteurs de récits de voyage, mais aussi les documents turcs.

Aussitôt, après la délivrance des Turcs, à la place des kans turcs à Cacak furent édifiées des auberges. En 1838, à Cacak furent enregistrées 17 auberges et, en 1857, 57 édifices hôteliers.

À partir des années soixante du XIXème siècle, la construction et l'ouverture d'édifices hôteliers en Serbie se régularisa par la loi. Selon cette loi, les cafés et les auberges furent classifiés dans des classes et furent construits selon des plans, tandis que pour leur ouverture fut introduit "Le droit d'auberge local" et "Le droit d'auberge personnel".

Dans la deuxième moitié du XIXème siècle, le nombre d'édifices hôteliers à Cacak crût brusquement et dans les années soixante-dix de ce même siècle fut bâti aussi le premier hôtel - "Kasina".

À la fin du XIXème siècle, il apparut encore environ quinze cafés et auberges et deux hôtels: "Russie" et "Kren".

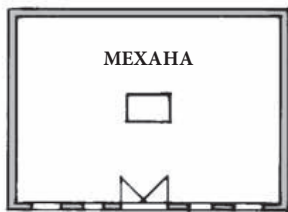
Au début du XXème siècle et jusqu'aux Guerres balkaniques à Cacak furent édifiés encore quelques cafés et, dans la période entre les deux guerres mondiales, encore un nombre important d'édifices hôteliers.

Ainsi, Cacak en 1918 posséda 5 hôtels et 3 auberges qui accueillirent les clients pour passer la nuit et, dans les années trente du XXème siècle, il y eut 7 hôtels et 65 cafés.

Tous les édifices hôteliers à Cacak furent construits d'après des types déterminés et, à partir de la deuxième moitié du XIXème siècle, selon des plans aussi. Dans l'aspect typologique, les édifices hôteliers de Cacak : cafés, auberges et hôtels peuvent être classifiés dans des types simples, à moitié développés, développés et composés. Parmi eux, le plus grand nombre d'édifices appartient aux types développés et composés.

Dr Milos RADOVANOVIC, architecte

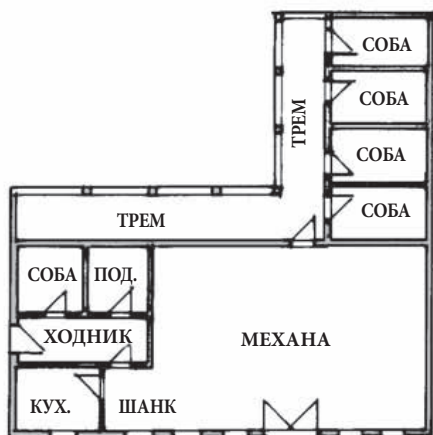
I Једноставан тип

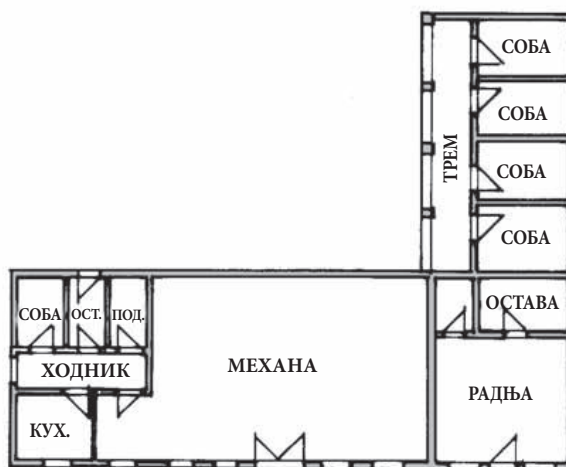
II Полуразвијени тип

III Развијени тип

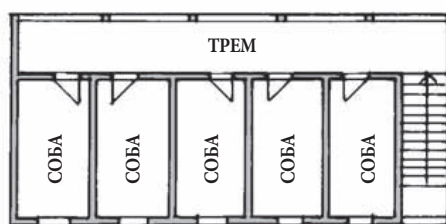
III Сложени тип (механа и радња)

V Сложени тип (механа са спратом)

Приземље

Спрат

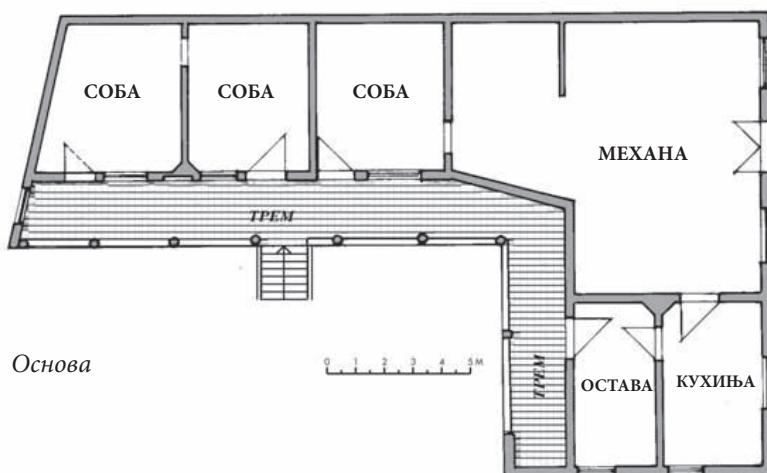
Сл. 1. Типови механа

Изглед до улице

Дворишни изглед

Основа

*Сл. 2. Марковића механа у улици Кнеза Милоша
(снимак М. Радовановића)*

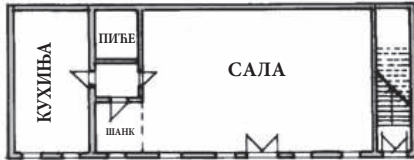
Сл. 3. Механа "Лазовић"
(Фотодокументација Народног музеја у Чачку)

Сл. 4. Кафана „Цар Лазар“
(Фотодокументација М. Радовановића)

I Једноставни тип хотела

Приземље

Спрат

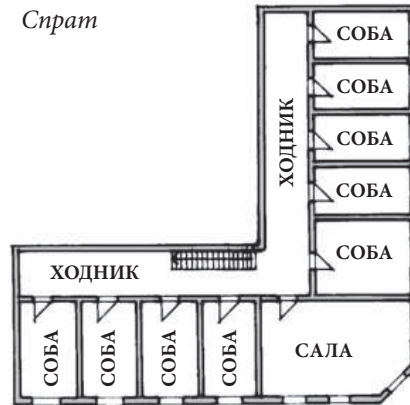

II Полуразвијени тип хотела ("Касина")

Приземље

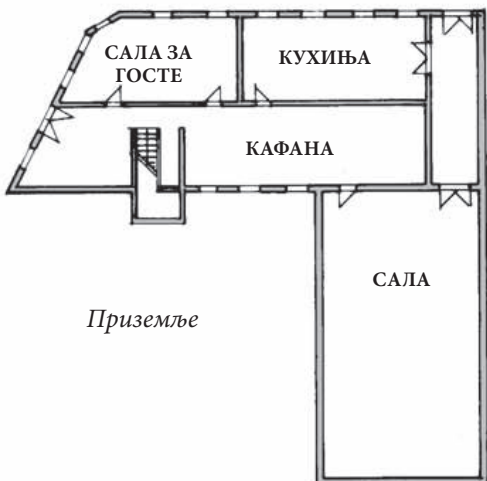

Спрат

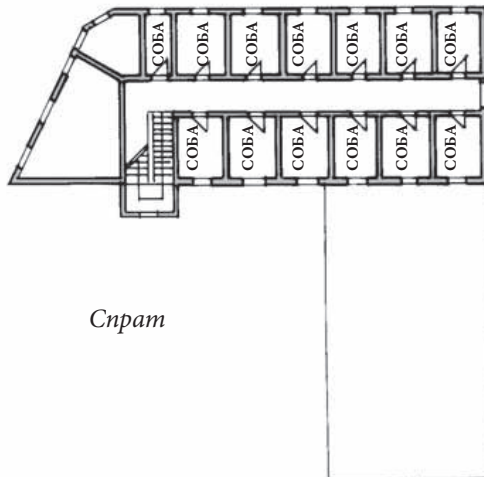

II Развијени тип хотела ("Крен")

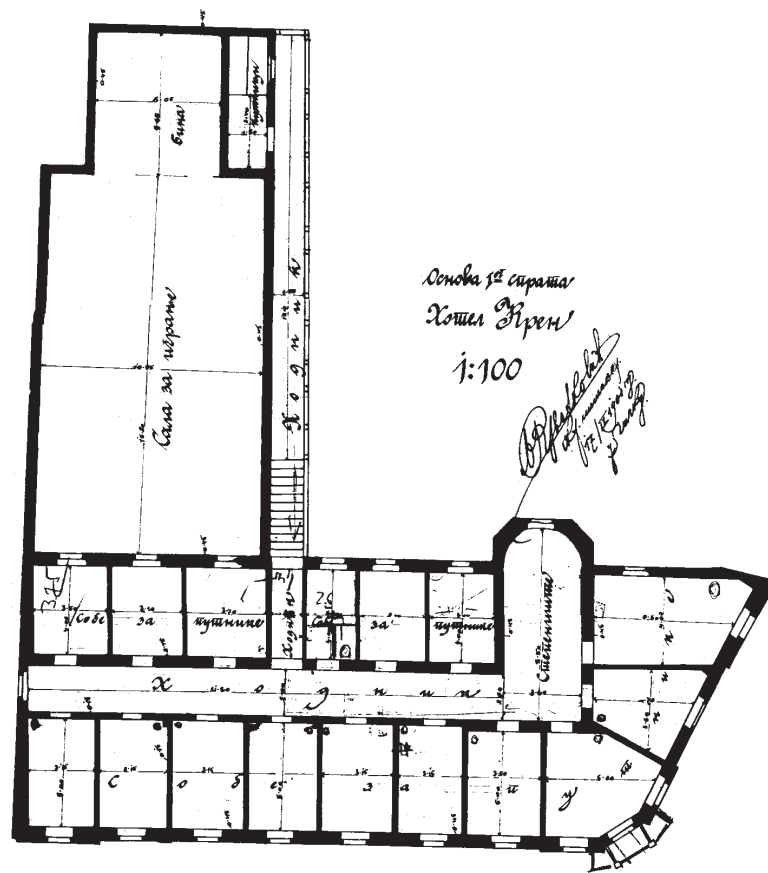
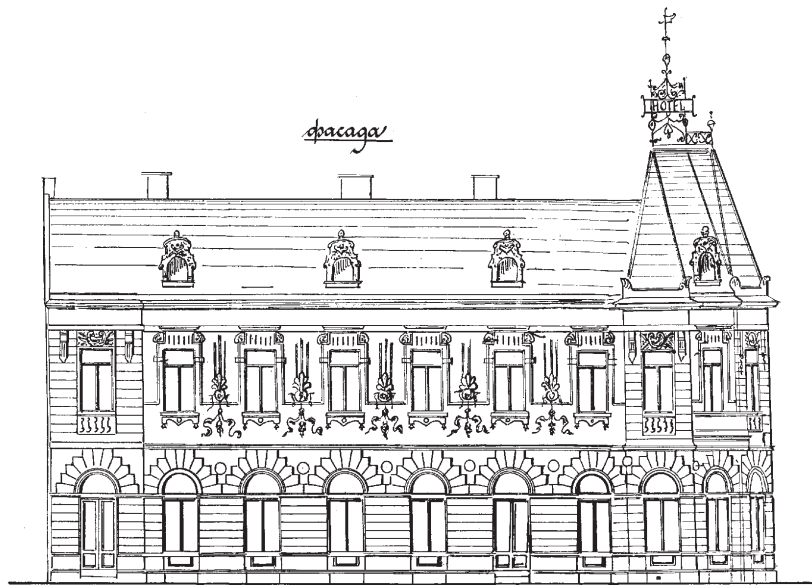
Приземље

Спрат

Сл. 5. Типови хотела

Сл. 6. Копија плана хотела „Крен“
(Породични архив Бокарев)

*Сл. 7. Хотел „Крен”
(Фотодокументација Народног музеја у Чачку)*

*Сл. 8. Хотел „Српски краљ”
(Фотодокументација Народног музеја у Чачку)*

Тадија
СТЕФАНОВИЋ

АРХИТЕКТУРА ХОТЕЛА „КРЕН” У ЧАЧКУ

УДК: 728.51(497.11)“18”

АПСТРАКТ: Архитектура хотела „Крен” у Чачку данас је први познати пример уплива сецесије у српску архитектуру. Грађен је између 1898. и 1899, а отворен је 1. јануара 1900. године. Наручилац овог здања је индустријалац Стеван Крен. Пројекат је израдио бечки архитекта Паул Бранг. Хотел „Крен” је рестаурисан и надограђен од стране архитектке Михајла Митровића између 1973. и 1975. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Архитектура, хотел „Крен”, Чачак, сецесија

У тренуцима када је српска архитектура из XIX улазила у XX век, под утицајима из средњоевропских центара, првенствено Аустрије, односно Беча, у српској архитектури је започео постепени процес откривања и усвајања доктрина Ар-Нувоа. Стога у широкој лепези архитектонских стилова и праваца који су обележили српску архитектуру новијег доба, једно од кључних места припада управо специфичној морфологији сецесијске архитектуре. На друштвеном плану ово време је, између осталог, обележио симболични почетак конституисања етике српског грађанског друштва XX века, у коме укупна слика о српској архитектури, као и раније, није била јасно одређена, што је омогућило асимилацију различитих стилских, идеолошких и духовних тенденција. И ту, на прагу формирања нове друштвене идеологије¹, започиње прича о чачанском хотелу „Крен”², као, како се данас сматра, првом познатом примеру сецесије у оквирима српске архитектуре. Ар-Нуво овде није испољио свој чисти стилски израз, а, изузев Азриеловог Робног магацина, неће ни касније, па се стога може рећи да је хотел „Крен” по свом архитектонском склопу еклектичка творевина на чијим се фасадама јасно разазнају елементи сецесијске архитектуре.

- 1 Мисли се на насилну смену династија у Србији, која се десила у ноћи између 10 и 11. јуна (тј. 28. и 29. маја по старом календару) 1903. године, када су убијени краљ Александар Обреновић и краљица Драга Машин, да би на престо дошао Петар I Карађорђевић (владао од 1903. до 1914). За време његове власти, српско друштво је кренуло путем парламентарне демократије, уместо дотадашњег монархистичког модела владавине династије Обреновића. О овоме, детаљније видети у: Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Београд, 1999; *Нова историја српског народа*, приредио Душан Т. Батаковић, Београд, 2000.
- 2 После Другог светског рата, 1948. године, назив хотела је промењен, па се од тада зове хотел „Београд”.

Један од основних циљева којима су, иначе, тежили архитекти Ар-Нуво³ био је практичне природе. По мишљењу Клауса Јиргена Зембаха⁴, то су технолошки процеси којима је Ар-Нуво несумњиво обезбеђивао већу удобност и ефикасност. Ипак, у српској архитектури Ар-Нуво је, пре свега, био естетски принцип који се превасходно манифестовао у фасадној декорацији.

Суштину покрета Ар-Нуво прецизно интерпретирају речи Клауса Јиргена Зембаха: „...то је, заправо, била рефлексна реакција на утицај технологије и на појаве које су је пратиле...”⁵ Заправо, сматрало се да технолошки процеси треба да остану периферни, позадински, и да створе оквире у којима ће се тражити дозвољена граница слободе. Ипак, та је граница често грубо нарушавана⁶, што је доводило или до претеране декоративности или пренаглашене функционалности, а опет, са друге стране, она је нарушавана и у позитивном смислу, што је допринело стварању дела која су дала својеврстан печат епохи сецесијске архитектуре. Ар-Нуво је, заправо, тежио да очува човекову праву природу, да је заштити од растућег притиска технолошког напретка.

У српској уметничкој публицистици Ар-Нуво је први пут забележен средином последње деценије XIX века, а јавио се у уметничкој столарији, браварији, опреми књига и часописа.⁷ Ар-Нуво је имао разне регионалне интерпретације.⁸ У српским крајевима усвојен је под бечким називом *Sezession*⁹ (тј. Сецесија). За разлику од својих средњоевропских узора који су у суштини одбацивали историцизам¹⁰, српски Ар-Нуво је током читавог свог постојања био у тесној вези са њим.¹¹ Чврста везаност за српско историјско наслеђе, тј.

- 3 Мисли се на Ар-Нуво у оквирима светске архитектуре, а не на његове регионалне облике.
- 4 Miloš Perović, *Koreni modernizma – knj. I*, Klaus Jirgen Zembah, Art Nouveau, Beograd, 1997, str. 393-400.
- 5 Miloš Perović, *op. cit.*, Klaus Jirgen Zembah, *op. cit.*, str. 393-400.
- 6 То је био чест случај и у српској архитектури.
- 7 Александар Кадијевић, *Два тока српског архитектонског Ар-Нувоа: интернационални и национални*, Наслеђе V, Београд, 2004, 53-70.
- 8 Први пут је забележен у производњи књига и текстила 1850. или 1870. године у Енглеској (у литератури се срећу обе године), да би се око 1890. проширио и на област израде намештаја и архитектуру. Своје име Ар-Нуво дугује једној продавници, отвореној у Паризу 1895. године, у којој су продавани „оригинални“ објекти, тј. они који нису опонашали стилове прошлости, и који су били сушта супротност тадашњим „стилским“ објектима.
- 9 Аустријанци су Ар-Нуво називали *Sezessionsstil*, по бечкој групи *Sezession*, коју је од 1897. године водио сликар Гистав Климт и архитекти Хофман и Олбрих.
- 10 Овај појам подразумева све архитектонске правце који су се јавили у новијој српској архитектури до половине XX века. О овоме, детаљније видети у књизи Александра Кадијевића, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд, 1997.
- 11 У српској архитектури искуства сецесије често су комбинована са мотивима из српског националног наслеђа.

његов национални ток¹² лако може збунити, па је неопходно нагласити да та веза у својој суштини није линијска, што значи да нема константног интензитета и није искључива, већ је пре условна, јер зависи од широког спектра околности које доводе до мање или веће апсорпције мотива из српског националног наслеђа. Међутим, то није једини случај рецепције сецесијских метода у новијој српској архитектури. Снажан је био и интернационални ток Ар-Нувоа¹³, који се најчешће испољавао у виду специфичне еклектичке игре између класицистичких, неоренесанских, сецесијских и других елемената, о чему, свакако, сведочи хотел „Крен“. У својој просторној концепцији он открива класицистичке архитектонске постулате, док се неоренесансни и сецесијски дух јасно осећа у његовој фасадној декорацији.

Хотел „Крен“ грађен је између 1898. и 1899, а 1. јанура 1900. године је свечано отворен. До изградње хотела „Крен“, на његовом месту налазила се кафана „Љубић“ која је у своје време била једна од најпрестижнијих у Чачку. Иза хотела се налази римско купатило чији се остаци, додуше уз доста труда, и данас могу видети.¹⁴

Изградња хотела „Крен“ финансирана је средствима индустријалца Стевана Крена.¹⁵ Школовао се у Бечу, за који га, поред школовања, везује и брак, јер је био ожењен Бечлијком. Поред тога, бечком архитекти Паулу Брангу поверио је израду плана свог хотела у Чачку. Планови за изградњу били су готови 1898. године. Након тога, извођачке планове израдио је чачански окружни инжењер Љ. Цветковић. Оригинални пројекат хотела „Крен“ чувају потомци Стевана Крена. Овај пројекат се састоји од три основна плана зграде. На првом плану је решена основа зграде, док се главна и бочне фасаде са приказом крова налазе на другом плану. На овом плану је и својеручни потпис аутора: „Paul Branga, architekt, Wien 1898.“ Вертикални пресеци основних унутрашњих простора су изведени на трећем плану. Изузев мањих одступања у фасадној декорацији и унутрашњем уређењу једне дворане, тзв. „Сале“, хотел „Крен“ је саграђен уз доследно поштовање Брангових планова.

По свом архитектонском програму, хотел „Крен“ је једноспратна угаона грађевина. Према мишљењу Јелене Поповић¹⁶, у уређењу ентеријера није било

12 | Александар Кадијевић, *н. д.*

13 | Александар Кадијевић, *н. д.*

14 | Утисак који се стиче о овом запуштеном и неприступачном простору је крајње поражавајући, и просто је несхватљиво да се у самом центру једног од највећих градова у Србији виђа такав приказ.

15 | Његов отац Фердинанд Крен био је чачански индустријалац пива. У спомен Фердинанда Крена, у цркви Св. Вазнесења, тј. Богородици Градачкој у Чачку, на северном и јужном зиду приправе су 1985. године осликане фреске. Мајка Стевана Крена била је Францишка Крен, чије се име помиње на тим фрескама.

16 | Jelena Popović, *Arhitektura javnih objekata u Čačku od sredine XIX veka do sredine XX veka*, Diplomski rad, Filozofski fakultet univerziteta u Beogradu, april, 2004.

никаких знакова сецесијске архитектуре, док Александар Кадијевић¹⁷ сматра да је она, свакако, била заступљена. У сваком случају, структура његовог унутрашњег простора је заснована на класицистичким архитектонским постулатима, са сецесијским декоративним слојем, о чему и данас постоје местимични докази.¹⁸

Унутрашњост је рашчлањена преко пиластера са композитним капителима, са вишеструком оплатом од дрвета.¹⁹ На основу расположиве документације и фотографија које показују стање хотела пре рестаурације, види се да је приземље било знатно једноставније решено у односу на садашње. Захваљујући рестаурацији и општем шаренилу које данас карактерише овај објекат, примарни класицистички, као и сецесијски слој је тешко уочити.²⁰

Већ у улазном холу третман боја и распоред намештаја је такав да хол визуелно делује стешњено и непрегледно. Прва замерка иде сувише узаном лучном улазу.²¹ На зидовима доминирају шарене украсне тапете, а затим и неколико загаситих тонова магента црвене и жуте боје, док је под покривен љубичастим итисоном. Тапете су декорисане претрпаним цветним дезеном. Ово шаренило донекле је смирено белим плафонима. Лево од улаза налазе се жућкасте жардињере са цвећем, четири фотеље (вертикално прошаране разнобојним тракама) и један сто. У средини хола, у равни са степеништем које води на први спрат, налази се велика бела жардињера прислоњена уз стуб. Овај вишеугаони стуб је обложен вишеструко профилисаним дрветом тамносмеђе боје, а ивице су му по вертикали, читавом дужином, назначене позлаћеним тракама. Стуб је постављен у линији са зидом који степениште одваја од простора за рецепцију, смештеног на десној страни, посматрано од улаза. Доњи појас овог зида је обложен такође тамносмеђим дрветом, са примесима магента црвене боје. Изнад овог слоја, са стране која води на спрат, окречен је тамном магентом која се преко полуобличастог свода преноси у горњу зону њему паралелног зида. Овај зид у доњој зони није обложен дрветом, већ је окречен светлијом магентом. Та боја се даље преноси на зид са лифтовима, а у горњој зони овог зида је такође заступљена тамна магента, чије пружање прекида полуобличасти лук обложен тапетама, који се од врата ресторана пружа у правцу рецепције. Лук је са друге стране ослоњен на квадратни стуб са лампом, и обложен је дрветом истоветним оном са већ описаног зида. На страни окренутој ка рецепцији, овај

17 Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović*, Београд, 1999, стр. 123-124.

18 На пример позлаћене декоративне траке на ивицама стубова, рецепција, столице и лампиони у ресторану, по четири позлаћена повијена кружна елемента којим се завршавају украсне траке на стубовима ресторана у приземљу, а сецесијска вијугавост се јавља и у завршетку дрвене облоге између ових елемената.

19 Jelena Popović, *op. cit.*

20 Данашњи просторни програм хотела Крен чине ресторан, тераса, кафе, 36 соба, један апартман и тзв. „Сала”.

21 У унутрашњости он је нижи од нивоа хола.

зид је окречен светложутом бојом. Са зидом на страни рецепције је повезан необичним таласастим луком који је у доњем делу отворен са три аморфна мала отвора.²² Лево од улаза се могу запазити и једна загасито црвена врата, уоквирена тамносмеђим штоковима и, наравно, стаклена зид-завеса и стаклена врата која воде у пространи ресторан. Столови су поређани у три реда. На белим плафонима су окачени висећи лустери који су се добро уклопили у овај простор. Зидови су највећим делом покривени декоративним тапетима. Зид са супротне стране врата је у доњем делу обојен жутом бојом, а у горњем је обложен тапетима. Подељен је по вертикали са два бела рељефна украса. Простор је добро осветљен, захваљујући низу великих прозорских отвора. Овај простор је подељен низом квадратних стубова, до појаса обложених профилисаним тамно-смеђим дрветом, са наглашеним позлаћеним угловима. Ове угаоне траке се ка врху шире, завршавајући се повијеним кружним елементима, чији ток са унутрашње стране прати и дрвена облога између њих, што би се могло схватити као сецесијски мотив.

Степениште које води на спрат је мермерно. Овај пролаз због одабира боја делује доста тамно али и уско, због подизања високог полуобличастог свода. Плафон на спрату је, за разлику од овог који води ка њему, беле боје, па стога спрат делује доста отвореније. У својој основи спратни простор хотела је трапезоидан. По дужини је подељен на три неједнака дела – два бочна су нешто шири од централног. Централни тракт је у облику обореног слова „Г” – од степеништа се лево простире читавом дужином спратног дела формирајући ходник, а на супротној страни, ка ужој фасади се под правим углом спаја са простором у плану означеном као „стајалиште”, који се пружа ка унутрашњој фасади. Овај простор се апсидално завршава – са унутрашње стране је полукружан, а са спољне петостран. Отворен је на средини једним прозорским отвором. Има дупло већу ширину од ходника, док му је дужина једнака трећини укупне дужине ходника. Завршетак овог потеза је у простору собе на десној страни. Због закривљености уже уличне фасаде, соба је у основи трапезоидног облика. Има један прозорски отвор и увучена је у односу на бочне просторе који се на њу надовезују. Бочни тракт ка главној уличној фасади је подељен на осам поља. У низу се посебно истиче крајње десно са изласком на балкон. Оно је, за разлику од осталих простора, неправилног шестоугаоног облика. Отворено је са два прозора на бочним странама, и дводелним стакленим вратима која воде на балкон у централном делу. Споља је у односу на фасаду оно благо повучено упоље. Истиче се и четврто поље, лево од овог простора. Оно је тачно у линији ходника бочног крила. Истакнуто је и последње лево (седмо од простора са балконом), које је у односу на фасаду такође благо повучено упоље. Бочни тракт наспрам овог је знатно разуђенији. Подељен је на три дела. Први, посматрано од бочног крила, је троделан. Други, централни, је од њега одељен почетком

бочног ходника и такође је троделан, онда следи простор „стајалишта” и иза њега један велики трапезоидни простор са два прозора. Овај простор је и споља наглашен, као и поменута соба на супротном крају.

У бочном крилу, које се под правим углом са унутрашње стране спаја са дужом страном хотела, смештена је велика „Сала” са бином. Она је, као што је већ речено грађена уз извесна одступања у односу на Брангов план. У плану основе се види да је њена дужина једнака дужини главне фасаде.²³ Нешто је ужа у односу на укупну ширину хотела. Из наведеног се закључује да је то издужени правоугаони простор, подељен и по ширини и по дужини. По ширини је подељен на два неједнака простора. Већи заузима „Сала”, а мањи бина.²⁴ По дужини је подељен на два основна простора, од којих је мањи са десне стране ходник²⁵ и чини једну седмину укупне ширине, а други је дефинисан у простору бине.²⁶ Он је једним отвором повезан са ходником. Са основним делом хотела²⁷ повезан је под правим углом. Због разлика у висини, на споју ова два корпуса је подигнуто степениште.²⁸ Разлика у висини се сасвим јасно види у његовом спољашњем изгледу. Он није репрезентативно решен, као што је то случај са уличном фасадом.

Површина фасаде овог крила је рашчлањена прозорима и улазом на средини. Оквири су профилисани и допуњени пластичним декоративним елементима, који по мишљењу Јелене Поповић²⁹, у фрагментима понављају сецесијску орнаментуку пластичног украса са главне фасаде. Доминирају, ипак, равне огољене површине лимун жуте боје, а местимично се јавља и црвена опека. По својим архитектонским карактеристикама, ова фасада је ипак сушта супротност уличној фасади хотела. Она је у суштини лишена истористичких стилова који су евидентни на уличној фасади, и могла би се окарактерисати као скроман пример модернизма. Кровни венац је пренаглашен. Изливен је у два груба бетонска нивоа, који визуелно оптерећују ову, иначе монотону и тешку, масу. Са горње стране венац је обложен лимом. Због стешњености простора на коме је ово крило подигнуто и околних објеката, није га могуће у целини сагледати. Одмах иза њега налазе се остаци поменутог римског купатила од кога га деле масивне бетонске жардињере. Одмах уз ове жардињере налазе се металне ограде. Ужа фасада му је отворена, готово читавом површином, једним увученим пољем које је решено у три нивоа. Први чини равно лучно поље обо-

23 До почетка балкона.

24 У укупној дужини овог простора, бина заузима приближно једну четвртину.

25 Одељен је пуним зидом од „Сале”.

26 У погледу ширине је истоветан ширини поменутог ходника, а у погледу дужине једнак је ширини бине.

27 Односно, са његовим ходником који је у односу на њега мало шири, али је и знатно краћи.

28 Из бочног крила.

29 Jelena Popović, *op. cit.*

јено загаситорозе бојом. Други ниво чини горњи део прозора, а трећи доњи део прозора. Наспрам прозора изливена је једна лучна бетонска конструкција, ослоњена на три стуба која прати лук прозора. Између ње и прозора израсло је дрво, које знатно нарушава континуитет њихове визуелне везе.

Дворишна фасада хотела је, такође, скромно и ненаметљиво решена. Окречена је светлим окером, тако да бојом не одудара значајније од „Сале.“ Кровни венац се постепено стапа са фасадом, а окречен је белом бојом. Кров је плитак и закошен. Обложен је зеленим лименим плочама, и отворен низом прозорских отвора. И фасада је олакшана једноставним правоугаоним прозорским отворима. На угаоној унутрашњој страни запажају се не нарочито успела кубична решења димњака обложеног црвеног опеком и још једног бетонског дела³⁰, нешто виших од подужних страна крова.

Улична фасада хотела „Крен“ је носилац више различитих архитектонских концепција. На њој се јасно разазнају елементи класицистичке, неоренесансне и посебно сецесијске архитектуре. На фасади данас, захваљујући низу нестручних и неодговорних интервенција, доминира чак пет боја - сива боја камена којим је решен сокл, три тона розе боје и бела.³¹ Кров је обложен зеленим лименим плочама. Међутим, упоређивањем старијих фотографија са садашњим стањем може се рећи да је фасада временом мењала редослед својих боја. Ако се погледају фотографије из 1938. године, запажају се тонови неколико боја³², другачије распоређени у односу на данашње. На овим фотографијама се може запазити и да је главна улична фасада тада имала металну надстрешницу које данас више нема. Доградњу и рестаурацију хотела „Крен“ извршио је архитекта Михајло Митровић између 1973. и 1975. године.³³ Она је донела одређене новине које су, пре свега, биле условљене новим потребама савременог угоститељства, али је и очувала примарни архитектонски карактер хотела³⁴, који му је дао његов идејни творац, архитект Паул Бранг. Ако се упореде фотографије, настале након ове рестаурације, са онима из 1938. године, јасно је да је Митровић унео значајне измене у распоред боја. Наиме, на фотографији из 1938. види се да су најсветлијом бојом (по свој прилици, белом) окречена поља испод приземних прозора, лукови у приземљу и поједини елементи спратне декорације³⁵, док су остале површине обојене тамнијом бојом. У односу на поменуто решење, мора се признати да је Митровићево знатно ефектније, јер је на прави начин истакло поредак фасадних елемената. Митровић је равномерно распоредио две боје, белу и светлосмеђу. Бела доминира спратним, а светлосмеђа приземним фасадним

30 На њему се налазе антене. Када се посматра са улице делује заобљено.

31 Данас је ова бела боја веома запрљана.

32 Разазнају се три тона - један светли и два загасита, сличног тоналитета. Не може се са сигурношћу рећи које су то боје биле, јер фотографије нису у колору.

33 Aleksandar Kadijević, *Mihajlo Mitrović*, 123-124, Београд, 1999.

34 Посебно у решењу његовог фасадног платна.

35 Митровић их решава потпуно другачије, светло-смеђом бојом.

платном. Радомир Станић је, на пример, ову интервенцију сматрао успешном, управо због очувања изворног архитектонског карактера овог здања.³⁶ Међутим, доградња хотела „Крен” у потпуности открива Митровићев архитектонски рукопис. Мада ова доградња делује потпуно ослобођена везе са Бранговим решењем. Митровић ипак донекле поштује висину старијег објекта. Надовезује се на пластику поткровног венца, на угаону куполу и ритам мансардних прозора са Бранговог здања.³⁷ У кровној конструкцији запажају се интересантни лучни мансардни прозори. Улична фасада има наглашене вертикалне појасеве.³⁸ Три су испуњена балконима и прозорима, два су хоризонтално канелирана, а појас на углу је третиран као равна зидна маса која се сужава у доњем делу. Бочна фасада је слободна. Решена је у широким потезима. Захваљујући својој модернистичкој огољености, визуелно делује веома масивно. У доњем појасу фасада се левкасто шири, завршавајући се масивном надстрешницом. По средини је отворена интересантним левкастим прозорским отвором. И уличном и бочном страном доминира сива боја бетона. Са дворишне стране местимично је аплицирана и црвена опека која се, у комбинацији са бетонским пољима и прозорима, знатно разликује од поменутих решења. Донекле подсећа на фасаде карактеристичне за Митровићеву архитектуру стамбених објеката.

Угао је са уличне стране посебно наглашен. Укупна зидна маса му је повучена упоље у односу на површину фасаде. Слично су наглашени и крајњи бочни кракови хотела.

По вертикали, угао је рашчлањен на три поља. Средишње поље је у односу на бочна нешто уже и увученије, а то је посебно наглашено у поткровном венцу. По хоризонтали, угао је подељен на два поља помоћу подеоног венца који одваја површине приземља и спрата. Посебан акценат овом угаоном корпусу даје балкон првог спрата, чија је естетика готово потпуно изгубљена у сенци његове пренаглашене функционалности. Балкон у знатној мери уноси конфузију у решење угаоне фасаде, заклањајући делове приземља и спрата. Својим тешким масама он фасади даје извесну кубичност. Подупрт је са четири масивна носача који се ослањају на зид. У суштини, он почива на начелима неоренесансе. Исувише оштро је повучен упоље, тако да се прилично намеће. Ограду балкона чини низ балустера који су на угловима међусобно одељени у посебна поља. У бочним пољима запажамо по четири балустера, у средишњем осам, а на крајњим бочним, који се везују за зид, по три. Са чеоне стране балкон је, попут угла грађевине, троделан³⁹, са извесним разликама у распореду поља и њиховом пружању, односно, средишње поље је дупло шире од бочних, а сва три поља, иако су вертикално рашчлањена, имају доминантан хоризонтални ток. Хоризонталност је додатно појачана и смањивањем димензија балустера, као и

36 | Aleksandar Kadjević, *op. cit.*; Радомир Станић, Запис, 23.

37 | Aleksandar Kadjević, *op. cit.*; Радомир Станић, *н. д.*, 23.

38 | Има шест таквих појаса.

39 | Ако се изузму крајње бочне стране.

једноставним решењем профилисаног венца поднице балкона, у виду подужне површине лишене декорације. Рукохватна греда је такође профилисана, али знатно једноставније. Визуелни ефекат балкона је додатно нарушен тиме што се и на рукохватној греди и на подници налазе подужне лимене траке, које (посебно она на подници) са њима немају органску везу. Балкон је данас врло ороноу. Окречен је загаситорозе бојом.⁴⁰

Основна концепција угла у приземљу одише духом неоренесансних архитектонских стремљења. Може се запазити да се састоји од четири неједнака нивоа одељена по хоризонтали, а, до висине бочних корниша, одељене су и по вертикали на три поља. Најнижа зона сокла се, гледано по хоризонтали састоји од три реда грубих тесаника неједнаких димензија. Његово средишње поље у подпрозорском делу је нешто увученије у односу на своја бочна поља. Изнад сокла, до висине подпрозорника, налазе се посебно одељена, потпуно равна поља, приближно истих димензија као и сокл. Ова поља се директно наслањају на сокл, а у висини подпрозорника су јасно дефинисана уским корнишама. Њихова данашња боја је бела на главној фасади, тако да се она између сиве боје сокла и загаситорозе боје издужених канелираних⁴¹ поља над њима јасно истичу. На ужој фасади нема ове разлике, зато што су ова поља обојена розе бојом, као и поља над њима, до висине корниша над којима се пружају лукови.⁴² У односу на сокл, она су у контрасту и у погледу текстуре, пошто је сокл рустично решен, а ова поља су глатка. Са обе стране угла, подпрозорска поља су нешто шири и увученија. Свако од ових поља има по једно равно правоугаоно поље у плитком рељефу, са стране главне уличне фасаде такође обојено загаситорозе бојом, на које се директно наслања подпрозорник исте боје, док је са супротне (уже) стране оно окречено розе бојом, као и преостали део, до висине корниша. Приземље је на углу визуелно олакшано са три велика отвора. Сва три су лучно завршена. Два бочна су прозорски отвори, а централни је главни улаз. У горњем појасу сва три отвора су исте висине, а у доњем је средишњи, пошто има улогу улаза, отворен читавом дужином, пресецајући сокл и поље изнад њега. У подножју лука запажа се корниша која се наставља у венац лука. Улаз је плитко увучен у односу на бочне угаоне стране. Један камени степеник води ка унутрашњости. Издужена вертикална поља до прозора и улаза хоризонтално су канелирана, тако да чине по шест блоковитих поља неједнаких димензија. Прво, друго, четврто и шесто су нешто већа од трећег и петог.⁴³ Централно и бочно поље на ужој фасади су розе, а бочно на главној уличној фасади је загаситорозе боје. Лук над улазом и лукови над прозорима са бочних страна нису истоветно решени. Једанаест трапезоидних елемената који формирају лук над улазом и прозорима

40 | Пре неколико година био је светлосмеђе боје.

41 | Канелирана су по хоризонтали.

42 | Тако је одабир боја унео визуелну асиметрију у приземно решење угла, које је, иначе, по распореду елемената, свакако симетрично компоновано.

43 | Броје се одоздо навише.

је зракасто распоређено. Прозорски су загаситорозе, а лук над вратима розе боје. Мале површине преосталих поља у угловима, до висине подеоног венца који дели приземни од спратног дела, су равне и безорнаменталне. Међусобно су повезане уском траком испод подеоног венца.⁴⁴ Обојене су белом бојом, исто као и поља у зони изнад сокла.

Спратни појас је у декоративном погледу најраскошније решен. Одише сецесијским и ренесансним духом. Сецесија се запажа у пластичној декорацији, а ренесанса у канелирању бочних зидних површина на углу и крајевима хотела. Овај ренесансни слој се визуелно надовезује на приземље, које у целини почива на начелима ренесансне архитектуре. За разлику од приземља, спратни ренесансни слој послужио је и као подлога за сецесијски декоративни слој.

Спратни појас угла је по вертикали, као што је већ речено, подељен на три поља, од којих се централно знатно разликује од бочних. Разлика је најочигледнија у заступљености боја – у централном је доминантна бела, а у бочним загаситорозе боја, а, поред тога, разликују се и у слојевима, пошто централно има два, а бочна по три слоја. Централно поље је у односу на бочна поља плитко увучено, тако да је његов други декоративни слој у линији првог слоја бочних поља. Први слој централног поља је равна површина обојена белом бојом, а други сецесијски декоративни слој је решен у плитком рељефу и обојен загаситорозе бојом. Централно поље је отворено великим правоугаоним отвором који има улогу прозора и врата. Због не нарочито успелог решења балкона, доњи део овог простора није могуће јасно сагледати, али је и архитекта вероватно рачунао на то, па је главни нагласак ставио на његов горњи део, где се запажа сасвим јасно сецесијско решење. То је уоквирено правоугаоно поље чија је површина профилисана по вертикали⁴⁵, и са горње стране подвучено плитким испустом, нешто дужим у односу на њега, али и нешто ужим у односу на ширину целине централног поља. Са бочним пољима је повезан плитким венцем који је његов директни продужетак. У доњем делу овог правоугаоног поља извиру две флорално решене волуте.⁴⁶ Са своје доње стране оне прате линију свога изворишта и у односу на њега се, под правим углом, настављају у уску траку. Како би избегао сувише оштар прелаз архитекта је рачунао на визуелни ефекат спољних страна волута које су укупном изгледу овог детаља улиле знатан степен мекоће, својствен сецесијској пластичној декорацији. Идентична трака чини и оквир поменутих врата. Она је исте ширине и боје као и горе поменута. Траке⁴⁷ су у свом горњем делу међусобно повезане широким⁴⁸ испустом. Све остале површине централног поља спратног дела, не рачунајући

44 | Иста веза важи за читаво фасадно платно.

45 | Решење је, у суштини, врло једноставно – добијено је издубљивањем уских вертикалних бразди.

46 | По једна са сваке стране.

47 | Не рачунајући ону која уоквирује правоугаоно поље.

48 | У односу на њихове ширине.

стаклене површине отвора и његове зелене рамове, су равне, обојене белом бојом и чине основу фасадне површине. Бочна поља су решена идентично и нешто су шири од централног поља. Јасно се запажа да је чине три слоја. Прво што се може приметити је доминација загаситорозе боје. У том погледу, први, најплићи слој био би у поткровном делу, решеном као равна површина обојена белом бојом. Други слој је обојен загаситорозе бојом. Канелиран је по хоризонтали, тако да је добијено 14 правоугаоних поља.⁴⁹ Ова поља нису једнаких димензија. Прво и шесто⁵⁰ су нешто шири од осталих. До висине подпрозорника налазе се по три оваква поља, са сваке стране прозора. Од подпрозорника до врха прозора налази се по шест, а од горњег дела прозора до кордонског венца још три правоугаона поља, с тим што је прво до пола пресечено управо горњим делом прозора. На средини оба бочна поља могу се приметити велики прозорски отвори. Ови прозори су, као, иначе, и сви остали, прозорским рамовима подељени на три дела. То је једно хоризонтално поље у горњем и два вертикална у доњем делу. Испод прозора се налази по једна слепа тераса, испуњена балустерима. Као и у централном пољу, у линији кордонског венца се налази по један плитки испуст који личи на надстрешницу, али је очигледно да има само декоративну улогу. Са страна испод овог испуста виде се два вертикална сецесијска декоративна елемента који се посматрано одоздо спуштају све до горњег дела седмог поља. Ови декоративни елементи су у свом горњем делу ненаметљиво подвучени са по једним уским испустом, испод кога се пружају кроз четири блоковита поља, с тим што се у четвртом благо сужавају и настављају у танки вијугави орнамент који пресеца осмо поље.⁵¹ Његов средишњи простор је по средини вертикално удубљен. Између њих, а испод поменутих испуста, налази се по још један сецесијски декоративни елемент који је много слободније третиран од горе поменутих. То је по један медаљон са иницијалима ФК⁵², смештен у богат флорални декоративни оквир. По још један такав медаљон види се на крајевима хотела.⁵³

Угаони корпус је наткривен високим стрмим кровом. Истакнути поткровни венац исувише оштро издваја кров из целине угла. У односу на балкон, кров је знатно наметљивији, па се, како формом, тако и одабиром тамнозелене боје у укупном угаоном корпусу, неумерено намеће. Главна примедба може се ставити на одсуство органске везе између крова, поткровног венца и остатка грађевине, што је нарочито јасно када се кров посматра са стране. Ипак, и поред наведених мана, он је, као елемент, сам по себи интересантно решен. Као и угао, по вертикали је са предње стране подељен на три дела од којих је

49 | Два највиша су знатно ужа од осталих. Највише се уз то пружа читавом дужином уличне фасаде.

50 | Посматрано одоздо навише.

51 | Посматрано одоздо.

52 | Вероватно скраћеница од имена Фердинанда Крена.

53 | На читавој фасади има их укупно четири.

централни, у односу на бочне, потпуно другачији. Наиме, централно поље крова је у основи правоугаоно.⁵⁴ Његов поткровни венац је сасвим јасно повучен ка унутрашњости, у односу на бочне стране. Одмах над венцем се налази двосливни мансардни прозорски отвор. Оквир прозора је обојен тамносмеђом бојом.⁵⁵ Бочне стране су у виду два оштроугла троугла, стрмија у односу на централни простор, што је допринело да се са обе унутрашње стране бочних поља створе међупростори у облику два супротно усмерена⁵⁶ оштроугла троугла. И на овим странама се, као и на централној, налази по један двосливни мансардни прозор чији су оквири такође обојени тамносмеђом бојом. На бочним странама кров се развија у два неправилна петоугаона поља која се, свака, са своје стране, спајају са остатком крова, видно нижим у односу на њих. На врху крова је постављена сецесијска конструкција од кованог гвожђа, са старим називом хотела.⁵⁷ Садашњи назив хотела је постављен на крову уже уличне фасаде. Овај кров је неправилног облика. У горњем појасу је у благом двосливном паду, али је зато оштро преломљен са обе стране које се спајају са фасадом. На тим странама се налазе мали правоугаони прозори. Испод њега се пружа хоризонтално профилисани поткровни венац, који ужу угаону фасаду испод њега дели на три поља неједнаких димензија. Најшире је поље које се спаја са углом. Од угла је, иначе, вертикално одељено олуком. Његов поткровни венац је увучен у односу на угао и поље које се надовезује на њега. Са доње стране, поткровни венац му је просечен са пет малих носача. Спратни и приземни део су му одељени преко подеоног венца. У односу на бочно приземно крило угла ово је дупло шире. Четири хоризонтална појаса су им једнако нивелисана, те се међусобно надовезују. Међутим, линије пружања им се у приземном пољу са прозором не подударују – на бочном крилу угла оно је наглашено по вертикали, а на пољу бочне фасаде по хоризонтали. Од олука, који га дели од угла до поља на које се надовезује, сокл има равномерно хоризонтално пружање и, као и читаво ово поље, у односу на своја околна је увучен. Решен је у два реда грубих камених тесаника. Поље над соклом је асиметрично компоновано. У висини подпрозорника је назначено плитким корнишама. Са леве стране⁵⁸, корниша је по средини прекинута једним уским вертикалним дводелним безорнаменталним украсним елементом који се у доњем делу ка соклу сужава. У подпрозорском делу види се равно, хоризонтално правоугаоно поље. Прозор је у односу на своје бочне фасадне делове нешто ужи, за разлику од угла и бочних делова. Фасада је у овом појасу, као и у осталим деловима грађевине, хоризонтално канелирана,

54 | Визуелно делује трапезоидно, јер је постављено у стрмом паду.

55 | Тамнија је од оне којом је обојен сокл.

56 | У односу на њих.

57 | Назив је постављен над централним делом, у коме је конструкција иначе развијена тако да стреми у висину, и стога је видно виша од бочних делова конструкције.

58 | Стране ка углу.

са истим распоредом величина тако добијених блоковитих поља између канелура – прво, друго, четврто и шесто нешто су шира од трећег и петог.⁵⁹ Читав приземни појас уже уличне фасаде (изузев сокла) је окречен једноличном розе бојом. Прозорски лук се, због масивног оквира, визуелно губи у зидној маси. Његов оквир чини седамнаест зракасто распоређених трапезоидних елемената. Окречен је загаситорозе бојом. У угловима су формирана два мала поља беле основе у која су смештена два медаљона, такође загаситорозе боје. Ова поља су међусобно повезана уском белом траком, одмах испод подеоног венца. Медаљони са обе стране додирују четврто поље лука. Спратна пластична декорација креће од прозора. Подпрозорско поље је обележено једноставним плоским декоративним елементом који је таласасто завршен. Надпрозорски декоративни елемент на спрату је истоветан оном над вратима балкона. То је вертикално правоугаоно поље чија је површина канелирана, а које је у свом горњем делу подвучено плитким испустом, нешто дужим од њега. Са углом и себи бочним пољем повезан је плитким, непрофилисаним венцем. У доњем делу, са сваке стране се налази по једна флорално декорисана волута.⁶⁰ Са своје доње стране оне се, под правим углом, настављају у уску траку, која уоквирује прозор. Исте ширине и боје као и горе поменуто. Широки испустима⁶¹ оне су међусобно повезане са обе стране. Спољне траке се у доњем појасу под правим углом настављају лево и десно од прозора, повезујући се у средини са рељефним сецесијским украсом који чине картуше у облику фантастичних глава - имају црте људске главе са вилицом и зубима звери. Око главе је распоређено девет упоље повијених латица. Тако су се у овим картушама на интересантан начин стопили разноврсни елементи. Изнад картуша се вертикално навише пружају три траке од којих се централна, која је мало дужа од бочних, спаја са венцем који се пружа читавом дужином фасаде. У зубима⁶² картуша запажа се дводелно прстење.⁶³ Горња вилица је интересантније решена од доње, јер зуби избијају из набрекних десни, а одмах изнад њих су бркови у виду вијугавих врежа. Унутар прстења налазе се драперије које директно извиру из доњег дела вилице формирајући чвор, одакле се даље пружају у три смера. Централна се спушта вертикално наниже, а бочне лево и десно ка наглашеним чвориштима прстена на споју са тракама. Бочне се одатле, као и централна, изнутра шире вертикално наниже. Централна се даље наставља у вијугави флорални орнамент. Одмах испод прстена може се видети једна машна, а испод ње стилизовани флорални мотив у виду класа, на чијим су бочним странама две дугачке вијугаве траке⁶⁴

59	Посматрано одоздо навише.
60	Фасада има укупно шеснаест волута.
61	У односу на бордуре.
62	По два шиљаста зуба у свакој вилици.
63	У горњој делу је решено једноставно без икаквих украса, а у доњем је у виду плетенице.
64	Горње су дуже од доњих.

у виду лишћа. Горње се завршавају малим зрнастим мотивом, а доње се на крајевима рачвају, завршавајући се са два зрнаста мотива. На фасади има укупно седам оваквих орнамената - два на већ поменутој ужој уличној фасади и пет на главној.

И главна улична фасада подеоним венцем одвојена је на приземни и спратни део. Приземни део је по хоризонтали подељен у четири нивоа. Најнижи чини сокл, решен у три реда грубих тесаника. Над њим се запажа поље, до висине прозора решено истоветно као и већ описана на углу. Ова поља се директно наслањају на сокл, а у висини подпрозорника су јасно дефинисана уским корнишама. Окренута су белом бојом, што их у односу на сиву боју сокла и загаситорозе боју вертикалних канелираних поља над њима, јасно дефинише. Она контрастирају соклу много јаче у погледу текстуре, јер је сокл рустично решен, а она су глатка. За разлику од оних на углу, ова поља су нешто ужа и увученија у односу на остатак фасаде. У сваком од ових поља налази се по једно равно правоугаоно поље у плитком рељефу, окренуто загаситорозе бојом. На њега се наслања подпрозорник исте боје. Над њим се налази прозорски појас. Од угла до истакнутог крајњег поља чеоне фасаде налази се шест прозора и седам фасадних трака. Две крајње, на споју са углом и супротним крајем главне фасаде су уже од прозора, а пет међупрозорских су шире. Ако се међусобно упореде, запажа се да уже траке чине тек трећину ширине међупрозорских. Свих седам је хоризонтално канелирано, па је добијено шест неједнаких поља, истог распореда као и већ помињана на углу и ужој уличној фасади, што значи да су прво, друго, четврто и шесто нешто шири од трећег и петог.⁶⁵ Сви прозори су лучно завршени. Лукове формирају по једанаест трапезоидних, зракасто распоређених елемената који су међусобно повезани. У поља између њих је смештено пет медаљона. И медаљони и лукови су окренути загаситорозе бојом, а поља у која су медаљони смештени су бела.⁶⁶

Носилац спратне пластичне декорације је, као и на поменутој ужој фасади, такође прозор, или, прецизније речено, шест прозора око којих су складно распоређени оквири и украси. Оквири ових прозора створили су композицију лишену класичних елемената, са широким сецесијским репертоаром слободно третираних декоративних елемената – флоралним елементима (вијугаве траке) и фантастичним картушима. Испод прозора виде се једноставни, плошни, таласасто завршени мотиви. Надпрозорски декоративни елементи решени су као већ поменути над вратима балкона и на ужој фасади. То су хоризонтална правоугаона поља чија је површина вертикално профилисана. У горњем појасу сви прозори су подвучени плитким испустом. Међусобно су повезани плитким непрофилисаним венцима. У доњем делу, са сваке стране се налази по једна флорално декорисана волута.⁶⁷ Са своје доње стране, све волуте се под правим

65 | Посматрано одоздо навише.

66 | Читава улична фасада има укупно седам медаљона, пет на чеоној и два на ужој страни.

67 | Читава фасада има укупно шеснаест волута, а од тога чеона фасада има дванаест.

углом настављају у уску траку. Иста трака уоквирује спратне прозоре. Исте ширине и боје као и спољна. Широки испустима⁶⁸ ове траке су повезане са обе стране. Вертикалне спољне траке се у доњем појасу, од додирног правог угла, хоризонтално пружају између прозора, повезујући се у средини са рељефним сецесијским украсом у виду картуша. Ове картуше су у облику фантастичних глава - комбинација људске главе са вилицом и зубима звери. Девет латица чине оквир главе. Изнад картуша се вертикално навише пружају три траке. Централна је мало дужа од бочних и спаја се са венцем у горњем појасу. У зубима⁶⁹ картуша налази се дводелно прстење.⁷⁰ Унутар прстења су тракасте драперије које се надовезују на доњи део вилице, испод које формирају чвор. Од чвора се наниже пружају у три смера, тако што се централна спушта вертикално наниже, а бочне лево и десно, ка наглашеним чвориштима прстена⁷¹ на споју са тракама. И бочне и централна трака се одатле изнутра шире вертикално наниже. Централна се даље наставља у вијугави флорални орнамент. Испод сваког прстена је по једна машна, а испод машини су стилизовани флорални мотиви у виду класа, на чијим су бочним странама по две дугачке вијугаве траке⁷² у виду лишћа. Горње се завршавају малим зрнастим мотивом, а доње се на крајевима рачвају, завршавајући се са два зрнаста мотива. На уличној фасади има укупно седам оваквих орнамената - два на ужој и пет на главној уличној фасади. Прозори се могу посматрати у паровима од по два, јер се у том поретку, са унутрашње стране сваког пара, налазе по два мала коцкаста, вишеструко профилисана украсна елемента. Исти елемент види се и на крају крака главне уличне фасаде.⁷³ Занимљиво је да је пластични сецесијски украс израђен у Београду, у радионици Фрање К. Нокеа.

Поткровни венац је увучен у односу на своја околна поља. Са доње стране, венац има двадесет четири мала носача. Кров је оштро преломљен, као и над ужом уличном фасадом, само што је знатно дужи и има шест прозора. Ови прозори су распоређени у линији са фасадним прозорима, али су оборени, као и кров.

Улични крајеви хотела су са обе стране благо истурени. У њиховој фасадној површини су се на интересантан начин спојиле тековине ренесансне и сецесијске архитектуре. Они нису истоветно решени. Крај главне фасаде у приземном делу налази се улаз који води у хотел. Решен је слично главном улазу. Лучно је засведен. Лук формира једанаест зракасто распоређених трапезоидних елемената. По хоризонтали, ово приземно поље је подељено на

68	У односу на бордуре.
69	То су по два зуба у свакој вилици.
70	У горњем делу је решено једноставно, без икаквих украса, а у доњем је у виду плетенице.
71	То су мали коцкасти испусти на које је налепљен кружни елемент.
72	Горње су дуже од доњих.
73	Он је овде самосталан, а не у пару.

четири појаса, као и преостали приземни појас. Два степеника са улице воде ка унутрашњости, а у улазном холу постоје још три степеника. Сви степеници су мермерни. Са страна, најнижу зону чини рустични сокл, потом следи равно, бело окречено поље, затим хоризонтално канелирани довратни појас, и најзад поље са луком. Спрат је од приземља одељен подеоним венцем. Сачињен је од три слоја. Примећује се да доминира загаситорозе боја. Један квадратни прозор ненаметљиво отвара спратну фасаду. Први, најплићи слој у поткровном делу решен је као равна површина, обојена белом бојом. Други слој је обојен загаситорозе бојом. Канелиран је по хоризонтали, тако да је добијено 14 правоугаоних поља,⁷⁴ неједнаких димензија. Први и шести⁷⁵ блок су нешто шири од осталих. Са сваке стране прозора, до висине подпрозорника, налазе се по три оваква блока. Од подпрозорника до врха прозора налази се по шест, а од горњег дела прозора до подеоног венца још три блока, с тим што је први до пола пресечен горњим делом прозора. Испод прозора се налазе подпрозорни балустери, а у линији подеоног венца по један плитки испуст. Испод њега, са страна су два вертикална сецесијска декоративна елемента који се, посматрано одоздо, спуштају све до горњег дела седмог поља. Ови декоративни елементи су у свом горњем делу ненаметљиво наглашени са по једним ваљкастим уским испустом, испод кога се пружају кроз четири блока, с тим што се у четвртом благо сужавају и настављају у танки вијугави орнамент који пресеца осми блок.⁷⁶ Овај орнамент је вертикално профилисан. Поред левог орнамента, са унутрашње стране се налази мали коцкасти, вишеструко профилисани украс. Изнад прозора се налази и један слободно третиран сецесијски декоративни елемент - медаљон са иницијалима ФК, који се налази у флоралном декоративном оквиру. Поткровни венац је истакнут, док се кров не издваја из тока крова главне уличне фасаде, посматране у целини. Испод поткровног венца налази се пет малих носача. На исти начин је решен и спратни појас супротног краја хотела, а једина разлика је у томе што на тој страни нема малог коцкастог украсног елемента. Приземље је, међутим, другачије решено. Овде је фасада отворена лучним прозором, а не улазом. Такође, по хоризонтали постоје четири појаса, али и другачији третман боја. Оба поља изнад сокла, до висине корниша, су окречена розе бојом. Лук формира седамнаест зракасто распоређених трапезоидних елемената (исто као и на супротном крају), обојених загаситорозе бојом. Оба краја су исте ширине. Са уже уличне фасаде уочава се једно уско увучено вертикално поље, спајено са крилом које је доградио архитекта Михајло Митровић. Рашчлањено је у висини подеоног венца. Поткровни венац је, такође, увучен и има један плитки носач. Није директно спојено са дограђеним крилом, већ преко тамносмеђег олука. Фасада дограђеног крила је, у односу на ово поље, повучена упоље. Крај са

74 | Два горња су знатно ужа од осталих, а последње горње поље је и истуреније у односу на остала.

75 | Посматрано одоздо.

76 | Посматрано одоздо.

супротне стране се на суседни објекат надовезује потпуно другачије, пошто је тај објекат дубоко повучен унутра, у односу на регулацију главне уличне фасаде хотела „Крен“. У погледу форме, улична фасада овог објекта је сушта супротност фасадном платну хотела – уска, асиметрична, модернистички третирана фасада, згуснутих и неразговетних маса. Њена хоризонтална подела потпуно одудара од оне која је примењена на хотелу. Међутим, одабиром боја она, ипак, одржава везу са фасадом хотела, за разлику од Митровићеве фасаде која му, као што је већ речено, својим сивим тоном потпуно контрастира.

На крају, може се закључити да је архитектура хотела „Крен“ заснована на израженој, умереној, а уједно и енергичној ликовној гестуалности, на пластичним потезима, вођеним одређеним импровизацијама. Ту није битно само физичко егзистирање хотела, већ, пре свега, то што он приказује и заступа један концепт архитектуре у коме је свака пластична форма усагласива са номинално постулираним верзијама стварности.

Када су отворане прве странице XX века, на руинама старих идеологија почеле су се рађати нове. Тако се у српској архитектури јавила сецесија, а њеним симболичним почетком сматра се чачански хотел „Крен“. Тада су регионално обојени културни токови тежили да шареноликим друштвеним структурама пренесу поруку путем мање или више разумљиве форме, углавном фигуративне природе. Приказивачки сецесијски концепти на мисаоном пољу су детерминисани као скупина могућих дискурзивних нивоа, а у српској средини готово нужно имају и друштвени призив. Одабацујући канонске истине минуваних времена, Паул Бранг је дошао до дефиниције која је хотелу „Крен“ дала специфични идејни карактер, остварен кроз синтезу визуелног и функционалног. То не значи да је архитектура хотела „Крен“ ослобођена историцизма; напротив, она већим делом почива управо на концепцијама истористичких стилова класицизму и неоренесанси, с тим што је њихов међусобни однос постављен на један нови ниво у коме се сецесија није изразила директно, већ управо кроз та истористичка осцилирања. Сецесијска визија рођена је на вишим нивоима материје и духа, у неизмерној разноврсности изражајних могућности које је нудила природа. У случају хотела „Крен“, може се говорити и о умереној, крајње контролисаној дози експресивности. Она је заснована на чврстој вези унутрашње емоционалне структуре његовог аутора⁷⁷ и његових естетичких критеријума. Ту се издвајају сложени наноси идеја чији основни садржаји пробијају опну догматских⁷⁸ принципа и досежу до нових видова стваралачке реалности. Тај однос унутрашњег и спољашњег у хотелу „Крен“ открива јединствену естетску нијансу, која омогућава да се осете идејни, мисаони и емоционални токови којима се аутор руководио.

77 | Мисли се на Паула Бранга.

78 | Друштвене и културно-уметничке вредности које су нераскидиво везане са традицијом.

Српска сецесијска архитектура је остала још једна недоречена проповед новије српске архитектуре о једном идеалном, али недостижном стању неукроћеног индивидуализма, пошто младо српско друштво тада још није било спремно за радикалније кораке. Тако је српска сецесија била и својеврсна поема, носилац кохерентне нарације о културној и социјалној клими једног заосталог друштва које је постепено почело умирати и васкрсавати у ватреном вихору балканских и Првог светског рата.

На далеком хоризонтима мисли, тамо где се додирују необјашњива и необјашњена основа стварности, Паул Бранг открива унутрашње језгро надчулног света природе, света који покушава да оживи у архитектури хотела „Крен”.

Библиографија

1. Anonim, Porodični fond Ferdinand Kren, Stanković, Међуопштински историјски архив, Čačak, 1970 (neobjavljen rukopis).
2. Nestorović B., „Pregled spomenika arhitekture u Srbiji XIX veka”, *Saopštenja X*, Beograd, 1974, 166-167.
3. Аноним, „Хотел Београд”, Остатак архитектуре старог Чачка, *Чачански глас*, (Чачак), 1975.
4. Корјак А. Ф., „Сецесија у Чачку”, Зборник Народног музеја XII, сепарат, Београд, 1978.
5. Фоглић-Корјак А., „Сецесија у Чачку”, Зборник Народног музеја XII-2, Београд, 1985, 33-43.
6. Радовановић М., „Комуникације и њихов утицај на развој чачанског подручја”, *Зборник радова Народног музеја XXV*, Чачак, 1995, 193-206.
7. Рајић Делфина, Архитектонско наслеђе Чачка, Чачак, 1997, 14.
8. Мојсиловић М. М., „Хотел Крен”, *Само је један твој град*, Чачак, 2000, 81.
9. Кадијевић Александар, Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX – средина XX века, Београд, Грађевинска књига, 1997.
10. Кадијевић Александар, „Два тока српског Ар-Нувоа: интернационални и национални”, *Наслеђе V*, Београд, 2004, 53-70.
11. Кадијевић Александар, Михаило Митровић, 123-124, Београд, Независна издања Слободана Машића, Музеј науке и технике, Музеј архитектуре, 1999.
12. Popović Jelena, Arhitektura javnih objekata u Čačku od sredine XIX veka do sredine XX veka (diplomski rad), Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, april 2004.
13. Perović Miloš, Koreni modernizma, knj. I, Klaus Jirgen Zembah, Art Nouveau, Beograd, 1997, 393-400.
14. Enciklopedija arhitekture: arhitektura, urbanizam, dizajn, enterijer, Beograd, 2004.

15. Шкаламера Ж., „Сецесија у архитектури Београда 1900-1914“, ЗЛУМС 3, Нови Сад, 1967, 315-342.
16. Шкаламера Ж., „Сецесија у српској архитектури“, *Зборник Народног музеја XI-2*, Београд, 1985, 7-13.
17. Маневић З., Новија..., 16-17.
18. Кулић Б. – Цвијин К. М., *Art Nouveau Style in Yugoslavia. A Survey of Secessionist Architecture in Yugoslavia, Art Nouveau / Jugendstil Architecture in Europe*, Bonn, 1988, 213-224.
19. Ђоровић Владимир, *Историја Срба*, Београд, Лирика, 1999.
20. Нова историја српског народа, приредио Душан Т. Батаковић, Београд, Наш дом, 2000.

Architecture of The Hotel 'Kren' in Cacak

The architecture of the hotel 'Kren' in Cacak (today it is hotel Beograd) includes elements of various historical styles. It was built in 1898 and 1899 and today it is considered a pioneer of Secession in Serbian architecture. Concepts of Classicism and Neo renaissance are completed with outstanding decorative elements of Secession. Moderate forms of the hotel 'Kren' reveal unique aesthetic line which enables us to feel idea, thought and emotional streams which were leading the author – Vienna architect Paul Brang while designing it.

The hotel 'Kren' speaks about cultural atmosphere in Serbian society in a specific way, as it started to overcome inherited social forms of the Ottoman Empire and began to accept the values of western European civilization.

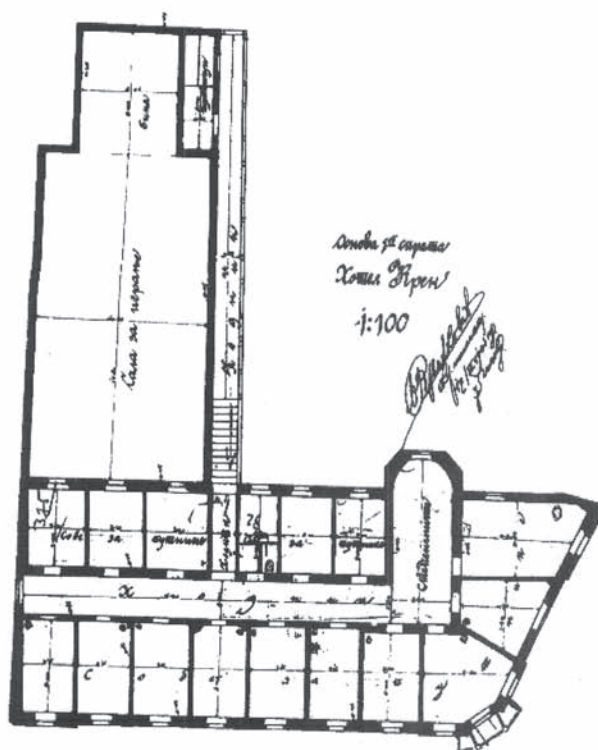
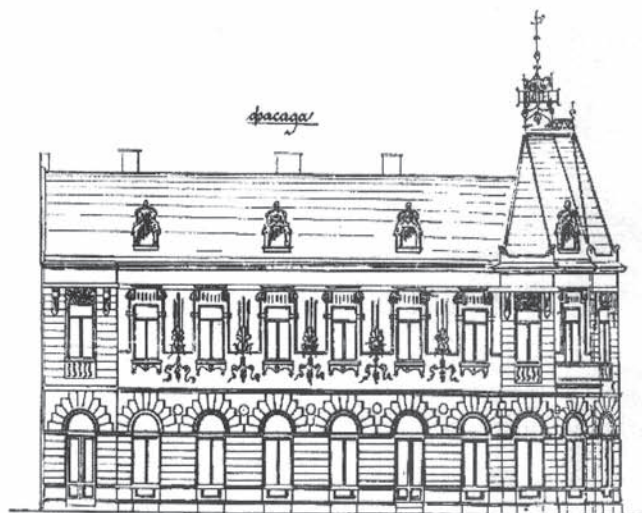
Mihajlo Mitrovic, architect, reconstructed and upgraded the hotel and works were carried out between 1973 and 1975. There were some novelties conditioned by the new demands of modern catering industry, but at the same time they preserve architectonic authenticity of this building. At that time, the hotel 'Kren' was for sure one new aesthetic – idea concept in Serbian architecture.

Tadija STEFANOVIC

L'architecture de l'hôtel "Kren" à Cacak

Dans l'architecture de l'hôtel "Kren" à Cacak (l'hôtel "Belgrade" d'aujourd'hui) sont rassemblés les éléments de divers styles historiques. Construit entre 1898 et 1899, l'hôtel "Kren" est considéré aujourd'hui comme le pionnier de la sécession dans l'architecture serbe. Les concepts du classicisme et de la néo-renaissance sont ici complétés par des éléments décoratifs remarquables de la sécession. Les formes sobres de l'hôtel "Kren" dévoilent une nuance esthétique unique qui nous donne la possibilité de ressentir les cours idéels, pensants et émotionnels qui ont dirigé son auteur viennois, l'architecte Paul Brang, pendant l'élaboration du plan. L'hôtel "Kren", de manière spécifique, évoque aussi le climat culturel dans la société serbe qui surpassait progressivement les normes sociales héritées de l'empire ottoman et commençait à adopter les valeurs de la civilisation européenne occidentale. Le projet de restauration et de rehaussement de l'hôtel "Kren" a été élaboré par l'architecte Mihajlo Mitrovic et les travaux ont été exécutés entre 1973 et 1975. Ils apportent des nouveautés bien précises qui étaient conditionnées par les nouveaux besoins de l'hôtellerie contemporaine, mais en même temps préservent aussi l'authenticité architectonique de cet édifice. L'hôtel "Kren" était sans aucun doute, dans les cours d'alors de l'architecture serbe, un nouveau concept esthétique-idéal.

Tadija STEFANOVIC

Копија плана хотела „Крен“
(Породични архив Бокарева)

Поглед из главне улице

Угао

*Доградња хотела „Крен”
(Михајло Митровић, 1973-1975)*

Поглед из главне улице

Дворишна страна

Балкон

Кров

Декорација

Декорација

Ентеријер

Ентеријер

Љубомир
МАРКОВИЋ

Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ

УСМЕНА СВЕДОЧЕЊА О ПОКУШАЈУ ШИРЕЊА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА НА МОРАВИЧКИ КРАЈ¹

УДК: 94:323.269.6(497.11),„19”

АПСТРАКТ: У раду је разјашњен неуспео покушај ширења Топличког устанка на моравички, драгачевски и ариљски крај. Устаници, послати да покрену народ овог подручја на устанак, трагично и херојски су изгинули. У сећањима савременика ових догађаја остала је слика о трагичној судбини устаника, али и онима који су сарађивали са окупаторима, те ће у колективном памћењу носити жиг издаје. Последице устанка се првенствено огледају у изузетно великим људским губицима - 20.000 до 30.000 људи, жена и деце.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Топлички устанак, моравички крај, драгачевски крај, ариљски крај

Србија је 1916. године била опустошена; њен парламент, влада, војска, краљ били су далеко од окупиране земље. Независна Србија представљала је великог непријатеља Аустроугарске у чијем саставу су били бројни словенски народи. Аустроугарски обавештајци су се слагали у оцени расположења српског народа: „Срби не сматрају да су побеђени. Какав луд народ! Немаца се плаше, према Бугарима гаје неописиву мржњу, према нама мржњу и презир!”²

На окупираном подручју Србије под бугарском управом српски народ је доживео праву голготу. Бугари су пре устанка чинили масовне злочине: хапсили и одводили људе у тамнице, пљачкали и силовали, мењали српска презимена у бугарска, затварали школе, рушили цркве и раскопавали гробове. Врхунац безобзирности према поробљеном српству била је одлука бугарских власти да мобилише све способне мушкарце старости од 18 до 45 година и уврсти их у борбене редове на Солунском фронту. Почетком 1917. све већи број људи, бежећи од регрутних комисија, склања се у шуме у којима се већ налазе мање четничке групе или појединци који се скривају од прогона.³

Топлички устанак 1917. године

Бугарски терор, присилна мобилизација и уверење народа да ће убрзо стићи српска војска доводи до спонтаног, Топличког устанка, као последице

- 1 | Поводом деведесетогодишњице Топличког устанка (1917-2007).
- 2 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1982, стр. 23.
- 3 | Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971, стр. 111.

жестоког терора бугарских окупатора и самониклог отпора народа, чија је идеља водила била – слобода.

Један од младића заосталих иза дугачке колоне српске војске која се кретала ка Косову био је резервни потпоручник Коста Војиновић (1891-1917). Међу последњим браниоцима Београда повлачио се са војском све до Косова и Метохије, али бива рањен, те је морао остати у Куршумлији. Чим се опоравио, у складу са својим темпераментом, сопствени живот поверава неком Арнауту који га, уз бесу, одводи до родитеља у Косовској Митровици. Војиновић се одмеће, прешавши у илегалу. „Успео сам да убедим српски народ да Србија није пропала и да ће она постојати и убудуће, много већа, као и да све оружје треба пажљиво да чувају, јер ће нам доцније бити од велике потребе” – записаће у свом дневнику.⁴ Врло брзо наилази на истомешљенике. Са Урошем Костићем Рудинцем, у Лепосавићу је, августа 1916, формирао чету комита, која је брзо нарасла на педесетак бораца и почела да се супротставља окупатору. Пред све учесталијим потерама, Војиновић се са јединицом пребацује на крушевачки део Копаоника, а затим у Топлицу. „Са својим одредом дошао сам у Пасјачу планину и ту извршио организацију по селима Прокупачког среза” – наводи у дневнику.

До Солуна су већ допирале вести о Војиновићевом ратовању и припреми устанка. Међутим, Врховна команда српске војске није имала потпуне информације о стању у земљи, па је крајем септембра 1916. резервни поручник Коста Миловановић Пећанац пребачен авионом у Топлицу. По свему судећи, Пећанац је послат у мисију првенствено са политичким циљем – да обузда Војиновића и тако осујети могуће намере Аписа и других. „У Србији сам затекао пуне шуме одметника” – записује Пећанац у свом дневнику.⁵ Брзо успоставља везе са људима из околине Топлице, а затим и из даљих крајева. Бира пратиоце, хитро се креће, проналази расуте комитске групе, које најчешће делују без плана и појединачно. Пећанац издаје строге наредбе – да се људи уреде и дисциплинују, да очисте оружје...

Двадесет првог фебруара 1917. године у пусторечком селу Обилићу око 300 наоружаних људи који су чинили језгро и најбољи кадар покрета отпора, већало је о дизању устанка. Сутрадан су присталице дизања устанка и њихове вође захтевале од Косте Пећанца да објави почетак борбе против бугарског окупатора, предлажући да се одмах нападне и ослободе Лебане, Прокупље, а затим и остале вароши у том крају Србије. Мада се изјаснио против општег устанка, Коста Пећанац је морао прихватити плебисцитарну одлуку огромне већине. Истога дана дошло је до важног договора устаничких старешина и одлуке о нападима на насељена места. Истовремено, додељене су војводске титуле Кости Војиновићу, Милинку Влаховићу, Димитрију Димитријевићу (попу Мити Комити), Јовану Радовићу и Тошку Влаховићу.

4 | Миливоје Перовић, *н. д.*, стр. 228.

5 | Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971, стр. 183.

„Позивам све вас на општи устанак против вековног и подлог непријатеља, који нас је мучки с леђа напао у најтежим тренуцима по нас... Дан општег устанка и место мобилизације ја ћу одредити”, стоји у тексту прогласа који су заједно потписали Пећанац и Војиновић.⁶

Већ 24. фебруара вођена је борба за Бојник. Борбе за Житни Поток и уништење тамошњег бугарског гарнизона вођене су готово три дана, почев од 27. фебруара. Борбе за ослобођење Лебана започеле су 15. фебруара. После четири дана жестоке борбе, Лебане је било ослобођено. Тешка и крвава борба за ослобођење Куршумлије вођена је 26. фебруара 1917. године. Људски и материјални губици обострано су били велики. Борба за Товрљане се развила 27. фебруара и трајала је до мрака, а у селу је остало око стотину убијених и рањених. Већ у ослобођеној Куршумлији дошло је до оштрог сукоба између Косте Војиновића, који је захтевао да се иде на Прокупље и даље према Нишу, свуда докле се може допрети, и Косте Пећанца, који је хтео да устанак сведе на једну демонстрацију, да се Куршумлија напусти и чете повуку у планине. Војиновић наставља енергично да ратује. У Крушевцу је издат проглас: „Ко убије Косту Војиновића, Александра Пипера и Уроша Костића Рудинца добиће за свакога 5.000 круна, а ко их живе ухвати, по 20.000 круна!”

Највећи подухват устаника био је ослобођење Прокупља. Општи јуриш почео је 2. марта, а после жестоких борби и жилавог отпора бугарских окупаторских војника, Прокупље је коначно ослобођено 4. марта 1917. године. Тада је Прокупље, уз Куршумлију, било једино веће слободно место у окупираној Европи. И Блаце је 5. марта увече било слободно. Напад и ослобођење Сврљига прошли су без борбе. Устаничко подручје захватало је више о 4.000 квадратних километара – на северу од Крушевца и Александровца, на западу од Копаоника до Китке, с југа је обухватало планину Кукавицу и слив реке Ветернице и избијало код Лесковца на Јужну Мораву. Свуда је успостављена српска војна и цивилна власт. Био је то највиши домет герилског ратовања у Србији! Ослобођени су Јабланица и Пуста Река, поред Лебана, као и Медвеђа, Туларе и Бојник – у непосредној близини Лесковца, Власотинца и Сврљига. Наоружаних устаника је било двадесет хиљада. Устаници су створили пространу слободну територију са центром у Топлици. Имала је око милион становника и војску од 12.762 пешака и 364 коњаника, сврстане у одреде, батаљоне и сеоске чете.

Устаничке вође нису имале припремљен план одбране. Покушај да се непријатељ дочека на границама ослобођене територије није могао успети. Отуда импровизација у командовању, нагли пад устаничког жара... Бугари су почели нападе 8. марта, а Аустроугари четири дана касније. Жестоко су напали са свих страна, огњем и мачем. Сурово су чистили све, без милости и скрупула. Мртве не броје, зверствима се поносе. Пећанац напушта Прокупље непосредно пре провале бугарских трупа 14. марта, тражећи једно од својих склоништа. Два дана касније пала је Куршумлија. Након петнаестодневне акције чишћења простора захваћеног устанком и жестоке одмазде према становништву,

6 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1982, стр. 88.

аустроугарска команда је 24. марта наредила повлачење својим јединицама са бугарске окупационе зоне, а већ следећег дана, 25. марта, и бугарска Врховна команда прогласила је крај операција којима је окончано гушење устанка.

Комитска држава трајала је месец дана.

Половином 1917. аустроугарски аналитичари су дошли до закључка да „у највећем делу становништва још живи фанатична нада у независност Србије”!

Топлички устаници у моравичком, драгачевском и ариљском крају 1917. године

Коста Војиновић до краја није признао крах организованог устанка; ишао је из борбе у борбу. Водио је герилске акције, углавном везане за његово схватање ратовања, све до погибије, 23. децембра 1917. године. На његов одред је, у близини села Гргура код Блаца, навалио цео један бугарски пук, ојачан противкомитском четом и једним аустроугарским митраљеским одељењем. Аустроугарски пуковник Хуго Керхнаве, начелник штаба војне окупационе зоне Србије, одао је признање мртвом Војиновићу: „Борио се на витешки начин”!

И после пропасти устанка комитске јединице водиле су мање и веће борбе од марта до децембра 1917. и од јануара до априла 1918. године. Герилско ратовање у Србији је настављено. Преживели устаници учествовали су у завршним операцијама српске и савезничке војске септембра и октобра 1918. године, приликом ослобађања српских крајева.

Распадом Комитске државе долази до кризе међу устаницима. Чекајући помоћ са Солунског фронта од Врховне команде и одупирући се напорима непријатеља, Војиновић је увидео да ће устанак ускоро бити угашен. Свакодневне жртве међу устаницима, неприкупљена летина у крају који су ослободили, црни барјаци на кућама и уништена огњишта утицали су на морал устаника. Стога се његов одред смањивао током септембра и октобра, а четовође је, са четама од десет до петнаест људи, упућивао у друге крајеве поробљене Србије да тамо дижу народ на устанак и да се боре у окупираним подручјима. Тако је Машан Стојовић са својом четом дошао у моравички крај, Драгачево и околину Ариља, с намером да ту распламса устанак и води борбе у непријатељевој позадини. Не зна се тачно када је напустио Топлицу и дошао у крај између Јелице и Јавора, Голије и Ђетиње. Највероватније је да су комите, са Машаном на челу, у те крајеве дошле у првој половини августа 1917. године, јер према бугарском билтену од те године, у прокупачком и куршумлијском срезу било је око 40 чета, међу којима се помиње и чета Машана Стојовића са десет људи.⁷ Касније се из извештаја и других извора не види да је овде било борбе. Жене и људи из моравичког краја, према сећањима, истичу да су се комите појавиле почетком августа у близини Ивањице, Ариља и Гуче.⁸

7 | Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971, стр. 289.

8 | Сећања Персе Јованчић, домаћице из села Лисе, срез драгачевски.

А хроничари Коњарника бележе следеће:

„Неки су се повукли [са подручја Топлице – прим. аутора] са остацима одреда Маша Стојовића и сви изгинули у борбама са Аустријанцима у једном селу близу Ивањице, а неки су се вратили у село и ту, кријући се од Бугара, дочекали ослобођење”⁹

Не зна се код кога су најпре дошли, али се поуздано зна да су њихов ослонац у том крају били председници општина. Кретали су се од Јавора до Јелице и од Голије од Рзава. Чак су прелазили преко Јавора у Санцак. Свраћали су у неколико махова код Корићанца, с друге стране границе. Тих дана шапатом се проносила вест да су по шумама моравичког и драгачевског краја виђени наоружани људи у српским војничким униформама. Приликом првих сусрета са својим повереницима говорили су:

– Ми смо дошли овамо – рекао је при сусрету са учитељем у Радобуђи Машан Стојовић – да дижемо борбени дух код народа, који ће се у датом моменту подићи и кидисати на окупатора; да мотримо на рад локалних власти, председнике, кметове, окупаторске поверенике и друге; да бодримо људе да подржавају, у патриотском духу, честите људе и патриоте; да обавештавамо народ да ће окупатор пропасти и да ће скоро доћи дан златне слободе. Ми не можемо да окупљамо народ и да му све ово излажемо, зато се обраћамо пријатељима и нашим повереницима да ово пренесу народу. Од ове сиротиње не тражимо храну, нити какву услугу бесплатно. Ако би ко пошао да у име нас узме: новац, одело и друго, ми ћемо се с њим немилосрдно обрачунати.¹⁰

Нешто касније, приликом сусрета са Пауном Марковићем из Прилика, изјавили су:

– Ми смо дошли да штитимо сиротињу, а не да пљачкамо.¹¹

Ватрено су хвалили свог старешину Косту Војиновића и чудили се како људи у западној Србији мало знају о овом јунаку.

Групу бораца-комита сачињавали су:

Лазар Мирковић, из села Коњарника, општина Житорађа, рођен 1895. године. Није био ожењен. Имао је два брата и две сестре.¹²

Бошко Мирковић, рођен у селу Коњарнику 1895. године. Имао је брата Данила, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, и три сестре.

Гојко Бјелица, бивши наредник српске војске. Рођен је у Црној Гори. Погинуо је у 28. години.

Марко Кривокапић, родом из села Дубраве код Лесковца. Када је погинуо, имао је 25 година. Његови рођаци са породицама данас живе у родној Дубрави.

9 Олга Милетић-Шевчик, Надежда Јовановић, *Две хронике*, Београд, 1957, стр. 148.

10 Сећање Драгића Пантовића, учитеља у пензији, из Буковице код Ивањице (умро 1985. године).

11 Сећање Пауна Марковића, пољопривредника из Прилика.

12 Подаци о борцима комитама добијени су од Данила Мирковића, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, који је годинама прикупљао податке о друговима свог брата Бошка Мирковића.

Јован Вуковић, родом из села Гласовика код Прокупља. Рођен је 1895. године. Имао је три сестре. Пред почетак устанка био је ожењен. Жена се после његове смрти преудала и до пре тридесетак година била је жива.

Ђорђе Лакићевић, родом из села Зоровице код Лесковца. Када је погинуо, имао је 22 године. Његови рођаци данас живе у родној Зоровици.

Машан Стојовић, четовођа, родом је из села Јовине Ливаде, у околини Прокупља. Био је пре тога наредник српске војске. Погинуо је са навршених тридесет година. Имао је сина. Брат му је живео у Бачкој. Најстарији је у својој групи и био је оличење храбрости.¹³

Искази и сећања појединаца су сведочанство о овим борцима, њиховом понашању и жељама, и то пре пробоја Солунског фронта, када су код кућа остајали само жене, деца и старци.

– Једне вечери крајем јесени 1917. године – сећа се Перса Јованчић – изненада су упали у нашу кућу наоружани људи.¹⁴ То нам није било пријатно, па смо се били прилично уплашили. Приметивши страх на нашим лицима, рекли су нам да се не плашимо, јер нису ово Швабе већ наши људи. Питали су: ко је домаћин ове куће. Мој свекар Миладин устао је и казао да је он домаћин. Тада му је пришао старешина и руковао се с њим и том приликом рекао му да се зове Новак [Машан Стојовић – прим. аутора]. Затим су пришли и остали и прво се руковали са свекром, па са осталим укућанима, па чак и са децом. Спремили смо им вечеру. Пошто су вечерали, моме су свекру спустили доста сребрног новца на руку. Нас млађе и децу су даривали, по обичају, са по једним или два сребрна динара. Ти људи су касније навраћали неколико пута нашој кући. Знам да су навраћали у наше село и свраћали код Павла Шарчевића и Вилимана Шарчевића.

Радојка Танкосић и Драгиша Шарчевић, сестра и брат из Лисе који су тада имали између десет и петнаест година, сећају се:

– Ми се добро сећамо када су крајем јесени 1917. године долазиле комите Топличани код нашег деде Вилимана, који је пре Првог светског рата био више година председник лишанске општине, срез драгачевски, и кога су људи много поштовали. Комите су долазиле нашој кући, најчешће ноћу, а дане су проводили у оближњој пећини Орловачи. Тамо смо им ми, деца, неприметно доносили воду, храну, дуван и друге потребе. Они су нас много волели и даривали увек са по неколико динара. Добро смо им запамтили имена. Касније смо сазнали да су то њихова тајна (илегална) имена. Сви су били млади, личити, лепо развијени и по души добри. Сећамо се добро, и то нећемо никад заборавити, кад је Новак разговарао са дедом Вилиманом о будућем пријатељству: „Ако преживимо ово

13 | Љубомир Марковић, Драгић Пантовић, *Топличани у моравичком крају*, „ТОК”, бр. 4 (јесен 1982), Прокупље, стр. 99.

14 | Сећања Персе Јованчић, из Лисе.
Сећања савременика о комитама прикупио је Драгић Пантовић, учитељ са Буковице, који је 1917. године био привремени учитељ у Радобуђи.

и дочекамо слободу, спријатељићу се с тобом Вилимане, јер ја имам сина, а ти унуку, нека се узму”.¹⁵

Комите су крстарице од Јелице до Јавора, завањавајући траг непријатељским патролама. Једне ноћи нашли су се у Горњој Краварици, у Драгачеву, код свог повереника:

– Имао сам тада четрнаест година – сећа се Филип Радичевић – и добро сам запамтио сва та збивања, па и долазак комита Топличана у Горње Драгачево, са Машаном Стојовићем на челу.¹⁶ Они су највише навраћали код мог братучеда Богољуба Радичевића и његовог шурака Милије Илића. Једног јесењег дана 1917. године био сам код Богољуба. Помагали смо му сећи дрва: ја, Миленко Јовановић, Миленко Ковачевић и други. Приметио сам да је вечера спремна за више људи, а и укућани су говорили да ће имати госте. Снаха Радојка ми је у поверењу рекла да ће те вечери у њихову кућу доћи српске комите. Зажелело сам да видим те људе, па зато нисам одмах отишао својој кући на спавање, иако је прошло неко доба ноћи. Касно у ноћ врата се отворише и појави се најпре Милија Илић, а за њим седам наоружаних људи. Лепо су се са свима поздравили, па су отишли у собу и тамо поседали. Мене су питали како се зovem и ко ми је отац. Казао сам им да ми се тата налази у рату. Тада ме охрабрише речима да ће рат брзо да се заврши, а они су дошли да заштите сиротињу од Шваба и њихових слугу. Сутрадан сам отишао у Гучу да их послушам, донео сам им дуван, сапун и неке ствари. Од тада сам стално био са њима када су навраћали у мој крај. Верно сам их слушао и обављао курирске задатке. Највише сам запазио и запамтио њиховог старешину Новака. Касније сам заволео једног младића из њихове групе, кога су звали Мали. Доцније сам сазнао да је то био Бошко Мирковић.

Према поступцима и сусретима са људима учавале су се и осећале и друге особине Топличана, што се види и из разговора које су комите водиле са појединцима из драгачевског и ариљског краја. Ту су и оцене ситуације и слике најауторитативнијих људи у овим крајевима. Тако су једне вечери учитељу у Радобуђи рекли да ће ту ноћ провести у школи, у стану учитеља. Међутим, исте вечери су аустроугарски жандарми из патроле јавили да ће преноћити код учитеља.¹⁷ Учитељ је прихватио устанике, а вођи патроле, Далматинцу Амбросију Радићу, великом Југословену, рекао да те вечери не долазе на преноћиште, јер је припремио казан да испече нешто ракије.

– Добро што си ми то рекао због ових Швабуљина – као да се извињавао Радић учитељу у Радобуђи. Онда идемо вечерас код Милутина Мићевића, кмета села Гривске, на преноћиште.

15 Причање Радојке Танкосић и Драгише Шарчевића из села Лисе, данас општина Ивањица.

16 Сећања Филипа Радичевића, родом из Горње Краварице, логораша бањичког логора, који је дуго година после ослобођења радио у руднику Лиса. Пензионисан је као радник ШПИК-а Ивањица.

17 Сећање Драгића Пантовића, учитеља у пензији, Буковица код Ивањице.

Те ноћи су учитељ и гости разговарали о доласку комита, о њиховим идеалима, о појединим председницима општина и кметовима.

– Одушевљава нас рад председника радобућке општине Чеда Миловановића. Заслужује сваку похвалу – каже Гојко Бјелица – када је имао такву смелост да гарантује својим животом да у његовој општини нема ниједна пушка, ни килограм бакра, ниједан војник.

– Он је отворено рекао поднареднику – истиче Бошко Мирковић – вођи жандармеријске патроле да ће се рат завршити у корист савезника и Србије и да се будућа наша држава неће звати Србија, него Југославија.

А Лазар Мирковић је овако окарактерисао председника општине у Миросаљцима:

– Никола Вранић, председник општине Миросаљци, био је у почетку забрадио. Но, сада је један од најбољих председника на подручју ариљског среза.

– Онај Ристивоје „Макањић”, из Ариља, врло је објективан. Он нам даје аутентичне податке за свакога ко нас интересује – додаје Машан Стојовић. Па и онај млади Филип Радичевић, из Горње Краварице, веома је добар младић, јер нам је дао веома тачне податке о људима у Доњој Краварици и Вирову.

Устаници су се борили против пљачкаша који су узимали намирнице и стоку под изговором да су чланови ове дружине која се у непријатељској позадини бори за ослобођење земље:

– Бићемо немилосрдни према пљачкашима. Они се маскирају и под нашим именом пљачкају – рекао је вођа дружине Пауну Марковићу из Прилика.¹⁸

А после ослобођења земље судске власти су повеле истрагу, казнивши: Радича Нешковића, Војина Ристовића и Влајка „Ђурку”.

Дејствовали су од Јавора до Јелице; њихови сарадници били су председници тадашњих општина: Милутин Поповић, председник шумљанске општине, са Мркочевца изнад Ивањице; Марјан Ристић, председник косовичке општине, родом из Рокаца. Код њега су провели велики део времена. Кад се није нешто сложио са швапским властима, напустио је кућу и председниковање и отишао у комите.¹⁹ Следе: Станиша Богдановић, председник опаљеничке општине, из Сивчине, Милан Зечевић, председник кушићке (јаворске) општине. Успоставили везе и са рођацима председника, са угледним људима, какав је био Милан Корићанац, с друге стране Јавора. У Лиси су имали председника Шарчевића, а у Јевцу Андрију Ђрбића.

Комите су слале своје људе, најчешће младиће, да проверавају појединце из овог краја, за које су сумњали да сарађују са непријатељем:

– Једног дана у седишту општине – сећа се Филип Радичевић – делила се со грађанима, по једна чаша на домаћинство. Послали су ме да и ја примим со и да видим како се понаша Миленко Томашевић, председник општине, да чујем псује ли српску мајку и српског Бога народу и да видим да ли је дошла

18 | Сећања Пауна Марковића из Прилика.

19 | Сећања Вучка Ристића из Рокаца.

Десанка Јовичић да прими со (Десанка је, како се причало, била непријатељев повереник). Од ње је страховало цело Доње Драгачево. После мог извештаја, председнику Томашевићу су одмах саопштили да промени своје држање, па је од тада постао пажљив и добар према народу. Доцније сам чуо да су Десанку ликвидирали моји пријатељи Топличани на планини Голупцу, на путу Гуча–Крварица.²⁰

Њихови повереници су им ноћу показивали пут проводећи их у друга села, а да не опазе непријатељи.

За своја илегална имена узели су имена хајдука, ускока и јунака из Првог српског устанка. Тако је Машан Стојовић познат у овом крају под именом Новак (Старина Новак), јер је био најстарији по годинама и четовођа своје дружине. А онда су следила имена: Грујица, Вељко, Чарапић, Тадија Скоковић, Радивоје и Мали Радојица. Изабрали су та имена због непријатеља, а ради народа, који је био опијен јунаштвом хајдука опеваних у народним јуначким песмама.²¹

Чим су примећене комите у овим крајевима, швапске власти су у среска места позвали председнике општина на договор. Није то био договор, већ претња: да пронађу и прокажу комите, да јављају по куририма и поштоношама среским властима чим приметите војнике у српским војничким униформама. Уколико их пронађу на својим подручјима и не јаве среским властима, а сазна се да су на подручју њихове општине, председници општина биће обешени.²²

Непријатељ је поставио страже на одређеним местима, на раскрсницама и појачао потерне групе, које су даноноћно крстариле на подручју драгачевског, ариљског и моравичког среза. Тих потера сећају се појединци. Тако Радојко Гавриловић, из села Грабовице код Прилика, прича:

– Моја кућа се налазила под Градином, у Доњем Радаљеву. А била је близу тремеђе ариљског, моравичког и драгачевског среза. Патроле су сазнале да су комите прешле у Горње Драгачево; зато су, између Трешњевице и Радаљева, Швабе поставиле честе посаде. Таква је била једна посада у мојој кући. Једног јутра позне јесени дојурио је коњаник и рапортирао: „Буковица! Комите!“ Одмах су се спремили и одјурили у том правцу.²³

Из разговора председника општине Радобуђа и Машанових другова осећа се да су комите намериле да промене подручје, јер су им стално аустроугарске патроле за петама, на трагу. Једна потерна група од двадесетак аустроугарских жандарма претресла је следећег дана сва села у околини Радобуђе. Међу њима налазили су се и људи који су мобилисани и који су морали да обављају посао који им се није свиђао. Запажен је као такав Војин Јегличић, родом из околине Фоче. Био је млад, учтив, културан у понашању и према сваком пажљив. Јавно

20 Сећања Филипа Радичевића из Горње Крварице.

21 Сећања Вучка Ристића из Рокаца.

22 Љубомир Марковић, Драгић Пантовић, *Топличани у моравичком крају*, Ужички зборник, бр. 7, Ужице, 1978, стр. 140.

23 Причања Радојка Гавриловића из Грабовице.

је испољавао симпатије према „Младој Босни” и српско-хрватској коалицији. Та потерна група, изузев Јагличића, страховала је од „бандита” (како су устанике називали аустроугарски жандарми). Зато су далеко обилазили сваку шуму, уместо да је претражују, а ноћи су проводили у некој тврђој згради и кад добро освоји дан, излазили из ње. Комите су имале своје мишљење о људима из потерних група, што се најбоље види из разговора Машана Стојовића са учитељем из Гривске.²⁴

– Потерне групе, које су упућене за нама, не представљају никакву опасност. Не желимо да овим добрим и гостопримљивим грађанима Драгачева, ариљског и моравичког краја правимо неприлике. Да није тога, ми бисмо изашли пред њих и питали их: шта они траже овде. Ако би покушали да употребе оружје, све бисмо их живе похватили. Они су безобразни према младим женама. Због тога предлагем да овај терен напустимо, јер смо и овако испунили задатке.

Командант је позвао све председнике општина у Ивањицу и прво претио: убиће све оне који знају о комитама где бораве и куда се крећу, а не јаве у Среско начелство, запалиће им куће, а породице стрпати у затвор. А онда је применио другу тактику, уцењене су комите – Машан Стојовић са сто хиљада динара, а остали са по педесет хиљада. Сви су председници ћутали. Међу њима се налазио и Андрија Грбић, из села Јевца. Није им до богаћења, само да сачувају главе. Разишли су се – свако на своју страну, у своју општину. Андрију је ухватила несаница. Стално је о томе размишљао. Отказати комитама гостопримство, могу их побити. Пријавити их, издао је себе и свој народ. Био је малодушан и учинио ово друго. Створио је план о издаји Топличана у његовом крају. Налазили су се у његовој кући већ неколико дана, а повре су учестале са свих страна.

На Никољдан, 19. децембра, послао је једну жену из суседног засеока у Ивањицу да однесе команданту писмо. Она је то учинила и потом је стигла потера. Андријин курир била је Јулка Поповић, из села Глијече. Била је старија жена и до зла бога алкава, да јој се ни вране с пута не би уклониле, нити би јој ко из руку орах узео.²⁵ Она је полако са Андријиним писмом у недрима и преслицом у руци отишла у Ивањицу и предала писмо команданту. Одмах је војска, у току ноћи, опколила групу кућа у Јевцу, које се налазе изнад реке Буковице и окренуте су према Поповићима у Глијечи.

Андрија је те вечери рекао комитама да треба да пређу у Димитријеву кућу (брата Андријиног), јер није желео да комитском крвљу прља своју кућу. Њима је било сумњиво зашто их Андрија те ноћи пресељава из своје у Димитријеву кућу, али се нису могли противити домаћину. Прешли су, али су предосећали издају.²⁶ Целе ноћи били су на опрезу и нису спавали. Наизменично су стражарили, те су били спремни за борбу. Да нису тако урадили, Швабе би их похватале живе на спавању и извукле би се без жртава. Андрија се те ноћи извукао и преслио

24 | Разговор Машана Стојовића са Драгићем Пантовићем у Гривској.

25 | Причања Персе Главинић из Јевца.

26 | Сећања Радише Главинића из Јевца.

своју породицу. Тек тада дао је знак да почне борба – 20. децембра, рано изјутра. Суседи преко реке нису ништа могли учинити у тој ситуацији, већ су с великим узбуђењем оплакивали Топличане, који су се нашли у обручу.

Милутин Поповић, из Глијече сећа се тога догађаја:²⁷

– На Никољска крила, рано изјутра, чуо се страховит пуцањ у близини. Истрчао сам из куће и добро сам видео много швапских војника који у борбеном поретку опкољавају Димитријеву и Андријину кућу. Било ми је тада јасно откуда тај пуцањ. То комите бомбама крче себи пут. Заузео сам згодан заклон и несметано пратио борбу. Непријатељеви војници се ускомешаше после неколико узастопних експлозија бомби. Комите се погурено сјурише низ стрму падину у уску долину Буковице. Настаде страховит прасак пушака, митраљеза и бомби. Борба се водила до два сата после подне. Комите су се бориле до последњег метка. Оставили су по један за себе. Двојица су одузели себи живот бомбом стављајући је активирану пода се. О овом су, у поверењу и са страхом, касније говорили швапски војници. После завршене борбе, непријатељева војска се повукла са својим погинулим официром и неколико рањених војника. Неколико сељака и ја дошли смо на крваво попрште где смо, на жалост, нашли седам наших војника, поређаних један поред другог. Жалосно је било видети како наши људи у пуној снази и младости леже непомићни. Па још дошли из Топлице да нас заштите од непријатеља и њихових улизица и баш један од таквих дође им главе [мисли се на Андрију – прим. аутора].

Нешто касније стигао је на место погибије и Радиша Главинић. Све време је пратио борбу и сећа се:²⁸

- Двојица младих људи, најмлађи у тој групи, посели су једну увалу поред саме Буковице и најдуже се одржали. Изгледа да су напоследку упалили бомбу и изгинули да не би живи пали непријатељу у руке. Шаке су им биле разнете, имали су много рана на телу. И једном и другом нашли смо на унутрашњој страни капе написано тушем: „Л. Мирковић, Б. Мирковић” (Лазар Мирковић и Бошко Мирковић).

Место погибије удаљено је око три километра од пута Прилике – Ивањица, уз реку Буковицу.

Швабе су се повукле, а неколико људи из околине ископали су раку за седморицу комита. Док се окупљао свет и жалио погинуле борце, Андрија је седео и није својом спољашношћу одавао ни трунке гриже савести.

Чак је пришао једном од њих, приметивши на његовој руци златан прстен, и хтео је да га скине. Остали су га замолили да одустане од те намере, што је и учинио.²⁹

Рака није била довољно широка, па су изгинуле борце стављали на бок, на леву страну. Један од сељака донео је сена и њиме прекрио изгинуле војнике.

27 | Сећања Милутина Поповића из Глијече.

28 | Сећање Радише Главинића из Јевца, који је тада имао дванаест година.

29 | Причања Персе Главинић из Јевца.

Вуле, брат Андријин, донео је кадионицу и тамјана те окадио, по обичају, лешеве. Због тог чина Вуле је злостављан од окупатора и кажњаван затвором.

Весто погибији Топличана одјекнула је читавим крајем. Андрију су називали изродом и издајником српског народа. За погибију другова у Јевцу сазнала су и двојица Топличана који су се налазили код Марјана Ристића у Рокцима, испод Ђуле. Нису имали времена да се свете Андрији за издају њихових другова, већ су одмах напустили тај крај. То су били Драгутин Живковић и Живојин (чијег се презимена савременици не сећају).³⁰ Али народ је реализовао њихове намере и једне ноћи непознати људи су запалили Андријину кућу. Искористили су моменат када се у кући нису налазиле Андријина жена и кћерка, јер нису биле криве. Чак су говориле Андрији да такво злодело не чини.

Из писма Данила Мирковића, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, види се да комите које су изгинуле у Јевцу код Ивањице нису из одреда Косте Пећанца, него из одреда Косте Војиновића, који је храбро погинуо у селу Гргуру у Топлици. У другом писму Данила Мирковића се истиче:³¹

– Комите су биле у најлепшој младости, снази и лепоти. Добротом и поштењем служили су за пример у читавом нашем крају. Бошко и Лазар родили су се исте године. Заједно су се као деца играли, заједно школу учили, заједно војску служили, заједно на непријатеља јуришали, заједно су изгинули и у једној раци сахрањени.

После завршетка Првог светског рата, ратници су се вратили са Солунског фронта и других ратишта. Сазнали су, у свом завичају, да су туда крстарили Топличани и подизали морал народа, говорећи да ће ускоро доћи слобода. Многи од ратника обилазили су гроб Топличана у Јевцу, па су, чак, радници из Ивањице годинама првог маја одлазили на уранак и посећивали гроб изгинулих бораца.³²

Затим је покренут поступак против Андрије Грбића и његовог сарадника и већ 1922. године одржано је суђење у чачанском Окружном суду. После саслушања очевидаца на три суђења, донета је одлука да се Андрија Грбић³³ осуђује на доживотну робију, а Марјан Ристић на осамнаест година робије. За Марјана се сматрало да је издао и другу двојицу комита који су се налазили код његове куће за време трагедије у Јевцу. Касније је доказано да то није тачно и Марјан је после неколико година пуштен из затвора. Андрија се налазио на издржавању казне у Нишком затвору, где га је 1936. године затекла смрт.

30 Сећања Вучка Ристића из села Рокаца.

31 Писмо Данила Мирковића, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, првом аутору овог рада.

32 Љубомир Марковић, *Топлички устаници у моравичком, драгачевском и ариљском крају 1917. године*, Топлички устанак 1917. године, Зборник радова са научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997. године, Београд, 1997, стр. 161.

33 За време последњег рата спаљена је архива Окружног суда у Чачку и овај предмет нестао је у пламену. Пресуду Марјана Ристића чувао је Вучко Ристић из села Рокаца.

Oral Testimonies about the Trial of Toplica Rebellion to Spread in Morava Region

After the eruption of evil, violence, genocide by the occupying forces, Bulgarian and Austro Hungarian army, there came the reaction in the outburst of anger and revenge which were known as Toplica Uprising in history. The epicenter of the uprising was among Kursumlija, Blac, Prokuplje and Lebane, that is in Toplica and Jablanica. However the waves of the uprising washed almost the whole Serbian south. The consequences of the uprising were extremely big human losses – between 20,000 to 30,000 men, women and children.

In this paper it is also explained unsuccessful trial to spread the uprising to Morava, Dragacevo and Arilje regions. Rebellions sent to initiate uprising in these regions ended tragically and heroically. The group of guerilla fighters consisted of: Lazar Mirovic (from the village Konjarnik, municipality Zitoradja, born in 1895), Bosko Mirovic (born in Konjarnik in 1895), Gojko Bjelica (born in Montenegro, when he died he was 28), Marko Krivokapic (born in the village Dubrava near Leskovac, died when he was 25), Jovan Vukovic (born in the village Glasovik near Prokuplje, born in 1895), Djordje Lakicevic (born in the village Zorovica near Leskovac, he was 22 when he was killed) and Masan Stojovic, troop commander (born in the village Jovine Livade near Prokuplje, earlier sergeant of Serbian army, died at the age of 30). They were betrayed by the mayor of the Jevak municipality who was their host, but they lost their lives in the fight with the occupying soldiers.

The ethics of the Toplica Uprising is magnificent; having national causes and interests before the lives of individuals has provided the place in our history for ever to some people. On the other hand, in that difficult moment, one group of weak people who was serving the enemy remains as symbol for betrayal by which you always lose much more than a life.

Ljubomir MARKOVIC
Svetislav MARKOVIC, PhD

Les témoignages oraux sur la tentative d'expansion de l'insurrection de Toplica sur la région de la Morava

Après l'éruption de maux, de violence et de génocide de la part des armées occupantes, bulgares et austro-hongroises, succéda une irruption de fureur et de vengeance, connue dans l'histoire en tant que l'insurrection de Toplica. L'épicentre de l'insurrection fut sur l'espace entre Kursumljica, Blace, Prokuplje et Lebane, donc dans la Toplica et la Jablanica. Cependant, les flots de rébellion agitèrent vigoureusement presque tout le sud serbe. Les conséquences de l'insurrection se reflètent en premier lieu dans les pertes humaines extrêmement grandes, qui varient entre 20 000 et 30 000 hommes, femmes et enfants.

Dans cette étude est éclaircie la tentative manquée de l'extension de l'insurrection sur la région de la Morava, du Dragacevo et d'Arilje. Les insurgés, envoyés afin d'engager le peuple de ce territoire dans l'insurrection, périrent tragiquement et héroïquement. Le groupe de comitadjis-combattants fut constitué par : Lazar Mirovic (du village de Konjanik, commune de Zitoradja, né en 1895), Bosko Mirovic (né au village de Konjanik en 1895), Gojko Bjelica (né au Monténégro, et quand il périt il fut âgé de 28 ans), Marko Krivokapic (natif du village de Dubrava près de Leskovac, il périt à l'âge de 25 ans), Jovan Vukovic (originaire du village de Glasovik près de Prokuplje, né en 1895), Djordje Lakicevic (natif du village de Zorovice près de Leskovac, lorsqu'il périt il fut âgé de 22 ans) et Masan Stojovic, chef de troupe (originaire du village de Jovine Livade, des environs de Prokuplje, auparavant sergent de l'armée serbe, il périt à 30 ans révolus). Trahis par le maire de la commune de Jevac, qui les hébergea, ils périrent dans un conflit avec les militaires occupants.

Grandiose fut l'éthique de l'insurrection de Toplica, la mise des objectifs et des intérêts nationaux au-delà des individuels, d'après quoi les personnalités et les actes de quelques-uns resteront pour toujours dans l'histoire serbe. En contraste avec eux, dans cette tentation pénible, certains se mirent au service de l'ennemi et donc restèrent comme un synonyme de trahison, à cause de laquelle on perd toujours et même plus que la vie.

Ljubomir MARKOVIC
Dr Svetislav Lj. MARKOVIC

Спомен-обележје у Јевцу

Ковиљка
ЛЕТИЋ

ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА У ГУЧИ

УДК: 377.4(497.11)

АПСТРАКТ: Захваљујући Вукосави Танасијевић, учитељици основне гучке школе, образована је Подружина Женског друштва у Гучи. Њеним заузимањем основана је Женска занатска школа, прва средња школа у овој варошици, коју су похађале девојчице од 11 до 14 година у нижим разредима, и од 14 до 19 година у продужним разредима. Стручна учитељица је ученице ове школе учила кројењу, шивењу рубља, хаљина и везењу (шарен вез и вез са златом). Поред стручних предмета, обавезни предмети у нижим разредима били су српски језик са краснописом и певањем, рачун са геометријом, историја са географијом и веронаука, а у продужним разредима и књиговодство, домаће газдинство и хигијена, које су предавали учитељи и учитељице основне гучке школе. По завршетку продужних разреда, ученице које положи испит спремности и добију диплому могле су да се упишу у високу школу. Женска подружина у Гучи са својом Женском занатском школом учинила је много на обучавању женске омладине у занатима кројења, шивења и везења са народним мотивима. Захваљујући Женској занатској школи, у Гучи и целом Драгачеву, женска омладина поново носи народну ношњу са традиционалним мотивима и шарама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Подружина Женског друштва у Гучи, Женска занатска школа, школска зграда, стручне и предметне учитељице, ученице, нижи и продужни разреди, стручни и образовни предмети, успех у стручном обучавању

Београдско женско друштво је 1875. године основало прву радничку школу у Београду. Иницијативом овог Друштва основане су женске подружине у сваком већем месту у Србији које је требало да се ангажују на отварању женских радничких школа. До 1912. године у Србији је отворено 64 женске радничке школе. После Првог светског рата, заузимањем Миливоја М. Савића, начелника Министарства трговине и индустрије, женске занатске школе су осниване у већем броју. Тада су прешле под управу обласних самоуправа, односно под непосредну управу Женског друштва и подружина, а под надзором Министарства трговине и индустрије. Осим чланских улога, добровољних прилога и извесних прихода од приређивања забава и концерата, ове школе нису располагале никаквим другим новчаним средствима.¹

У Гучи, осим основне, није постојала ниједна средња школа у којој би девојчице, после стеченог основног образовања, могле да продуже школовање. Ни имућни родитељи, осим појединаца, нису могли слати женску децу на

1 | Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, 65, 1680.

школовање у веће, прилично удаљене вароши. Због тога ће Вукосава М. Танасијевић, вредна и заузимљива учитељица гучке основне школе, позвати грађане Гуче на скуп 22. јуна 1921. године и образложити им потребу отварања женске занатске школе у овој варошици. Поред тога, окупљеним грађанима је предочила да ће Америчка мисија, која се тада налазила у Гучи, за потребе женске занатске школе поклонити две ножне и једну ручну – „Сингерову” машину (касније замењене новим и добрим машинама). Присутни су с највећим задовољством прихватили предлог учитељице Вукосаве Танасијевић.

Половином јула 1921. године у Гучи је образована Подружина Женског друштва. За председницу новообразоване Подружине изабрана је Ангелина М. Броћић, а за секретара Вукосава Танасијевић. Оне су 17. јула 1921. године писале министру просвете: „Част нам је умолити министра трговине и индустрије да нам изволи отворити Раденичку школу женске подружине у Гучи сходно правилима ове подружине, која смо данас послали на преглед и одобрење. У исто време молимо министра да нам изволи поставити учитељицу рада за новоосновану школу”.²

Женска занатска школа у Гучи почела је са радом 22. септембра 1921. године, а за њену прву учитељицу постављена је Милева Ђорђевић. Одређена јој је месечна плата од 120 динара и припадајући додатак на скупоћу живота решењем министра трговине и индустрије, од 10. септембра 1921. године. Међутим, после три месеца, због школовања своје деце, ова учитељица је молила министра трговине и индустрије да је премести из Гуче у Обреновац, Шабац или неко друго место у београдском округу.

Новопостављена стручна учитељица у Женској занатској школи, женски ручни рад, била је Зорка Стојадиновић (од 22. марта 1922. године). Осим месечне плате и припадајућег додатка на скупоћу живота, ова учитељица није имала право на бесплатан стан и огрев, према уредби Министарства трговине и индустрије.³

Према Закону о женским занатским школама од 30. марта 1922. године, стручне учитељице Женских занатских школа требало је да имају потпуно завршена четири разреда средње школе, положен испит спремности у вишој Женској занатској школи, завршен течај у овој школи у трајању од једне године за наставницу женског рада и положен учитељски испит за стручну учитељицу.

Решењем Министарства трговине и индустрије од 24. јуна 1924. године, а на основу Закона о женским занатским школама, одржан је трећи феријални тромесечни течај за привремене стручне учитељице из унутрашњости ради допуне квалификација и напредовања у струци. Зорка Стојадиновић, учитељица Женске занатске школе у Гучи, у септембру 1925. године положила је државни испит за стручну учитељицу Женске занатске школе.⁴

2 | Исто.

3 | Исто.

4 | Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, 65, 1671.

Осим Зорке Стојадиновић, учитељице за женски ручни рад, у гучкој Женској занатској школи предавале су и учитељице гучке основне школе – Вукосава Танасијевић (српски језик) и Славка Никетић (рачун).

За сваку похвалу је био рад управе Женске подружине у Гучи, која је својим истрајним, савесним и марљивим радом учинила да Женска занатска школа буде културни центар не само у овом месту, него и у целој околини.

Министар трговине и индустрије одлучио је да се годишњи испит у Женској занатској школи у Гучи одржи 20. јуна 1922. године. Такође, 10. маја исте године одредио је да начелник драгачевског среза, по одржаном испиту, поднесе извештај о успеху ученица ове школе.

Годишњем испиту ученица Женске занатске школе присуствовали су управа женске подружине, ђачки родитељи и остали гости, а по завршетку овог испита, начелник драгачевског среза Радисав Ђ. Ђорђевић доставио је министру трговине и индустрије извештај у коме је навео да је наставно градиво по програму обрађено и потпуно утврђено, како из стручног женског рада, тако и из српског језика и рачуна. У извештају је посебно истакао да је рад Зорке Стојадиновић, наставнице стручног женског рада, за сваку похвалу, а њен успех у сваком погледу одличан. Захваљујући заузимању ове вредне наставнице, према начелниковим речима, рукотворине ученица су веома лепе и чисте. Поред тога, ученице, које ни дана нису училе основну школу, лепо су читале и рачунале, захваљујући вредним наставницама – Вукосави Танасијевић и Славки Никетић.

Од 26 уписаних ученица првог разреда и једне ученице другог разреда, прве школске, 1921/22. године, наставу је уредно похађала 21 првакиња и једна другакиња. Све ученице су на испиту показале успех и прешле у старији разред. По успеху је било 16 одличних, пет врло добрих и једна добра ученица.

Будући да Женска занатска школа није имала своју школску зграду, била је смештена у згради основне школе, у учитељском стану, захваљујући доброты наставника који је свој стан уступио овој школи.

У писму министру трговине и индустрије од 5. фебруара 1922. године, Христина Протић, заменик Женске подружине у Гучи и Вукосава Танасијевић, секретар ове подружине, наглашавају да су новоотворену школу тешком муком створиле, добровољним прилозима је издржавају и плаћају кирију за њен смештај, због чега моле да им се новчано помогне бар са пет хиљада динара, како би изградиле макар и најмању школску зграду за смештај школе од које ће имати велике и непроцењиве користи околина, срез и држава. Али, министар трговине и индустрије одлучује да се Женској занатској школи у Гучи изда новчана помоћ од пет хиљада динара на име њеног издржавања.

Управа женске подружине у Гучи се ангажовала на прикупљању 25 хиљада динара за подизање зграде Женске занатске школе, али је то било недовољно, те ће поново молити министра трговине и индустрије да одобри новчану помоћ за ову намену. Петар Богавац, народни посланик, такође је молио министра трговине и индустрије да нађе могућност и овој подружини новчано помогне. Међутим, одобрено је само пет хиљада динара крајем 1923. године.

Списак ученица Женске занатске школе у Гучи (школска 1921/22)

Прва година	Срп. јез.	Рачун		Жен. рад		Цртање		Владање	
		год. исп.	год. исп.	О	Ц	Е	Н	Е	год. исп.
1. Божана Д. Рајић	5	5	5	5	5	5	5	5	5
2. Даница В. Бешевић	5	5	5	5	5	5	5	5	5
3. Даница В. Протић	5	4	4	5	5	5	5	5	5
4. Даринка П. Броћић	5	5	5	5	5	5	5	5	5
5. Душанка М. Даниловић		4	није била на испиту						
6. Живка С. Радичевић	4	-	3	-	5	-	-	4	5
7. Катарина Љ. Вешчић	4	4	3	5	5	5	5	5	5
8. Ковина Р. Бугарчић	4	4	3	5	5	5	5	5	5
9. Магдалина В. Броћић	4	4	3	3	4	4	4	4	5
10. Милијана Радичевић	3	4	3	3	4	5	-	--	5
11. Милица Т. Бугарчић	5	5	5	5	5	5	5	5	5
12. Милица С. Станић	5	-	4	-	5	-	напустила школу		
13. Милица Гавриловић	4	3	3	3	4	4	5	5	5
14. Милунка Раковић	4	-	3	-	4	-	напустила школу		
15. Милунка Станић	-	-	-	-	4	-	напустила школу		
16. Наталија Гавриловић	4	3	3	3	4	4	5	5	5
17. Новка Ц. Станић	3	3	-	3	5	5	-	-	5
18. Разуменка Тајсић	-	-	-	-	5	5	-	-	5
19. Руменка Станишић	3	4	-	3	5	5	-	-	
20. Стана Јаковљевић	4	4	3	5	5	5	5	5	5
21. Станка Ј. Броћић	5	5	4	5	5	5	5	5	5
22. Славка В. Протић	5	5	5	5	5	5	5	5	5
23. Славка У. Протић	5	5	4	5	5	5	5	5	5
24. Стојка М. Протић	5	5	5	5	5	5	5	5	5
25. Софија Радичевић	4	3	4	4	5	5	5	5	5
26. Кристина Миливојевић ⁵	5	5	5	5	5	5	5		
Друга година									
1. Драгојла Ђ. Протић	5	5	5	5	5	5	5	5	5

У Гучи, 20. јуна 1922. године Наставница Зорка Стојадиновић⁵

Од почетка школске године Зорки Стојадиновић, наставници Женске занатске школе у Гучи, ништа није исплаћено, мада је, према уредби о Женским занатским школама од 30. марта 1922. године, стручним наставницама требало плаћати хонорар из државне касе, који одређује министар трговине и индустрије. Поред тога, није исплаћиван хонорар, нити је било регулисано на који начин ће бити исплаћиване предметне наставнице које су из сваког предмета имале по два часа недељно.

Потпредседница управе Женске подружине у Гучи Христина Протић је 10. фебруара 1923. године писала министру трговине и индустрије да је ова подружина у материјалној немогућности да плаћа наставницима хонорар за предавања из верске науке, српског језика и рачуна, историје са географијом, као обавезних предмета по правилима за ниже и продужне женске занатске школе

од 6. октобра 1922. године, свесна потребе и значаја ових наставних предмета у продужној Женској занатској школи. Због тога је потпредседница Протић молила министра трговине и индустрије да министарство за рад у Женској занатској школи поставља учитеље који су стални учитељи гучке основне школе и исплаћује им хонорар.

О томе да су Миљко Танасијевић, управитељ, Вукосава Танасијевић и Славка Никетић, наставници гучке основне школе, били истовремено и наставници у Женској занатској школи (секретар је била Дара С. Ђорђевић), да су наставне предмете тачно предавали према правилима од 6. октобра 1922. године, као и о броју недељних часова, известила је (половином јуна 1923. године) министра трговине и индустрије Гина Броћић, председница управе Женске подружине у Гучи (сестра Властимира Ђорђевића, трговца из Гуче).

Женска занатска школа у Гучи, под управом Женске подружине, имала је две веће шиваће машине на којима су ученице ове школе училе кројење, шивење рубља, хаљина и везење (шарен вез и вез са златом). Осим 26 редовних ученица, Женску занатску школу похађало је и шест ванредних ученица, које су плаћале школарину 30 динара месечно.

Следеће школске, 1922/23. године, у Женску занатску школу уписало се 10 првакиња, 20 другакиња и једна трећакиња. Већи број првакиња се није могао уписати због мале и тескобне собе у којој су ученице училе, а у варошици није постојала боља и пространија зграда за смештај школе. Стога се управа Женске подружине у Гучи свесрдно ангажовала на прикупљању средстава за подизање школске зграде.

Новоизабрана председница управе Женске подружине у Гучи Вукосава Танасијевић и секретар Славка Никетић писале су 21. септембра 1923. године министру трговине и индустрије (Одељењу за занатство) да новоизабрана управа ове подружине доставља извештај о раду и успеху Женске занатске школе у Гучи за школску 1922/23. годину, јер стара управа то није учинила. У свом извештају пишу да се школске 1922/23. године редовно уписало девет првакиња, 16 другакиња и једна трећакиња (у сва три разреда укупно 26 ученица), да је од девет првакиња одличан успех постигло седам, а врло добар две, од 16 другакиња две су напустиле школу, једна није била на испиту, а преосталих 13 су одличне, као и једна трећакиња. Поред редовних, у првом разреду било је девет ванредних ученица, од којих су четири напустиле школу, а пет ју је похађало до краја године. Пет ванредних ученица уписано је у други разред, од којих су две напустиле школу, а преостале три похађале су је до краја школске године.

У свом извештају министру трговине и индустрије за школску 1922/23. годину, Вукосава Танасијевић је истакла да су редовне ученице Женске занатске школе у Гучи училе по прописаном програму, да је теорију рада и практичан рад предавала Зорка Стојадиновић, стручна учитељица, коју је поставило Министарство трговине и индустрије, да су предметни наставници хонорарни: Славка Никетић је предавала науку хришћанску и рачун са геометријом, Миљко Танасијевић земљопис са историјом, а Вукосава Танасијевић српски језик са

краснописом и певањем; да је годишњи испит одржан 27. јуна 1923. године у згради основне школе, и том приликом је приређена и изложба радова; испитом је председавао Миљко Танасијевић, управитељ основне гучке школе. Вукосава Танасијевић истиче да су ученице Женске занатске школе све предмете училе са изузетном вољом и изложеним ручним радовима показале сјајан успех, на опште задовољство свих присутних житеља Гуче.

Будући да Женска занатска школа није располагала ниједном добром шиваћом машином, Вукосава Танасијевић, председница управе Женске подружине, молила је министра трговине и индустрије за новчану помоћ од пет хиљада динара за куповину једне или две шиваће машине за нижу занатску школу. У писму од 10. новембра 1923. године председница Танасијевић извештава да је она управитељица у нижој Женској занатској школи у Гучи и да предаје српски језик и певање, а осим ње, предметни наставници су: Миљко Танасијевић за земљопис, историју и гимнастику, Славка Никетић за рачун и веронауку, а Зорка Стојадиновић за стручне предмете. Сви предметни наставници примали су хонорар који је одредило Министарство трговине и индустрије.

Школске 1923/24. године у нижу Женску занатску школу уписало се 25 ученица (први разред - десет, други разред седам и трећи разред осам). До краја године ову школу похађале су све уписане првакиње, пет другакиња и све уписане трећакиње - укупно 21 ученица, које су успешно положили испит и прешле у старији разред. Поред три разреда ниже школе, исте године уписан је један разред продужне школе са три ученице. Стручна наставница Зорка Стојадиновић, као и предметни наставници, унели су у свој рад јаку вољу, велики труд, љубав и преданост, те је, успех у сваком погледу био одличан и за похвалу, а рад и чистоћа примерни. Међутим, учитељица стручног рада Зорка Стојадиновић добијала је толико малу плату од Министарства за трговину и индустрију, да јој није била довољна ни за најнужније животне потребе.

За обављање дужности управитеља Женске занатске школе Вукосава Танасијевић није примала никакав хонорар од Министарства трговине и индустрије, а управа Женске подружине у Гучи није имала новчаних средстава за ову намену. Тек, решењем министра трговине и индустрије од 5. августа 1924. године, Зорка Стојадиновић постављена је за привремену стручну учитељицу – приправницу треће категорије, у четвртој групи, са основном платом првог степена од 2700 динара, положајном платом 1008 динара и станарином 765 динара.⁶

Предметни наставници, као хонорарни, у нижој и продужној Женској занатској школи у Гучи, предавали су следеће предмете⁷: рачун у сва три разреда ниже школе, као и књиговодство, домаће газдинство и хигијену у продужној школи (5 часова недељно) – Миљко Танасијевић; земљопис са историјом у сва три разреда и веронауку у првом и другом ниже школе (4 часа недељно)

6 | Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, 65, 1673.

7 | Према наставном програму који се заснивао на распореду Министарства трговине и индустрије, од 3. новембра 1922. године.

– Славка Никетић и српски језик у сва три разреда ниже школе, а веронауку у трећем разреду (5 часова недељно) – Вукосава Танасијевић.

Школске 1924/25. године Женска занатска школа у Гучи почела је са радом половином септембра, а крајем јуна 1925. године одржан је испит. Миљко Танасијевић, управитељ основне гучке школе, у својству изасланика известио је Министарство трговине и индустрије (Одељење за занатство), да су се школске 1924/25. године у Женску занатску школу уписале 23 редовне ученице: у први разред девет, други – седам, трећи – четири и четврти три, а једна ванредна ученица у први разред; да су све ученице редовно похађале школу, положили и прешле у старији разред; васпитна страна, рад и чистоћа код ученица су примерни, а наставно градиво из свих предмета је утврђено и темељно савладано. Као претходних, и ове школске године, Зорка Стојадиновић, стручна наставница, и предметни наставници Миљко и Вукосава Танасијевић и Славка Никетић, радили су са вољом, великим трудом, љубављу и преданошћу. Посебно је успех Зорке Стојадиновић у сваком погледу био одличан и за похвалу, јер су се бројни и квалитетни рукоради ученица одликовали беспрекорном чистоћом и тананошћу, извештава Танасијевић.

Да се Женска занатска школа у Гучи одржи као културна установа и још више уздигне, веома су се заузимали управа Женске подружине и њена управитељица Вукосава Танасијевић. За сваку похвалу је њихов труд и ангажованост на прикупљању 60 000 динара и бесплатно добијеном плацу од среског одбора драгачевског среза, на коме је требало подићи зграду за Женску занатску школу.

Председница управе Женске подружине у Гучи, Вукосава Танасијевић, у писму Министарству трговине и индустрије (Одељење за занатство) извештава да ће градња школске зграде почети ове, 1926. године, да је подружина прикупила 60 000 динара (улозима, добровољним прилозима, концертима, забавама, лутријама, помоћ од среза, округа итд.), али и да је ова сума недовољна за подизање зграде, те због тога моли да им се новчано помогне око њене изградње. Овом приликом, Министарству је достављен један примерак одобреног плана будуће школске зграде. Поред заузимљивости управе Женске подружине у Гучи, захваљујући и препоруци Андрије Протића, народног посланика из Гуче, Министарство за трговину и индустрију (Одељење за занатство) новчано је помогло да зграда Женске занатске школе у Гучи буде саграђена 1928. године.

Новоподигнута зграда у улици Краља Александра број 35⁸, у којој је смештена Женска занатска школа, имала је две простране учионице, канцеларију и стан за директора, хигијенски је одговарала свим условима за школу.⁹

У Женску занатску школу у Гучи, са три разреда ниже и два разреда продужне школе (четврти и пети разред), школске 1925/26. године, уписало се десет првакиња, седам другакиња, седам трећакиња, четири четвртакиње и три

8 | Садашња општинска зграда у центру Гуче.

9 | Исто.

петакиње, укупно 28 ученица. Изузев две другакиње, све остале ученице су на годишњем испиту показале успех и завршиле разред. Те школске године стручна наставница је Лепосава Вујовић, јер је Зорка Стојадиновић после положеног државног испита за стручну учитељицу Женске занатске школе, по својој молби, премештена у Јагодину 10. септембра 1925. године. Својим марљивим радом и примерним понашањем и владањем у служби и ван ње, Лепосава Вујовић је придобила неподељене симпатије свих грађана, ђачких родитеља и ученица, које су постигле леп успех из свих предмета, а посебно кројења.

Након завршетка школске 1925/26. године, учитељица Лепосава Вујовић поднела је молбу за премештај у Велес и половином јула 1926. године министар трговине и индустрије, одобрио јој је премештај, али без права на путне и селидбене трошкове, а Ружицу Већиловић, по службеној потреби, преместио је из Велеса у Гучу, с правом на путне и селидбене трошкове. Новопостављена стручна учитељица Женске занатске школе у Гучи, такође је била одлична али, као и њена претходница, те школске године остала је у Гучи, а потом премештена у Битољ (Македонија). У свом извештају за школску 1926/27. годину изасланик Миљко Танасијевић каже да је Ружица Већиловић својим успехом и примерним понашањем и држањем у школи и ван ње, заслужила сваку препоруку и похвалу; да се те године уписало шест првакиња, девет другакиња, четири трећакиње, шест четвртакиња и две петакиње – укупно 27 ученица; да су све ученице полагале завршни годишњи испит, изузев три првакиње и три четвртакиње.¹⁰

У Женској занатској школи у Гучи, три разреда ниже (први, други и трећи) и два разреда продужне школе (четврти и пети) чинили су једно одељење. Вукосава Танасијевић је управница школе и председница Женске подружине. По одласку Ружице Већиловић, новопостављена стручна учитељица била је Радмила Нов. Милановић.

У извештају за школску 1927/28. годину о стању Женске занатске школе, управитељица Вукосава Танасијевић наводи да је ово полудржавна школа, смештена у једној учионици новосаграђене школске зграде за основну школу, са целодневном наставом; да школу, у нижим разредима, редовно похађа 17 ученица (седам првакиња, три другакиње и седам трећакиња), а у продужним разредима 5 редовних ученица (четири првакиње и једна другакиња) – укупно у нижим и продужним разредима 22 редовне ученице; да је на крају ове године, у нижим разредима 10 одличних, четири врло добре и три са добрим успехом, а у продужним разредима свих пет ученица су завршиле разред са одличним успехом.

Ученице Женске занатске школе, у нижим разредима, училе су седам предмета: веронауку, српски језик, математику, историју и земљопис, књиговодство, практичан рад и теорију женског рада. Исти предмети су учени и у продужним разредима, уз осми – хигијену.

Од часописа, Женска занатска школа у Гучи, примала је разне базаре са моделима и лист „Домаћица”.

10 | Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, 65, 16.

Ученице у нижим разредима су имале од 11 до 14 година, а у продужним разредима од 14 до 19 година. Родитељи 24 ученице које су школске 1928/29. године похађале Женску занатску школу у Гучи, по занимању су били: земљорадници - 14, трговци - 4, занатлије - 3, кафеџије - 1, чиновници - 1 и служитељи - 1.

Школске 1929/30. године у Женску занатску школу уписало се 18 ученица у нижој и пет у продужној школи, од којих је наставу редовно похађало 16 у нижој и свих пет у продужној школи. На крају школске године све ученице су положили разред, а по успеху је било 10 одличних, седам врло добрих и четири добре. Четири ученице у продужној школи, које су положили испит спремности, са добијеном дипломом могле су да се упишу у високу школу. Ванредних ученица у Женској занатској школи није било. Стручна учитељица ове школе Радмила Н. Милановић имала је завршену вишу Женску занатску школу и положен учитељски течај у Београду.

На основу одредаба Уредбе о преносу послова на обласне самоуправе¹¹, својим решењем од 17. марта 1928. године министар трговине и индустрије, одлучио је да се „на Области пренесу и уступе ниже и продужне Женске занатске школе заједно са учитељицама ових школа, које се стављају на располагање почев од 1. априла 1928. године”. По овој Уредби, постављање учитеља и учитељица у Женским занатским школама пренето је на обласне самоуправе, а надзор је вршило надлежно Министарство, које је одобравало наставни план и програм рада. Исплата хонорара наставницима општих предмета, као и материјалне потребе ових школа, од тада су били на терету самоуправних области. Комесар обласне самоуправе области Рашке известио је Министарство трговине и индустрије 9. фебруара 1929. године да је „бивша обласна скупштина Рашке области оставила у свом јесенашњем сазиву обласном одбору да донесе привремену уредбу о нижим Женским занатским школама и овај одбор је на седници од 2. фебруара 1929. године то учинио и исту уредбу је Велики жупан Рашке области прогласио.”¹²

Женска занатска школа у Гучи била је у оквиру Рашке области, са седиштем у Чачку. Решењем Обласног одбора Рашке области у Чачку, од 23. септембра 1928. године, за наставницу-дневничарку Женске занатске школе у Гучи, постављена је Душанка Живковић, која је, решењем Краљевске банске управе Дринске бановине у Сарајеву, крајем наредне године, добила статус стручне учитељице. Душанка Живковић рођена је 1907. године у Трнави, код Чачка. По завршетку школске 1925/26. године, положила је испит спремности у Вишој женској занатској школи у Београду и учитељски течај при овој школи. По доласку у Гучу 1929. године, удала се за Раденка Броћића (бившег трговца, а потом благајника општине гучке), и у том браку су рођени Стеван и Синиша, који живе у Београду.¹³ Државни стручни испит положила је 1932. године. Њена

11 | Објављене у Службеним новинама од 26. новембра 1927. године

12 | Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, 65, 1674.

13 | Увид у документа о Душанки Броћић омогућио је њен син Стеван.

сестра Јованка Живковић, са завршеном учитељском школом, учитељевала је у Гучи, Жежевици и Слатини код Чачка.

Душанка Броћић предавала је стручни рад у свим одељењима нижих разреда у Женској занатској школи у Гучи. Школске 1929/30. године оцењена је одличном оценом. Те школске године, као хонорарни, предавали су наставници: Миљко Танасијевић - математику и књиговодство, Славка Никетић - историју са земљописом и веронауку и Симонида Милетић - српски језик.

Према Закону о женским занатским школама, у ниже разреде ове школе могле су да се упишу ученице са завршеном основном школом које нису старије од 12 година, као и оне које су завршиле неки од разреда средње школе, јер у овој школи главно образовање представљају стручни предмети, који се не уче у средњој школи. У складу са овим Законом, све ученице које похађају Женску занатску школу две године су училе кројење и шивење рубља, а у трећој години, као продужном разреду, кројење и шивење хаљина.¹⁴

У извештају о раду Женске занатске школе у Гучи, достављеном половином новембра 1930. године Краљевској банској управи Дринске бановине у Сарајеву, управитељица Вукосава Танасијевић пише да је издржавање ове школе у почетку било искључиво од чланских улога, које су плаћале чланице, добротвори и утемељивачи подружине, затим су добијане разне помоћи од министарства, обласног и среског одбора, забава, школарине коју плаћају имућније ученице, а доцније и од зарада у школи, као и да је, након деценије рада, стање унеколико боље и сређеније. Напомињући да је те, 1930/31. године, уписано 30 ученица које су подељене у два одељења, што је превише за једну стручну наставницу да би се довољно посветила свакој ученици, управитељица Танасијевић је молила Краљевску банску управу Дринске бановине у Сарајеву да постави још једну стручну наставницу, што због великог броја ученица, што због заступљености у настави свих врста радова (ручни рад – вез, хаљине и рубље). Међутим, Краљевска банска управа није удовољила оправданом захтеву управитељице Танасијевић.

На крају школске 1930/31. године у нижим разредима Женске занатске школе, било је шест одличних, осам врло добрих, шест добрих а само једна ученица је полагала испит због недовољног успеха; у продужним разредима четири ученице су показале одличан и две врло добар успех. Током ове школске године одржана је ученичка изложба женских ручних радова, којој је присуствовало 700 грађана.

Наредне школске 1931/32. године у ниже разреде Женске занатске школе, уписало се 27 ученица (15 првакиња, девет другакиња и три трећакиња), а у продужне разреде пет ученица (три првакиње и две другакиње) – укупно 32 ученице у нижим и продужним разредима, које су чиниле једно одељење. Душанка Броћић, стручна наставница, предавала им је познавање материјала са практичним радом, као и цртање у свим разредима. Настава се изводила

по програму занатске школе. Предметни наставници су били: Симонида Милетић за српски језик, у сва три нижа разреда, са три часа недељно; Миљко Танасијевић за математику, у сва три нижа разреда, са по два часа недељно и за књиговодство, у првом и другом разреду продужне школе, са по једним часом недељно; Славка Никетић, за историју са географијом, у сва три нижа разреда, са по два часа недељно и веронауку, у сва три нижа разреда, са по једним часом недељно; Вукосава Танасијевић за домаће газдинство, у првом и другом разреду продужне школе, са једним часом недељно и Вићентије Славић, срески лекар за хигијену, у првом и другом разреду продужне школе, са по једним часом недељно.¹⁵

Ученице су плаћале школарину 30 динара месечно, изузев сиромашних, које су од израђених радова примале половину зараде. Родитељи ученица Женске занатске школе по занимању су углавном били земљорадници – 16, занатлије – 5, трговци – 5 и чиновници – 1.

Треба истаћи да је Женска подружина у Гучи са својом Женском занатском школом много учинила на обучавању женске омладине у занатима кројења, шивења и везења са народним мотивима. Захваљујући Женској подружини и Женској занатској школи у Гучи, женска омладина у овом крају поново носи народну ношњу са народним мотивима и шарама.

На иницијативу Вукосаве Танасијевић, управитељице Женске занатске школе, и месног школског одбора гучке основне школе, подигнут је спрат на згради основне школе за смештај Женске занатске школе.

Народна скупштина Краљевине Југославије је 26. фебруара 1932. године донела Закон о Женским занатским школама и Женским стручним учитељским школама. Задатак Женских занатских школа био је да ученицама дају потребну општу и стручну спрему и оспособе их за самосталан рад у њиховом занату. Ове школе биле су под врховним надзором Министарства трговине и индустрије, а под непосредним надзором бана. Женске занатске школе са завршним испитом имале су ранг непотпуне средње школе са нижим течајним испитом, ако „апсолвентице остају у својој струци”.¹⁶

По Закону од 1932. године, Женске занатске школе могле су бити државне, бановинске, општинске (градске), када их у потпуности издржава држава, бановина или општина (град). Ако су полудржавне и полубановинске, држава или бановина плаћа наставно особље, а корпорације сnose све материјалне трошкове, у овом случају, школа носи назив те корпорације. За отварање Женске занатске школе било је потребно обезбедити школске просторије са намештајем које морају одговарати хигијенским захтевима и наставним потребама и уписати најмање 20 ученица. Општина је била дужна да обезбеди школске просторије и сноси трошкове око њиховог издржавања, као и да обезбеди огрев, осветљење и воду.

15 | Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, 65, 3253.

16 | Архив Југославије, Министарство трговине и индустрије, 65, 35.

По Закону од 1932. године, настава у Женским занатским школама траје три године, и то: две године у два стручна разреда и једну годину у школској радионици – атељеу. За ученице од 12 до 14 година могу се отворити два приправна разреда, ако се пријави најмање 20 ученица. Практична обука се допуњује у школским радионицама, у којима се ученице оспособљавају за живот и практичан рад у изабраном занату. Школска година почиње 1. септембра, уписом ученица у свим разредима и траје до 31. августа наредне године (прво полугодиште је до 31. јануара, а друго од 1. фебруара, до завршетка школске године - 20. јуна). Школска сведочанства су издавана на Видовдан.

У први приправни разред Женске занатске школе примане су ученице које су завршиле најмање четири разреда основне школе и у тој календарској години навршиле 12 година живота, а удруги приправни разред ученице које су завршиле први приправни разред или неки разред средње школе и имају 13 до 15 година, а које су положили допунски испит из стручних предмета. У први стручни разред могле су да се упишу ученице које су завршиле најмање 2 разреда средње школе (гимназије, реалке, грађанске школе) или 6 разреда основне школе и навршавају у тој календарској години најмање 14, а највише 16 година. Испити у јунском, као главном, или септембарском, као споредном року, могли су бити разредни, допунски, поправни и завршни. Главном испиту, на Видовдан, присуствовао је изасланик Министарства трговине и индустрије. У старији разред могле су да пређу ученице са најмање довољном годишњом оценом из свих предмета, као и ученице које из једног предмета имају недовољну оцену, али су у августу, на поправном испиту, положили тај предмет. Поправни испит се није могао полагати из стручног предмета. Разред се могао поновити само једанпут. По завршетку полугодишта, ученицама се саопштавао успех и уписивао у ђачку књижицу коју је морала имати свака ученица ове школе, а након завршене школске године добијале су сведочанство о успеху и владању у тој години, које је потписивала управитељица школе и изасланик Министарства трговине и индустрије, односно бан као председник и чланови испитне комисије.

Према Закону из 1932. године, наставници Женских занатских школа, могли су бити редовни и хонорарни. Редовни су: управитељица школе, стручна учитељица, занатска учитељица и њихови приправници. За управитељицу се могла поставити само предметна или стручна учитељица, са најмање 12 година наставничке службе. За стручну учитељицу се могло поставити лице које је завршило женску стручну учитељску школу с учитељским дипломским испитом, положеним државним стручним испитом и навршене три године наставничке службе, а за стручну учитељицу-приправницу лице које је завршило женску стручну учитељску школу с учитељским дипломским испитом. Избор свег наставног особља одобравао је министар трговине и индустрије. По овом Закону, наставницима је било забрањено да приватно спремају ученице своје школе.

Из извештаја Миљка Танасијевића, школског надзорника за основне школе у драгачевском срезу, дознајемо да Женску занатску школу у Гучи издржава Женска подружина у овој варошици, а Краљевска банска управа Дринске

бановине издаје само плату стручној учитељици. Танасијевић бележи да је Женска подружина у Гучи много учинила да се женска омладина драгачевског среза у Женској занатској школи обучи у кројењу и шивењу рубља, одела итд., а нарочито се заузимала за враћање и очување старе народне ношње на селу.

Године 1938. донет је нови Закон о женским занатским школама, у коме је назначено да је задатак ових школа да, уз опште образовање у духу југословенског народног и државног јединства, пруже ученицама стручну, теоријску и практичну спрему за самосталан рад у овом занату, да морају имати одсек за кројење и шивење рубља и одела, а према потреби и одсек за ћилимарство, ткање и плетење и уметне радове. Број и врсту одсека у свакој школи одобрава Министарство трговине и индустрије или бан. Према овом Закону, Женске занатске школе могу бити самосталне установе или у склопу средњих техничких школа, и у том случају директор ове школе је и директор Женске занатске школе. Ако постоји управитељица Женске занатске школе, она врши дужност старешине одсека под управом средње техничке школе. За сваку Женску занатску школу мора постојати нарочита школска зграда, која, поред потребног броја учионица, мора имати и довољан број просторија за практичне вежбе, салу за пробе, слушаоницу за технологију и познавање робе, библиотеку, школске збирке и собу за канцеларију. Одвојено од школских просторија морао је постојати стан за управитељицу и стан за служитеља - чувара. Одобрење за подизање зграде Женске занатске школе, по претходној оцени, давао је министар за социјалну политику и народно здравље, на подручју банских управа бан, а на подручју града Београда Министарство трговине и индустрије. Према Закону из 1938. године, у одсецима за кројење и шивење рубља и одела настава се одржава три године (две године у два стручна разреда и једну годину у школској радионици-атељеу).

Решењем Краљевске банске управе Дринске бановине у Сарајеву од 27. априла 1938. године, Душанка Броћић, стручна учитељица у Женској занатској школи, унапређена је у VIII положајну групу, са платом од 730 динара месечно и припадајућим положајним и личним додатком. Са овим припадностима, ова стручна учитељица остала је у служби све до 17. септембра 1945. године. За свих 17 година рада у Женској занатској школи у Гучи, Душанка Броћић, као стручна наставница, добијала је одличне и врло добре оцене.

Одлуком Министарства индустрије и занатства Србије од 17. септембра 1945. године, Душанки Броћић је престала државна активна служба у Женској занатској школи у Гучи, с напоменом да се обрати за пензију среском народноослободилачком одбору у Гучи. Ова одлука је уследила због тога што је њен муж Раденко Броћић осуђен као политички кривац, јер је у време ослобођења земље био председник општинске управе у Гучи.¹⁷

Школске 1945/46. године Новопостављена учитељица Софија Миловановић, разредни старешина ученицама Женске занатске школе, предавала је

стручни рад, стручно цртање кројева, српски језик, рачун, земљопис и историју и цртање. Ове школске године уписало се 17 ученица, од којих је једна напустила школу, а 16 је завршило приправни разред, са успехом: једна одлична, шест врло добрих и девет добрих.

Списак ученица школске 1945-1946. године¹⁸

Презиме и име	Заним. оца	Рођ.	и место	претход. завр.шк.	успех
1. Божанић Н. Вера	земљ.	1934	Гуча	осн. школу	добар
2. Божанић В. Душанка	"	1934	"	"	"
3. Божанић М. Милица	"	1934	"	I раз. ове шк.	"
4. Дуњић С. Аница	абација	1935	"	осн. школу	"
5. Ерић С. Јелица	земљ.	1934	"	I раз. ове школе	"
6. Јаковљевић Н. Бранка	"	1932	Горачићи	"	"
7. Милутиновић Д. Драга	"	1932	Живица	I раз. ове школе	"
8. Милутиновић Д. Кристина	"	1933	Гуча	основна шк.	"
9. Пејовић С. Стана	"	1934	Турица	"	"
10. Протић Б. Душанка	"	1934	Гуча	I раз. ове школе	одличан
11. Плазинић М. Станица	трговац	1932	Губеревци	"	вр. добар
12. Станић Р. Аница	земљ.	1933	Гуча	основна шк.	"
13. Станић С. Рагомирка	"	1933	"	I раз. ове школе	"
14. Станић М. Емилија	"	1932	"	"	"
15. Шушић М. Цвета	"	1934	"	основна шк.	"
16. Митровић В. Станка	"	1932	Рогача	осн. шк. у Грабу	"

Школске 1946/47. године стручна учитељица је Нада Лазовић која је учитељевала две године, до престанка рада ове школе. Те године, у Женску занатску школу уписало се седам ученица у први и девет ученица у други разред. Свих 16 ученица су разред успешно завршиле.

Последње године рада (1947/48), у првом приправном разреду Женске занатске школе, од 18 уписаних ученица, разред је завршило 17 (једна је напустила школу), а од осам уписаних ученица у IV и V стручном разреду, успешно је завршило седам (само једна је напустила школу). Нада Лазовић, управитељица школе, предавала је стручни практични рад, цртање кројева, народни вез, хемију са познавањем материјала, цртање, певање и фискултуру. Општеобразовне предмете предавали су: Дар. М. Митић – српски језик, Мил. Ст. Митић – математику и Љуб. Д. Росић – историју и земљопис.

Захваљујући свесрдном заузимању управитељице Вукосаве Танасијевић, и изванредним стручним учитељицама Женске занатске школе, прве средње школе у Гучи, за непуне три деценије рада, знатан број девојчица из Гуче и околних драгачевских села задивљавале су лепотом својих ручних радова.

Али, дивна народна ношња са традиционалним мотивима и шарама већ одавно је ишчезла и тек се понегде задржала у сеоским домаћинствима. Оваква ношња се може видети још само при извођењу изворних песама и игара, саборима и другим културно-просветним манифестацијама.

18 | Међуопштински историјски архив у Чачку, Уписнице ученица Женске занатске школе у Гучи од 1945. до 1948.

Women's Craftsmen School in Guca

A branch of Women's Association was founded in Guca in the mid July 1921. Angelina M. Brocic was elected President of the branch and the Secretary was Vukosava Tanasijevic, teacher of a primary school in Guca. Due to initiative of this teacher Women's Handicrafts School, the first secondary school in this little town was founded and it started working on 22nd September, 1921.

Women's branch in Guca was working industriously and by its persistent and hard work made the Women's School become a cultural centre not only in the town but in the region of Dragacevo as well.

The Women's Handicrafts School was situated in the primary school building and the pupils were taught according to prescribed program and they had the following subjects: knowing materials with practical work and Drawing were taught by a professional teacher appointed by the Ministry of Trade and Industry, while teachers of the primary school were teaching Serbian language with Calligraphy and Singing, Calculus with Geometry, Geography with History and Religion in lower while Book Keeping and Household running and Hygiene in higher grades.

The lower grades of the Women's Handicrafts School in Guca were attended by pupils of 11 to 14 while higher grades were attended by the ones of 14 to 19 years old. After completing higher grades and successfully passed the final examination the pupils could get a diploma and enroll the advanced school.

During the academic year 1930-31 there was an exhibition of pupils' handicrafts works and 700 citizens came to see it.

Owing to great efforts of Vukosava Tanasijevic, director, and exceptionally good teachers of this school, first secondary school in Guca, for less than three decades of work a great number of girls from Guca and neighbouring villages in Dragacevo impressed people with beauty of their handicrafts.

Koviljka LETIC

L'École artisanale de filles à Guca

Au cours de la mi-juillet de l'année 1921 à Guca fut formée l'Association de la société féminine. Comme présidente de l'Association fut choisie Angelina M. Brocic et comme secrétaire Vukosava Tanasijevic, maîtresse de l'École primaire et du Collège de Guca. Grâce à l'assiduité de cette maîtresse, l'École artisanale de filles fut fondée, premier Lycée dans ce bourg, qui commença son activité le 22 septembre de l'année 1921.

Pour tout éloge fut l'activité de l'Association féminine à Guca, qui par son travail persévérant, consciencieux et appliqué fit que l'École artisanale de filles devint un centre culturel, non seulement dans ce lieu, mais dans tout le Dragacevo.

Dans l'École artisanale de filles, qui fut placée dans le bâtiment de l'École primaire et du Collège, les élèves, fréquentant les cours régulièrement, étudièrent suivant

le programme prescrit: la connaissance des matériaux avec le travail pratique et le dessin furent enseignés par une maîtresse compétente, qui fut nommée par le Ministère du commerce et de l'industrie, tandis que les maîtres-ses de l'École primaire et du Collège de Guca, en tant que rétribués, enseignèrent la langue serbe avec la calligraphie et le chant, le calcul avec la géométrie, la géographie avec l'histoire et le catéchisme en classes inférieures, ainsi que la comptabilité, le ménage domestique et l'hygiène dans les classes prolongées.

Les classes inférieures de l'École artisanale de filles purent être fréquentées par des élèves de 11 à 14 ans, tandis que les classes prolongées de 14 à 19 ans. Après l'achèvement des classes prolongées, les élèves, qui réussirent l'examen d'aptitude et reçurent le diplôme, purent s'inscrire dans une Haute école.

Durant l'année scolaire 1930-1931 eut lieu l'exposition écolière de travaux manuels féminins, à laquelle assistèrent 700 citoyens.

Grâce à l'assiduité très cordiale de Vukosava Tanasijevic, directrice, et des excellentes maîtresses compétentes de l'École artisanale de filles, premier Lycée à Guca, en moins de trois décennies de travail, un nombre important de fillettes de Guca et des villages environnants du Dragacevo, émerveillèrent par la beauté de leurs travaux manuels.

Koviljka LETIC

Драгољуб
М. ВУЈОВИЋ

ГЕОПРЕМЕР У МОРАВИЧКОМ ОКРУГУ (ЧАЧАК, ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ, ЛУЧАНИ И ИВАЊИЦА) И ОСНИВАЊЕ КАТАСТРА ЗЕМЉИШТА

УДК: 528.4(497.11)(09)

АПСТРАКТ: У раду је дат најкраћи преглед геодетске делатности у Србији, а посебно на подручју Моравичког округа који обухвата општине: Чачак, Горњи Милановац, Лучани и Ивањица. Геодетски премер земљишта и оснивање катастра у општинама извршен је у периоду од 1932. до 1935. године. Основане су и организационе јединице за сваку општину катастарске управе. Дат је списак геодетских стручњака по катастарским срезовима ових општина који су учествовали у геопремеру земљишта и шума, као и списак села у општинама Моравичког округа са седиштем у Чачку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Премер земљишта и шума, села, геометри, инжењери геодезије, планови, поседи, размере, геодетска мрежа (тригонометријска, нивелманска и полигона), геодетски инструменти, снимања терена, катастар надземних и подземних водова односно објеката, обнове премера, геодетски кадрови, електронски рачунари

Кратак преглед геодетске делатности у Србији 1837-1947-1987.

Одувек је владало интересовање не само власника, већ и државе да се међусобно уреде имовински односи и распоред обавеза (пореза) по основу стицања прихода од земљишта и шума. Било је неопходно обезбедити прегледне писане податке о земљишту и њиховим власницима.

Први документи у којима су забележени подаци о земљишту на подручју Србије потичу из средњовековне српске државе. То су манастирске повеље у којима нема бројчаних (нумеричких) података, али садрже описне податке земљишта и шума са њиховим границама.

Тадашњи феудалци, најчешће владари, завештавали су манастирима комплексе својих поседа, описујући у повељама само границе по природним објектима (реке, брда, долине и други маркантни објекти). Повеље су писали калуђери на црквенословенском језику.¹

Најстарија сачувана повеља из 1220. године налази се у манастиру Жичи. Једна повеља из 1314. године сачувана је у манастиру Стевана Бањског код

¹ Група аутора, *Геодетска делатност у Србији 1837-1947-1987.*, Београд, 1987, стр. 9-36.

Косовске Митровице. Друга повеља помиње се у историјским изворима за манастир Грачаницу на Косову из 1319. године. За манастир Дечане у Метохији постоје две повеље. Једна је из 1320, а друга из 1335. године.

Први познати документ на српском језику о премеру земљишта је такозвана „Призренска тапија”, сачињена за време владавине цара Душана (1346-1355), у којој су уписани бројни подаци о поседима појединаца. За „Призренску тапију” историчар др Јанко Шафарик (1814-1876) рекао је „да је то споменик ретке и највеће важности као званични документ грађанско-правног рада”. Душановим законом из 1349. године, поред приватно-правних односа, био је регулисан и начин опорезивања земљишта на основу његовог пописа. Јединица мере за дужину био је *лакат*, а за површину зиратног земљишта *плуг волова*, *мерица*, *рало*, *дунум* и друге. Сеоски атари обележавани су каменим белегама. Са пропашћу средњовековне српске државе нестали су и сви њени закони. Турци су Србију поделили на вилајете, нахије и увели своје прописе о порезима на земљиште.

У време када је турско становништво почело да напушта градове у Србији после 1833. године, почело је досељавање српског становништва у градове. То је условило оснивање нових вароши и ширење постојећих. Нека насељена места у Србији добијају основу за планску изградњу, а планове су израђивали ангажовани стручњаци за Алексинац 1839, Ваљево 1840, Рашку 1847. и др. Почео је и откуп земљишта за плацеве ради изградње насеља („чаршија”) са применом планова за регулацију.

У Србији у првој половини XIX века почиње да се развија геодетска делатност. После доношења првог српског устава 1835. у Крагујевцу, одржана је седница скупштине позната као „Спасовска скупштина” на којој је кнез Милош Обреновић (1783-1860) покренуо и питање премера и класирања земљишта и школовања инжењеријског кадра. Почетком 1876. у Србији је формиран Главни генералштаб српске војске који је имао три одељења: оперативни, географски и историјски. Задатак Географског одељења био је да „врши послове који се односе на војничко премеравање Србије, на састављање за војну потребу нужних карата, на снимање и израду разних војничких планова, на осматрање и проучавање земље, своје и суседне, у погледу географском, топографском и статистичком.” Тако је касније Географско одељење приступило изради карте слива Јужне Мораве R = 1 : 300.000. Приказана је територија ослобођена у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. Карта је завршена и издата 1881. године. Коришћена су искуства других држава.

У Кнежевини Србији 1873. године први пут је уведен метар као основна јединица мере за дужину. Због државних потреба, 1878. године образовано је као посебно Географско одељење чија се структура временом мењала и прилагођавала потребама, а 1884. функционално је подељено на четири одсека: географско-статистички, тригонометријски, топографски и топографски. Основана је радионица за умножавање већ израђених карата. Од 1897. Географско одељење било је у саставу Министарства војске и радило је све до 1912, када је реорганизовано у ратну јединицу као Топографско одељење Врховне команде. Овим одељењем до 1901. руководио је тадашњи инжењеријски мајор,

касније дивизијски генерал и познати *геодетски стручњак Стеван Бошковић (1868–1957)*. Један је од оснивача Војногеографског института, организатор израде топографских карата Србије, Црне Горе и Македоније у размери 1 : 50.000 и њихове репродукције 1 : 100.000. Био је дописни члан Српске академије наука од 1932, а редовни члан од 1955. године.

Краљ Србије Милан I Обреновић (1854-1901) је 14. јуна 1884. у Нишу својим указом прогласио и објавио Закон о непосредном порезу. Било је предвиђено да се уради попис земљишта према категоријама и бонитету, а да се *при Великој школи у Београду оснује земљомерски одсек за школовање кадрова за катастарски премер земљишта*. Применом овог закона општинске власти извршиле су попис целокупног земљишта, уносећи податке у књиге онако како су власници усмено пријављивали. Уношени су лични подаци власника, површине парцела, културе и класе земљишта и имена граничара – власника суседних парцела. На основу оваквих података састављене су књиге поседа и поседовни листови. У пракси су се показали велики недостаци оваквог пописа, јер су власници пријављивали мање површине на које су плаћали порез.

Закон о непосредним порезима допуњен је 1889. године одредбама којима се предвиђа извршење катастарског премера Србије. *Првом катастарском премеравању у унутрашњости Србије приступљено је 1890, на основу једног катастарског правилника преузетог из Пруске (Немачка)*. Катастар (латински – *catastrum*) је државна установа за истраживање чистог прихода од земљишта и одмеравање пореза на земљу, као и за оснивање земљишних књига власника земље. Ове књиге водили су судови.

Село Драгинац код Лознице било је прво село у Србији у коме је извршен детаљан катастарски премер. Посао је настављен у 26 катастарских општина у околини Лознице, Рудника, Крушевца, Прокупља и Неготина. Овај премер обустављен је 1894. због великих финансијских трошкова државе. На жалост, ови подаци уништени су за време Првог светског рата (1914-1918).

Као базна година за постављање триангулације у Србији узима се 1900. Триангулација је метода премеравања земљишта помоћу међусобно повезаних троуглова, са странама дужине 30-60 km, при чему се темена (тригометри) и стране одређују и израчунавају тригометријским путем. Прешло се од графичког начина одређивања триангулације на тригометријски – нумерички начин одређивања тригометријских тачака. Овај рад трајао је све до почетка Балканског рата 1912. У времену од 1900. до 1902. српски геодетски стручњаци извршили су пројектовање мреже, рекогносцирање, стабилизовање и сигнализација тачака тригометријске мреже I реда. Ови стручњаци завршили су Земљомерску школу на Великој школи у Београду.

У Чачку је 1893. вршено катастарско премеравање појединих имања у срезу љубићком и трнавском. Израђен је први регулациони план Чачка са нивелационим планом, без обележавања уличних оса. Њих су доцније обележили окружни инжењери када су давали регулационе линије грађанима за изградњу зграда. Тим планом дато је име појединим улицама: Главна чаршија, Палилула, за

Гучу, Краљево, Гробљанска и друге. Ови подаци су из сећања Милорада Протића (1871-1954), грађевинског инжењера у Грађевинском одсеку Округног начелства у Чачку². Оригинални план је сачуван и налази се у „Урбанпројекту” у Чачку.

За време Првог светског рата у Србији се није ништа радило на премеру и катастру земљишта. Због ратних услова сви подаци однети су у Софију (Бугарска), одакле су касније делимично враћени, али су неки изгубљени. Требало је све радити изнова.

Питање потребе за геопрмером и успостављањем катастра земљишта ра-зматрано је на Крфу (Грчка), где се налазила избегла српска Влада. Израда нацрта закона по коме ће се вршити будући геопрмер у Србији поверена је професору Београдског универзитета, Драгомиру Андоновићу (1879-1951). Нацрт закона Влади је поднео министар финансија Стојан Протић (1857-1923). Да би припремио што бољи предлог, проф. Драгомир Андоновић је са Крфа упућен у Париз (Француска), где је проучавао сва питања која се односе на будући прмер и катастар земљишта. У Паризу је потом основан Биро за катастар Србије који је радио око две године, а затим је затворен.

Уредбом Владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а на предлог министра финансија 1919. године, образована је Генерална дирекција катастра са задатком да, поред осталог, припреми предлоге законских прописа и техничких правилника за израду катастра за територију државе. У периоду од 1919. до 1932. на пословима прмера у Србији урађено је много. На стручним пословима ангажовани су Војногеографски институт и Генерална дирекција катастра и државних добара. Радови на тригонометријској мрежи нижих радова за потребе прмера почели су 1921, али су праћени недостатком кадрова геодетске струке. Још није била изабрана пројекција земљишта, нити дефинисан координатни систем.

Пре него што је 1924. године у Србији основана државна стручна школа за спремање геомтарских кадрова, постојала је само једна приватна школа Милана Андоновића (1849-1926), инжењера и професора геодезије на Великој школи у Београду. Написао је већи број радова и уџбеника. Из ове школе изашао је мали број геодетских стручњака.

Генерална дирекција катастра основала је 1924. године Геомтарски одсек Средње техничке школе у Београду. То је био пети одсек ове школе која је већ имала четири одсека: грађевински, архитектонски, машински и електротехнички. На геомтарски одсек уписивали су се ученици са претходно завршених шест разреда гимназије. Школовање је трајало две године. Сви ученици били су стипендисти Генералне дирекције катастра. Касније је школовање трајало четири године, а наставни план прилагођаван. Свршени ученици стицали су звање геометра, а у служби су полагали стручни испит. Од оснивања школа је била у више објеката, а од 1957. године у својој новој згради у Београду, улица Милана Ракића бр. 42. Виша геодетска школа основана је 1960. године, а користи просторије средње школе. У њој се школују инжењери геодезије, а дипломирани инжењери на Грађевинском факултету Универзитета у Београду.

2 | Изворник бр. 3, Чачак, 1986, стр. 34.

Геодетска техничка школа у Београду (најновији назив) 1974. прославила је 50 година успешног рада и за ту прилику издата је посебна књига, илустрована фотографијама ђака, професора и списковима свршених геометара.

Геодетски стручњаци организовани су у Савез геодета Србије. До сада су одржали двадесет сабора на којима су расправљали о стручним питањима из геодезије и других области.

У времену од 1921. до 1925. године извршен је премер у неколико срезова северне Србије: Мачванском (Богатић), Тамнавском (Уб), Посавском (Обреновац), Рамском (Велико Градиште) и, нешто мање, у Подунавском (Смедерево). Снимања су обављена различитим методама: графички, ортогонално и поларно (тахиметријски) – зависно који су геодетски стручњаци у ком месту обављали премер. Тако, на пример, стручњаци – емигранти из Русије (геодетски и топографски официри) снимања су вршили графички. После Октобарске револуције у Русији 1917. изван број грађана избегао је из земље.³ Њих је српска држава прихватила, дозволила настањење и запослење. Тако су били ангажовани геодетски стручњаци и инжењери, што се види из података у службама за катастар непокретности. Потписивали су планове и друга акта.

Стручњаци из Словеније, Хрватске и Босне, који су премештани на рад у Србију, снимали су ортогонално, а геометри који су завршили Средњу техничку школу у Београду – геометарски одсек, снимања су обављали поларном методом (тахиметријски). Већи број метода снимања није био прихватљив.

Било је више разлога да се изврше потребне анализе и проучавања различитих пројекција и висинских представа терена. Стручњаци Војно-географског института и Генералне дирекције катастра 1924. године најзад су усвојили Гаус-Кригерову пројекцију меридијанских зона са три координатна система, која је и данас у употреби. У то време ова пројекција примењивана је само у Немачкој, за потребе државног премера земљишта.

Уредбом о организацији финансијске струке од 9. октобра 1928. године, укинута је Генерална дирекција државних добара, а њена надлежност пренета је на Генералну дирекцију катастра која је тада постала Генерална дирекција катастра и државних добара. Она је одмах приступила припреми Закона о катастру земљишта по коме ће се урадити премер Србије, Црне Горе и Македоније. Планови ће садржавати хоризонталну и вертикалну представу терена.

У области премера, 10. јануара 1929. године донет је коначно целовит Закон о катастру земљишта. На основу овог закона у периоду од 1929. до 1930. донети су подзаконски акти – технички правилници за разраду и примену овог закона. Правилник: I део – триангулација, II део – полигонска мрежа, III део – снимање детаља, IV део – нивелман и V део – израда катастарских планова и рачунање површина.

3 | Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца 1919-1924*, књ. I, Београд, 1996.
Почетком 1920. избегло је у Србију 20.568 лица разних занимања, а од тога 75% имали су високо и средње образовање (лекари, правници, професори, инжењери, геометри, техничари и други).

У децембру 1929. године Скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца донела је Закон о организацији државне управе, па је уместо дотадашње Генералне дирекције катастра формирано као пето одељење Министарства финансија – *Одељење катастра и државних добара*. Ово одељење имало је организационе јединице: технички и катастарски одсек, одсек државних добара, одељење књиговодства, одељење персонално и одсек за детаљни премер. Сваки одсек, одељење и одељак имали су дефинисане послове и задатке.

Доношењем овог Закона о катастру земљишта и пратећих техничких правилника за његову примену почео је систематски и организовани државни премер земљишта у Србији, на чему су били ангажовани сви расположиви геодетски стручњаци. Радило се у неповољним условима и од изласка до заласка сунца. Премер је вршен нумеричким методама високе тачности, у метарском систему. Геодетски планови рађени су у основној размери 1:2500, а за градове и друга насељена места 1:500 и 1:1000. Ови планови и данас су у употреби. Рађени су на специјалном хамеру немачке производње, димензија 90x60 cm, подељеном на дециметре. Сваки геодетски план подељен је на четири самосталне скице, тако да су једноставне за геомetre приликом ношења на терен (село), када поступају према својој надлежности или у суду при физичким деобама земље и шума или утврђивању међе. Најплодније раздобље у области премера државе је период од 1931. до 1941. године. Премерено је и 60 градова. У 59 катастарских срезова извршен је потпун премер, а делимични у 10 срезова. Овај премер вршен је нумеричком методом, уз употребу за то време савремених оптичко-техничких инструмената, затим, са свим техничким контролама и поступцима, па је касније оцењен као један од бољих масовних премера у Европи. Ипак, и овакав премер има своје недостатке, јер планови не садрже висинску представу терена. Техничка контрола састојала се у следећем: у катастарском срезу била је одређена група од 20 стручњака, која је радила под надзором једног шефа средње катастарске секције и више инспектора. После теренске контроле у канцеларијама су радили планове, израчунавали површине парцела и потписивали документацију.

Данас се може поставити питање: са каквим инструментима су геодетски стручњаци (геодетски инжењери, геодете, геометри, картографи, фигуранти и др.) обавили овај велики премер у Србији. Све потребне инструменте и прибор држава Краљевина Југославија увозила је од познатих фирми из Немачке, јер су били најквалитетнији: кончане и челичне пантљике од 25 и 50 m, геодетске летве (нумерисане), теодолите, нивелманске инструменте, размернике, угломере, паус-папир, хамер за израду геодетских планова 90 x 60 cm, специјалне тушеве, мастила, метална пера за писање и цртање планова, графитне оловке, гумице за брисање и други прибор. Челичне пантљике од 5, 10, 20, 40 и 50 m биле су подељене на центиметре и дециметре, а биле су поузданије у мерењима у односу на кончане. За снимање земљишта у поступку геопремера (углова и дужина) геодетски стручњаци највише су употребљавали новији инструмент – теодолит немачке фирме Otto Fennel Sohne-Cassel, а ређе теодолит од Denerta, такође

немачке производње. Оба ова теодолита имала су добру оптику (објективе) која је омогућавала квалитетан рад у премери. Касније су се појавили и мађарски МОМ. Ови теодолити стално су технички и технолошки усавршавани.

У пракси геопремера било је и руских инструмената – теодолита, који су имали ознаку „ГТ” са градусном поделом круга на 400 гради. Немачки и мађарски теодолити имали су поделу круга на 360 степени. Због тога су геометри на терену, на плановима земљишта, претходно морали да утврде који је инструмент употребљаван, па да по потреби изврше прерачунавања ради постизања веће тачности.

После завршеног геопремера у Србији у периоду од 1931. до 1941, теодолит Fennel још дуго је остао у употреби. Касније су га заменили савршенији теодолити, а ове ласерска техника (Distomat швајцарске производње). У новије време користе се електронски рачунари америчке производње за географско-информационе системе, тако да се помоћу посебног програма и рачунара за кратко време може стећи електронски увид у све непокретности на земљи и целокупну инфраструктуру.

До 1941. у Србији је премерено 4.120.909 ha у 2.887 катастарских општина. Остала је непремерена површина од око 2.500.000 ha у 2.608 катастарских општина. Од 1941. до 1945. премер није вршен. Многи оригинални подаци премера у току рата уништени су, као, на пример, у таковском, драгачевском, тимочком и другим срезovima. После 1945. у Србији је настављен премер и обнова премера где је било оштећења.

Сва земљишта која се пољопривредно искоришћавају или се могу искоришћавати, деле се по врсти обраде на: њиве (оранице), вртове и воћњаке, винограде, ливаде, пашњаке и планине, шуме и трстике, мочваре, рибаке и језера. Свака од ових врста дели се, односно разврстава по каквоћи (бонитету) земљишта у највише осам класа по катастарским срезovima, односно катастарским општинама. У начелу, ове општине поклапају се са подручјима села. За опорезивање земљорадника утврђене су лествице прихода изражене у динарима, добијене методом упоређивања са сличним процењеним земљиштем. За катастарски приход изражен у лествицама по потреби се спроводи поступак валоризације. О томе одлуку доноси Влада Републике Србије.

Приликом премера геодетски стручњаци су сваку парцелу нумерисали, израчунали површину, одредили класу и катастарски приход и нацртали прописане планове за већи број парцела на специјалном папиру и урадили азбучнике, поседовне листове власника и осталу документацију прописану за образовање катастра земљишта. За општине су образоване организационе јединице управе катастра којима су руководили шефови са геодетским образовањем.

Влада НР Србије 3. маја 1947. године донела је Уредбу о оснивању и надлежности Геодетске управе Народне Републике Србије. Први начелник био је Спасо Јауковић, од 1947. до 1969. године. Завршио је Средњу геодетску школу у Београду 1929. За свој рад одликован је Орденом рада са црвеном заставом, Орденом братства и јединства са сребрним венцем и Орденом рада са сребрним венцем.

Пензионисан је 1970. године. На ову дужност дошао је из Чачка где је био шеф Катастарске управе – Чачак. До данас је у Србији било доста статусних промена у области геодезије и катастра. Последња промена је оснивање Републичког геодетског завода – Београд, улица Цара Душана бр. 1. *Организационе јединице Завода у општинама су службе за катастар непокретности.*

У нормативном делу од 1992. године извршене су значајне промене. Донет је Закон о државном премеру и катастру и уписима права на непокретностима. Катастар непокретности је јавна књига која представља основну евиденцију о непокретностима (земљиште, зграде, станове, пословне просторије и делове зграда, надземни и подземни водови). Престале су да важе земљишне књиге и књиге тапија. Геодетски информациони систем обезбеђује се на аутоматизован начин, употребом електронских рачунара за прикупљање, обраду и коришћење података о непокретностима, уписима права на непокретностима и правима на њима, података о водовима, уређењу земљишта, документационим фондовима (геодетске мреже, планови, карте и др.) и других података из области геодетске делатности које су од интереса за Републику Србију.

Динамичан развој града и општине Чачак у периоду од 1960. до 1980. захтевао је да се уради катастар водова и подземних објеката, а на основу Закона о катастру водова и подземних објеката из 1974. године.⁴

У припреми реализације ових сложених послова Скупштина општине Чачак донела је три одлуке:

- Одлуку о приступању фотограметријском снимању подручја Генералног урбанистичког плана (ГУП) који је донет 28. јуна 1978. и изради пројекта катастра водова и подземних објеката (19. и 22. фебруар 1982);
- Одлуку о обнови премера и катастра земљишта на подручју ГУП-а града Чачка
- Одлуку о програму и року за израду катастра водова и подземних објеката на територији општине Чачак са оријентационом ценом вредности радова (15. април 1986).

Пре доношења ових одлука Општинска геодетска управа Чачак (директор Мирослав Недељковић, дипл. инж. геодезије) била је знатно ангажована у припремама, затим Извршни савет Скупштине општине Чачак, као и предузећа: Електродистрибуција Чачак, ПТТ саобраћаја „Чачак” – Чачак, из Београда: Републичка геодетска управа, Завод за фотограметрију, „Геокарта” и „Геопремер”, затим, Секретаријат за урбанизам, стамбене и комуналне делатности општине Чачак и Самоуправна интересна заједница за грађевинско земљиште општине Чачак. Са наведеним предузећима општина Чачак закључила је међусобне уговоре о извођењу радова и њиховом финансирању.

Најпре је извршена *обнова геодетске мреже* која је постављена при првобитном премеру града од 1931. до 1934, а у међувремену је, због изградње града, знатно уништена. Ова мрежа тачака са нумеричким подацима састоји се од тригонометријске, полигоне и нивелманске мреже. Са обновљене мреже

4 | Драгољуб Вујовић, *Припрема и израда катастра водова и подземних објеката у општини Чачак, 1993* (необјављен рукопис).

извршено је снимање ваздушних и подземних вода. Стручни надзор над овим пословима обављали су геодетски инжењери Републичке геодетске управе – Београд. Фотограметријско снимање града и околине извршила је „Геокарта” 2. априла 1982, а главни извођач свих радова са подизвођачима био је Завод за фотограметрију, Београд, улица Адмирала Гепрата бр. 14.

Катастарурађених вода и подземних објеката од Завода за фотограметрију примила је 23. фебруара 1990. године Општинска геодетска управа Чачак, као и предузећа која су учествовала у његовом финансирању. О примопредаји је састављен записник.

**Списак геодетских стручњака који су извршили
геодетски премер земљишта у општинама:
Чачак, Горњи Милановац, Гуча и Ивањица⁵**

У време премера од 1932. до 1935. године Чачак је имао два катастарска среза: љубићки и трнавски, Горњи Милановац таковски, Гуча драгачевски и Ивањица моравички.

Даје се преглед по срезовима.

Катастарски срез љубићки у површини од 42.652 ha, премер је извршен 1934. и 1935. године под руководством шефа секције Павла Пархоменка, геометра и под надзором инспекционог органа, инжењера Илије Живковића и геометра Будимира Живанчевића.

Премер су извршили следећи стручњаци: Јосип Жубец, Виктор Жуковски, Борисав Путник, Вељко Будић, Димитрије Крушчов, Раденко Гав, Павле Кољченко, Петар Санков, Драгутин Вукомановић, Гаврило Раденко, Евгеније Драпкин, Константин Раденков, Никола Папратин, Мирко Блажевић, Михаило Наумов, Феодор Макевин, Виктор Шдрецикон, Александар Дрејер, Филип Петковски, Игор Гагонски, Ешреф Вражалић, Ђуро Шафранац, Иван Тополски, Владислав Чаватајев, Исак Буговски, Иван Таткин, Стеван Кожић, Михаило Карацејев, Лав Петров, Кузма Анђапски, Исак Бугримов, Вељко Машчевић, Никола Аршенов, Андрија Чуданов, Ефраин Леви, Антоније Ковромски, Михаило Гордењко, Никола Болосевал, Милорад Телебић, Тодор Малевин, Павле Кољченко и Игор Раждајски.

Катастарски срез трнавски у површини од 24.400 ha, премер је извршен 1933. године под руководством шефа секције Глигорија Савића, а за град Чачак инжењера Фрања Рудла и под надзором инспекционог органа, инжењера Александра Костића и геометра Будимира Живанчевића.

Премер су извршили следећи геометри: Методије Зуковић, Михаило Караулов, Манојло Тодоровић, Спасо Јауковић, Џемал Османагић, инжењер Стеван Лалић, Борис Филодор, Вељко Будић, Зоран Нерат, Ратиборка Поповић, Христина Видојевић, Мехмед Капетановић, Славко Тескаревић, Драго Мију-шковић, Антон Рус, Арсеније Жугић, Бошко Јеремић, Есад Церић, Недим Шахимпашић, Рајко

5 | Спасо Јауковић (геометар, дугогодишњи директор Републичке геодетске управе), *Развој геодетске делатности у Србији* (необјављен рукопис), Београд, 1979.

Иванчевић, Сејдо Ђулић, Боривоје Бујић, Бајо Радовић, Мило Лабовић, Милош Ђорђевић, Џемал Имамовић, Радомир Ђукић, Јосип Пашер, Раде Бошковић, Живорад Марковић, Симо Цревар, Милорад Голубовић, Решад Лимић, Евгеније Драпкић, Боро Путник, Јанез Жабец, Боривоје Првуловић, Владета Васић, Војислав Поповић, Иван Тустонић, Шукрија Кукавица, Јосиф Тошер, Лазар Стошић, Дејан Јефтић, Есад Мехмедбисић, Миљко Матовић, Јосиф Бошњак, Богољуб Новаковић, инжењер Борис Андеросијев, Срећко Јоксић, Миленко Станић, Карло Кречић, Милан Пајковић и Никола Пацев.

После извршеног геопремера, први шеф Катастарске управе за срез љубићко-трнавски, са седиштем у Чачку до 1946. године, био је геодета Спасо П. Јауковић. Њега је по одласку у Београд заменио геодета Љубиша Вујовић, затим Радомир М. Јеремић из Чачка, дипломирани инжењер геодезије, Милован Ђорђевић, дипломирани инжењер геодезије, Стојан Павићевић, правник, Живомир Павић, правник, Мирослав Недељковић, дипломирани инжењер геодезије, Вучић Шеловић, инжењер геодезије, Драган Лазовић, инжењер геодезије и данас Миодраг Љ. Радивојевић, дипломирани инжењер геодезије.

Катастарски срез таковски – Горњи Милановац у површини од 57.750 ha, премер је извршен 1932. и 1933. године, под руководством шефа секције Винка Штајнера и Бранка Ждерића, геометара и инспекционог органа Карла Тигла.

Премер су извршили следећи геометри: Никола Артиновић, Сафет Арнаутовић, Драгољуб Аранђеловић, Исаил Бугаринов, Вељко Будић, Никола Бајаревски, Иван Велидиктов, Валентин Варшченков, Милисав Вуковић, Фран Вранчић, Реља Грдинић, Иван Губеров, Михаило Гараценко, Асим Дилберовић, Александар Дрејер, Вјекослав Давгин, Јосип Зубац, Никола Захаров, Џемал Имамовић, Божидар Јефтић, Јарух Херман, Јерохан Конфорти, Михаило Книско, Владимир Хаљубахин, Ђорђе Кривошејев, Миленко Кавецић, Михаило Карауловић, Никодин Лабин, Сергије Лесејевић, Владимир Михалет, Обрад Миленковић, Риста Миљковић, Феодор Малевченин, Есад Мехмедбашић, Никола Марковић, Велимир Милојевић, Драган Микулчић, Милутин Максимовић, Мирко Николић, Радован Николић, Александар Омењановић, Боривоје Првуловић, Рајко Пушица, Божидар Поповић, Владимир Петров, Антон Перчин, Иван Петренко, Миленко Папић, Василије Пропасов, Славко Петровић, Филип Петљаков, Андрија Поднар, Гаврило Раденко, Антон Рус, Милан Стајић, Људевит Салихић, Лазар Стошић, Антон Жупанчић, Витомир Терзић, Иван Тустанић, Јаков Партилкин, Добросав Трифуновић, Иван Папилин, Славко Темељковић, Осман Тркуљ, Иван Фердербер, Хашим Хаџимилић, Димитрије Џидровић и Илија Кундрић.

Катастар у Горњем Милановцу у време фашистичке окупације (1941-1945) више од половине је уништен, па је после 1946. уз помоћ Републичког геодетског завода извршена обнова премера који је завршен 1948. године.

Први шеф катастарске управе за срез таковски и качерски био је Саво Јанковић, затим Славко Исаиловић, Ананије Миличић, Никола Трмчић, Милинко Пешаљ, сви геометри, Добривоје Вујовић, геодетски инжењер, Драган Ђорђевић, дипл. инжењер геодезије и данас Милета Вуловић, дипл. инжењер геодезије.

Катастарски срез драгачевски – Гуча (нема података о површини ућа), премер извршен од 1933. до 1935. године под руководством шефова среске катастарске секције Мехмедалије Пашића и Александра Ковачевића и инспекционог органа Луке Радића и Мехмеда Бисића, геометара.

Премер су извршили следећи геометри: Мијо Тасовац, Рихард Франковић, Иван Зец, Фрањо Гашпаревић, Глигорије Марков, Живојин Петровић, Алберт Пинтер, Рифат Смајић, Фадил Муфтић, Миодраг Костић, Драгутин Никчевић, Манојле Тодоровић, Драгомир Савић, Лазар Стошић, Милан Слипшевић, Миленко Станић, Алберт Прохинар, Јусуф Ризванбеговић, Коста Лесников, Радосав Марковић, Методије Вуковић, Јосип Бошњак, Петар Рукавина, Алихајдар Филиповић, Боривоје Првуловић, Михаило Боканов, Михаило Соколов, Мартин Крижанац, Владимир Дојнов, инж., Борис Сонин, Симо Симић, Јово Фемић, Михаило Коњасков, Реља Гроздановић, Мирко Кљајић, Всеволод Кузњецов, Јосип Пашер, Мато Фочић-Перић, Алберт Пинтер, Развигор Хаџимановић и Шоле Радовић.

На катастарским плановима су картирали и исцртавали следећи геодетски стручњаци: Симо Драговић, Срећко Јокић, Борислав Поповић, Раде Бошковић, Блашко Љубичић, Радослав Марковић, Блашко Лучић, Војислав Павловић, Реља Шиљак, Мило Лабовић, Мило Ђуришић, Стеван Рокас, Миодраг Таушановић, Ђуро Марђокић, Валериан Трофимов, Владимир Поповић, Љубисав Илић, Божидар Милошевић, Гаврило Добашиновић, Миленко Костић, Филип Велимировић, Љубомир Илић, Драгутин Поповић, Џемал Куленовић, инжењер Борко Атанасијевић, Новак Ђоковић–Поповић, Реља Гроздановић, Милорад Голубовић, Јован Фемић, Аврам Плинта, Никита Коргин, Глигорије Марков, Василије Зимин, Димитрије Димитријевић, Светомир Симић, Жарко Додер, Љубомир Вељковић, Драгутин Поповић, Сулејман Куленовић, Миљко Перковић, Веђеслав Крутиков, Рифат Смајић, Јелисавета Милетић, инжењер Станислав Јеленац, Хајдар Филиповић, Живко Митић, Александар Салимов, Наталија Гавриловић, Фадил Муфтић, Игор Армашевски и Андзелон Људевит.

Шефови секција били су: Миодраг Костић, Живојин Миладиновић, Гргур Петровић, Живојин Петровић, Борис Филодор, Назиф Ремић, Петар Рукавина, Мил. М. Ђорђевић и Мирко Николић. Није утврђено време од када до када су били шефови.

И поред тога што је око 60-тих година XX века седиште општине из Гуче премештено у Лучане, Служба за катастар непокретности и даље је остала у Гучи. После 1945. директори геодетске управе – службе у Гучи су: Александар Пајовић, Драган Тутуновић и данас Радосав Кузмановић, инж. геодезије.

Катастарски срез моравички – Ивањица у површини од 92.269 ha, премер извршен од 1933. до 1935. године. Премером су руководили геометри: Иван Фалатов и Мехмедалија Шакић, а надзор су водили инспекциони органи Карл Тигел, геометар и Милоје Митић, инжењер.

Премер су извршили следећи стручњаци: Радомир Пауновић, Обрад Пулеш, Бошко Јеремић, Иван Галатов, Александар Покобановић, Димитрије Милић, Прокопенко Маков, Ђуро Чеклов, Владимир Шуљепов, Велимир Ђурић,

Фрањо Марић, Драгутин Растегорац, Душан Спремић, Анатолије Љубицки, Драгиша Анковић, Вукашин Бојановић, Миливоје Перић, Крсто Митровић, Виктор Благодаров, Антоније Шабо, Драгиша Луковић, Милорад Јовичић, Јаков Ешкенази, Иван Крлежа, Милован Парапот, Душан Пантелић, Љубомир Буј, Хамдија Алимановић, Василије Вучинић, Димитрије Анатов, Никола Малинин, Томо Акерон, Јован Полимац, Спасоје Вукићевић, Никола Руди, Душан Мерцина, Милован Даковић, Валеријан Трофинов, Милан Ивановић, Ристо Миљковић, Стјепан Хаџивасилијевић, Јурије Чеканов, Борис Филодор, Иван Теран, Бранко Јованић, Владимир Бојник, Никола Соколов, Александар Јерофанов, Александар Рагускин, Иван Гељген, Виктор Драганов, Миодраг Таушановић, Стеван Саков, Јусуф Ризванбеговић, Стеван Ковачевић, Александар Ковачевић, Јахел Папо, Станиша Николић, Војислав Бјелић, Јордан Николић, Владимир Хјус, Антон Рус, Душан Ковачевић, Адем Макаревић, Прокофије Вукојичић, Фрањо Трчак, Вера Танчица, Ибрахим Танчица, Благоје Илић, Сахид Мацић, Војислав Дракулић, Иван Реран, Коста Убринко, Јелена Милетић, Никола Ђурашевић, Виктор Зденовски, Бранислав Петровић, Звонимир Петровић, Ђорђе Фивошејев, Јефтин Меркулов, Мурат Беширевић, Радомир Јерикић, Борисав Петровић, Кубре Берковић, Клемен Грбац, Јово Фемић, Евгеније Ољашевски, Евгеније Вершчатин, Милутин Максимовић, Радослав Делић, Миладин Шурбат, Благота Рашовић, Есад Великовић, Љубомир Илић, Владимир Петров, Мајер Леви, Франц Редел, Јосиф Хашев, Александар Шчекан, Владимир Сибић, Слободан Аксентијевић, Миленко Вујовић, Илија Кундрић, Љубомир Новаковић, Михаило Петков, Ђорђе Томашевић, Феодор Ремига, Андрелон Људевит, Милош Ђорђевић, Мехмед Капетановић, Војислав Поповић, Славко Техоровски, Ђуро Мрђанин, Јосиф Бошњак, Мијо Тасовац, Макс Гатник, Већеслав Фрутиков, Мехмед Висић, Илија Вуковић, Фадил Муфтић, Миленко Дутко, Иван Надлер, Ђуро Ђирић, Божидар Савић, Фердинанд Кевић, Ђуро Рогач, Исмет Смајић, Иван Тустанић и Карло Крезиић.

Шефови, начелници и директори геодетске управе, односно Службе за катастар непокретности Ивањица били су:

Миленко Вујовић, геометар, Блашко Лучић, геометар, Јово Фемић, гео-метар, Милош Марковић, Недељко Мирковић, Бранислав Андрић, Предраг Оцокољић и данас Милан Павловић, дипл. инжењер геодезије.

Списак села по општинама Моравичког округа са седиштем у Чачку (2007)

Општина Чачак

Села са десне стране Западне Мораве:

1. Међувршје	4. Парменац	7. Јездина
2. Паковраће	5. Придворица	8. Лозница
3. Риђаге	6. Бељина	9. Атеница

10. Кулиновци	17. Заблаће	24. Мршинци
11. Трнава	18. Рајац	25. Петница
12. Бањица	19. Липница	26. Жаочани
13. Виљуша	20. Кукићи	27. Качулице
14. Жежевица	21. Брезовице	28. Горичани
15. Балуга (трнавска)	22. Премећа	
16. Вапа	23. Слатина	

Села са леве стране Западне Мораве:

1. Врнчани	11. Ракова	21. Мојсиње
2. Јанчићи	12. Љубић	22. Остра
3. Рошци	13. Соколићи	23. Доња Горевница
4. Миоковци	14. Коњевићи	24. Вујетинци
5. Пријевор	15. Прислоница	25. Бечањ
6. Видова	16. Прељина	26. Мрчајевци
7. Горња Горевница	17. Балуга (љубићка)	27. Катрга
8. Вранићи	18. Станчићи	28. Бечањ
9. Трбушани	19. Доња Тречча	29. Бресница
10. Милићевци	20. Горња Тречча	

Општина Чачак има 57 села.

Општина Горњи Милановац

1. Богданица	19. Лочевци	37. Накучани
2. Гојна Гора	20. Љеваја	38. Мајдан
3. Дружетићи	21. Доњи Бранетићи	39. Љутовница
4. Прањани	22. Врнчани	40. Калиманићи
5. Коштунићи	23. Ручићи	41. Синошевићи
6. Срезојевци	24. Бољковци	42. Таково
7. Леушићи	25. Крива Река	43. Брђани
8. Теочин	26. Угриновци	44. Семедраж
9. Брајићи	27. Драгољ	45. Брусница
10. Пролом	28. Трудељ	46. Луњевица
11. Горњи Бранетићи	29. Рељинци	47. Јабланица
12. Горњи Бањани	30. Давидовица	48. Грабовица
13. Лозањ	31. Заграђе	49. Неваде
14. Брезна	32. Брезовица	50. Велереч
15. Озрем	33. Церова	51. Горња Врбава
16. Бершићи	34. Рудник	52. Доња Врбава
17. Дренова	35. Мутањ	53. Бело Поље
18. Шареник	36. Шилопај	54. Сврачковци

55. Горња Црнућа	57. Липовац
56. Доња Црнућа	58. Враћевшница

Општина Лучани (раније Гуча)

1. Бели Камен	12. Доња Краварица	23. Лисице
2. Вича	13. Дљин	24. Лучани
3. Властељице	14. Дучаловићи	25. Марковица
4. Вучковица	15. Живица	26. Милатовићи
5. Горачићи	16. Зеоке	27. Негришори
6. Горњи Дубац	17. Каона	28. Пухово
7. Горња Краварица	18. Котража	29. Пшаник
8. Граб	19. Кривача	30. Рогача
9. Губеревци	20. Крстац	31. Рти
10. Гуча	21. Лис	32. Тијање
11. Доњи Дубац	22. Ђерађ	33. Турица

Општина Ивањица

1. Бедина Варош	15. Дубрава	29. Мочиоци
2. Братљево	16. Ерчеге	30. Опаљеник
3. Брезова	17. Јаворска Равна Гора	31. Осоница
4. Брусник	18. Ковиље	32. Пресека
5. Будожела	19. Комадине	33. Прилике
6. Васиљевићи	20. Коритник	34. Равна Гора
7. Вионица	21. Косовица	35. Радаљево
8. Врмбаје	22. Куманица	36. Ровине
9. Вучак	23. Кушићи	37. Рокци
10. Глеђица	24. Лиса	38. Свештица
11. Градац	25. Луке	39. Сивчина
12. Дајићи	26. Мана	40. Смиљевац
13. Деретин	27. Маскова	41. Чечина
14. Добри До	28. Медовине	42. Шареник
		43. Шуме

У периоду између два светска рата у Југославији, по овлашћењу министра финансија, радили су цивилни геометри и инжењери који су били овлашћени да изводе све врсте геодетско-геометријских радова и ситуационе планове. Подразумева се да су израђивали регулационе линије за изградњу објеката чији су инвеститори били држава и појединци као предузетници.

Као овлашћени инжењер у Чачку до 1941. године радио је Исидор В. Јањић, грађевински инжењер, рођен 1901. у Атеници (Чачак). Од 1960. до 1973. радио је као професор у Техничкој школи у Чачку. Преминуо је 1975. године.

Са развојем научне мисли у Србији публистичка геодетска делатност у XIX веку и касније постајала је све интензивнија. Остварила је значајну улогу у стручном и научном образовању геодетских стручњака, геометара, инжењера геодезије и топографије, професора, доктора геодезије, писаца стручних књига и уџбеника, студија и чланака, картографа и примењене геодезије. Може се констатовати да је геодезија у примени веома широка област.

Примера ради, треба истаћи да је Краљевско-српска државна штампарија у Београду 1897. године издала књигу *Нижа геодезија (предавања на Великој школи са особитим погледом на катастарски премер)* од професора М. Ј. Андоновића.

Surveying of Land in Morava Region (Cacak, Gornji Milanovac, Lucani and Ivanjica) and Founding of Land Cadastre

In the introduction there is a short historical review of geodesy activities in Serbia in the period between 1837-1947-1987 by giving the most important data.

The principality of Serbia, later kingdom, did not have a regulated cadastre of land and woods. In order to do a geodesy surveying of the land necessary preparations were started in the second half of XIX century. The first geodesy surveying in Serbia started in 1890 according to the taken Book of Regulations from Germany as Serbia did not have the law about surveying and necessary technical regulations. The village Draginac near Loznica was the first place where detailed cadastre surveying was carried out. The work was continued in 26 cadastre municipalities. All places are listed. Surveying was abandoned in 1894 due to great financial difficulties. During the First World War these data were destroyed.

From 1918 to 1929 many activities were carried out to prepare the surveying in the Kingdom of Serbia. Professionals in geodesy were educated and good results were achieved.

On 10th January, 1929 a Law about Land Cadastre was brought and in December of the same year the law about state administration was brought including Ministry of Finance whose Department was Cadastre Unit. After this, technical book of regulations was made for elaboration and application of this law (triangulation, polygon network, surveying of details and leveling), thus conditions for starting geo surveying were fulfilled. The state of Serbia imported from Germany all geodesy instruments and technological accessories for working out geodesy plans of the land. That was a very expensive and profitable business.

At the end of this work there is a list of names of geodesy experts (surveyors and engineers), who were in the period between 1932 and 1935 surveying and forming cadastre lots in all the four municipalities of today's Morava District. The aim of this paper is to present the survey work in Serbia and help us not to forget the experts who took part in it.

Dragoljub M.VUJOVIC

**Le géo-mesurage dans la circonscription de la Morava
(Cacak, Gornji Milanovac, Lucani et Ivanjica) et
la constitution du cadastre des terrains**

Dans l'introduction du thème est élaboré un court sommaire historique de l'activité géodésique en Serbie durant la période de 1837-1947-1987, avec évocation des données les plus importantes.

La principauté de Serbie, plus tard royaume, ne posséda pas de cadastre de terrains et de forêts effectué. Afin de faire le mesurage géodésique du terrain furent effectuées des préparations nécessaires qui commencèrent dans la deuxième moitié du XIXème siècle. Le premier mesurage géodésique cadastral en Serbie commença en 1890 d'après le statut repris de la Prusse (Allemagne), puisque la Serbie n'eut pas alors de loi sur le mesurage et les règlements techniques nécessaires. Le village de Draginac, près de Loznica, fut le premier dans lequel le mesurage cadastral détaillé fut effectué. Le travail fut poursuivi dans 26 communes cadastrales. Les lieux furent mentionnés. Le mesurage fut interrompu en 1894 à cause des grands coûts financiers. Ces données, pendant la Première Guerre mondiale, furent détruites.

De 1918 et jusqu'à l'année 1929, dans le royaume de Serbie, assez de travaux furent effectués sur la préparation du commencement du mesurage. On travailla sur la préparation et la scolarisation de cadres géodésiques, en quoi furent obtenus de bons résultats.

Le 10 janvier 1929 fut promulguée la Loi complète sur le cadastre des terrains et l'année même, en décembre, fut promulguée aussi la Loi sur l'organisation de l'administration publique et, auprès du Ministère des finances fut établie la Section du cadastre et des biens publics avec cinq unités d'organisation, parmi lesquelles et le secteur cadastral. Après cela furent apportés les règlements techniques pour l'élaboration et la pratique de cette loi (triangulation, réseau polygonal, prise de vue des détails et nivellement), si bien que furent acquises les conditions pour accéder au géo-mesurage. L'État de Serbie importa d'Allemagne les instruments géodésiques et tout le matériel technologique pour l'élaboration des plans géodésiques de terrains. Ce fut un travail extrêmement cher et économique.

À la fin du thème furent donnés par cantons cadastraux, nominalement, les experts géodésiques (géomètres et ingénieurs), qui durant la période de 1932 à l'année 1935 effectuèrent le géo-mesurage et formèrent les cadastres des terrains dans chacune de ces quatre communes de la circonscription de la Morava d'aujourd'hui. Une des visées de ce thème est de présenter approximativement comment se déroula ce grand travail dans le géo-mesurage de la Serbie, quels experts y participèrent et qu'ils se préservent ainsi de l'oubli.

Dragoljub M.VUJOVIC

Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

„ЗАПУШТЕН ВИНОГРАД ГОСПОДЊИ” : РЕЛИГИОЗНОСТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ ТОКОМ XX ВЕКА (ПРВИ ДЕО)

УДК: 2-63(497.11)“19”

АПСТРАКТ: *Текст приказује промене испољавања религиозности у приватном и јавном животу на подручју чачанског краја током XX века. Посебно је описан и анализиран напор цркве да повећа побожност своје пастве деловањем богомољачког покрета и епископа Николаја Велимировића у међуратном периоду.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *религиозност, православље, традиција, атеизам, епископ Николај Велимировић, чачански крај*

Под религиозношћу се подразумева индивидуални став о вери и Богу, са сазнајном, емотивном и акцијском потком; субјективни доживљај који у крајњем испољавању може бити и мистичан, те стога тешко подложен емпиријској провери. Религиозност спада у ред оних појава у човековом животу које захватају најдубље и најинтимније слојеве његове душе и ума, нарочито када је на делу „изворна”, „добра” побожност, а не формална повезаност за религију и цркву.¹

Изучавање историјског развоја религиозности на подручју чачанског краја открива многе промене у приватној и јавној сфери понашања становника, свакодневици, вредносне ставове према животу и смрти, традицији, модер-

1 Класична религија је утемељена у институционализованој религијској организацији (цркви); то је догматски тип религије са развијеним теолошким учењем и сложеним сплетом религијских ритуала у којима се учествује, и који се узимају најчешће као основа и услов спасења верника. Због тога класична религиозност подразумева бар два важна аспекта: прихватање учења религије и практиковање побожности у одређеним религијским организацијама, те развијање осећаја припадности вери и црквеној организацији. Тако је класична религиозност „синтеза религиозне свести и религиозног понашања и удруживања”. Није довољно само се декларисати религиозним, и при том више-мање усвојити елементе доктринарног учења, већ је потребно живети у складу с религијским науковањем, на прописан начин обављати обреде и редовно прелазити праг храма. Одбацује се „субјективна религиозност без црквености”, будући да већина верских структура захтева правоверност исказану и кроз свакодневно практично потврђивање верничког статуса (Mirko Blagojević, Dragoljub B. Đorđević, *Religioznost stanovništva Jugoslavije (Delimičan pregled iskustvenih istraživanja)*, Teme, XXIII, br. 1-2, Niš, januar - jun 1999, str. 81 – 94; Mirko Blagojević, *Sociološki prihvatljiva definicija religije*, Filozofija i društvo XXV, Beograd, 2004, str. 235-238).

низацији. Побожност је истовремено била саставни део вредносне оријентације људи која се преламала у сфери политике и употреби религиозних ставова и осећаја у обликовању друштвених односа, сукоба и разрачунавања нарочито током Другог светског рата, али и у дугим деценијама у другој половини XX века.

Религиозност у чачанском крају почетком XX века

Становници чачанског краја (данашњи Моравички округ) потомци су досељеника из Црне Горе, Херцеговине, Старог Влаха и Босне, истог религијског опредељења и менталитета. По конфесионалној структури чачански крај је изразито православна хришћанска средина. Број припадника других религија је занемарљив и никада није прелазило више од 3% целокупног становништва.²

Током целог XX века већина људи у чачанском крају живела је на селу, на традиционалан начин, обнављајући прастаре религиозне ритуале оденуте у хришћанско рухо. Село је баштинило јаке паганске обреде стоплене са православљем у један целовит систем веровања. Припадност Српској православној цркви јавно је испољавана и као саставни део националног идентитета. Народни обичаји у домаћинствима обиловали су сточарском традицијом, временом редуцираном од млађих генерација.³

Сеоски човек у чачанском крају био је дубоко прожет паганским осећајем живота, а његове унутрашње визије о вечности никако нису биле хришћанске. Сељак се са надгробних споменика, подигнутих крајем XIX и почетком XX века, ретко обраћа Богу. Он се само успутно помиње, па и оптужује због преране смрти. Епитафи су у највећем броју случајева намењени родбини у овоземаљском животу, коју мртви непрестано „дозивају” да их не заборави. Једини прави живот за становнике села био је овај, материјални, овоземаљски, сматран за нешто најлепше и најсрећније, пун радости и уживања. Покојници су били „преко сваке мере незадовољни својом судбином”, призивајући живе да са њима „разговарају”. Смрт је „пакосна”, „грозна”, „несита”, „бесна”; немам која немилосрдно коси људски живот одређен судбином. Хришћански рај био је нејасан и далек, он се само наслуђивао, и био је прилично „сумњив”.⁴ Чак је и давање хришћанских имена деци постепено било све ређе са протоком XIX

2 Никола Пантелић, *Традиција и савременост : друштвени живот у селима чачанског и горњомилановачког краја*, Београд, 1991, стр. 2-3; Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941 : социјална, економска и политичка структура*, ЗРNM XXIX, Чачак, 1999, стр. 135; Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, *Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године*, ЗРNM XXXV, Чачак, 2005, стр. 250.

3 Слободан Невољица, „Преглед цркве Епархије жичке” у културном животу Чачка од 1919-1938. године, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак, 1993, стр. 267-271; Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца*, *Гласник Етнографског музеја* 60, Београд, 1996, стр. 27-74.

4 Радојко Николић, *Камена књига предака : (о натписима са надгробних споменика западне Србије)*, Београд, 1979, стр. 26, 28-29, 253-263.

века, нарочито после 1831. године, када Срби замењују Грке у црквеној управи. Народна имена постепено су замењивала светачка.⁵

Хришћанска побожност народа није била на високом нивоу. Епископ жички Никанор уочио је 1886. године, у својој првој визитацији епархије, слабу религиозност народа и лош рад тадашњег парохијског свештенства: „Овом приликом не можемо, а и не смемо прећутати, а да не кажемо, да смо ‘виноград Господњи’ нашли, у свим односима у доста запарложеном стању [...] између свију мана и недостатака највише пада у очи: лакокрвност свију уопште на спрам вери и цркви, омаловажавање светиња црквених и свију и свега што је за хришћанина и Србина свето”. Према тврђењу епископа, главни узрок „запуштености винограда” налазио се у великом утицају политике на свакодневни живот народа, па и на рад свештеника. Пороци су постали јавни, што је готово ушло у „моду”: „Шта више неки су до такве безобзирности бестидности дошли, да им нико, па ни надлежни не сме ништа приметити противу њихових јавних порока и греха. Тако на пр[имер]: ако се коме примети, што у забрањене [дане] мрси и зашто у одређене дане не иде у цркву на молитву?; он или сархастично исмеје онога [...] називајући га: старудијом, фарисејом, језуитом [...] или га изгрди на најбестиднији начин; ако се коме примети да псује и омаловажава светиње, он одговара са још већом и крупнијом псовком и грдњом [...]”. Списак непоштовања црквених правила био је дугачак. Епископ је оштро осуђивао раширене појаве отимања девојака, ванбрачни живот парова, бракове у блиском крвном сродству, одвојен живот супружника са другим партнерима. Најраширенији грех била је псовка, која је захватила „дубок” корен. Епископ је апеловао на државну власт како би помогла цркви. Предлагао је да се у судове никако не примају као сведоци људи који се макар једном годишње нису исповедили и причестили. Исто правило важило би и за судије и остале извршиоце закона. Они су требали најмање два пута годишње да се исповеде и причесте. Епископ је наглашавао да у селима има кметова који се по 10 до 15 година нису исповедили и причестили. Критика је упућена и свештенству, код којег је владао велики „немар”. Последица таквог стања било је изостајање становништва са литургије, чак и у време великих празника. Број оних који приступају светим тајнама исповести и причешћа смањивао се из године у годину. Епископ, и поред негативних запажања, није губио наду у своју паству. Хвалио је срдачност људи који су га дочекали, њихову пажњу када је држао парастосе националним јунацима, посебно на историјским местима и споменицима важним за тада владајућу династију Обреновић (Љубић, Таково, Горња Црнућа, Добриња, Јавор).⁶

5 Радојко Николић, *Моравичка лична имена*, ЗРНМ, XXV, Чачак, 1995, стр. 107-125.

6 Свештеници нису обраћали пажњу на црквену имовину, чистоћу храмова: „Већином су цркве сиромашне и немају многе од њих ни најпотребније ствари, па чак и они, који се сматрају за припадљивости часне трпезе, а и оно што имају све је жалосно, старо и поцепано, прљаво и неочишћено”. Постојали су сукоби између свештеника, црквењака, пастве. Понашање свештеника изван цркве такође није било добро: „Сви свештеници и мирског и монашког реда убичајили су ићи у кафане и механе, као год и остали световњаци и тамо проводе по неколико часова и дању и ноћу у забавама разне врсте: у пијењу,

Слављење националних празника као црквених слава, најбоље се може пратити преко прославе Видовдана, који од 1889. године постаје национални празник.⁷ Видовдан је уједно био и школска слава, па се у једном дану спајала црквена, национална и просветна симболика. Тога дана свештеници су држали литургију, ученици би добијали оцене у школи, а државни чиновници и црквени великодостојници држали би пригодне беседе. После државне химне сви су одлазили кући. Једној таквој прослави у Чачку 1899. године присуствовао је и епископ жички Сава Дечанац: „*На расстанку са ученицима посаветовао их је о дужностима које сада имају, и које их, као грађане, очекују: према Богу, према Краљу и према васколиком Српству*”.⁸

Повезаност испољавања националног и верског осећаја није увек наилазила на позитивне реакције. Понекад су се међу свештеницима у Чачку јављали отпори према претераном уплитању државе у верске празнике, као у случају слављења Видовдана 1911. године. Угледни свештеник Вићентије Поповић доживљавао је овај датум као дан пропасти и туге, а не славља, критикујући у свом личном дневнику световне власти: „*Општина по вароши побија неке мотке са барјацима за сутрашњи дан. 'Оће да прославе црни Видовдан, пропаст своју!*” Литургију у чачанској цркви тог дана служио је епископ, а верници нису испољавали претерано одушевљење целим догађајем, доживљавајући га као део обавеза према држави: „*Било је света доста, али чиста званична посета; ђаци, професори, учитељи, официри, војска, чиновништво и мали број грађана*”. Црквени празници који су се подударали са прастарим веровањима, као што је прослава Илиндана, привлачили су доста света у чачанску цркву, нарочито са села. Црква је имала улогу и у савременим династичким и државним догађајима, што је такође наилазило на критику код појединих свештеника, посебно пракса благодарења у цркви поводом веридби разних принцева, потпуно непознатим међу обичним светом који је био прилично „учмао”.⁹ Слична ситуација била је и у црквеној организацији, што се најбоље може видети по лошем стању у

пушењу, игрању карата, домина и другим сладострастима. Па ни то још није све већ се у таквим местима налазе пре службе божије и то до такве заборавности долази, да их и сами хришћани опомињу на дужност и цркву”. У механама су се дешавале и свађе, псовке, грдње, а након тога и међусобне тужбе завађених свештеника, што је све утицало да народ са омаловажавањем говори о цркви. Поједини свештеници били су у таквој завади да по читаву деценију нису говорили, а њихове међусобне тужбе су стизале и до грађанских судова (Извештаји Никанора, епископа Жичког, о каноничној посети у делу своје епархије у лето 1886. године, приредио Радош Ж. Маџаревић, Изворник 18, Чачак, 2002, стр. 35-43).

7 Мирослав Тимотијевић, *О произвођењу једног националног празника : спомен дан палима у борби за отаџбину*, ГДИ/1-3, Београд, 2002, стр. 69-76.

8 *Годишњи извештај Сретена Пашића, школског надзорника за округ Руднички, за школску 1898/99*, приредио Радош Ж. Маџаревић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 30.

9 „*Митрополит је наредио, а сви остали архијереји прихватили да се у недељу (17. августа) одржи у црквама благоденије, поводом те велике радости за српски народ, што је се принцева Јелена [ћерка краља Петра Првог Карађорђевића, прим.*

овчарско-кабларским манастирима, који су због недостатка монаха и физичког урушавања грађевина били готово пред потпуним гашењем. Монашки живот одвијао се у само три манастира, све до тридесетих година XX века.¹⁰

Након завршетка Првог светског рата свештеници из Жичке епархије имали су критички осврт на стање религиозности почетком XX века, истичући проблем надвладавања националне компоненте над хришћанском: „*Да нарочито подвучем околност: да се вера нашега народа пре рата била стопила са националном идејом народног ослобођења. Дакле: домен народне вере простирао се у домену националне идеје и са остварењем националне идеје нашега народа моментално се пољуљала и вера, изражена у народној песми: ‘За крст часни и слободу златну’.*” После завршетка Првог светског рата свештеници су постављали питање да ли ће народ да „врати дуг” хришћанству и да народне идеале, након остварења на државном плану, стави у службу Јеванђеља и „закона вечности”.¹¹

Изражени национални карактер СПЦ нико није негирао међу свештеницима („*Специјално наша (српска) црква одувек је била више национална, а мање верског карактера*”), али није се назирао јасан пут по коме треба наставити рад у будућности.¹² Проблем занемаривања хришћанских наспрам националних идеала јасно је истицан, па су свештеници понекад износили и самокритику на свој рад у првим деценијама XX века, када су били „на туђем послу”, мислећи на национални и државотворни рад.¹³ Међутим, управо такав религиозан осећај

аутора] верила са неким руским великим кнезом Јованом Константиновићем. Ја не знам каква је то радост по српски народ, кад сам уверен да осам десетина српског народа не знаду ни да постоји на свету принцеза Јелена, а камоли велики кнез Јован, а још мање да ли та веридба има уопште каквог и коликог политичког значаја за српски народ. Куд би и камо боље било да се позвани што више заложу за просвећивање овог зачмалог српског народа, а да се ману полтронства” (Дневник проте Срета Михаиловића (1911. година), приредио Миладин Вукосављевић, Изворник 8, Чачак, 1991, стр. 138-139, 144-145).

10 Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004, стр. 61-71.

11 „Гениј наше расе, у блиској својој прошлости, на неколико година пред светски рат, био је потпуно апсорбован идејом: народног ослобођења. Та и таква идеја, идеја народног ослобођења, универзална по свом карактеру, водила је снажно мађијском моћи кроз најтежа искушења и перипетије живота, наш народ, и остала силна у свом замаху, до коначног остварења. Величина идеје народног ослобођења, интересантна је одлика наше расе која се састоји у чињеници: да је један народ, као један човек осећао у себи њену величину и тим осећањем манифестовао величину тог задатка. Тај осећај ношен у срцу сваког појединца био је снажна манифестација вере, чија служба националној идеји, била је последица пет вековног робовања народног, у коме се силом догађаја божанска вера потпуно преобразила у националну веру, са њом се спојила и живела до оног дана када се потпуно реализовала и постала стварна чињеница (Мил. К. Пашић, *Проблем вере*, у: „Преглед цркве Епархије жичке” (у даљем тексту само ПЦЕЖ), бр. 12, Чачак, децембар 1929, стр. 261-263).

12 Ал. Т. Брадић, *Улога наше цркве*, ПЦЕЖ, бр. 6, Чачак, јун 1920, стр. 186.

13 Витомир Видаковић, *Пред судбоносним данима*, ПЦЕЖ, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1930, стр. 35-41.

био је близак становницима села, где је живело преко 90% становника. Одроз тог схватања може се видети и на надгробним споменицима у чачанском крају. За једну од највиших вредности у епитафима сматра се припадност српском народу, а пре свих обележја покојник се помиње као „добар Србин”, па тек онда домаћин, супруг, отац, мајстор. У епитафима са сеоских споменика се увек „дозива” родбина, али и цела нација, посебно са обележја подигнутих војницима настрадалим у Балканским и Првом светском рату. Таква смрт је у натписима на надгробним споменицима представљана као велика част, посебно јунаштво и жртвовање, и једино се у овом случају није проклињала. Читави редови споменика војницима настрадалим далеко од родног краја постављани су поред путева (крајпуташа), као јавни приказ приватног жртвовања за отаџбину. Тако је смрт постајала свечанија од самог живота.¹⁴

Побожност српског народа у Краљевини Србији није била изражена у XIX веку и умногоме се темељила на националним вредностима. Пагански култови имали су дубоке корене, а црквена организација није имала снаге да их искорени. „Народ се противио догми и принуди, Бога је сматрао поштенним партнером у послу, а цркву друштвеном, земаљском и државном формом која може помоћи одржању оног, међу Србима иначе занемареног и недовољно развијеног осећаја заједништва и смисла за општу ствар”. Православна црква у Србији постала је верски израз нације и државе током XIX века, а многи свештеници и монаси били су активни и у војним акцијама за ослобођење свог народа. Са друге стране, постојала је велика криза у црквеној организацији крајем XIX века, недостајали су монаси, искушеници су имали слабо понашање, свештенство је било необразовано, недисциплиновано.¹⁵

Секуларизација је почетком XX века продрла у српско друштво, које и раније није било религиозно. Књижевник Драгиша Васић, родом из чачанског краја, писао је о религиозности као „женском” осећају, кога се мушкарци у Србији стиде. О религији се размишљало у познијим годинама и о празницима. Људи су више волели да размишљају о овоземљском, него о хришћанском вечном животу.¹⁶

Судар просветитељства и религиозних догми у чачанском крају збио се почетком XX века, приликом покушаја окружног лекара у Чачку да свештеници дезинфикују крст који се целива током освећивања водике у селима зараженим преносивим болестима. Лекари су настојали и да се разношење водике одложи док зараза не престане, а тражили су и да деца испод 10 година не посте. Црква се

14 Реч „крајпуташ” нова је кованица, коју је смислио песник Бранко В. Радичевић. Погледати публикацију: Branko V. Radičević, *Plava linija života : srpski seoski spomenici i krajputaši*, Beograd, 1961; Радојко Николић, *Камена књига предака : (о натписима са надгробних споменика западне Србије)*, стр. 12-15, 138.

15 Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, Београд, 2006, стр. 19-20, 22, 26, 28.

16 Наведено према: Коста Николић, *Драгиша Васић (1885-1945) : прилог биографији*, ЗРHM, XXVIII, Чачак, 1998, стр. 232; Радмила Радић, *Живот у временима : Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 117.

противила дезинфиковању крста као симбола спасења, истичући да лица изван цркве нису у стању да одређују ко треба да пости, па је све остало по старим обичајима. Међутим, после болести од шарлаха детета једног свештеника, црква је ипак наредила да тог свештеника у народу заступа друго лице.¹⁷

Опстанак православља у времену опште модернизације целе Европе није био унапред обезбеђен. То су уочавали и странци још током трајања Првог светског рата: „За сада сељаци су дубоко одани хришћанству, али поглавито као нечему старом и традиционалном, што су и њихови родитељи обожавали пре њих, што је саставни део околине дома, што је помогло да се одржи народ. Образовани сталез, као што ми изгледа, сматра Православље просто као израз народности, али не као обавезу која се намеће у јавном и приватном животу. И овде Србија није особена. Међу свима Србима постоји највеће незнање у погледу хришћанске вере. Обред причешћа и исповести, које нам је Господ дао да нам помогне у тегобама људског живота, једва да се практикују уопште. А зашто? Свештеницима, који би требало да су свуда у земљи вође и инспиратори народа, много недостаје образовања и следствено узвишених идеала”.¹⁸

Религиозност између два светска рата

У Краљевини СХС напуштен је систем државне цркве, али није прихваћен принцип одвојености цркве од државе. Видовдански устав је предвиђао да су конфесионалне заједнице јавне установе са посебним положајем и привилегијама. Устави Краљевине Југославије прописивали су да нико није био дужан да учествује у верским обредима, али су, са друге стране, прописи то налагали државним чиновницима приликом обележавања државних празника, малолетним и особама под туторством, као и војсци. Посебним законом била је прописана верска заклетва у судству, државној служби и војсци. У школама је верска настава проглашена за факултативну, али је у пракси била обавезна. Суђење и брачни спорови били су у надлежности верских заједница. Уставом из 1931. године верске заједнице биле су под патронатом државе.¹⁹

Религиозност није била „државна” обавеза, али се присуствовање верским обредима „подразумевало”. Пошто је СПЦ била и национална установа, ослобођење и уједињење је, поред стварања јединствене организације СПЦ и проглашења патријаршије, доживљавано као највећи национални државни успех, односно остварење вековног сна о уједињењу српског народа и српске цркве у јединствену независну државу. Црква се у првој деценији постојања Југославије није мешала у политику и била је заокупљена унутрашњом реорга-

17 Алекса М. Стојковић, Један поглед на санитарне прилике у Округу чачанском у год. 1905, 1906 и 1907, Београд, 1910, стр. 72-75.

18 R. G. D. Laffan, *Неколико мисли о будућности Срба*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, август 1919, стр. 29.

19 Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I-II, Београд, 2002, стр. I/21-22.

низацијом. Верски живот народа посматран кроз присуство на великим црвеним празницима био је добар, али суштинска религиозност није повећана, па је било и оних који су говорили о „отупелости” религиозног живота код Срба.²⁰

Ратна страдања и повећање побожности – стање
после 1918. године

Страдања становништва током Првог светског рата била су велика. Број погинулих никада није тачно утврђен, али и непотпуне статистике откривају сву драматику уништавања људских живота. Један пример из чачанског краја је довољно илустративан и за остала подручја. Према до сада прикупљеним подацима за подручје општине Горњи Милановац, у ратовима од 1912. до 1918. године од свих мобилисаних војника готово половина је страдала.²¹ Непрестано присуство смрти многе људе је окренуло ка упражњавању веће религиозности, коју раније нису практиковали. У тренуцима великог ратног страдања често су се обраћали Богу за помоћ, иако у цивилству нису били посебно побожни. Паљене су свеће и кандила, упућиване молитве, а многи су се током ратних недаћа крстили више пута него за све претходне године живота.²²

Овај психолошки прелом и преображај није остао неуочен од цркве. Међутим, каналисање нове побожности и остварење христјанизације народа није имало већег ефекта док на место епископа жичког није ступио Николај Велимировић 1919. године. У то време владичанско седиште било је у Чачку. Новог епископа маса света дочекала је 20. јуна 1919. године испред моста на Западној Морави, још на уласку у варош. Свечани говор добродошлице држао је председник општине: „После пуних шест година ми видимо у својој средини Архипастира свога и наша срца пуна су среће и задовољства, што је судбина одредила нашем граду такву ретку част, да баш ви заузмете владичанску столицу Светог Саве”. Гости су ушли у град кроз редове ђака и грађанства „обојег пола”, док су са цркве „брујала” звона. Са Николајем је у Чачак допутовао и научник Михаило Пупин: „[...] проф. из Америке једним симпатичним говором изнео је Чачанима шта мисле и како Американци [размишљају] о Богу, о Србији и српском народу. Сутра дан је била свечана архијерејска служба. Хор ученика-ца одговарао је, а црква је била пуна света који је жељно очекивао реч новог епископа. Говор новог епископа био је тако силан, какав се до сада није чуо под

20 Радмила Радић, *Живот у временима : Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 113-114, 117-118.

21 На територији данашње општине Горњи Милановац крајем 1910. године било је укупно око 22.500 мушкараца од преко 42.000 становника. Током ратова 1912-1918. године мобилисано је око 10.000, а погинуло преко 4.500 мушкараца свих старосних доба (Исидор Ђуковић, *Рудничани и Таковци у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године (друго допуњено и измењено издање)*, приредио Драган М. Гачић, Горњи Милановац, 2005, стр. 5, 434).

22 Милан Д. Смиљанић, *У тренутцима опасности*, ПЦЕЖ, бр. 4, Чачак, новембар 1919, стр. 111.

сводовима храма чачанског и његове речи оставиле су неизгладиви утисак на душе присутних”. Владика Николај одмах је посетио професоре и ученике Гимназије, основну школу, војног команданта места, општину: „Свуда је г. епископ говорио прикладне говоре и поучавао”. Недуго затим кроз Чачак су из манастира Острог за Студеницу пронете мошти „светог Краља” Стефана Првовенчаног. Нови епископ је редовно у својим визитацијама држао предавања ученицима, унапред припремљеним за његов долазак. Епархија жичка обухватала је највећи део Западне Србије. Број цркава није био велики; епархија је 1919. године имала 95 цркава и 12 манастира, са свега 109 свештеника и 21-им монахом.²³

Нови епископ упутио је већ 4. јула 1919. године свештеницима своје епархије једну веома значајну поруку, како у хришћанском духу страдања и васкрсења треба народу приказивати минуле ратове. Упутство у десет теза говори о верском тумачењу „српске историје нарочито с погледом на најновији преокрет у судбини народној”. Становништво је требало да се упућује на Јеванђеље, као „кључ” за разумевање свих времена и судбина појединаца и народа: „Бог се открио у свој пуноћи својој у Сину свом Исусу. Но он се открива у догађајима и знацима у животу сваког човека и сваког народа. Следствено Бог се појавио и у историји овог народа”. Ослобођење од османског ропства упоређивано је са ослобођењем Јевреја од Египћана и Вавилонца. Косовски пораз је приказиван као морална победа која је после 500 година донела ослобођење: „Народ српски је био све изгубио сем вере у Бога и та га је вера спасла”. Карађорђе, Милош Обреновић, прота Матеја, слепи гуслар Вишњић, приказивани су као представници те народне вере: „То је вера гранитна, чудотворна вера, која је спасла народ”. Истом вером требало је приказивати и ратове и страдања 1912-1918. године, а војни команданти попут војводе Мишића, у тумачењу Николаја Велимировића, имали су помоћ Бога и Божје правде у ратовима, што је спасило народ када су непријатељи српски у једном часу тријумфовали над државом Србијом, „као над једним гробљем”, у дане када су сви изгубили наду у обнављање независности: „Нека свештеници објашњавају народу, да је садашња слобода дошла само делимично заслугом народном, но да је она углавном Дар Божји. Да, та слобода мораће се и од сада заслуживати, да би се одржала и да би била за спасење, а не на штету душа”. Наглашавано је да се сада борба води „унутра међу нама”, јер је национални циљ испуњен храброшћу над спољним непријатељима.²⁴

Да би се овај хришћански и национални програм ширио међу верницима, неопходна је била јака организација парохијског свештенства, проповеди и стални рад међу верницима на послу ширења идеја своје цркве. На иницијативу епископа Николаја, 25. августа 1919. године свештенство Жичке епархије донело је на својој конференцији Резолуцију у којој су дате смернице рада у

23 Устоличење Д-ра Николаја, епископа жичког, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, август 1919, стр. 4-7, 9-10, 13.

24 Епископ Жички Николај, Упутство свештеницима и свештеномонасима жичке епархије (односно верског тумачења српске историје нарочито с погледом на најновији преокрет у судбини народној), ПЦЕЖ, бр. 4, Чачак, октобар 1919, стр. 98-101.

народу: „[...] Усвојен је предлог о начинима како да се појача морална свест код нашег народа и решено је: Да се поведе снажна борба противу пијанства, псовке, политичког деморала и ванбрачног живљења, а да се одржавају леви верски обичаји, а нарочито подићи значај српске славе. Организовати црквене хорове и по селима, завести дечија богослужења и што више раздавати св. писма на српском језику тумачећи га у свакој прилици. Подићи значај поста и молитве”. Свештеници су захвалили новом епископу на позиву на заједнички рад, јер конференција свештеника није одржавана у претходних 25 година.²⁵

Проповеди и посланице народу поводом тек утихнулог рата састављане су у духу инструкција владике Николаја. После великих страдања црква је вернике подсећала да треба да се обрате Богу са молитвом, јер је прошло време „огња и крви”: „Ако је икада наш народ кроз своју дугу и тешку историју страдања могао осетити задовољство од дела прошлости – то сада на помолу 1920. год. сигурно, поред пуног задовољства, мора изразити и најусрднију радост у души од капиталне тековине народног уједињења, која највише Божја Правда додели најпосле и српском народу за много проливену крв и дуго страдање његово”.²⁶

Иако су ратна пустошења прилично уздрмала већину народа, стање религиозности није се битније променило од времена епископа Никанора из 1886. године. У то се уверио и нови послератни владика у првој визитацији своје епархије. Епископ Николај оставио је не баш похвалан извештај о побожности своје пастве, и извршавању дужности појединих свештеника: „[...] Посведневна богослужења морају се вршити по свима манастирима и варошким црквама, без обзира, има ли кога у цркви [...] Гуча. Једно врло симпатично место [...] Свештеници уредни у својој формалној дужности, но душе им несливене уједно, што и народ осећа и критикује. Добро би било да се старици сете своје страшне одговорности пред Вечитим Судијом [...] Жежевица [...] Народ радо слуша реч Божју, но лако је и заборави. Као семе бачено на камен. Ово се тиче нарочито псовке и богохулства. На велику Госпођу чуле су се у близини светог храма страшне богохулне речи од неких пијаних ђилкоша”. Епископ је препоручивао да се народ саветује, да му се упућују претње „Божјом казном”, али и да се се људи упуте на угледање на остале хришћанске народе, код којих је „псовка непозната”. Посебно је истицано да треба размишљати где се подижу цркве. Препоручивано је да то буде даље од друма и да се: „[...] рабацкијске псовке не мешају са молитвом свештеника при светом путиру”, као што је био случај са црквом у Заблаћу где је „Храм Божији у најжалоснијем стању од свих храмова у епархији жичкој”.²⁷ Осим простог народа, као разносиоци псовке означени су и интелектуалци, војне старешине, чиновници.²⁸

25 | Са епархијске конференције, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, септембар 1919, стр. 45-46, 48, 50.

26 | Драг. Мијатовић, На помолу Нове године, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1920, стр. 7.

27 | Тамо амо по епархији-приликом Г. Епископове посете црквама, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, септембар 1919, стр. 41, 44-45; Тамо амо по епархији-приликом Г. Епископове посете црквама, ПЦЕЖ, бр. 3, Чачак, октобар 1919, стр. 78.

28 | Јеврем Бојовић, Псовање светиња, ПЦЕЖ, бр. 4, Чачак, новембар 1919, стр. 103.

Према оцени епископа Николаја, варошани су далеко слабије од сељака посећивали цркве, као у случају Горњег Милановца: „Слаб одзив грађана према цркви. Цркву пуне сељаци и деца, чија су срца ближа Богу, и чији је ум отворенији за чудо света и живота него што је код полу-и-полуобразованих. И болни и неболни од грађанства свраћају. И стари, - који су пробали све и разочарали се у свему”.²⁹

Владика Николај хвалио је побожност у селима, посебно у Миоковцима и Горевници, где су сељаци радо долазили у цркву код својих омиљених свештеника. Црква у Миоковцима је типичан храм мале сеоске заједнице, подигнут на измаку XIX столећа. По својој архитектури припада споредном току црквеног градитељства тога времена, а по данас сачуваном инвентару изказује се као изузетно скромна, како у смислу броја и врсте материјала, тако и њиховим уметничким вредностима.³⁰ Епископ је имао само речи хвале за гостољубивост сељака, посебно када се изнесе ручак за софру. Нико није превише говорио док је јео. Цео скуп испуњавао је свечани мир, за разлику од градова где се уз јело редовно ђаска, а са одмицањем ручка говор постаје све веселији: „Сељаку софра улива поштовање. То је за њега као жртвоприношење, једна врста религиозне свечаности. Зато он једе мало, ‘с разделом’, и пије само онда кад се здрави, иначе не, и ћути, ћути, и тек по неку рекне. И што дужа софра, све веће поштовање, све дубље ћутање, и једење и пијење ‘са страхом и вјерују’.” Забележена је и негативна слика понашања и менталитета локалног становништва, и случајеви крађа на црквеним имањима, као у случају манастира Вујан. Тамо су наполичари воћњака морали ноћу са пушкама да чувају јабуке, али без већег успеха: „Страшна појава! У Америци воћњаци и виногради и бостани стоје незаштићени. Нико не чува, а најмање с пушком [...] Од куда се излеже овакав лоповски сој у овој земљи велике историје тешко је објаснити. ‘Наш народ је добар’, кажу многи. Јесте добар, можда, но лопов је сигурно. Чудновато, како доброта и лоповлук станују заједно, као беланице и жуманце под истом љуском!”³¹

Морална и религијска запуштеност народа после дугих и крвавих ратова очигледно је била велика. Опљачкани и запуштени храмови својим спољашњим изгледом осликавали су расположење народа према вери и цркви.³² Пред

29 | Тамо амо по епархији-приликом Г. Епископове посете црквама, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, децембар 1919, стр. 141-144.

30 | Делфина Рајић, Црква Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, ЗРNM, XXVIII, Чачак, 1998, стр. 63; Као миоковачки парох од 1927. до 1931. године службовао је и Хранислав Ђорић, каснији патријарх Герман (Милош Обрадовић, Миоковачка вековања, Чачак, 2006, стр. 264-265).

31 | Тамо амо по епархији-приликом Г. Епископове посете црквама, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, децембар 1919, стр. 141-144; Можда се за овакво стање оправдање може наћи у понашању калуђера манастира Вујан током окупације 1915-1918. године. Бреснички парох Станојло Ковачевић, кога су Аустријанци интернирали у логор, записао је да су монаси из Вујна били пакосни и швапске улицице, пијанице и неуредне слуге Божјег олтарa (Радојко Николић, Историјски записи пароха, ЗРNM XII, Чачак, 1982, стр. 277).

32 | Ђ. А. Јовановић, Црквена администрација, ПЦЕЖ, бр. 6, Чачак, јун 1920, стр. 192-193.

свештеницима су били велики задаци. После завршетка Првог светског рата у чачанском крају поставило се питање шта је најважнији задатак свештеника. Раније је парох морао да буде национални радник, војсковођа, војник са пушком, економ, просветитељ, а тек на крају свештеник. Заслуге свештеника за ослобођење и уједињење биле су велике, а остварени циљ „није могао да сања ни највећи националиста”. Национални рад условио је запуштање основног задатка, ширења хришћанских вредности и врлина, које су се мало познавале. Појавило се тумачење да у новом времену сви задаци, осим основног – проповедања Јеванђеља, треба да буду другоразредни. „Прво свештеник, па онда све остало”.³³

До верника је требало долазити преко посета породици, радом са децом и женама, које су „осетљивије”, помагањем земљорадничких задруга, повезивањем са школским властима. Уочен је недостатак знања верника о крсним славама, па је препоручивано да се растурају књижице са подацима о светитељима, њихове ликовне представе и Јеванђеље. Истицан је значај проповеди, као незаменљивог начина ширења хришћанске мисли.³⁴ Велики подстицај у ширењу религиозности представљала су штампана издања, од часописа „Преглед цркве Епархије жичке”, преко календара „Свети Лазар” (штампан је у 10.000 примерака), до дописних карти са сценама из живота Исуса Христа. Издавачку делатност покренуо је Николај Велимировић, али је после његовог одласка у Охрид крајем 1920. године нестало првобитног полета у издавачкој делатности.³⁵

Проблеми организације цркве и прилаза верницима

Пошет у раду свештенства на подизању религиозности у чачанском крају прекинут је 1920. године одласком Николаја Велимировића у Охрид за тамошњег епископа.³⁶ За непуне две године владика Николај дао је велики допринос на унутрашњој организацији цркве, модернизацији и проширењу пропаганде. После његовог одласка многи свакодневни проблеми затрпавали су основу идеју о новој християнизацији народа кроз унутрашњи преображај свих верника, што је била и карактеристика односа у СПЦ на територији целе Југославије.

Прикупљање новца за обављање обреда био је један од највећих проблема српске цркве двадесетих година XX века. Да би се сузбила непобожност народа,

33 | Стев. Бојовић, *Ново доба, нови правац рада*, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, фебруар 1920, стр. 39.

34 | Рад. Кречковић, *Начини за појачавање религиозности и моралности*, ПЦЕЖ, бр. 4-5, Чачак, април-мај 1920, стр. 108-114.

35 | Марија Орбовић, *Чачанско штампарство и издаваштво : библиографија 1833-1941*, Чачак, 1998, стр. 34-39.

36 | Решењем ПБр. 245. од 29 новембра 1920. године Николај Велимировић постао је епископ охридски, а Јефрем Бојовић је из Шапца премештен у Чачак за епископа жичког (*Премештаји*, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, фебруар 1921, стр. 18).

најпре је сама црква са свештеницима морала да својим примером народу прикаже искрену окренутост хришћанству. Сви обреди су наплаћивани, што је у народу лоше примано, посебно у сиромашним круговима, а многи свештеници су ту праксу доживљавали као просјачење. Тражено је да се од државе одреди плата за свештенике, како би им се подигао углед у народу.³⁷

Свештеници су се редовно жалили да немају новчану награду као остали државни чиновници, а од њих се очекивало да буду верски и национални радници. Када су примали новац за обреде, узимали су онолико колико је народ давао. Уочено је да су чак и пандури имали веће плате од свештеника, додатке на породицу и скупоћу, а да при том нису имали толико обавеза и задужења, и нису морали много да „размишљају”.³⁸

Свештеници су често били и жртве окружења и прилика у којима су радили. То се посебно односило на млађе свештенике, али и старији су умели да падну под утицај околине. Народ је био непросвећен, са пуно мана. Често се у рад мешала и политика, па су многи свештеници умели да морално падну. Као лек од таквог стања препоручиване су свештеничке конференције, где би се уочене грешке исправљале.³⁹

Састанци свештеника одржавали су се сваке године, али материјални и правни проблеми живота испуњавали су највећи део расправа. Посебно је дуго решавано питање права свештеника на други брак. На критике јавности због таквих преокупација, свештеници су одговарали да и они, као и сви други људи имају материјалне и све остале проблеме у животу. Међутим, то је био разлог да их паства посматра као и друге обичне људе, односно пут да изгубе поштовање народа кога треба да уче идеалима хришћанске етике и живота. Свештеници су на првом месту решавали своје личне проблеме, вођени идејама које су се наметале у друштву, без претеране вере у своју мисију и позив.⁴⁰

Свештенство епархије жичке почетком 1923. године ипак је било задовољно својим радом, налазећи да се шири дух побожности. Није било пријава против свештеника и њиховог моралног понашања, али јесте због наплате обреда.⁴¹ Растурање пропагандног материјала хришћанског карактера није било најбоље организовано, а поједини свештеници су ту обавезу доживљавали као „кулук”. Поставило се питање даљег финансирања и излажења црквених штампаних издања и њиховог утицаја у народу. На крају је одлучено да се једна трећина издања бесплатно дели верницима.⁴²

37 Велимир Јов. Белопавловић, *О начинима сузбијања непобожности у народу*, ПЦЕЖ, бр. 9-12, Чачак, септембар-децембар 1920, стр. 263-269.

38 *Писма уредништву*, ПЦЕЖ, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1920, стр. 233-235.

39 Стев. Бојовић, *Свештенички скупови*, ПЦЕЖ, бр. 6-7, Ужице, јун-јул 1921, стр. 86.

40 Ј. Андрић, *Један проблем*, ПЦЕЖ, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1922, стр. 175.

41 Жив. Гл. Алексић, *Има живота*, ПЦЕЖ, бр. 1-2, Чачак, фебруар 1923, стр. 3.

42 Жив. Алексић, *Записник рада скупштине свештенства оба реда епархије жичке, држане 4-VII-1923 год. у Чачку*, ПЦЕЖ, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1923, стр. 93-97.

Непрестано сакупљање новчаних прилога поводом оправданих и мање оправданих разлога, полако је одбијало паству од цркве која је непрестано тражила новац.⁴³ Највиша тарифа из 1926. године за венчање износила је 200 динара, а за велико опело 60 динара. За спровод од цркве до гробља наплаћивано је 54 динара на сваког свештеника и ђакона. Освећење куће коштало је 50 динара по свештенику.⁴⁴ Прекадња колача није била регулисана законом до 1882. године. Обред је вршен у домовима верника, али и у црквама. Први обичај је старији, а негде колач није ни секао свештеник. Нови закон од 1926. године донео је заповест да се прекадња у кући плаћа десет, а у цркви пет динара.⁴⁵

Дешавало се да свештеници нису били умерени у висини награде коју им дају парохијани, па је долазило и до судских процеса. Епископ је указовао на ту чињеницу. Ипак, поједини свештеници су наводили да је народ више религиозан него ранијих деценија. Примећено је повећање доласка у цркву, причешћивања су била редовнија, а дошло је и до спонтаног стварања богомољачког покрета. Оптужбе појединих млађих свештеника на епархијским скупштина свога удружења да црква није довољно окренута хришћанству, већ националном раду, већина свештеника није прихватила као умесну критику 1929. године.⁴⁶

Ипак, превладала је оцена да свештеничке скупштине нису имале снагу да покрену промене у својој организацији, нити да повећају побожност становништва. На скупштине је долазило мало свештеника, једва четвртина. Млађи свештеници нису долазили на ове скупове, па се поставило питање сврхе конференција, као и вере свештеника у обављање својих дужности.⁴⁷

Питање верске пропаганде било је у повоју. Приватна религиозност становништва темељила се на народној традицији, без предмета који би ту побожност отелотворавали у оквиру сваког дома. Ретке су биле куће са иконом, кандилом, Јеванђељем. Црквени кругови су се жалили да су иконе велика реткост у кућама пастве, која је са модернизацијом у своје домове уносила ликовне представе лишене хришћанског садржаја: „Заиста мало је кућа где има икона крсног имена – славе Србинове – а камо ли других икона. Оде народ листом за антихристом и не поштује свете иконе него у своје домове поставља светске слике, па чак и гола женска тела или бар полугола”.⁴⁸

Иконе су се продавале на најразличитијим местима, па и на пијаци, што је била добра прилика да се заради. Почетком 1932. године у епархији жичкој

43 Жив. Гл. Алексић, *Једно оправдано мишљење*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1924, стр. 123.

44 *Тарифа*, ПЦЕЖ, бр. 3-4, Чачак, април 1927, стр. 94.

45 Ст. Р. Ковачевић, *Прекадња славских колача*, ПЦЕЖ, бр. 6, Чачак, јун 1929, стр. 148-150.

46 *Записник седнице – скупштине свештенства Епархије Жичке одржане 5-18 јула 1929. године у Чачку*, ПЦЕЖ, бр. 7-8, Чачак, јули-август 1929, стр. 187, 189.

47 Ђ. А. Јовановић, *После овогодишње епархијске скупштине*, ПЦЕЖ, бр. 10, Чачак, октобар 1924, стр. 210-213.

48 *Обнова српске православне иконографије*, ПЦЕЖ, бр. 11, Чачак, новембар 1924, стр. 255.

појавио се већи број икона у продаји, али без одобрења цркве, која је упозоравала да се такве иконе не купују.⁴⁹

Црква је повремено бесплатним дељењем пропагандног материјала покушавала да подигне религиозност и везаност народа за цркву. Тако је 1925. године одлучено да у целој епархији жичкој сви манастири и све цркве набаве крстиће и иконице које ће делити верницима.⁵⁰

Религиозност у школи – проблем предавања веронауке

Утицај религије на васпитање омладине одвијао се на многим пољима. Почетком XX века ученици основних школа у Чачку имали су обавезу да недељом и у дане великих верских празника одлазе у цркву, а после тога им је тумачено Јеванђеље и вежбано певање световних и црквених песама.⁵¹ Деца из Гимназије ишла су пред почетак школске године организовано у цркву на чин призивања Св. Духа, обележаван је дан Св. Саве, Видовдан. Свештеници су због обавеза у цркви нерадо предавали веронауку, па су се предавачи стално мењали. Настојало се да у свести ученика остане позитиван однос према религији и модерној науци, у својеврсном помирењу или, макар, избегавању конфронтације.⁵²

Религијско васпитање омладине у школама није задовољавало цркву у чачанском крају после Првог светског рата. Васпитавање у духу побожности у основним школама донекле је оцењивано као добро, али у гимназијама тај посао по оцени цркве није квалитетно обављан. Критика је упућивана и свештенству које није систематски радило са младим генерацијама. Све се сводило на повремене говоре у цркви, савете у дому, парохији, на улици, славама, опелима. Није било заједничког циља и рада са наставницима и родитељима: „Способности наше васпитачке нису на оној висини, како би се то желело. Кадар наставника веронауке не познаје ни савршеније методе, ни психологију деље душе, јер за то није ни довољно спреман. Сем тога не располаже се довољним богатством мисли и идеја које нам пружа Св. Писмо. Мало се оно чита, мало се и зна, а још мање се уме загрејати за оно што се тек површно зна”. Успеси на пољима изван проповедања Јеванђеља били су велики, „али нисмо показали толико резултата на чисто професионалној дужности”. Препоручивано је враћање апостолској служби свештеника.⁵³

49 | *Расписи и белешке*, ПЦЕЖ, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1932, стр. 73.

50 | Сретен Ј. Михаиловић, *Записник рада и резолуција*, ПЦЕЖ, бр. 8-9, Чачак, септембар 1924, стр. 205.

51 | Ковиљка Летић, *Основна мушка школа у Чачку од оснивања до 1912. године*, ЗРНМ XXI, Чачак, 1991, стр. 113-130.

52 | Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1987*, Чачак, 1987, стр. 88, 127.

53 | Витомир М. Видаковић, *О религијском васпитању омладине*, ПЦЕЖ, бр. 6, Чачак, јун 1920, стр. 172-181.

Доласком епископа Николаја у Чачак 1919. године подигнута је сарадња са школским властима, али тај полет је кратко трајао и нестао је са одласком владике у Охрид. Црква је имала намеру да се настава обогати и усмери ка православним и хришћанским вредностима. Двадесетих година вођена је активна борба да и у основним школама, поред учитеља, верску наставу предају и вероучитељи-свештеници, иако је педагошка јавност била против тога, наводећи стручне разлоге.⁵⁴

По мишљењу цркве, религиозност народа није била на достојној висини, чак и после десет година од уједињења и завршетка рата 1918. године. Кривица за такво стање налажена је у растројству земље током Првог светског рата. Пошто се и после једне деценије стање религиозности није поправило, узроци су потражени у недостатку верске наставе у основној школи и чињеници да многи учитељи нису надахнути хришћанским идеалима, а било је појава и да се боре против њих.⁵⁵

Акција цркве да од 1930. године у основним школама веронауку предају парохијски свештеници није дала добре резултате у чачанском крају: „Ово је прва година да су свештеници православне вероисповести постављени за вероучитеље у основним школама. И у тој првој години учињена је велика пометња у настави о вери. Православна црква нема свештеника, који су само за то да предају веру, већ су за наставнике постављени парохијски свештеници. И они и поред најбоље воље нису стигли да долазе на часове уредно. У Чачку на пример долазили су одмах с почетка неуредно, па све неуредније, док за време великог поста нису савим престали да долазе. Муке сам имао док сам епископа и остале црквене власти уверио да свештеници не могу да стигну да поред својих парохијских послова предају и веронауку и да својим неуредним долажењем много ометају наставу. Ипак сам их уверио и успео да се настава вере врати одмах учитељима”.⁵⁶

Црквене власти у чачанском крају признале су 1931. године да је замена учитеља на пољу веронауке у основним школама тежак посао, али да нема одступања на „пољу религиозно-морално-просветном преображају друштва”.⁵⁷ Поред ширења основних хришћанских вредности код одраслих особа, црква је покушавала да већ код младих генерација сузбије негативна понашања. Црква је са просветним властима у чачанском крају од 1932. године покушавала да непрестаном педагошком акцијом смањи, сузбије и искорени веома раширену псовку; најпре код деце у школи, а онда преко њих и у целом друштву. Такође се

54 | М. Стаменић, *Свештеник и школа*, ПЦЕЖ, бр. 3-4, Чачак, март-април 1928, стр. 83-85.

55 | Милан С. Сретеновић, ПЦЕЖ, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1928, стр. 149-151.

56 | *Годишњи извештај школског надзорника о стању школа у срезу трнавском за школску 1930/31*, приредила Лела Павловић, Изворник 11, Чачак, 1995, стр. 116.

57 | Бож. Миленковић, *Верска настава као битни услов религиозно-моралног препорађаја*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1931, стр. 139-141.

борило против непрестаног заклињања у Бога поводом најбаналнијих разлога у свакодневном животу.⁵⁸

Епископ Јефрем је у ускршњој посланици за 1930. годину истакао да је важно васпитавати омладину у хришћанском духу: „Право богопоштовање јесте, да човек по вољи Божијој поступа и ради; томе треба децу најпре научити. Мора се како код деце, тако и код одраслих строго пазити, да се не злоупотребљава име Божије [...] Зато човек кад изговара име Бога, треба увек да је прожет страхопоштовањем, да га изговара ређе, али никад лакомислено. Омладину треба васпитавати и научити, да се боји и поштује Бога, као господара живота и света, даље као промислитеља о људима и судију целог света”. Најузвишенији идеал народа, по мишљењу епископа, увек је била православна вера, усађена у народну свест још од Св. Саве, што је у вековима ропства Србима омогућило да опстану као народ: „Та је вера улила нашем народу у душу храброст, те је сва зла и несреће вековнога ропства јуначки издржао и веру сачувао. Вером у Бога, јунаштвом и мудрошћу српски је народ, у наше дане, зло победио, васкрснуо из мрака ропства у светлост слободе и ујединио се; постигао славу и величину, која се упоређује са славом цара Душана. Каква срећа за данашње наше покољење. Крст, мач и гусле – симболи нашег ослобођења”.⁵⁹

Школска деца у граду имала су обавезу да редовно долазе у цркву за велике црквене и школске празнике. Организована су и масовна причешћа ђака. Ученици су у цркву долазили организовано, по групама из својих школа. Сви су били свечано обучени за тај догађај, а после причешћа деца су у рукама носила ђевреке, перече, симите, или већ неко друго посно пециво.⁶⁰

Утицај веронауке на повећање побожности деце оствариван је и путем давања писмених задатака из српског језика са религиозним и националним темама. Понекад су то биле теме са мислима владике Николаја Велимировића. Према објављеним извештајима чачанске Гимназије из тридесетих година, током школске године ученици су највише употребљавали уџбенике из веронауке.⁶¹ Ова пракса изгледа да је била само формалне природе, јер је чачанска Гимназија пред Други светски рат постала прави расадник идеја комунизма и атеизма међу омладином, која је 1941. године масовно приступила партизанском покре-ту. Чачанска омладина није била наклоњена цркви, а сам град је носио епитет „озлоглашеног комунистичког места у Западној Србији”. Символичан израз таквог опредељења била је честитка свим виђенијим људима у Чачку „за последњи Божић у капиталистичкој Југославији”, упућена почетком 1941. године.⁶²

58 | *Расписи и белешке*, ПЦЕЖ, бр. 4, Чачак, април 1932, стр. 104-106.

59 | Епископ Јефрем, *Ускршња посланица*, ПЦЕЖ, бр. 4, Чачак, април 1930, стр. 82.

60 | Михаило Симић, *Чачак и Чачани некад*, Чачак, 2002, стр. 65.

61 | Маријана Матовић, *Чачанске године Светог Владике Николаја*, Глас библиотеке 13, Чачак, 2006, стр. 101.

62 | Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. : социјална, економска и политичка структура*, стр. 174, 204-205, 209-211.

„Државна” побожност и утицај политике

Сарадња цркве и државе одиграла се и институционализацијом обреда у државне сврхе током чина заклињања у судовима и разним другим надлештвима, што је државној управи давало ореол светости и озбиљности, али је истовремено отварало низ других проблема и недоумица.

Свештеници су се бунили против слабог поштовања светиња по државним надлештвима. Крстови и Јеванђеља били су у тако лошем стању, да никако нису могли имати било какво визуелно дејство на људе који су се над њима заклињали. Осим тога, чиновници, као и народ, изговарали су баналне и безобразне речи када су се налазили поред светиња у државним установама. Тражена је хитна интервенција, јер државне власти нису узимале у обзир мишљење свештеника, исмејавајући њихову забринутост.⁶³

Повезаност цркве са државом производила је разна искушења. Дешавало се да поједини „угледни” људи испољавају намеру да свештенике ставе у своје политичке и друге инетресе. Када би они то одбили, „угледни грађани” су таквим свештеницима јавно одбијали сарадњу и забрањивали им да у њиховим кућама свете водицу на почетку поста.⁶⁴

Црква се упорно противила секуларизацији односа у друштву. Покретано је питање борбе против грађанског брака, уз тежњу да се одржи само црквени, услед бојазни да ће се народ отпадати од цркве.⁶⁵ Појавио се и проблем у вези заказивања венчања у цркви, које је било дозвољено само до 12 сати пре подне. За послеподневне сате требало је добити одобрење архијереја. Ако би због весеља на свадби младенци закаснили да дођу у цркву на време, свештеници нису смели да их венчавају, па су сватови одлазили љути, да би после неколико дана обавили венчање. Недеља се није поштовала као нерадни дан, нарочито у граду. Посебно су недељу користили предузимачи разних послова за свој рад, а и локалне власти су организовале лицитације.⁶⁶

Успостављање принципа демократије у држави доживљавано је као претња традиционалним вредностима и утицају цркве: „Ми живимо у знаку демократије више него један век. Нема државе и странке која се не размеће својим демократизмом. А ваља нам знати да је сама по себи демократија гробар свих ауторитета и рушилац дисциплине, а нарочито се окомила на ауторитет цркве. Ко је могао прочитати у ма ком програму какве странке, која се огрће плаштом демократије ма какву повољну ствар за цркву!” Жеља да црква остане

63 Рад. Кречковић, *Омаловажавање светиња*, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, фебруар 1924, стр. 53-55.

64 Милан Пер. Ђорђевић, *Шта од нас свештеника захтева шака посрнутих људи?!*, ПЦЕЖ, бр. 4, Чачак, април 1934, стр. 84-85.

65 *Из наше цркве*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1927, стр. 109-111.

66 Младен Младеновић, *Из парохијске службе*, „Жички благовесник” (у даљем тексту само ЖБ), бр. 5, Краљево, мај 1939, стр. 156-158.

значајан ауторитет у друштву условила је да се критика прошири и на рад саме СПЦ и Синода, које је захватила „демократија“, што је произвело спорост у доношењу одлука, недостатак јединства.⁶⁷

Критика парламентаризма односила се на негативне појаве током избора, рад народних посланика који су постали „извор неморала, интрига и лош пример за народ“. Часни изузеци, по мишљењу цркве, били су реткост: „*Стадо Христово блуди и лута од једног збора до другог, слуша речи сатанских проповедника, којима је земаљско благо циљ живота и којима је морал последња брига*“. Црква и свештеници нису имали одговор како се борити за своју паству и морал у политици.⁶⁸

Политика је често оптуживана као делатност која уништава етику: „*Цркве су нам празне, али су зато политички зборови добро посећени. Веру смо своју понизили, јер смо прокламовали слободу и равноправност свих вероисповести, а заборавили смо заслуге и жртве православне цркве. Све се одало чулном уживању, побегло је стадо од пастира, а пастири су немоћни да зауставе моралну катастрофу у коју срља и младо и старо и мушко и женско и просто и интелигентно [...] Чека се Месија српске цркве, али зато немамо духовног јединства у себи самима [...] Покрићемо друге народе и ширимо православље по Америци, Азији и Европи, а нама би се могло рећи: ‘Бог вас клео проклети изроди! Што ће турска вера међу нама?’ Камо мисионари, да оно што је под силом турском потурчено, враћамо својој лепој прађедовској вери, јер је доста причања о Србима који припадају трима верама [...] Не трудимо се да својим радом станемо у ред Културних Народа, него смо немоћни за ма какву напредну идеју. Не водимо, него нас воде. Псовка, безверје, ванбрачни живот бујају. Једном речи, духовни живот изумире [...] И све тако време ће својим током ходити, а ми ће мо остати исти, док не дође неко ново – снажно покољење, које ће умети свесно, трезвено и са пуно идеала корачати своје културном препорођају. Доћи ће, после овог млаког покољења једно покољење, као што нам беху дедови и очеви, који својом вером у Бога и својим јунаштвом задивише свет. Боже милостиви! Дај нам скоро то ново покољење, које ће бити боље од овога*“.⁶⁹

Иако црква није препоручивала свештеницима да се баве политиком, они су то радили у чачанском крају. Учествовали су у политичким зборовима, конвенцијама, вербалним препуцавањима. Поједини свештеници били су и кандидати на посланичким изборима на листама разних грађанских партија.⁷⁰

Српска црква и њени теолози, као што је био Јустин Поповић, сматрали су да свештенство треба да стоји изнад политичких партија, као чувар народне традиције и светосавског духа. Ако неко од свештеника и припада политичкој партији, онда он отпада од светосавља и вечних народних вредности које су

67 Сава Поповић, *Један одговор*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1926, стр. 121-128.

68 Жив. Гл. Алексић, *Избори и морал*, ПЦЕЖ, бр. 9-10, Чачак, октобар 1927, стр. 210-212.

69 Жив. Гл. Алексић, *Нова Година*, ПЦЕЖ, бр. 1-2, Чачак, фебруар 1925, стр. 5-7.

70 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине : документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, Чачак, 2006, стр. 37-38, 50-51.

изнад „пропадљивог света”. Јустин Поповић је био против „партизанства” (острашћене партијске борбе) код свештеника: *„По мом дубоком осећању и јасном сазнању: партизанство свештеника граничи издајством Светосавља и Православља”*. Свештеник је требало да припада целом народу и да је изнад сваке партије и режима.⁷¹

Оваквом виђењу рада свештеника противили су се припадници ЈНП „Збор” (љотићевци). Збораши су поздрављали став цркве о демократији и потреби да свештеник буде изнад политике, али су подсећали да се мора живети у народу, и да треба осећати и живот, јер свештеници нису монаси. Сматрали су да свештеници треба да буду изнад корупционашке, нечасне политике, али ако је политика везана за „судбину једног народа”, онда свештеници, по зборашима, нису имали право да буду равнодушни према таквој активности. Напомињали су да постоје и политичке организације надахнуте светосављем.⁷² Популарност Љотићеве партије у чачанском крају није била велика. Они су на изборима 1935. године у љубићком, трнавском и драгачевском срезу добили само 14 гласова. На изборима 1938. године освајају свега 210 гласова, мада је свештеник Алекса Тодоровић био на листи „Збора” за драгачевски срез, где је добио 115 (1,45%) гласова.⁷³

Искушења технике – радио и Служба Божја

Модернизација друштва имала је многоструко дејство на побожност верника. Најупечатљивији пример односи се на радио уређаје. Први радио регистрован је у Чачку 1924. године. За непуну деценију, 1931. године, у Чачку је регистровано једанаест радио апарата.⁷⁴ У цркви се појавила идеја о коришћењу новог медија за преношење проповеди, јер у многим црквама свештеници нису обављали тај задатак.⁷⁵

Међутим, када је Радио Београд почео да преноси Службу Божју из београдске Саборне цркве, народ је све мање одлазио у своје локалне храмове: *„У мојој парохији од како је у овдашњој кафани уведен радио, све ми [је] мање побожних хришћана у цркви, јер у време службе они иду у кафану и слушају службу у београдској саборној цркви и дивно певање хора. А код мене? Ја и црквењак певамо сами, на свет иде тамо где је лепше. Зато те молим пиши ово, да би једном забранили и ту везу са београдском саборном црквом и разним свеште-*

71 Др. Јустин Поповић, *Светосавско свештенство и политичке партије*, ЖБ, бр. 12, Краљево, децембар 1940, стр. 20-23.

72 Љ[отић Димитрије], *Светосавско свештенство и политичке партије*, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар 1941, стр. 16-21.

73 Горан Давидовић, *Југословенски народни покрет „Збор” у чачанском крају 1935-1945. године*, ЗРНМ XXX, Чачак, 2000, стр. 156.

74 Горан Пауновић, *„Чачански глас” као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године*, ЗРНМ XXVIII, Чачак, 1998, стр. 205.

75 *Радио у служби цркве*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1929, стр. 115-118.

нодејствијима по Београду, јер једног дана оставиће ме и црквењак, пошто и он воли да помало пијуцка у кафани и седећи да слуша службу Божију”.⁷⁶

Мушкарцима је било лакше и угодније да недељом пре подне седе у кафани, као и обично, и да ту слушају литургију, смирујући савест због изостанка у својој парохијској цркви. Али кафана је „храм” неморала и телесности, са својим „законима” понашања, далеко од црквених норми и догми. Свештеници су убрзо почели озбиљно да се буне против слушања литургије по кафанама, јер је тако Служба Божја спуштена на ниво „некакве умености” или атракције за забаву народа: „У дну кафане чује се на радију служба Божја из саборне цркве београдске, а свуда околу су карташки столови препуни пића. И док се свечана служба врши, дотле се у исти мах чује псовка Бога и разни вицеви невоспитаних и непобожних људи падају, што све долази као сињи камен на душе правих богомољаца и побожних хришћана [...] Но да би радио послужио корисно и светој цркви једини је лек, да се одржи на радиу једно предавање у овом смислу, те да се умоле кафеџије и хотелијери, да у време службе Божје или умире госте, или затворе радио Београд и траже нешто забавно из друге станице”. Критиковано је и ново стање религиозног духа које тежи ка удобности у цркви: „На светој служби Божјој не треба много декорација већ треба само дуга Божјег, скромности, скрушености и побожности”. Није било разумевања за тежњу ка модернизацији, као што су загрејане цркве током зиме, певање хора и лепе церемоније. Критиковано је избегавање самокажњавања због грехова и изостанак непрестане молитве за опрштај.⁷⁷

Религиозност и мода

Спољашњост свештеника требало је да својом уредношћу и озбиљношћу упућује околини поруку да су они прави проповедници хришћанства. Међутим, после Првог светског рата у СПЦ је владала велика шароликост у мантијама,

76 Једна жалба, ПЦЕЖ, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1930, стр. 73.

77 „Тако се код нас у православној цркви и радио ставио у службу вере. Добра ствар али само донекле. Добро ако се спроведе тамо у села, у школе, у куће, где нема цркве и где би онај који децу доводи да слушају, или који своју чељад васпитава у духу наше свете вере, диктирао, да се у то време са страхопоштовањем слуша и одстоји св. служба, гологлав и скрушен, као да си у самој цркви. Али ово што се сада дешава преко радија са Божјојом службом, то није добро. Служба Божја чује се свуда где има који претплатник радија, а ти претплатници су већином богатији људи и они који држе радио из рачуна, а то су хотелијери и кафеџије. Ја не знам, да ли је то модерно, корисно, али знам то, да је за религиозног човека непотребно, па чак и досадно. О томе сам имао прилике да слушавам разговоре са стране и да лично разговарам са појединим људима. И ево шта они кажу: 'Наши стари могли су ићи по гудурама пет стотина година и молити се Богу и били су пуни вере у Бога, а данас нам треба радио, да Божју слушамо лежећи у кревету, или за кафанским столом'. И заиста је тако (Ж. Гл. Алексић, Радио и служба божја, ПЦЕЖ, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1932, стр. 43-46).

а поједини свештеници су често били и у цивилном оделу, што је остављало ружну слику код народа.⁷⁸

Критике одевања код свештеника дао је и владика Николај Велимировић при посети Горњем Милановцу 1919. године: „Свештеници су још увек одевени *a la Saloniqne, т.ј. по једној моди, довољно омрзнутој и застарелој. Но они држе – на супрот целом свету – да су одевени како ваља и требају. Ко веле: рат је са собом однео многе царевине, па је однео и мантије. Но парохијани не жале за однетим царевинама, али жале за однетим мантијама*”.⁷⁹ Једна од важнијих иницијатива унутар цркве почетком двадесетих година односила се на измену дотадашњих свештеничких одежди („главног објекта за вређање и исмевање свештеника од стране народа”), као неестетских и непрактичних одевних предмета: „*Жеља је овог свештенства да се усвоји, ван Цркве и службе, црно цивилно одело, са извесним мањим корекцијама, а да се при вршењу свих свештенорадњи у Цркви, а неких и ван ње, задржи садашња горња хаљина звана ‘раса’.*” Синод је мољен да се овај предлог усвоји, или да се униформа потпуно укине.⁸⁰

Питање одевања није било везано само за свештенике, већ је широка расправа вођена и о одевању верника, посебно жена. На удару је била нова мода, заправо општа модернизација која је захватила све слојеве народа и раскидање са традиционалним вредностима села и паланки. Због убрзане преоријентације сељаштва са сточарства на земљорадњу, нестанка задруга, масовне погибије мушкараца у рату, жене нису као некада имале много времена да саме израђују себи одело, ношње, за које је требало понекад одвојити и неколико година рада. Због тога жене се све више оријентишу на индустријски израђену одећу. Ношња постаје обележје пасивнијих и сиромашнијих крајева. Да би се село „спасило” од трошења новца на конфекцију, покренута је пропаганда да се жене врате самосталној изради ношњи. Крајем 1935. године у Београду је чак основано и друштво „Народна ношња” са циљем да се она обнови, али модернизација није заустављена.⁸¹ Штампана у Србији критиковала је у међуратном периоду прихватање нове моде у провинцији, по варошима, исмевајући сељачко порекло жена које покушавају да у одевању прате европске узор.⁸²

У пропаганди СПЦ мода је истицана као порок, попут пијанства, коцке, пушења, ванбрачног живота, блуда, прељубе. Оштре осуде нових обичаја обла-

78 Велимир Јов. Белопавловић, *О начинима сузбијања непобожности у народу*, ПЦЕЖ, бр. 9-12, Чачак, септембар-децембар 1920, стр. 263-269.

79 *Тамо амо по епархији-приликом Г. Епископове посете црквама*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, децембар 1919, стр. 144.

80 Жив. Алексић, *Записник рада скупштине свештенства оба реда епархије жичке, држане 4-VII-1923 год. у Чачку*, ПЦЕЖ, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1923, стр. 93-97.

81 Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, I-2, Београд, 2001, стр. 272-279.

82 Сања Петровић, *„Други живот”: европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца између два светска рата*, ГДИ/1-3, Београд, 2002, стр. 141-143.

чења стизале су и од епископа жичког Јефрема Бојовића. Почев од 1925. године, владика је божићним и ускршњим посланицама непрестано указивао на појаву „модирања”, као део вредности за које се не залаже црква: *„Много има јавних порока који саблажњавају свет; таква саблазан јесте и данашња мода [...] Изађе нам пред очи слика наших дама на корзу по великим градовима, обучене по моди: на ногама ципеле као штуле, иду на прстима – боду, чарапе танке, у боји коже тела, те изгледа као и да немају чарапа, сукња кратка, једва доваћа до испод колена, уска не може слободно да корача, на деловима тела сукња затегнута, те се облик тела оцртава у природној форми и свету износи на гледање, руке скоро до рамена и прси до пола голе! Да ли то родитељи виде, да ли власти то виде”*.⁸³ Овај први натпис из 1925. године није остао усамљен. Епископ је и у Божићној посланици за 1927. годину поновио да је мода грех, али без изношења детаља тог „преступа”.⁸⁴

Традиционалне патријархалне вредности облачења оба пола у чачанском крају можда се најбоље могу сагледати на ликовним представама надгробних споменика. Као и у животу, и на гробљима је јасно наглашен доминантан однос мушкараца у односу на жене. Мужеви су приказивани као „надмоћни наметљивци”, а жене као „прескромне стидљивке”.⁸⁵ Овај традиционални однос између полова нова одећа никако није требало да „квари”.

Носилац модернизације на пољу облачења у међуратном периоду у чачанском крају биле су жене, тачније девојке. Некадашње народне ношње замењују се штофаним сукњама, блузама од вештачке свиле, а често су се могле видети и дугачке „варошке хаљине” од разних фабричких тканина, понекад неукусно скројене.⁸⁶ Већ после 1918. године мушкарци на селу уместо до

83 *„И мушкарци своје бркове дотерују по моди! Подбријавају их и подсецају, те под носом направе као два мала јарећа папоњка. Шта ли би рекао Илија Бирчанин који је своје бркове под каптаком носио, за данашњу нашу младеж”. И наш добри сељак није изостао сасвим од моде, подлегао је и он моди! Место наших лаких, хајдучких опанака, припијених уз ногу, у којима се могло лако ићи и по врлетима, камењару, по шуми, по снегу и блату и свуд без спотицања, наш сељак данас прави опанке гломазне, тешке с великим врхом, управо рећи сурлом од десиметара дугачком, и тако великом и широком, да многи зими, кад је снег и блато, кочањком запушавају ту сурлу на својим гломазним опанцима. А по шуми и врлетима кад се иде ова велика сурла закачује и човек се спотиче и пада”* (Епископ Јефрем, Божићна посланица, ПЦЕЖ, бр. 12, Чачак, децембар 1925, стр. 313).

84 Епископ Јефрем, *Божићна посланица*, ПЦЕЖ, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1926, стр. 7.

85 Радојко Николић, *Сељакова душа на камену: (описи личности на надгробним споменицима западне Србије)*, Горњи Милановац, 1991, стр. 13-14, 45-46, 81, 87, 89, 99, 114; Исти, *Каменоресци народног образа: каменорезаштво и каменоресци западне Србије*, Чачак, 1998, стр. 74, 80, 83, 94, 142, 227, 239-240.

86 Дужина хаљине морала је бити до испод колена, која се никако нису смела показивати. Ако је нека девојка и носила народну ношњу, на ногама је обавезно била „Батина” обућа, од лакованих црних ципела до дубоко исечених сандала. Девојке за удају носиле су светлије боје одеће: розе, црвено, бело, а удате тамније: плаво, зелено, бордо. Жене су своју посебност исказивале и марамима.

тада превладавајућих дугачких белих кошуља од ланеног платна, почињу да носе кратке памучне или свилене кошуље, уз коју се носи кравата, замена за некадашњи појас, па и сако, као и „бриџ” панталоне од фабричког вуненог штофа. Мушкарци су у одевању били конзервативнији, сматрајући да им је најсвечанија одећа плава антерија, као јасан знак отмености и богатства.⁸⁷

Епископ Јефрем Бојовић упорно се у својим посланицама борио против модернизације у облачењу. Владика није пропустио и да у Божићној посланици за 1930. годину понови оптужбе против моде и деце која неће да слушају родитеље. Посланицу је започео жалбом очева на своје непослушно потомство: *„Досад суми жена и ћерке све у кући радиле, себи одело спремале, шиле, плеле и сав кућевни посао вршиле, а сад – срамота ме рећи – траже да им ја купујем чарापе, кратке сукње, ципеле. Кажу таква је сад мода, и ја сам се почео задуживати, не могу порез држави да дам. Други сељак каже, морао сам два товара пшенице да продам, да купим ћерци ципеле са дугачким шиљцима, кажу, таква је сад мода, тако се носи”*. Као инспираторе и пропагаторе таквог стања епископ је оптужио „тајна друштва”, која раде све у интересу свог профита: *„Мода! Шта је мода! Тешко питање. На то питање позвани не одговарају. Међутим, тајна друштва, која су од искони противна хришћанству и моралу, данашњом срамном и наказном женском модом богато тргују – тргују страстима лакомисленог женског света, код кога модом убијају не само појмове о лепоти, него убијају и морал код свих уопште. Безстидством убијају стид. Зато данашњи свет слепо трчи за ругобом, за коју му творци и продавци моде кажу: ‘тако се данас носи, то је нова мода’. Овде се обистинљује стара изрека: свет хоће зла и бива му [...] Данашња мода и остали грехови уколико убијају морал и стид, утолико слабе и телесно здравље, свет се израђа, дегенерише, омладина постаје слабија*

Сеоски момци су били нешто конзервативнији. Носили су више народну ношњу, чакшире тесно припијене испод колена, назване „бриџ” панталоне, са лакованим каишевима увијеним изнад опанака, као и гајтанима извезене гуњеве. У свакодневном животу носила се далеко скромнија, па и подерана одећа. Дешавало се да поједини одевни предмети, посебно код жена, буду употребљени само за време свадбеног весеља и по неки пут до рођења првог детета, да би после били чувани у сандуку за упокни дан (*Народна ношња*, „Чачански покрет”, бр. 6, Чачак, 21. мај 1935, стр. 2; *Народна ношња нагло се зуби*, „Нова зора”, бр. 1, Чачак, 1. децембар 1938, стр. 3; Никола Пантелић, н. д., стр. 107-108; Радојко Николић, *Народна ношња на надгробним споменицима*, ЗРНМ XX, Чачак, 1990, стр. 184; Драга Радосављевић, *Трнава какве више нема : етнографски записи*, Београд, 2002, стр. 31-38).

87

Шајкача је општеприхваћена тек у годинама после Првог светског рата, а до тада је углавном била момачка капа. Мушкарци са села који су почетком XX века имали око тридесет година, никада нису прихватили шајкачу као своју капу, па су и старост дочекали у шубарама плетењачама. Ношење шешира на село било је знак младости, каћиперства (Владимир Тошић, *Мрчајевци и околина*, Мрчајевци, 1978, стр. 578-579; Радојко Николић, *Камена књига предака : (о натписима са надгробних споменика западне Србије)*, стр. 14; Исти, *Каменоресци народног образа: каменорезајство и каменоресци западне Србије*, стр. 103-104; Исти, *Народна ношња на надгробним споменицима*, стр. 169-170; Драга Радосављевић, н. д., стр. 31-38).

од својих предака – родитеља, прародитеља, а то је за народ велико зло, грех и срамота”.⁸⁸

Напади на моду наставили су се и у наредним годинама. Епископ Јефрем није пропустио ни да у Божићној посланици за 1931. годину као грех поново помене нову моду: „По свему изгледа, данашњи свет тежи више телесним брзопролазним уживањима услед чега се губи морал, руши се правда, губи се нарочито код омладине стид: омладина слабо поштује своје родитеље, а још мање друге старије људе и старешине [...]”.⁸⁹

Женска мода, посматрана као грех, поменута је и у Ускршњој посланици епископа Јефрема за 1931. годину, без навођења детаља облачења.⁹⁰ Нешто шире образложење својих ставова у вези нове моде епископ Јефрем поново излаже у посланици за Божић 1932. године. Оптужбе на рачун „послератног културног човека” који је пригрлио материју као највише добро, преносиле су се и на моду као материјално уживање: „Узмите данашњу одвратну ругобу што се зове мода, па ће се сваки паметан лако уверити, да су код данашњег модерног човека сви појмови изврнути. Може се лако неке учинити, да је мала и ситна ствар говорити данас о моди. Но у ствари није тако. Данашња одвратна мода убија стид не само код омладине него и код народа. Стид је чувар невиности, нежности, чувар пристojности, послушности млађих према старијима, деце према родитељима. Стид је велика врлина својствена чистој савести и здравоме разуму. Народи који су губили стид пропали су [...]”.⁹¹

Појава нове моде никако није оптерећивала само епископа Јефрема Бојовића. Критика је долазила и из црквених кругова у Београду, а у тим написима нова мода је навођена као опасан грех. Наводно су и околне земље објавиле „рат” моди женског света која уништава морал и „упропашћује оба пола у моралном, материјалном и физичком погледу”, а све услед женског „беса”.⁹² Наглашавано

88 Епископ Јефрем, *Божићна посланица*, ПЦЕЖ, бр. 12, Чачак, децембар 1929, стр. 246-247.

89 Епископ је наводио као велики грех псовање светиња, затим пијанство, коцку, блуд, прељубу, бракове сродника, конкубинат, самоубиства, али и моду: „[...] па и данашња срамна мода, коју нарочито распростиру и подржавају тајна друштва, од искони противна Хришћанству, јесте ругло и саблазан. Данашња женска мода убија стид и води разврату и деморализацији” (Епископ Јефрем, *Божићна посланица*, ПЦЕЖ, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1930, стр. 347).

90 Епископ Јефрем, *Ускршња посланица*, ПЦЕЖ, бр. 3-4, Чачак, март-април 1931, стр. 89.

91 Епископ Јефрем, *Божићна посланица*, ПЦЕЖ, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1931, стр. 318-319.

92 „Па је потребно да узвиди црквена јерархија у овој години и ово: да народ и у цркве почиње долазити полунаг; да се данас, на место истинске лепоте истиче телесна голотиња и срамота; истичу се, као лепо, голе руке, гола прса, и гола леђа; истичу се женске шишане главе и обријани женски вратови; истичу се по новинама и разним листовима, за угледање чак и у божићним празницима. Зато морал постаје анахронизам и немодеран, и на све стране, и, готово, у свим друштвеним слојевима, тријунфује животињизам и страшина

је да жене долазе у цркву са кратким сукњама, обнажене. Као пример борбе против таквог понашања навођена је католичка црква, нетрпељива према новој моди, док је православна толерисала опуштеност у облачењу приликом доласка у храмове.⁹³ Натписи против моде објављивани су и у црквеном календару „Св. Лазар”, штампаном у 10.000 примерака.⁹⁴ Са друге стране, у локалној штампи објављивани су огласи о продаји конфекцијског одела за оба пола, а рекламе су се темељиле на благој женској сексуалности. Женама је за Божић нуђен попуст, посебно за мантиле.⁹⁵ Инсистирање на одржању народне ношње, коју ће жене самостално израђивати, имало је отпор и на самом селу. Економски преображај села и нова задужења жене у инокосним домаћинствима остављало им је мало времена да саме праве тканине. Трошење новца на фабричка одела схватано је као трошак, али је то девојкама толерисано, јер им после удаје мужевима никако нису могли обезбедити праћење „моде”, па родитељи нису желели да својој женској деци загорчавају кратак период девојаштва.⁹⁶

Лоше мишљење о моди и уздизању физичке лепоте жена имао је и владика Николај Велимировић. Он је још у Охриду 1934. године упутио посланицу

*аморалност. Потребно је да увиди наша јерархија у новој години, да се већ и стид почиње губити, нарочито код женског света! И зато се данас не тражи и не глорификује чисто срце и добра женска душа, него се глорификује женско тело, па зато се преко штампе почињу до звезда узносити, као лепо, телесне и моралне ругобе само зато што су полунаге [...] Па је, треба знати, веома потребно да црква обрати, такође, најозбиљнију пажњу и на данашње владање женског пола, на његов спорт, на његову моду и његове забаве, с програмом најшкандалознијих игара, пред којима се губе наше лепе националне игре. Црква не сме жмурити ни пред таквим и другим сличним појавама које дегенеришу нашу нацију у моралном погледу и због којих наша црква осиромашава, из дана у дан, у погледу народних врлина и народног моралног васпитања. Црква, сад, ћути и пред најстрашнијим појавама данашње 'шими' и 'чарлстон' генерације, и за њу је, канда, свеједно што данашња великоварошка развратна мода женског пола улази и у сељачки свет". Критике су биле усмерене и на лоше односе између свештеника и епископа, формализам у ширењу хришћанства, малодушност народа који све слабије долази на богослужења и опасност да „празан простор” попуне организације које имају ставове супротне интересу цркве (Милош Анђелковић, *Наши црквени биланс на прагу старе и нове године (1)*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1927, стр. 2-14).*

93 Проблем жена и њиховог доласка у цркву није се завршавао на критици моде. Примећено је и да се много жена „мува” поводом разних послова у манастирима, што је код народа остављало лош утисак, пошто су се монаси одрекли „овога света”: „Женска, апсолутно ни из каквих разлога под овим небом, женска, велим, ни из каквих разлога ни потреба не може и не сме бити у мушким манастирима, поред калуђера. Ко год мисли да ватра и слама могу бити заједно, тај није довољно паметан. И анђели падају, а камоли грешни људи! (Милош Анђелковић, *Наши црквени биланс на прагу старе и нове године (2)*, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, фебруар 1927, стр. 36-43).

94 Наведено према: Марија Орбовић, *н. д.*, стр. 131.

95 *За Божић вашој деци и Вама „Тивар” одела*, „Чачански глас”, бр. 51, Чачак, 21. децембар 1934, стр. 4.

96 Кос. Торлаковић, *О нашој народној ношњи: за одбрану сељанки и сељака*, „Нови глас”, бр. 1, Чачак, 4. мај 1935, стр. 2.

свештенству своје епархије, у којој указује на жалбе верника због „недоличног“ облачења и фризура свештеничких жена.⁹⁷ Говор против женске моде и помодарства у свакодневном животу епископ Николај одржао је и 1936. године на молитвеном сабору богомољаца у Пожеги.⁹⁸ Нова мода брисала је сталешке и националне разлике, и била је визуелни показатељ напуштања патријархалних традиција. Поједини теолози, као Леонтије Павловић, нападали су моду као продукт самог ђавола, позивајући цркву да се обрачуна са „вечним непријатељем“. Слични захтеви долазили су и од „Народне одбране“. Напади су били узалудни, јер су филм и мода биле главне теме међу омладином у међуратном периоду.⁹⁹

Нови напад на моду, као „грех“ модерног доба, дошао је са отпочињањем Другог светског рата. У коментару владике Николаја Велимировића пренети су ставови појединих великодостојника англиканске цркве о разлозима отпочињања ратних сукоба. Потенциран је став да због грехова људских долази до рата. Није било страха од Господа, поштовања недеље, Божјих речи. Навођени су и остали греси, а међу њима и мода у Енглеској: „*Па сигурно и због лудила неких наших модерних жена у њиховој жељи да се облаче у мушка одела. Сигурно је, да нас Бог као нацију сматра кривцем за ове преступе*“. Владика Николај је сматрао да се ова констатација односила и на Србе, који имају и много „домаћих“ сагрешења, потпуно непознатих код Енглеза, као што је псовање, непоштовање светиња, отимање црквене имовине и велики неморал политичара.¹⁰⁰

Побожност у граду

Током прве половине двадесетог века велики верски празници у Чачку окупљали су много људи. Православни календар је током године одређивао неприкосновени редослед и облик верских светковина и манифестација, са активним учешћем свештеника, општинске и школске управе, војске и свих

97 Radmila Radić, *Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa*, u: „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2 : položaj žene kao merilo modernizacije“, Naučni skup, (urednik Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 124-125; Ни свештеничке жене нису имале лепо мишљење о епископу Николају. Забележен је пример отпора према претераној брижности свештеника када би им владика дошао на конак: „*Још првог дана, кад је владика седео на тераси и послуживао се, мој отац каже, дискретно, мојој мајци Даници да унесе у владикину собу лавор и нокиџир и да их стави под кревет да владика не би излазио у пољски клозет који је био подалеко у дворишту и да га народ не би гледао са главног друма како улази у њега. Моја мајка, шеретски и тихо, каже нашем оцу: - Милија, он је свети човек, то њему не треба. Отац се разгоропади, умало да је тресне руком, али се уздржао*“ (Миодраг Јаћимовић, *Урези у памћењу*, Ваљево, 1998, стр. 16; Исти, *Приче из Бреснице*, Бресница, 1998, стр. 49).

98 Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд, 1996, стр. 180.

99 Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, Београд, 2000, стр. 56, 58.

100 Е. Н., *Пут ка победи : Др. Х. Х. Мартин*, ЖБ, бр. 3, Краљево, март 1940, стр. 3-4.

друштвених организација.¹⁰¹ Недељом су и шегрти имали обавезу да иду на богослужење у цркву.¹⁰²

Посебно су литије у варошима биле свечаније него у селима. Учесће локалне политичке елите било је обавезно, а за Спасовдан 1934. године у Чачак је дошао и бан Дринске бановине Велимир Поповић.¹⁰³ Свештеници су хвалили ред и пристojност грађана на литијама: „По варошима литије се веома свечано носе, нарочито ако је лепо време. На истима узима учешћа цела варош: људи, жене и деца, све у најновијем оделу; затим ношење барјака, рипида и чирака; облачење свештеника у најновије одежде са крстом, еванђељем и иконом у рукама; одржавање лепог реда на литији, певање ђака итд. све то улева побожност у душе присутних, одговара светињи самог обреда, и да је верски и духовни значај самој литији [...].¹⁰⁴

Једна од масовних свечаности у Чачку било је и слављење Богојављења. Најпре би се одржала служба у цркви, а затим и литија са свештеницима и масом побожног света, војском, управном и цивилном влашћу у вароши. Свештеници би водоосвећење извршили на Морави, а артиљерија је давала почасну паљбу.¹⁰⁵

Црквени празници посвећени породици (Детињци, Материце и Оци), код богатијег света у Чачку имали су свој одраз у поклонима које су укућани једни другима уручивали. Деца су мајци поклањала неки цртеж или пресован цвет. Очеви би деци давали новац, неку вредну књигу уз атрактивну играчку, а супрузи нешто од козметике. Новац добијен од мајки деца су употребљавала за куповину поклона очевима. Обично је то била оловка, новчаник, цигарете. Деца су од мајке добијала одевне предмете, играчке.¹⁰⁶

Грађански слој разликовао се у свом доживљају побожности од становника села, нарочито од богомољаца. Код грађанства је постојао отпор према новом облику религиозности пропагираног од богомољачког покрета, покренутог на селу. Фанатизам, неумерено обожавање икона, клечање током литургије, одрицање од овоземаљских вредности, радних обавеза, па и породице, а нарочито спољашња неуредност и запуштеност, нису имали добар пријем код локалне буржоазије.¹⁰⁷

Угледни грађани имали су на зидовима своје цркве фреске светаца испод којих су била уписана имена приложника.¹⁰⁸ Иста пракса примењивана је и на

101 | Слободан Невољица, *н. д.*, стр. 268-271; Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910-1941*, Чачак, 2006, стр. 90-93, 138-150.

102 | Ратко Трипковић, *Чачански шегрти*, Чачак, 1985, стр. 103.

103 | *Литија у Чачку*, ПЦЕЖ, бр. 7, Чачак, јул 1934, стр. 190.

104 | Рад. П. Симић, *Литије*, ПЦЕЖ, бр. 9-10, Чачак, октобар 1926, стр. 223-233.

105 | *Богојављење у Чачку*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1933, стр. 32.

106 | Михаило Симић, *н. д.*, стр. 97-98.

107 | *Народна хришћанска заједница*, „Чачански глас”, бр. 41, Чачак, 13. октобар 1934, стр. 2.

108 | Радивоје Бојовић, *Богородичина црква на Морави*, Чачак, 1992, стр. 8.

седиштима поред зидова цркве, одређеним за одмор њихових власника током дугих литургија. Чачани су имали обичај да у локалним новинама својим пријатељима, потрошачима и клијентима честитају Божић, а ресторани и кафане су препоручивали своје пиће и храну за прославу празника.¹⁰⁹

Богати и утицајни грађани своју религиозност испољавали су раскошним и скупоченим поклонима цркви. Тако је генерал Божићар Терзић цркви у Горњем Милановцу подарио емајлирани крст за часни престо, позлаћени епитрахил од 2.000 динара, часовник на торњу у част своје преминуле мајке, па се између бројева налазио натпис „мајка Јерина“. Часовник је израђен у Земуну у предузећу „Пантелић“: „[...] удешен је да и ноћу помоћу ‘електрике’ показује време и служи као ‘најлепши украс за варош Гор. Милановац’.“ Вредност часовника била је 15.000 динара.¹¹⁰ Цркве које су подизали припадници грађанског слоја имале су раскошнији изглед од локалних храмова. У селу Јелен До, између Чачка и Пожеге, подигнута је црква посвећена кнезу Лазару у српско-византијском стилу, по пројекту Драгослава Маслаћа. Изградња је коштала 180.000 динара, а један од приложника био је и краљ Александар.¹¹¹

Церемонија спровода и сахрана осликавали су друштвену моћ и утицај грађанског слоја у Чачку. Сва опела и спровод покојника кретали су од цркве у центру вароши до прилично удаљеног гробља. Приликом спровода сви пролазници би стали мирно и гологлави поздрављали поворку људи обучених у црну одећу. Мушкарци су овом приликом обавезно носили машне.¹¹² Кренови, најбогатија породица у Чачку, озидала је за себе и породичну гробницу - капелу.¹¹³

Крсна слава богато је прослављана у граду, а читава церемонија претварала се у велику гозбу. Код домаћина би непрестано дефиловали гости, који га током године готово никада нису посећивали. Са друге стране, сиромашни и гладни у граду ретко су угошћавани на славама, које су по препоруци локалних свештеника требале да буду прави пример хришћанске милосрдности: „А шта ми радимо? Просјаку или уделимо или не уделимо пред црквом, или на улици по неки марјаш, а у двориште кад нам уђе гледамо што пре да га се отресемо

109 | Честитају Христово Рођење, „Чачански глас“, бр. 1, Чачак, 7. јануар 1934, стр. 8.

110 | Д. М. Страњаковић, *Живот цркве и друге белешке. Један редак пример љубави према цркви и своје родном крају*, ЖБ, бр. 1, Краљево, јануар 1939, стр. 22.

111 | Миливоје М. Маричић, *Црква. Св. Кнеза Лазара - спомен Краља Александра Првог*, ЖБ, бр. 1, Краљево, јануар 1939, стр. 23.

112 | Михаило Симић, н. д., стр. 126-127.

113 | Када је Фердинанд Крен умро, сахрана је имала уобичајен церемонијал. Издат је оглас о смрти, а пратња до гробља испраћена је звоњавом са чачанске цркве, у којој су за покој душе покојника паљене свеће и кандила. Покојника су до гробља испратили са рипидама, а код куће су донета два чирака на којима су паљене свеће. Када је покојнику држан парастос у цркви, поново су за покој душе паљене свеће и кандила, а све је пропраћено са звоњавом (*Неколико докумената о Фердинанду Крену*, приредила Лела Павловић, Изворник 19, Чачак, 2003, стр. 14, 22-23).

наређујући обично послузи: 'подај му чашу ракије, па нек иде напоље!' Али за то – цео дан ишчекујемо 'госте', са њима се љубимо у образ, лица нам сијају од задовољства; ту се нуди да се пије, па неки вас домаћин испрати чак до врата где вас 'девојка' чека са пуним послужавником јестива и пића и ту се 'с ногу' мора попити још по једна кап 'за срећна пута' [...]'". Посебно је критикован лицемеран однос гостију који код домаћина током године уопште нису долазили. На слави би се сви претварали да су прави „пријатељи”. Гости би по изласку из домаћинове куће одмах почели да оговарају дом који су напустили. Замерке су се обично односиле на „лош ручак” и „слабо пиће” служено за славу, а жене су коментарисале покућство које су затекле те године: „Овакав обичај пропраћања своје славе као у Чачку и незгодан је. Чекасте до 3-4 часа по подне, као трговац муштерију у дућану, нигде живе душе да дође, да вам после тога времена набију пуну кућу и направе прави ваишар у кући: једни долазе, други излазе, онај виче 'срећна вам слава', други 'збогом не заборавите и нас о св. Николи' или ком већ светитељу тако да се и сам домаћин, нарочито ако је старији човек, збуни, па почне и он сам себи честитати славу 'срећна вам слава'.” По мишљењу цркве, религиозни чин славе испуњавао се освећењем славског колача и кољива у цркви. Обилни ручкови критиковани су као споредна ствар, која читаву свечаност обесмишљава.¹¹⁴ Слична критика упућивана је и за обичај спремања обилних ручкова на сахранама и за задушнице, када су се уз јело и пиће често водили непристојни разговори, а понекад је долазило до песме, па и туче. Свештеници су напомињали да такви обичаји немају ништа са религијом, осећајем за отменост, пијетет и да су штетни и за економију породица: „[...] то је тако одвратно са гледишта сваког паметног и трезвеног човека, да је за сваку осуду. Многи се сиромашак задужи у таквим случајевима, да после целу годину оскудева. А колико тек несрећних случајева бива због таквог непристојног оргијања?”¹¹⁵ Препоручивано је да се уместо за обилне гозбе на гробљу („глупа навика”), новац даје хуманитарним друштвима.¹¹⁶

Чачак је био седиште епископије, са великом катедралом у центру вароши, средиштем духовног живота. Међутим, седиште Епархије жичке пренето је 1934. године из Чачка у Краљево. Чачани су покушали да интервенишу код партијарха Варнаве, који је са владиком Гаврилом Дожићем посетио Чачак у лето 1933. године. Апели нису уродили плодом, и владичанство је премештено у Краљево. Разлози нису били само историјски, јер Чачани никада нису редовно и у већем броју одлазили у своју цркву, нити су подигли владичански двор. Несуђени Духовни суд у Чачку постао је хотел „Српски краљ”. Револтирани одлуком о премештању седишта епископије, Чачани нису приредили никакав

114 | Протопоп Ралета, *О српској слави*, „Чачански покрет”, бр. 29, Чачак, 29. октобар 1933, стр. 4.

115 | Жив. Гл. Алексић, *Наши обичаји*, „Чачански покрет” бр. 18, Чачак, 13. август 1933, стр. 2.

116 | *Даће*, „Чачански покрет” бр. 17, Чачак, 6. август 1933, стр. 3.

дочек новом - старом епископу жичком Николају Велимировићу када је дошао у варош. Изражаван је тихи бојкот.¹¹⁷

Поводом изградње споменика жртвама погинулим у Првом светском рату епископ је 1934. године отворио и нови спор са Чачанима. Пошто је споменик био заједнички за српске и непријатељске војнике, свих вероисповести, на њему су била обележја православне, католичке, јеврејске и муслиманске верске заједнице. Владика Николај је забранио свештеницима да освете споменик. Они су због добрих односа у вароши ипак то урадили заједно са свештеницима других вероисповести, а владика Николај није хтео да присуствује освећењу 23. септембра 1934. године. Према сведочењу свештеника Александра Савића, епископ Николај наводно је бацио и анатему на пројектанта обележја, инжењера Исидора Јањића¹¹⁸

Иако је повећање религиозности највећим делом било везано за богомољачки покрет на селу, упражњавање поштовање светиња постало је и део свакодневнице грађанског слоја. Забележено је да су поштовање икона вршили чак и познати комунисти, као што је био др Драгиша Мишовић. Он је јавно целивао иконе и давао прилог цркви, што је локална црквена штампа истицала као пример побожности: „Приложили су цркви чачанској: Г. Д-р Драгиша Мишовић, лекар из Чачка цвеливајући икону Св. Вазнесења у вредности 400 динара [...]”.¹¹⁹

„Исквареност” вароши – непоштовање поста, исповести, причешћа

Лични однос према вери појединаца огледао се на многе начине. Пост је једна од институција која је веома поштована на селу, мада је тешко утврдити шта се заправо дешавало у приватности сваке породице. У вароши је многим било очигледно шта која породица и појединац једе током поста, јер су сви јавно набављали храну. Црква је повремено протествовала против слабог поштовања поста у Чачку: „И ове године, ‘велике недеље’ чула се музика по хотелима и продавало печење на саблазан свих хришћанских побожних душа. Зар ово није за осуду? Надлежни би требало да овим појавама поклоне више пажње, јер се ово шири по народу као епидемија и да у исто време учине потребне кораке преко Господина Министра Вера, да се оваквим бестијалностима стане на пут. Ко не хтедне поштовати наредбе, нека се најстрашније казни, јер то народ тражи, то траже побожни и ваљани Срби, јер ова сувишна демократија у томе погледу додијала је сваком поштеном и честитом човеку”.¹²⁰

117 Михаило Симић, н. д., стр. 116, 119; Горан Пауновић, н. д., стр. 199-200.

118 Теодосије Вукосављевић, *Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку*, ЗРНМ VI, Чачак, 1975, стр. 237, 240.

119 *Захвалност*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1933, стр. 145.

120 *За осуду*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1924, стр. 133.

Црква је као свој успех истицала податак да је у првој недељи Часног поста 1928. године у Чачку заклано само десеторо младих јагњади. Претходне године у исто време заклано је и продато двадесеторо. Смањење промета у продаји печења прве недеље поста истицан је као мали, али значајан успех у повећању побожности народа.¹²¹

Питање слабе вере, нарочито по питању поштовања поста, упоређиван је са Албанцима муслиманима који су као надничари секли и стругали дрва у вароши. Они су по цео дан гладовали када је био Рамазан, што је на локалне свештенике оставило јак утисак о чврстини вере муслимана, чак и када су се сами налазили у туђини. Свештеници су као поразну чињеницу наводили примере јавног исмевања поштовања поста код богомољаца: „Један побожан хришћанин (или како их зову богомољци) путовао је у трећој класи заједно са мноштем и осталим путницима, међу којима је био и један трговац. Био је пост. Богомољац је јео хлеба, црног лука и соли, а трговац је јео печено пиле, па је и остале нудио и саблажњивао. Ја сам у почетку ћутао, али кад се развио разговор, између њега и богомољца о јелу и када је трговац казао ‘да не погани човека што улази у уста, него што излази из уста’, и ја сам се умешао, јер сам видео да тај скромни и побожни човек није могао да одоли вицевама трговчевим. Правиле су се на рачун вере и свештеника разне алузије, помињала се фијока у којој је пришта, а на столу посан пасуљ и друге сличне ствари да сам ја озбиљно почео говорити и узети у заштиту верске прописе. Тада је и публика прешла на моју страну и цео се говор завршио са тим: ‘Да је путнику опроштено’ и да наш народ сам вели: ‘Дошао гост и покварио пост’.”¹²²

Маловерност Чачана посебно је била видљива пред почетак ускршњег поста, у „белу недељу”, када су се у граду организовале многобројне забаве и пијанке са намерним исмевањем вере и свештенства („Тако је у једној кафани ‘поп’ венчавао дивљу свадбу’ и купио у камилавку бакшиши”). Прастари обичаји прерушавања током „беле недеље” посебно су засметали свештеницима у Чачку 1928. године, када су „маскараде” по њиховом мишљењу „прешле сваку меру”.¹²³

Чачани су имали обичај да сваке године и на „Чисти понедељак”, први дан поста, организују бекријске славе. Ова „забава” мерила се литрама попијене ракије и килограмима поједених посних, али и мрсних ђаконија. Чачанске бекрије почињали би своје славље у преподневним сатима у некој кафани, у изузетно бучној атмосфери: „Уместо славске свеће, у чираку се налазио најдебљи струк празилука, док је тамјан у кадионици замењивала сува, натрошена љута месечарка паприка, која је, на жару, кафаном ширила најљући дим од кога је настајало опште кашљање, кијање, стављање марамице на уста. На завршетку ‘бекријске славе’, најчешће у поподневним сатима, проглашаван је председник, најнијанији слављеник, који је за столом остајао у скоро полумртвом стању од

121 | Узгреднице, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, фебруар 1928, стр. 65.

122 | Жив. Гл. Алексић, Један ружан пример, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1931, стр. 134-137.

123 | Узгреднице, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, фебруар 1928, стр. 65.

небројених чаша попијене ракије. Понекад су бекрије свог председника, коме се око врата стављао венац напrike, на колицима гурали улицом”.¹²⁴

Црква је отуживала варош да је „искварена”, а да при том нико надлежан није реаговао на такве појаве. Исмевање вере примећено је и код сељана, на „саблазан” предака који су за веру православну умирала „натакнути на коље”. За свештенике су посебно „саблажњиве” биле „дивље свадбе”, организоване у данима „беле недеље” пред ускршњи пост: „Први ружан пример то су ‘дивље свадбе’ беле недеље, у којима главну улогу игра намаскирани ‘свештеник’ са камилавком на глави и крстом и кадионицом у руци. Они по варошима из кафане у кафану иду и венчавају ‘младенце’ терајући шегу са светињом брака, исмевајући веру, свештенство и то све на очиглед власти. Не могу износити, шта се све том приликом говори и ради, јер је то испод достојанства, али на крају венчања ‘поп’ води коло и купи бакшиши у ‘камилавку’. Свет се смеје, прави шале, непријатељи цркве ликују, а прави пастири црквени црвене од стида и беже од срамоте, јер нема никога, да овом злу стане на пут [...] Друго зло јесте: јавно продавање печења у чисту недељу, у дане, кад побожни хришћани долазе у цркву, да се исповеде и причесте за опроштај својих грехова. Тада, на варошким продавницама на све стране пуши се младо, вруће јагњеће печење, сече се, продаје и једе и то све на саблазан наше вере. Треће је зло: музика у дане прве и последње недеље, позоришта и биоскопи, а нарочито прослава чистог понедеоника и бирање председника бекријског друштва. Тада изабраног носе на носилима, запале му свећу више главе и певају му кроз целу улицу: ‘Свјати Боже’ у хору, док га однесу онесвећеног кући”. Рурално подручје било је наводно сачувано од оваквих ружних обичаја, али је постојала опасност да се варошка „благодат” пренесе на села: „[...] што ми се чини, да се са нарочитим смером и подржава”.¹²⁵

Кафане су биле велика „конкуренија” цркви. Свештеници су се жалили на ширење атеизма, опадање побожности и раст неморала: „Па чиме верни манифестују непобожност и неморал? Непосећивање храмова доказ је, да су нашој пастви недељних и празничних дана милији звуци неких раштимованих хармуника у каквој димњивој механчини, где су се искупили, него у храму слушати свету службу Божју и молити се Богу за опроштај својих грехова [...] Псују и стари и млади, псује мушко и женско, псује интелигенција и нешколовани, једном речју сви псују верске светиње, а то псују гадно и одвратно. О испуњавању верских дужности, још ако мисли каква старица, која са китом босиљка, празничних дана хита цркви на глас црквеног звона, да њиме дарује целивајућу икону”.¹²⁶

Слаба вера сељака и варошана била је нагрижена и јаким сујеверјем, веровањем у разна демонска бића. Свештеници су покушавали да просветле

124 | Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град : (записи о старом Чачку)*, Чачак, 1995, стр. 99-100.

125 | Жив. Гл. Алексић, *Један ружан пример*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1931, стр. 134-137.

126 | Ђ. А. Јовановић, *Духовни лекар*, ПЦЕЖ, бр. 12, Чачак, децембар 1924, стр. 281-285.

вернике, а посебно се „водила борба” против веровања у вампире. Модерно доба доносило је нова искушења, па је и тада раширени спиритизам означен као зло: „[...] вампир има облик, али је нем и неписмен, јавља се без позива и молбе, зао је и долази увек на несрећу, док спиритистички дух нема облик па тим је и невидљив, али се на позив и молбу јавља и води дуге разговоре са живим бићима”. Указивано је и на штетност гатања, бајања и модерних окултних радњи.¹²⁷

Почетком 1933. године указивано је на удаљавање од хришћанства и окретање ка модерним пророцима и гатарама: „Ми данас у својој умној ограничености верујемо гатарама и врачарама, верујемо у срећан и у несрећан случај, удаљавамо се од праве вере. Верујемо савременим пророцима, а не верујемо старозаветним. Не држимо се светог јеванђеља и онога што нам Бог откри, него лутамо. Позивамо се преко јавности и у приватном разговору на пророка Тарабића из Кремана и са задовољством и дубоком вером причамо његова открића, а нећемо да верујемо пророку Језекиљу, Данилу, Исаији и Јеремији. Они који су прорекли рођење, живот и страдање нашег Господа Исуса Христа стоје заборављени и готово мањи од Тарабића”.¹²⁸

Питање религиозности вароши није задовољавало свештенике, док је село, наводно, нешто мало боље стајало: „Има још верујућих (иако врло ретко, за које би се могло рећи, да су у истини по мери човека данашњице религиозни). Ако их нема у граду, има их у селу, ако их нема у палати, има их у колиби, ако их нема између виђених и признатих (на нашу превелику жалост), оно их има међу малим и простим, трудољубивим и радним, међу онима, који се рађају, живе и умиру непримећени и незапажени, као трава и цвеће пољско. Треба прићи нашем малом човеку, повести са њим разговор, срдечно и искрено, да он то види и осети, па ће вам отворити своје по изгледу грубо срце, испричати без дотеривања и углађености, просто но убедљиво, у шта он верује, као верује и како ту своју веру показује. При првој бразди, при првом удару будака или мотике, при стављању камена темељца, при разним свечаницама и благоданима, при свакој згоди и незгоди, када му се ваља прекрстити и име Божје поменути, према томе видеће се (као што напред рекосмо), да још има људи, који имају у себи, ако не свакодању, а оно тренутну, ако не даноноћну, а оно часну, ако не такву, која ће собом представљати суштину њихова живота, а оно такву, која се у току целог живота пружа као нераздвојна иако танка нит”. Постављало се питање јачине такве вере, и да ли је таква вера уопште довољна за правог хришћанина, односно каква је опасност да се и тако слаба религиозност једноставно прекине и нестане. Смањење побожности имало је, по мишљењу цркве, узрок у повећању рационалности, напретку технике и, сагласно томе, смањењу вере у Бога као творца, односно уздизање човековог разума, вере у снагу људске воље, што је створило гордост и охолост. Окретање ка материјалном облику живљења такође

127 | М. Стаменић, *Народно сујеверје*, ПЦЕЖ, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март 1932, стр. 59-61.

128 | Жив. Гл. Алексић, *Нова Година*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1933, стр. 3-5.

је убијало веру, јер је јурњава за новцем, кућом и телесном насладом заменила молитву.¹²⁹

Припадници образованијег слоја Чачана, са занимањима везаним за индустријску производњу и технику, покушавали су да измире напредак науке са хришћанским нормама, понављајући идеје о свеопштем закону који прожима све живе и неживе ствари на земљи у органској целини, па и у природним наукама. Закључак ових локалних приватних расправа о кризи религиозности у индустријализацијом захваћеном човечанству није био оптимистички: „Због овакве ситуације, морал према данашњем хаотичном реду ствари чили и нестаје, јер је престао правилан однос ствари према човеку, па је престао да егзистира и она морална сила која се зове религија, и нема никаквог великана ни Бога човека, који би успео да створи нову колективну религију за рачун старог хаотичног реда ствари”.¹³⁰

Сеоска побожност

Иако је побожност села истицана као пример за град, у пракси то није било видљиво. Сељани су искрено поштовали све своје обичаје и традиције, али са јаким паганским елементима у свим ритуалима који су имали и истакнуту друштвену функцију. Најзначајнија свечаност била је крсна слава. На селу је друштвени значај славе био велики; она је била својеврсна забава и замењивала је сељацима позориште, биоскоп, спортске догађаје. На слави се виђала родбина и пријатељи који се обично нису тако често састајали. Одржавање славе и осталих обичаја било је под јаким утицајем сеоског „јавног мњења”, које није дозвољавало да се обичаји прекрше. Свако је желео, па и „морао”, да прослави издашно и са великим издацима. Пред славу сви укућани су узнемирени; тада се остављају пољски радови, распрема се кућа и двориште, труди се да се што боље дочекају гости, и да се на њих остави што бољи утисак.¹³¹ Сељаци су односили колач и кољиво у цркву на освећење, код куће би са гостима палили свећу, домаћин би кадио госте, читала би се молитва и изговорила здравица у побожном духу, али већина домаћинстава није имала икону свога свеца, нити су знали како изгледа његова визуелна представа, као ни његово житије.¹³²

Цркве су посећиване у данима великих празника, после дуготрајних постова, у време црквених слава и када се поред цркве одржавао вашар. Верници на селу поштовали су постове, свака кућа прослављала је своју славу, а са целим селом заједничку славу - заветину. Највећи број празника обележаван је тако

129 Драг. Марковић, *Теме за епархијску скупштину*, ПЦЕЖ, бр. 7, Чачак, јул 1933, стр. 186-193.

130 В. Љ. Ђирковић, *Проблем сазнања и веровања*, Чачак, 1936, стр. 21.

131 Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, I-2, Београд, 2001, стр. 252.

132 Драга Радосављевић, *н. д.*, стр. 191.

што се тог дана није радило. Годишње је било чак 135 нерадних дана. Сељаштво је веровало да постоји Бог који је „створио свет”, који узима, награђује и кажњава. Казну није морао да сноси увек онај који је згрешио, већ је она могла да се преноси и на потомке. Богу се обраћало пред оброке и после њих, пред спавање, када се славило крсно име, крштавало, венчавало, сахрањивало и полазило на пут. Богу се молило да година буде родна, да се отера болест и да се зауставе ратови. Бог се псовао, али се потом молио за опрост. Свечи су схватани као божји чиновници; они су по свом значају и утицају доживљавани као „мањи” и „већи” светитељи. Било је укоренењено и веровање у судбинску предодређеност.¹³³

Исказивање заједничке побожности на сеоским литијама откривало је стање духа становника села, спремних да у свакој јавној свечаности виде прилику за провод и дружење, на саблазан свештеника: „Што се тиче села, обред ношења литија је исти као и у варошима; но значај и важност ових литија за села је много већи од вароши, јер су литије искључиво установљене ради благосиљања плодова – рода и берићета [...] Стога, учешће, ред и побожност на селским литијама треба да је као и по варошима, ако не и већа. На жалост то није! [...] и шта се на истима све дешава, налазим, да би боље било да се и не носе, него ли што се данас носе [...] данашње ношење литија по селима и сувише је се профанисало”. Током XIX века у више наврата доношени су црквени прописи како тачно треба да се одржавају литије по селима. Учешће сеоских кметова, као органа власти, било је обавезно. У пракси, већина сељана није учествовала на литијама. Жалбе су пристизале са свих страна јер су литије обично ношене са свега неколико дечака, па је кметовима налагано да сакупе цело село на литију. Ред на сеоским литијама често није био на достојној висини: „Не само да свештеник не иде пешке и у одежди, већ и многи крстоноши са кметом иду на коњима; учешће на литијама веома је слабо од стране одраслих – сама деца; ред никакав, тркање с коњима, пуцање, певање непристојних песама, псовање итд. Све то личи више на сватове или на пијану руљу, него ли на верски обред, на литије, на молитву Богу за здравље и родну годину [...] Услед ноћног саборисања дешавају се многе свађе, псовке, битке – буде и разбијених глава – буде и неморалних случајева итд. – што све обесвећује светињу молитве и убија духовни значај литије [...] Домаћини села слабо долазе на бденије као и на молитвена места; слабо ко од њих испрати и дочека крстоноше, већ сву бригу своју обраћају тога дана на дочек гостију, на јело и пиће – кољу се јагњад и прасад, греје се врућа, једе се, пије се, и весели до миле воље. Крстоноши, домаћини, гости – сви уопште – више полагају тога дана

133 | Председник Народне хришћанске заједнице Драгољуб Миливојевић (касније епископ америчко-канадски), сматрао је да српско православље личи помало на атеизам, безбожништво и рационализам и да представља „тело из кога душа све више ишчезава, слично болеснику на самрти”. Прота Душан Милановић је био мишљења да се прави религиозни живот у српском народу никада систематски није неговао и говорио је о отупелости и религиозном индиферентизму великог дела интелигенције и успаваности сељачких маса. Он је верски живот код Срба означавао као „твду веру” у православље која је у обичним дневним манифестацијама била невидљива (Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић* (1881-1950), стр. 117-120).

на свој стомак, него ли на молитву Богу. Ја верујем да има и таквих домаћина и гостију, који се напију, и као пијани више пута тога дана опсују Бога, него ли што му се помоле и на себе крст ставе. – Страшно и жалосно! [...] Могуће [је] да има узузетака, али су ретки”. Свештеници су наглашавали да штетне обичаје треба мењати, не покоравати им се. Истицали су значај рада свештеника са људима и увођење народа у цркву на бдења дан пред литију, као и избегавање бдења по ноћи због многих инцидентата.¹³⁴

Превазилажење природног стања народа на селу, оптерећеног паганским оргијастичким наслеђем, свештеници са више искуства су успевали да окрену ка хришћанским традицијама: „Приметио сам да на парохијане јако утиче благосиљање: хлеба, вина и пшенице (метнем по неки клас и нове пшенице у стару). Многи домаћини и домаћице донесу од својих кућа: соли, брашна, мекиња за стоку, пшенице и кукуруза за благосиљање. По свршетку бденија одржим говор, просфору исечем и поделим народу за сутра дан да је узму наштину; целују сви крст и икону и мирошем их освећеним зејтином. На литији радо чине уписивање живих за помен, који плате. Списак свих домаћина села поменем бесплатно”. Свештеници су изјављивали да им свечани мир и ред у цркви током бденија више прија, него ношење литија кроз село са многим пијаним људима. Поједини пароси су негодовали због нереди на сеоским литијама, јавно изјављујући да би их радо изоставили. У целој церемонији владао је велики неред, нарочито код одраслих људи, а омладина је једва чекала да увече почне игранка. Када би кмет села обуставио музику и позвао на молитву, мало ко би га послушао.¹³⁵

Свештеници су тврдили да се на селу „омаловажава свети чин” литија. Због укоренености у народу литије није било могуће изоставити, или остати по страни док сељани сами врше обреде. Свештеници су на својим састанцима одлучили да литије свакако треба да се одржавају, али са посебном регулативом у новом уређењу цркве од 1930. године. Посебно је истицано да на литијама никако не треба да учествују само дечаци, него и сав народ из парохије.¹³⁶

Иако је побожност становника села хваљена у односу на религиозност варошана, она ипак није била довољно хришћанска. По оцени свештеника из чачанског краја сељаци су у највећем броју случајева лишени „честитости” и „побожности”, молитва им је препуна себичности, а стање морала у Шумадији било је очајно: „[...] не смемо се заваравати говорећи о честитости и побожности нашег народа”.¹³⁷ Повећање побожности код „неверног” народа није остало само у сфери деловања свештеника. Религиозни појединци из богомољачког покрета

134 Рад. П. Симић, *Литије*, ПЦЕЖ, бр. 9-10, Чачак, октобар 1926, стр. 223-233.

135 Рад. П. Симић, *О Литијама*, ПЦЕЖ, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1926, стр. 254-258.

136 Жив. Гл. Алексић, *Неколико питања пред новим уређењем*, ПЦЕЖ, бр. 8-9, Чачак, август-септембар, 1930, стр. 292.

137 Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 55, 59, 67, 106.

постаће тридесетих година најзначајнији чинилац у новом ширењу хришћанства, мешајући се у „чисто свештеничке ствари”.¹³⁸

Богомољачки покрет и стварање нове религиозности

Богомољачки покрет настао је спонтано почетком XX века на селу, без подршке црквене јерархије, као потреба верника за дубљом и снажнијом религиозношћу у време велике кризе СПЦ, зенемаривања богословија, манастира и монаштва. Српска црква није у то време давала довољно јасне одговоре на процес секуларизације друштва. Према речима владике Николаја Велимировића, Србија је била хришћански и, уопште, прилично непросвећена средина, препуна егоизма и сујеверја. Велика страдања у Балканским и Првом светском рату само су појачала потребу обичних људи да размишљају о својој пролазности и смислу живота, што је допринело спонтаном стварању удружења верника. Црква је била опрезна према богомољачком покрету, у коме је на почетку организовања било и доста људи са месијанским идејама, па и делатношћу супротној догамама православља. На чело покрета након Првог светског рата ставио се владика Николај Велимировић, а патријарх Димитрије је 2. марта 1921. године одобрио правила богомољачког покрета и дао свој благослов за оснивање овог удружења под називом „Православна хришћанска заједница”.¹³⁹

Богомољачки покрет имао је много противника. Будући да је основан на селу, био је далек варошанима и носио је епитет „неукости”. Заштитници богомољаца међу свештенством наглашавали су да је управо на селу вера јака, јер тај део народа, наводно, још није био начет материјализмом. Истицано је да хришћанство није „наука”, него „вера”. Одбациване су оптужбе о неукости богомољаца, навођењем њихове исправности и велике ревности у хришћанству.¹⁴⁰

Први натпис о деловању богомољаца објављен је у локалној црквеној штампи априла 1923. године („једна врло лепа и утешна појава која се шири”). Богомољци су приказани као покрет настао након великих страдања и искушења током страшних ратних година, препуних масовног уништавања људских живота. Лично искуство у Великом рату утицало је на многе људе да се окрену Богу и религији, а ту праксу су наставили и након повратка кући. Разлози за ратна пустошења налажени су у категоријама греха и Божје казне. Тако су страдања српског народа 1915. године објашњавана „казном” због предратног

138 | Јован Сарачевић, *Самоубиство као последица моралне одговорности свештеника – одговор свештенику г. Милутиновићу*, „Чачански глас”, бр. 12, Чачак, 25. март 1934, стр. 4.

139 | Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 15-21, 29-31.

140 | Мил. К. Пашић, *Покрет богомољства*, ПЦЕЖ, бр. 2-3, Чачак, фебруар-март, 1930, стр. 49-51.

корумпираног живота препуног „безакоња”. Стално присуство смрти током рата психолошки је утицало на многе да схвате своју пролазност, и да се окрену идеалима вечног живота у Христу. Појавили су се „нарочити” људи у простом народу, са великим ентузијазмом у ширењу хришћанства непрекидним проповедима, независно од цркве. Изглед и понашање богомољаца није био уобичајен: *„Они живе скромно, облаче се најскромније, носе дугачку косу и браду, не пуше дуван, ниједна ружна реч не излази из њихових уста. Не чине рђава дела и нека тајанственост огледа се на целокупном држању њиховом [...] живе строгим моралним животом, посте, моле се Богу, посећују цркве, читају побожне књиге и клоне се свега онога што је непристојно и саблазњиво [...] Често пута у нашим црквама на служби могу се видети само богомољци”*. Проблем је настао када су се међу богомољце почели увлачити „абнормални” типови, умишљени да су „божји посланици”. Неки од њих отворено су прорицали скори долазак Страшног суда, са тачним датумом нестанка света. Многи су поверовали у таква „пророчанства”. Када би „преживели” датум „смака света”, онда би пуни беса исмевали самопрокламоване пророке. Неки богомољци захтевали су да у црквама држе службу уместо свештеника, други су штампали религиозне прогласе проблематичног садржаја. Свештеници су позивани да помогну богомољцима, али и да сузбијају самовољне „проповеднике”: *„Народ осећа јаку потребу за духовним вођама, а те духовне вође могу бити само свештеници, а никако разни ‘посланици’ са неба који се усуђују да јавно критикују уређење цркве и тумаче догмате и каноне”*.¹⁴¹

Богомољачки покрет довео је цркву и свештенике у недоумицу, јер нису имали јасна упутства како да се односе према верској организацији ван своје контроле. Један број свештеника их је помагао, али постојали су и снажни непријатељски ставови према богомољачком покрету. Синод је препоручиовао став „благодиклони неутралности” или, чак, „извесног пријатељства”. Најидеалнија ситуација била је у случају када су се свештеници стављали на чело овог покрета. Они би каналисали енергију богомољаца у правцу православља, док би негативне појаве „лечили” са много такта личним примером хришћанског живота.¹⁴²

Јавне манифестације богомољаца остављале су утисак на околину. Богомољци би се унапред договорили да заједнички из свих села дођу у одређену цркву већ на јутрење, где су са свештеником заједно певали током службе. После би се појединачно исповедили. Свештеници су оставили сведочанства о искрености такве праксе, често праћене великим кајањем и сузама. Након тога, богомољци

141 Ж., *Богомољци*, ПЦЕЖ, бр. 3-4, Чачак, април 1923, стр. 49-51.

142 *„Нарочито се скреће пажња свештенству, да својим животом све више показује тежњу приближавања к Богу, да се што више прилагођује идеалу свештеника, како га побожни свет замислила, и драговољно се одриче ситних навика, са којима народ не може да се помири”* (Епископ жички Јефрем, *Свештенству оба реда Богоспасајеме св. Саве жичке епархије*, ПЦЕЖ, бр. 6-7, Чачак, јул 1924, стр. 137-139).

су одлазили поново у цркву, на литургију, која је трајала два сата. Понекад би учествовали на сеоској литији, дајући јој озбиљност. Све је то утицало на сеоски свет да редовније похађа цркву и да буде побожнији. Присуствовање саборима богомољаца многим је остало урезано у памћењу.¹⁴³

Један од сабора богомољаца одржан је 5. октобра 1930. године у селу Катрзи код Чачка: „*Још од ране зоре јесењег појутарја, хитају честити богомољци из најудаљенијих села нашег среза; хитају и моји побожни парохијани и око 8 час. пре подне, скупио се велики број оних, који мисле присуствовати Св. Литургији*”. Храм је био испуњен верницима, а побожно певање богомољки у два гласа давало је служби свечани и узвишени тон: „*У току целе Св. Литургије, душевно расположење присутних није се умањило све до свршетка исте, кад сам у одабраним речима одржао проповед: ‘О утицају цивилизације Запада на Исток и њена опасност’, што су присутни побожно потврдили са ‘Амин’.*” После Литургије сви су изашли у порту, где је било неколико исповедања, а затим је почела закуска. На скуп су дошли и гости из удаљенијих места, са унапред припремљеним побожним говорима. „*Око 12 часова почео је прави Молитвени Сабор с певањем духовних песама из духовне лире смиреног молитвеника, чувеног светског проповедника Др. Николаја*”. По завршетку певања свештеник је позвао присутне да у највећој побожности саслушају госте сабора, пристигле из далека, без жаљења због поднетих тешкоћа путовања: „*[...] да се ми грешни док још није доцкан спасемо*”. Један сељак из околине Горњег Милановца говорио је „О страшном суду”. Свештеник је приметио да говорник, иако је сељак, користи снажне аргументе „што је на присутне учинило јак утисак”. Једна богомољка говорила је о житијима појединих светаца, са истицањем њихових трагичних судбина и избављења с Божјом помоћу. Правник Јован Сарачевић из Чачка одржао је говор „О спасењу душе путем поста и молитве”, а присутни су се „дивили” овом човеку оданом вери, иако је био световњак и „научен човек” из вароши.¹⁴⁴

Богомољци су се својим изгледом и понашањем издвајали од окружења у коме су живели. Заштитници богомољаца међу парохијским свештенством хвалили су такво стање духа, тела и облачења, као несвакидашњу врлину: „*[...] главе покривене дугом косом, бледо жута лица уоквирена густом брадом, поглед очију укочен и упрт у даљини, а покрети и делања одају смиреност, спокојство, самопоуздање и на први поглед неки несхватајући мир [...]*”. Многи су унутар цркве постављали питање да ли су богомољци, можда, нови фарисеји, само

143 Бож. Миленковић, *Једна манифестација богомољачког покрета*, ПЦЕЖ, бр. 7-8, Чачак, јул-август 1930, стр. 253-257.

144 Бож. Миленковић, *Молитвени Сабор Богомољачког покрета*, ПЦЕЖ, бр. 11-12, Чачак, новембар-децембар 1930, стр. 353-354; Правник и судија Јован Сарачевић био је активан у богомољачком покрету, али и у ЈНП „Збор” Димитрија Љотића, чији је лични сарадник био током рата. У емиграцији се замонашио у Руској заграничној цркви и постао епископ Сава едмонтски (Драган Суботић, *Из наше духовне баштине: епископ Сава едмонтски (Јован Сарачевић, 1902-1973)*, ЗРНМ XXVIII, Чачак, 1998, стр. 251-259).

формално окренути начелима која пропагирају, посебно спољашњим изгледом: „Говори се да су на страни [...] Вели се да су религиозни фанатици, а не схвата се да је то реакција политичком, националном и материјалном послератном фанатизму. Каже се да су спори, непокретљиви и троми у животу, а не зна се да су баш тиме регулатор – слепе захукталости и брзине, која опијен живот механицизмом и техницизмом, неопажено води коначној пропасти. Пребацује им се ограниченост у схватању, перверзност у исповедању, сомнабулство у кретању, зло за цркву [...] и то све из разлога што беже од живота оваквог какав је и теже за животом онаквим, какав би требало да буде, и каквог они називају са оне старне гроба”. Поједини свештеници одбијали су оптужбе да су богомољци „зло” за цркву и православље. Сматрали су да ће црква богомољце, као унутрашњи проблем и „зло”, да каналише и „лечи”, док би га други радо „ампутирали”. Истицано је да су застрањивања богомољаца процентуално мала, и да је највећи део покрета на исправном путу.¹⁴⁵

Постојали су и јаки отпори ширењу богомољачког покрета, посебно у градским срединама. Постављало се питање зашто стварати нову заједницу православних хришћана поред постојеће црквене организације. Традиционално православље је са појавом богомољаца на неки начин постало „маловерујуће”. Покренуте су многе критике због верског фанатизма појединаца, непознатог додаташњој религиозној пракси у народу: „Овај покрет ствара код свих чланова неку врсту фанатизма и колективне психозе која иде до обољења, најблаже речено. Многи од њих запуштају браду и косу, а не чисте их и не држе уредно те личе на права страшила. Чак кажу, да међу њима постоји веровање, да не ваља прати браду и косу, па чак и купати се. Многи напуштају своје домове и имања, кад су радни дани и иду по црквама и манастирима, праве ноћу неке скупове и узајамно се похађају и тиме материјално пропадају од чега пате и њихови укућани. Многи вуку неке барјаче, каче на прса крстове и разноврзне медаље, читају неке молитве, и певају песме, које су сами саставили и које немају често никаквог смисла. Љубе све иконе од реда и то више пута, вуку се на коленима до цркве и т. даље. За једног ми причају, да се пење на кућу те чита молитву, ваљда мисли да је тако ближи Богу”. Критичари богомољаца самтрали су да је и пре њихове појаве српски народ био побожан, иако није често одлазио у цркву: „[...] али кад ће да иде, он се спреми, опере, пресвуче, неће жену да дира и т. даље, да буде чист и душом и телом”. Оваква религиозност је навођена као пример искрене оданости хришћанству, за разлику од лицемерја католика који се неморално понашају, па онда „утрче” у цркву да се помолу Богу, што је посредно пребацивано и богомољцима. Критикована је и пракса богомољаца да се окупљају у манастирима и црквама на саборима у дане који нису одређени црквеним календаром, јер је то значило да се за један део верника одређују посебни „празници” у цркви. Богомољци су имали и своје барјаче, за разлику

145 | Драг. Марковић, *Богомољачки покрет и свештенство*, ПЦЕЖ, бр. 11, Чачак, новембар 1934, стр. 304-308.

од црквених који су припадали свим верницима. Постављало се и питање претераног поштовања црквених реликвија: „У цркви има место где се крст целива. Каква су то љубљења ван свештеничке руке, кад даје причест, нафору или благослов? Да ли је то здраво?” Истицано је традиционално веровање да је Бог свуда и на сваком месту, као део рационалног наслеђа српских домаћина окренутих православљу, али и породици. Богомољци су имали обичај да по неколико дана пешаче да би дошли на њихове саборе, док би за то време пропала економија домаћинства: „[...] остављајући свој рад од Бога благословен, и свој дом – незбринуте. Здрав разум нашег народа сачувао га је од биготизма и фанатизма. Он је за своју лепу хришћанску веру гинуо али није будалаштине правио”.¹⁴⁶

Понекад су у јавност долазиле озбиљне вести о искривљеној побожности богомољаца у околини Чачка, као у случају инцидента у Горњој Горевници, где је забележен случај покушаја распећа једног од „нововерника”.¹⁴⁷ Богомољци су тужили новине које су објавиле ту вест.¹⁴⁸ Новинари су за Божић 1935. године амнестирани од оптужбе, па је изостала јавна расправа о овом догађају.¹⁴⁹ Религиозност богомољачког покрета није добро примана код многих људи у чачанском крају, па је и епископ Николај прозиван кроз шаљиве песме због подршке покрету кога народ гледа са „подсмехом”.¹⁵⁰

Свештеници нису прихватили богомољце до друге половине тридесетих година XX века, када су у њима почели да препознају снагу за морални препород села и сељака. Сагледавајући утицај СПЦ и морално стање народа, свештеник из Трнаве Војислав Илић дао је 1935. године на сабору богомољаца у Жичи оцену да свештеници признају кривицу што нису на време прихватили богомољачки покрет. Многе мале средине су тек са деловањем богомољаца и свештеника који су их подржавали, први пут активније узеле учешће у заједничком испољавању религиозности, које се темељило на личном осећају побожности, непознатом у ранијем периоду. Пример делатности Алексе Тодоровића, свештеника из Драгачева, потпредседника (практично председника) богомољачког покрета, најбоље говори о популарности ове организације и њеног утицаја на народ када је постојала сарадња са црквом.¹⁵¹

146 | Народна хришћанска заједница, „Чачански глас”, бр. 41, Чачак, 13. октобар 1934, стр. 2.

147 | „Нововерци, богомољци или неки други у свом верском заносу одлуче ништа мање него да распну једног од својих присталица, не би ли се уверили да ли може да васкрсне. Изврше извесне припреме, и сви пристану да жртву одреде извлачењем коцке. Кад је коцка пала на једног од њих, овај одбије да изврши одлуку” (Хтели да га распну, „Чачански глас”, бр. 38, Чачак, 22. септембар 1934, стр. 2).

148 | Суђење „Чачанском гласу”, „Чачански глас”, бр. 47, Чачак, 24. новембар 1934, стр. 3.

149 | Амнестирање криваца, „Чачански глас”, бр. 2, Чачак, 12. јануар 1935, стр. 1.

150 | Светислав Јеремић, Његовом преосвећенству Епископу Николају, „Јеремића новине”, бр. 19, Чачак, 25. децембар 1935, стр. 2-3.

151 | Тек са доласком за пароха Алексе Тодоровића 1932. године, у варошици је покренут црквени живот: „Боравак од нешто више од три године у Гучи, које се негде

Црквене власти у чачанском крају наредиле су свештеницима епархије жичке да априла 1933. године извеште има ли у њиховим парохијама организованих богомољаца, а ако их нема, да се таква удружења образују.¹⁵² На сабору богомољаца у манастиру Ковиљу 1933. године целу службу, којој су присуствовали патријарх Варнава и епископ Николај, богомољци су преклечали. Према извештајима црквене штампе, овом сабору богомољаца присуствовало је око 15.000 људи из целе земље. Они су клечањем и молитвом дали свој прилог „Покајној години”.¹⁵³

Молитвени сабори били су један од видова акције богомољачког покрета на плану унутрашње мисије подизања духовног живота народа. Велики годишњи сабори често су организовани у манастиру Благовештењу, где је епископ Николај одржао и течај за мисионаре (1939). Следеће године мисионари су обишли многа села и братства у околини Чачка: Мрчајевце, Остру, Тречу, Прељину, Коњевиће, Чачак, Пријевор, Риђаге, манастир Јовање.¹⁵⁴

Богомољци су били велика новост у религиозности обичног народа. Велики верски празници окупљали су значајан број људи са села, али у осталим данима напори свештенства да напуни полупразне цркве давали су слабе резултате. Мисионарски рад богомољачког покрета између два светска рата покушао је да надомести недостатак активног, личног упражњавања вере, посебно организовањем многих „молитвених сабора”, као и делатношћу обичних људи у проповедању Јеванђеља, независно од цркве. Богомољци, организовани

брзо заборави, остаће у неизбрисивој успоени свима старијим парохијанима обе гучке парохије. Један од најревноснијих и најидеалнијих свештеника, не само Жичке епархије, него и српске цркве уопште [отац] Алекса је из основа покренуо црквени живот. Стварањем хришћанске заједнице многи верници су постали примерни и ревносни посетиоци Св[етог] храма и слушаоци ватрених говора [оца] Алексе. И данас поједини бивши чланови Хришћанске заједнице са усхићењем говоре да их је отац Алекса привукао цркви, јер они пре њега нису ни знали шта значи доћи у Цркву обичне недеље и мањег празника” (Драган Суботић, Епископ Николај и православни богомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941, стр. 55, 59, 67, 106, 163; Летопис цркве у Гучи, приредили Радован М. Маринковић и Јован Лукић, Изворник 16-17, Чачак, 2001, стр. 18-19).

152 *Једна наредба*, ПЦЕЖ, бр. 4, Чачак, април 1933, стр. 114.

153 *Сабор богомољаца*, ПЦЕЖ, бр. 9-10, Чачак, септембар-октобар 1933, стр. 274.

154 Организована братства богомољаца постојала су у Тијању (основано 1933), Брђанима (1934), Чачку (1936), Жејевици (1937), Лукама (1937), Остри (1938). Молитвени сабори одржавани су у Мрчајевцима (1931), Коњевићима (1933), Миоковцима (1934), Чачку (1934), Гучи (1934), Благовештењу (1934), Жејевици (1935), Чачку (1937), Благовештењу (1939). Богомољци су 1929. године у Југославији имали преко 2.000 чланова организованих у 125 братстава. Недуго затим, 1936. године, према проценама самих богомољаца, у Југославији је било већ око 200.000 богомољаца: „[...] војника Христових који су за свето православље готови да жртвују све, па и живот свој ако устреба” (Драган Суботић, Епископ Николај и православни богомољачки покрет : Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941, стр. 86, 128, 131, 140, 144, 156, 181, 195-196, 220, 245, 268).

углавном по породицама оданим новом активном упражњавању православља, замишљени су као „војска против греха” и „брана” надирућем либерализму и модернизацији. У свом мисионарском раду на селу богомољци нису улазили у догматска питања, већ су се углавном бавили моралним проблемима. Требало је да богомољци живот проводе у скрушености, редовној молитви, посту и причешћивању. Унутрашњост својих кућа требало је да испуњавају иконама, кандилима и крстовима. Прописивано је избегавање читања романа и „других неморалних књига”, пушења, опијања, избегавање кафана, биоскопа, балова и забава. Сеоска омладина из богомољачких породица требало је да избегава ноћне забаве, посебно зими. На весељима, славама и свадбама требало је да се демонстрира уздржаност, а жене да одбаце градску конфекцијску одећу, и да се врате старој ношњи коју саме израђују. Црква је упозоравала вернике на безбожност, егоизам и страст у модерном свету. Препоручивала је одвајање нашег православног човека од „новопримљене западне културе” и „прихватање старе, источне, која је његова колевка”.¹⁵⁵

Временом се испоставило да је богомољачки покрет био спасоносан за регрутовање нових монаха и монахиња. Манастири су и пре Првог светског рата били прилично пусти и готово пред затварањем. Унутрашњи духовни циљ богомољаца поклапао се са идеалима монаштва. Богомољци су редовно одлазили у манастире на молитву, са намером „очистити се од греха и служити правди”.¹⁵⁶

Тако су 1932. године две девојке од 20 година отпутовале из својих села у манастире као искушенице за монашки чин (Милица Тодоровић из Пријевора и Софија Милојевић из Горње Горевнице). На пут су их свечано испратили богомољци.¹⁵⁷ Црква је имала само речи похвале за такве случајеве, хвалећи хришћанску ревност код богомољаца: „*За богомољачки покрет карактеристичан је религиозни максимализам, напор воље да се изврши сав Закон Божији, неразводњен и строг. Тај максимализам добија свој најпунји израз, своје највеће задовољење у примању и испуњавању монашког завета. Отуд богомољачки покрет представља онај резервоар, онај златни мајдан, из кога наша црква црпи своје најбоље снаге и добија своје најлепше представнике*”. Развој богомољачког покрета у међуратном периоду помогао је српској цркви и после 1945. године, јер у доба атеизма готово сви кандидати за богословије долазили су из богомољачких кућа.¹⁵⁸

155 | Слободан Невољица, н. д, стр. 269, 273; Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 55, 59, 61-62, 67, 106.

156 | *Монаси и богомољачки покрет*, ПЦЕЖ, бр. 11, Чачак, новембар 1934, стр. 309-313.

157 | *Нове монахиње*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1932, стр. 138.

158 | Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 258-259, 289.

Епископ Николај и покретање
нове побожности 1934-1941. године

Иако је крајем двадесетих година XX века један од угледних чачанских свештеника јавно узвикнуо да је цркви и целој нацији потребно једно ново покољење за нови религиозни и културни преображај, јер тадашње генерације нису биле довољно „снажне” за такав задатак, црква ипак није била потпуно незадовољана религиозношћу своје пастве.¹⁵⁹

Крајем 1930. године на ванредној скупштини свештенства Епархије жичке закључено је да црква има велики утицај на народ: *„Ни један крај наше отаџбине, у коме има православног живља, није тако чврсто привезан за цркву и њено свештенство. Нигде утицај свештенства на ток народног живота није већи, него што је случај са епархијом жичком”*. На истој скупштини говорено је о увођењу веронауке у основне школе, али и о забрани похађања кафана, хотела, биоскопа и позоришта свештенству, као начину да се подигне њихов углед и учврсти религиозност народа.¹⁶⁰

Према мишљењу свештеника, побожност народа у чачанском крају половином 1933. године била је задовољавајућа. Свештенство и монаштво редовно се исповедало, по кућама је освећивана водица, служба по црквама била је стална, а сваке недеље и празника држане су и проповеди по храмовима. Уредно је вођена евиденција о исповеданим и причешћеним верницима: *„По свршетку часног поста Архијерејски намесници поднели су извештаје потребне по овом наређењу. Из истих се види да је верско и морално стање у епархији жичкој задовољавајуће и да народ посећује храмове и своју веру поштује и чува”*.¹⁶¹

Српска црква прогласила је 1933. годину за „покајну”, како би се повратио и учврстио верски морал и појачала религиозност. Активност српске цркве у обележавању „покајне” године била је видљива и у Чачку. Свештеници су пропагирани да ће те године заједно са верницима масовно походити многе српске „светиње”, организовати заједничке молитве са клечањем, као и давање прилога за манастире. Призивало се ново покољење људи, окренутих вери и

159 Жив. Гл. Алексић, *Нова Година*, ПЦЕЖ, бр. 1-2, Чачак, фебруар 1925, стр. 5-7.

160 Свештеници епархије жичке нису се лако мирили са том забраном, сматрајући је веома рестриктивном и непотребном: *„Нарочито је подвучено негативно дејство те наредбе с погледом на њену публикацију преко штампе”*. Поједини свештеници су покушали да ублаже ову наредбу, али у свом настојању нису успели. На скупштини је само усвојена молба да се забрана примењује *„како то диктирају највећи интереси цркве и свештенства”*. Патријарх није ублажио већ донету наредбу, иако је то била молба свештенства жичке епархије (Мик. К. Пашић, *Утисак са свештеничке скупштине одржане у Чачку 23. децембра 1930. год.*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1931, стр. 3-5; Расписи и белешке, ПЦЕЖ, бр. 2, Чачак, фебруар, 1931, стр. 75).

161 *Уз часни пост*, ПЦЕЖ, бр. 5, Чачак, мај 1933, стр. 144.

покајању: „Поколење не за песму, него за молитву и покајање створено, јер греси наши од врха до дна превазиђоше главу нашу”.¹⁶²

Скромност и скрушеност постали су нови образац побожности обичног света у оквиру богомољачког покрета, али људи из цркве су у својим натписима и даље уздизали као црквени и национални идеал тип калуђера-хајдука као „порода светосавске цркве”. Истицан је епски менталитетски тип: „*Наш је карактерни тип калуђер-хајдук у једној личности*”.¹⁶³

Нови подстицај у акцији за повећање религиозности народа дао је епископ Николај Велимировић, који је 22. јуна 1934. године поново дошао на трон владике жичког. Николај је у манастиру Благовештење, у близини Чачка, одржао од 26. августа до 8. септембра 1934. године конференцију свих старешина манастира епархије жичке, као једну од првих акција на јачању утицаја цркве у друштву.¹⁶⁴ Према писању локалне левичарске штампе, Николајев претходник, администратор Епархије жичке владика Тихон, казнио је многе монахе и манастире у чачанском крају због недомашинског газдовања и неморалних поступака: „*Г д-р Тихон је предузео акцију да се сва већа манастирска добра предаду народу, а против рђавих духовника повео је поступак*”. Нови епископ је критикован због обустављања тих поступака.¹⁶⁵ Коментарисане су и Николајеве беседе. Левичари су сматрали да епископ мало говори о реалним проблемима сиромашних, посебно обућара, у вези њихове пропасти услед конкуренције индустријске обуће фирме „Бата”: „*Сиротим обућарима нису потребне приче о загробном животу, њима треба хлеба, за њих и њихову децицу*”.¹⁶⁶

Са доласком владике Николаја на место епископа жичког учвршћен је и став о светосавском јединству националне народне цркве. У вези са таквом оријентацијом, црква је подржавала све народне обичаје и веровања, повезане са православном традицијом. Од црквених гласила је тражено да обавезно морају оставити више простора за етнографске записе народних и црквених обичаја, који су губили упориште у народу под најездом „новотарија са запада”.¹⁶⁷ Владика Николај био је најутицајнији представник српске цркве у ширењу светосавске идеје, као израза православља код Срба. Водећи српски теолози настојали су да ревитализују наслеђе Светог Саве, представљајући га као свеца и вођу српског народа. Процес ревитализације од 20-тих година XX века патио је од недостатка историјске критике. Полемички ставови према исламу, католицизму и западној култури генерално, који су датирани из различитих, и каснијих временских

162 Жив. Гл. Алексић, *Покајна година*, ПЦЕЖ, бр. 6, Чачак, јун 1933, стр. 155-156.

163 Љубомир Иванчевић, *Критика и признање једној књизи („Карактерологија Југословена” Владимира Дворниковића)*, ЖБ, бр. 7, Краљево, јул 1940, стр. 15-16.

164 Маријана Матовић, н. д., стр. 98-99.

165 *Епископ д-р Тихон и манастири*, „Чачански глас”, бр. 38, Чачак, 22. септембар 1934, стр. 2.

166 *Владика Николај и „Бата”*, „Чачански глас”, бр. 37, Чачак, 15. септембар 1934, стр. 2.

167 *Реч редакције*, ПЦЕЖ, бр. 3-4, Краљево, март-април 1937, стр. 3-4.

раздобља него што је деловање Светог Саве, интегрисани су у теолошки концепт светосавља. Ова теологија нације била је искоришћена, пре свега, да омогући идеолошко место сусрета свим Србима расутих по разним деловима земље. Осим тога, светосавље је требало да послужи и превазилажењу јаза који је растао између цркве и српске интелигенције, отуђене под утицајем западних филозофских и политичких модела размишљања. Култ Светог Саве ојачао је у школама и јавном животу, потом и слава старе немањичке династије, са подсећањем на многе црквене и националне празнике, као што су оснивање цркве 1219. године, доба цара Душана, ропство под Турцима, Косово, сеоба у Угарску.¹⁶⁸ Поред црквених кругова, исту матрицу размишљања и јавног деловања имала је и Народна одбрана, чија се идеологија темељила на идеји „светосавског Богочовека”, истицања сопственог развојног пута и борбе против „шими” и „чарлстон” генерације на унутрашњем плану.¹⁶⁹

Прослава светосавске 1935. године у пропаганди цркве означавана је као дужност нације према отаџбини и вери, за коју, ако треба, и у будућности треба дати живот.¹⁷⁰ Циљ прославе светосавске 1935. године било је подизање религиозних и националних осећања код становништва: „[...] да се Савино схватање живота човечјег и схватање свих установа у народу: цркве, државе, школе, војске, културе, породице, манастира, и тако редом – схватање свега тога као једног живог и хармоничног организма народног – истакне и нагласи као правилно и спасоносно за данашњицу и сутрашњицу и за ондашњицу; да се кроз призму вечних вредности, којих се Свети Сава држао, осветле и процене наше времене земаљске вредности, другим речима: да се на Савиним мерилима царства небеснога измере све вредности нашега царства земаљског [...]”.¹⁷¹ Светосавска свечаност и духовни концерт одржани су у чачанској Гимназији у присуству владике Николаја Велимировића. Епископ је, осим Гимназије, у вароши посетио и Дом старца. Нешто раније у Чачку је, на иницијативу владике Николаја, отворено и Дечје хранилиште, за преко тридесеторо сиромашне деце, коју су васпитавали у хришћанском духу. Богомољачко Братство Св. Јована Милостивог, основано 12. новембра 1936. године у Чачку, приређивало је у Дечјем хранилишту молитвене састанке, са предавањима и разговорима о судбини Европе и европске културе.¹⁷² Прославу „Светосавске године” левичари у Чачку нису добро прихватили, напомињући да има „важнијих питања” којим се треба бавити.¹⁷³

- 168 Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 122-123.
- 169 Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије, I-III*, Београд, 1996-1997, стр. I/480-488.
- 170 Жив. Г. Алексић, *Отаџбина и вера*, ПЦЕЖ, бр. 1, Краљево, јануар 1935, стр. 3-4.
- 171 *Светосавска година (прослава 700 годишњице од смрти Светога Саве 1235-1935)*, ПЦЕЖ, бр. 12, Чачак, децембар 1934, стр. 235.
- 172 Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет: Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 183; Маријана Матовић, н. д., стр. 99-100.
- 173 *Светосавска година*, „Чачански глас”, бр. 3, Чачак, 19. јануар 1933, стр. 1.

Активношћу свештеника није била задовољна ни епархија, али из сасвим других разлога. Крајем 1936. године свим свештеницима у епархији жичкој упућена је наредба да обавезно морају држати проповеди у својим црквама. Било је примећено да неки то не раде због немарности и убеђења да проповед није битна, или из недостатка способности да проповед држе редовно.¹⁷⁴

Повећање побожности имало је и свој материјални исказ кроз обнављање старих и подизање нових храмова. Епископ Николај покренуо је 1936. године иницијативу за обнову и изградњу манастира у Овчарско-кабларској клисури, у којој до средине тридесетих и није било монашког живота осим у три манастира.¹⁷⁵

Свештеници и монаси били су саставни део патријархалне културе, јер у чачанском крају није било женског монаштва. Захваљујући деловању богомољачког покрета и владике Николаја и ова структура је поремећана, јер су 1936. године у Овчарско-кабларску клисуру, у манастир Јовање, први пут дошле монахиње. Сеоска околина их је дочекала са подсмехом, па и физичком агресијом, али је деловањем богомољачког покрета у народу заживео и овај вид религиозности.¹⁷⁶

Укупан број цркава пред почетак Другог светског рата у љубићком срезу био је девет, трнавском осам и у драгачевском седам, са укупно 11 манастира у читавом крају, што је вероватно највише у целој Србији на тако малом простору.¹⁷⁷ Нове цркве и манастири подизани пред Други светски рат нису

174 | *Свима архијерејским намесницима и старешинама манастира православне епархије жичке, ПЦЕЖ, бр. 11, Краљево, новембар 1936, стр. 33-34.*

175 | Обновљен је монашки живот у манастирима Св. Јовање (1934) и Св. Тројица (1937). Из темеља је обновљен манастир Св. Вазнесење (1937), а подигнути су и манастири Св. Илиње и Св. Успеније (1939), како се тада веровало, на старим темељима, а заправо на зидинама средњовековних војних утврђења где раније није било храмова. На литицама Каблара саграђена је 1938. црквица посвећена Св. Сави. Подигнут је манастир Св. Преображење (1940), уместо старог манастира порушеног 1911. године, приликом изградње пруге, али са друге стране Западне Мораве. Исте године освећена је пећина Кађеница, са саркофазима у које су смештене кости људи из настрадалог збег из 1815. године (Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2004, стр. 173-179, 227-229).

176 | *„Околина се чудила што су дошле калуђерице, које они дотле никада нису видели. Претње су долазиле са разних страна, па подсмех, па крађе, чак су једну сестру и тукли”. Протекло је неколико месеци док се околина привикла на новину (Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири : монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 30-37).*

177 | Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941 : социјална, економска и политичка структура*, стр. 151-154; Епархија жичка имала је 1927. године 73.372 парохијска дома са 215.684 мушких и 229.335 женских верника, укупно 445.019 душа. Епархија је имала парохија - 157, црква - 114, капела - 27, манастира - 12, укупно 310 богомоља. Током 1928. године године подигнуто је шест нових цркава, три капеле, оправљено је 17 цркава и два манастира. Епархија је имала 21 протојереја, 110 свештеника, пет архимандрита, два игумана, једног синђела, 21 јеромонаха, једног јерођакона и 10 монаха. Током 1928. године било је 5.101 венчања и 5.557 умрлих особа. У браку је рођено 19.689 беба, а ван брака 347, мртворођених је било 113, а

донели и нови уметнички израз. Мале једнобродне грађевине, уских прозора, мрачне унутрашњости, без живописа, одсликавале су религиозни занос бого-мољачког покрета, лишен укуса и уметничких потреба. Све је одисало скрушеношћу, понизношћу, сиромаштвом.¹⁷⁸

Епископ Николај је уз помоћ свештенства своје епархије активно преображавао постојеће народне култове светих места у хришћанска светилишта, као у случају манастира Стјеника на планини Јелици. Обнова манастира извршена је крајем 1940. године, али због рата који је уследио храм није освећен ни насељен.¹⁷⁹ Народ је по традицији долазио у близину манастира, на Ивањдан 7. јула сваке године, купао се у реци званој „Светиња”, верујући у њене исцелитељске моћи.¹⁸⁰ Посетиоци су били уверени да ће им помоћи и мошти Св. Јована у манастиру који се налази у близини извора. Народ је сматрао да су то мошти Св. Јована Крститеља, али је у време обнове манастира већ почео да се утемељује култ најпре мученика монаха Јована, касније прозваног Свети Јован Стјенички. То је био први случај да се нечији земни остаци у чачанском крају прогласе за светитељске мошти.¹⁸¹

Епископ Николај похвалио је почетком 1937. године вернике у својој епархији, који су више него раније долазили у цркву и поштовали свете Тајне: „Уз овај Часни пост толико је мноштво нашег народа поврвело ка причешћу како се то одиста одавно није видело и запамтило. Па иако је труд око причаићивања толиких маса народа био велики, ипак су наши свештеници радосно поднели тај труд, благодарећи Богу што су им не само храмови него често и црквена дворишта била пуна причасника”.¹⁸²

Једна од новости у појачавању религиозности било је и посебно обележавање „недеље православља”, прве седмице Ускршњег поста, у циљу подсећања верника на потребу покајања. Недеља православља прослављена је и у Чачку

ванбрачно живећих 741 парова. У православље је преведено 14 особа. Нове цркве у Коњевићима и Прељини почеле су да се зидају 1929. године, као и обнова храма у Мојсињу, који је био доста руиниран. Црква у Бресници потпуно је обновљена до 14. октобра 1929. године, јер је настрадала од земљотреса 1927. године. Крајем 1934. године у жичкој епархији било је 13 манастира, 124 цркве, 133 црквене општине и 181 парохија. Било је 30 братстава богомољаца и укупно 556.290 православних верника. Епархија је бројала укупно 194 свештеника и капелана и 30 монаха (*Народ, парохије, свештенство и цркве у епархији жичкој*, ПЦЕЖ, бр. 1, Чачак, јануар 1928, стр. 29-30; Нове цркве, ПЦЕЖ, бр. 10-11, Чачак, октобар-новембар 1929, стр. 231-232; Жичка епархија, ПЦЕЖ, бр. 12, Чачак, децембар 1934, стр. 360).

178 Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *н. д.*, стр. 63-67, 121, 283-285.

179 Александар Савић, *Црква Жежевица и манастир Стјеник*, „Жички весник”, бр. 3-4 [без места издања], 1965, стр. 4.

180 Драга Радосављевић, *н. д.*, стр. 215.

181 Радомир Станић, *Манастир Стјеник*, „Врело” 12, Београд, 1992, стр. 16.

182 Епископ Николај, *Поздрав епископа Николаја православном свештенству и народу епархије жичке о Васкрсу 1937. године*, ПЦЕЖ, бр. 3-4, Краљево, март-април 1937, стр. 8-9.

1937. године. На вечерњој литургији храм је био пун верника. Богомољци су приредили духовни концерт у граду, а о значају прославе говорио је свештеник Булић.¹⁸³

Пошто је 1937. година обележена борбом против конкордата, ни чачански крај није остао поштеђен демонстрација, сукоба и агитација „за” и „против” овог споразума. Пошто је један од вођа противника конкордата био епископ жички Николај, Чачак је постао снажно упориште свештенства у опозицији тадашњој влади и њеној политици. Иако је постојала јака акција на утемељењу побожности и повећању угледа свештеника, на овим демонстрацијама у први план је избила сва снага политичке острашћености, јер су присталице ЈРЗ-а у свом бесу насрнули и на свештенике које је подржавала Удружена опозиција. Присталице комуниста били су на страни противника конкордата, па су сви заједно разбијали излоге по граду.¹⁸⁴

Скупови и протести народа у борби против конкордата схваћени су од локалних политичких елита, и највећег дела народа, као још једна епизода у народним бунама и ослободилачким ратовима. То је нарочито истицано у предизборној кампањи током 1938. године, али и касније, све до почетка рата. Чачански крај означавао је као подручје са великим националним заслугама, почев од Хаџи Проданове буне, догађаја у Првом светском рату, а затим и у борби против конкордата.¹⁸⁵

Током 1938. године верска пропаганда појачана је и у Драгачеву. Свештеници су одлазили на све храмовне славе суседних парохија, а њихов пример следили су и верници. Свечаности су пропраћене и штампањем плаката и летака. Када је епископ Николај долазио на црквену славу у Гучу, дочекан је са славолуком од цвећа. Долазак владике у Котражу најављен је пуцањем прангија и звоњавом звона. Епископ је држао националне говоре, подизао светосавски дух и делио деци иконице и крстиће, ретке приватне предмете које су деца на селу уопште добијала од некога у то доба.¹⁸⁶

Долазак црквених великодостојника праћен је великом помпом. Владику Николаја су пред долазак у цркве обично чекали побожни људи клечећи са обе стране пута. У свештеничким кућама где је владика одседао прекидао се

183 | У Чачку, ПЦЕЖ, бр. 3-4, Краљево, март-април 1937, стр. 33.

184 | НМЧ, мик. филм бр. III-40-8/9; Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак, 1979, стр. 77-78; Горан Давидовић, *Југословенски народни покрет ЗБОР у чачанском крају 1935-1945. године*, ЗРНМ XXX, Чачак, 2000, стр. 153.

185 | Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине : документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, стр. 51, 119.

186 | *Верске манифестације у Драгачеву*, ПЦЕЖ, бр. 6-7, Краљево, јун-јул 1938, стр. 48-51.

187 | „После црквене службе, у препуном храму, уз мноштво свештеника и монаха, владика је дошао код нас у црквену кућу где је и одсео седам дана. Сећам се да је његов долазак пореметио све наше децје игре око куће, а посебно што нисмо могли, на бетону испред куће, да возимо тротинет и трицикл. Ми смо деца

обичан живот, па су и деца имала забрану да се играју бициклама и гласно разговарају.¹⁸⁷

Владика Николај је у својим бројним путовањима по епархији, литијама, литургијама и проповедима величао православну цркву, али и побожност обичног света са села, хвалећи његов једноставан религиозни однос према свему што га окружује. У исто време уздизала се сопствена нација, указивало на сеоску, ратарску мирољубиву природу српских сељака и значај појединих научника српског порекла у свету за напредак читавог човечанства (Пупин, Тесла). Са друге стране, указивано је на деструктивност Запада и замах конструкције машина за убијање, што Срби јесу у рату користили, али никада нису самостално конструисали. Величање обичног народа и његове побожности била је у супротности са тежњом интелигенције за просвећивањем народа на принципима рационализма. Николај је посебно инсистирао на родољубљу и поштењу обичног сеоског света, спремног да се жртвује за отаџбину када за то дође време, док се учени део народа повлачио пред тим задатком.¹⁸⁸

Црквени празници су са доласком епископа Николаја постали све посећенији, а церемоније сложеније. У Чачку је на Богојављење 1940. године, као и обично, извршена церемонија освећења воде на Западној Морави, а после свечаности пуштени су бели голубови, симболи Светог Духа, односно понављање сцене из Новог Завета и крштења на реци Јордану. Посећеност церемоније Богојављења била је знатно већа него ранијих година. Иако је било веома хладно време, крст у реци хватало је знатно више младића него обично. Поред обреда на Западној Морави, у граду је организована и литија са ђацима из свих школа, а учествовала је и војска.¹⁸⁹

Повезаност државе и цркве добијала је јасне обресе и приликом свечаности Сокола, који су на Дан уједињења најпре одлазили на благодарења у цркву, а своје свечаности су одржавали и на велике хришћанске празнике као што је Ускрс. Временом, Соколи су са општинским властима одлазили и на доношење бадњака, да би га заједнички потпалили у црквеној порти. Црква је потпомагала Соколе у чачанском крају, упућујући вернике да се позитивно односе према овој организацији.¹⁹⁰

били љути на тог старог и брадатог човека, који, мислили смо, не дозвољава дечје игре. Прекинули смо тих седам дана, колико је владика био код нас све дружење [...] са нашим вршњацима. Они су повиривали у наше двориште, али су разочарани одлазили од наше оgrade. Владика се био сместио у велику гостинску собу, где се одмарао и где је спавао. Тај део куће имао је посебан улаз. И поред тога ми смо деца морали ћутати, боље рећи шапутати да не узнемиравамо владика [...] Наша, дечја, радост била је велика кад је владика фијакером одлазио. Већ смо чучали пред затвореном шупом где су нам били бицикли док се владика опраштао и седао у фијакер (Миодраг Јаћимовић, Уреси у памћењу, стр. 15-16).

188 Владика Николај на раду, ПЦЕЖ, бр. 9, Краљево, септембар 1938, стр. 17-30.

189 Из живота Жичке епархије: Богојављење, ЖБ, бр. 2, Краљево, фебруар 1940, стр. 27.

190 Милош Тимотијевић, Соколи Чачка 1910-1941, стр. 91, 94, 140-149.

Епископ Николај је и пре почетка борбе против конкордата 1937. године предлагао енергичну борбу и усавршавање народа на духовном и моралном пољу. Да би се у томе успело, требало је у жичкој епархији основати „еванђелску акцију”, што је владика и изложио на седници Удружења свештеника жичке епархије крајем 1936. године: „*Морамо прихватити и богомољство и соколство, јер су богомољство и соколство државотворни. Жичка еванђелска акција мора мишљу, словом и делом сва друштва, која постоје ставити под свој утицај*”. Епископ је позвао сво свештенство да се удружено бори против „*злих непријатеља цркве, који се смишљено труде да цркву униште*”. На ову седницу свештеника епархије жичке дошао је и тадашњи председник владе Милан Стојадиновић и министар војске и морнарице Марић, а епископ Николај их је свечано дочекао.¹⁹¹ Само неколико месеци касније епископ и председник владе постали су љути противници поводом конкордата, кога је владика Николај први критиковао на широј конференцији грађанства 24. децембра 1936. године у Чачку.¹⁹²

Постојали су и отпори делатности владике Николаја, а његови противници су га називали верским фанатиком. Приликом црквене славе у Мрчајевцима 12. јуна 1938. године, владика се осврнуо на те нападе: „*У својој проповеди Њ. Преосвештенство говорило је о призивању апостола Св. Петра и Павла, о веровању у Бога и веровању Богу. Опширно је објаснио разлику између вере у Бога и верујем Богу. Говорио је о апостоу Св. Петру, који се одрекао Исуса Христа и његовом веровању Богу. У свом говору навео је, да се врло често за њега каже 'Владика Николај је фанатик', па је потврдио, да је он бескомпромисан и као*

191 | Епископ Николај Велимировић је одржао уводну реч на седници удружења свештеника епархије жичке 1936. године. Тада је, по наводима извештача са ове седнице, изнео неколико проблема против којих се свештеници морају борити: „*Прво зло је клерикализам који је највеће зло не само нашег него и целог европског народа. Друго зло јесте проклети јеврејски јудаизам, јер Јевреји лукаво и мудро као змија раде на уништењу вере – вере у правога Бога. Треће зло је поганство, које је вековима радило на уништењу св. цркве и наводи као пример Бољшевичку Русију*” (Записник XVII редовне скупштине свештенства епархије жичке одржане на дан 16/3 јула у манастиру Жичи, ПЦЕЖ, бр. 11, Краљево, новембар 1936, стр. 23). Написи против јудаизма владике Николаја потицали су из отпора атеизму, комунизму и бољшевичкој револуцији у Русији. Са друге стране на Јевреје је указивао као на помагаче у ширењу идеја либерализма, али, за сва одступања од хришћанства владика Николај је највише оптуживао саме хришћанске народе: „*Заиста, не може се рећи да су Јевреји у тој пропаганди западног неопанизма жалили паре и мастило, нити оставили ма који подесан проналазак науке и вештине људске неискоришћен у ту сврху. Но било би смешно оптуживати Јевреје као главне кривце и проузроковаче модерног отпада од Бога и западног неопанизма. Зар они, који нису били у стању да збуне и победе 12 рибара галилејских, да буду у стању збунити и победити западно човечанство од неколико стотина милиона крштених душа? И зар нису Штраус, Ренан, Ниче, Дарвин и други слични опозиционари Христу сковали оно убојно оружје против Бога и Спаса нашега, које су јеврејски пропагатори само искоришћавали, умножавали и широм света распростирали?*” (Епископ Николај, *Опозиција Богу*, ЖБ, бр. 6, Краљево, јун 1940, стр. 1-5).

192 | Радмила Радић, *Живот у временима : Гаврило Дожић (1881-1950)*, стр. 162.

такав је заиста фанатик правде и морала”. Свечаности је присуствовало више од 1.000 људи, а епископ се осврнуо и на большевике који су у Русији правили „чуда и покор” згражавајући цео свет, те позвао комунисте да се окрену Богу.¹⁹³

Ратна пустошења у Европи и све већа несигурност утицали су на повећање побожности. Током првих месеци 1940. године примећен је огроман прилив света у цркве, поштовање икона, целивање крстова. Црква је била веома задовољна посетом храмовима, знатно већом него претходне године.¹⁹⁴

На иницијативу владике Николаја, у пролеће 1940. године по кућама и њивама у чачанском крају стављани су крстови од леске, да би род био бољи и да би се заштитила кућа, што је и иначе био стари народни обичај. Епископ је наглашавао да би пред Ђурђевдан 1940. године сви верници требало то да ураде, како би се сачувало не само своје имање, него и држава, коју ће заштитити „Христова застава”.¹⁹⁵

Поред хришћанске љубави, поштовања традиција и црквених догми, епископ Николај је инсистирао да се народу говори и о Страшном суду, подсећајући да је страх Господњи старији од љубави за ближњег. По мишљењу владике Николаја, проповедање хришћанске љубави имало би утицај само на „савршене” вернике. Пошто је он у својој епархији имао искључиво грешне вернике, морао им је и говорити и о Страху Господњем и Страшном суду. Проповедници хришћанске љубави помињали су Бога само као оца, избегавајући да говоре како је Бог и Судија, и да се страхом човек брани од чињења зла. Епископ Николај је сматрао да овај приступ хришћанству долази са Запада, чиме се „трује” православни Исток, али и ислам. Последица таквог религиозног става, по схватању владике Николаја, било је ширење атеизма и разврата, јер код људи није било страха од Бога као Судије: „Зна народ наш за потребу покајања и епитимије. Зна он добро, по широком искуству своме, да Отац наш небесни милује али и бије. Збуните га, ако му не говорите о страху Господњем. Ако га будете мазили, попут јеретика, и говорили му полуистине, спремили сте сами себи осуду за Дан Онај, Дан Страшни”.¹⁹⁶

193 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине : документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, 1, стр. 29.

194 *Недеља православља*, ЖБ, бр. 3, Краљево, март 1940, стр. 22.

195 Епископ Жички Николај, *Распис о постављању крстова по кућама и њивама*, ЖБ, бр. 4, Краљево, април 1940, стр. 32.

196 Епископ Николај, *Страх Господњи*, ЖБ, бр. 5, Краљево, мај 1940, стр. 1-8; Указивање на пропаст савременог света и страдање народа сликовито је изражавао богомолац Радоје Арсовић, иначе доктор париске Сорбоне, касније у монаштву под именом Јаков. Он се пред Други светски рат упрезао у воловска кола која је вукао улицама Краљева, попут старозаветног пророка Јеремије, упозоравајући грађанство на падање у ропство. За време рата проповедао је по београдским црквама, а када му је то забрањено, онда и по гимназијама и улицама. Имао је правилне црте лица, дугу косу и браду, али је савременицима, па и истакнутим богомољцима као што је био Сарачевић, изгледао чудновато (Драган Суботић, *Из наше духовне баштине : епископ Сава едмонтски (Јован Сарачевић, 1902-1973)*, стр. 254).

Епископ Николај је 1940. године у име народа захваљивао Богу што је Краљевина Југославија лишена разарања док је у Европи беснео рат. Говорио је о новој побожности, масовном клечању током молитви, стављању крстова на куће и њиве, кајању, исповедању и „непрестаној” молитви Господу.¹⁹⁷ Владика је истицао чињеницу да словенски православни народи нису захваћени ратом: „*Ја не знам планове Божје, али држим да Божја Промисао хоће преко православних Словена да каже свету спасоносно реч, да донесе спасоносну утеху и спасоносни лек: зато их држи по страни од рата. Та спасоносна реч може бити само она која се оваплотила у Сину Божјем и која је записана у Јеванђељу*”.¹⁹⁸ Неки од савременика доживљавали су епископа Николаја као светог човека, потпуно окренутог молитви и Богу, са којим „молитвено разговара”.¹⁹⁹ „*Имао сам утисак да он за цело време трајања песме [за време литургије – прим. аутора] није видео никога пред собом, нити је чуо свој сопствени глас. Блажени израз његовог лица је, међутим, јасно одавао човека који је, док је мислима био одсутан из цркве, разговарао с Богом*”.²⁰⁰

Повезаност цркве, државе и патриотских организација на пољу националног и хришћанског рада можда је најбоље могла да се види на примеру освећења пећине Кађенице у Овчарско-кабларској клисури на јесен 1940.

197 | *Божји поздрав Епископа Жичког Николаја Православним братствима*, ЖБ, бр. 12, Краљево, децембар 1940, стр. 1-7; Велика уништења и страдања у Европи почетком Другог светског рата утицала су на све људске духове. После присаједињења Аустрије Немачкој 1938, и италијанске окупације Албаније следеће, 1939. године, међународни положај Краљевине Југославије јако је отежан. Наде малих држава да ће их заштитити Друштво народа како би сачували независност, нарочито је поткопало разбијање Чехословачке 1938. године, после свих уступака на које је пристала. Примичање ратних страхова Краљевина Југославија је чекала поцепана и посвађана, не успевши да започетом реорганизацијом из 1939. године учврсти државне темеље и спреми се за одбрану. Драматични догађаји у Европи и свету на почетку Другог светског рата, застрашујуће размере људских патњи и материјалних разарања, утицали су на многе људе тадашњег времена да стекну уверење како више ништа не може да буде као пре, и да једно доба неповратно нестаје. Један савременик је о Европи у Другом светском рату писао као о „новом непознатом континенту”. Од почетка септембра 1939. године силе Осовине су окупирале и делиле територије као ратни плен, прокламујући ступање на историјску сцену једног “новог доба” и успостављање „новог европског поретка” (Milan Ristović, *Немачки „Нови поредак” и југоисточна Европа 1940/41-1944/45*, Београд, 1991, стр. 5; Branko Petranović, *Србија у другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, стр. 38; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд, 1994, стр. 7).

198 | Драган Суботић, *Епископ Николај и православни богомољачки покрет : Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, стр. 276.

199 | Сам владика Николај изјављивао је да га је „разговор с људима замарао, а с Богом никад”. После литургије Епископ Николај је морао да се пресвлачи, јер је био сав знојав од напора и усредсређености: „*Клечао је пред Часном Трпезом у току службе, сав се предајући Христу*” (Владимир Димитријевић, *Највећи Србин после Светог Саве : књига о владика Николају*, Чачак, 2006, стр. 35).

200 | Илија Ж. Трифуновић, *Национализам Епископа Николаја*, ППЦЕЖ, бр. 9, Чачак, септембар 1938, стр. 17.

године. Кости настрадалих људи из збега угушеног димом 1815. године дуго су лежале разбацане по неуређеној пећини. На иницијативу људи из околине и уз помоћ владике Николаја, пећина је уређена, кости стављене у два саркофага изнад којих је подигнута мала апсида са распећем. Парастос у овој пећини врши се сваке године на Видовдан.²⁰¹

Уводни говор на освећењу пећине одржао је епископ Николај, беседећи о значају пећина у повести хришћанства, историји Српске православне цркве, народној прошлости, са посебним освртом на мученичку смрт страдалих за хришћанску веру. Беседа је у исто време била хришћанска и национална, са поукама за нову побожност код народа: „*Да ли да плачемо за овим нашим новомученицима? Не, него да се радујемо, мада је ова наша радост проткана болом. Јер то је наш допринос Хришћанству, наш удео небесног царства, наша жртва за добро човечанства, будилник савести људске. А ја лично верујем, да су се ови намучени претци наши посветили, да су уписани у небесни календар и уведени у царство вечног живота [...] Не плачимо дакле него радујмо се што смо својим праведним прецима населили небеса, а историју своју обогатили узорима жртвовања. Али утишајмо за час и бол и радост, па ослушнимо. Гле, као да чујемо шапат њихов, питање њихово: слободни потомци наши, како ви живите у вашим пећинама? Они нас питају о пећинама телесним, у којима ми носимо живе душе своје [...] А кад нас анђеоској смрти буде извео из наших телесних пећина, показаће се шта се скривало у којој пећини од крви и меса. Показаће се људи и нељуди, родољуби и издајници, добротвори и разбојници у заседи, јунаци и страшилници [...] Ево пред нама пећине која опомиње наше поколење на брижно чување своје душе да је огањ не сагори, било огањ што га човек сам у себи распирује ветровима греха и страсти, било пак огањ што му га туђинци убацују споља у душу*”.²⁰²

На великој свечаности освећења Каћенице, поред владике Николаја, учествовале су многе значајне личности из тадашњег политичког живота Краљевине Југославије: „*Средишњи одбор Народне Одбране примио је на себе бригу око освећења ове народне светиње. Још у суботу вече стигли су многи у манастир Благовештење. Сутрадан у недељу служена је архијерејска литургија у манастиру, коју је служио епископ Николај са већим бројем свештеника и свештенмонаха, а који су били присутни: изасланик Њ. В. Краља, бана Дринске бановине, мин. Војске и Морнарице, као и представници разних друштава. Литургији су присуствовали сви гости са стране и мноштво народа из околине. По завршеној литургији кренуло се са литијом у Каћеницу. Пећина је могла да прими неколико стотина, а остали су стајали доле у ливади испод стене јер се није могло где стати у непосредној близини пећине. По извршеном освећењу и опелу Епископ Николај изговорио је своју беседу [...] Пошто је завршено освећење и саслушана Епископова беседа присутни су се поклонили мученичким костима*

201 | Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, н. д., стр. 227-229.

202 | Епископ Николај, *Беседа у збегу Каћеници*, ЖБ, бр. 9, Краљево, септембар 1940, стр. 1-5.

на су они изашли да би и остали могли ући, поклонити се и разгледати ову тужну и велику светињу овога краја. Када је цео народ продефиловао кроз пећину сви су се сабрали у ливаду испод стене. Тада је председник Народне Одбране Војвода Илија Бирчанин са једног огромног камена одржао свој говор присутном народу. Војводин говор био је војводски – српски [...] Затим је приређен ручак за народ. За време ручка свештеник Милосав Протић – Гучанин читао је свој историјски рад о пећини Кађеничкој у коме је до танчина расветлио ову пећину и трагичну историју њених мученика. На крају ручка било је здравица и говора. Говорио је Епископ Николај, Михаило Константиновић, министар без портфеља, Павле Алексић, секретар удружења носиоца Карађорђевог звезда. Сви говори били су као вода жива са вечних извора јеванђелско-националних, која напаја жедне душе људске и даје неку чудну исполинску снагу за стајање чврсто на бранику Рода свог. После ручка Соколско друштво из Крагујевца, а по иницијативи и уз сарадњу свештеника Милана Сретеновића, приказало је позоришни комад: Ђакон Авакум. Импровизирана је позорница на ливади и цео присутан народ могао је видети извођење овог комада, који је успешно изведен. Затим је настало народно весеље које је трајало до ноћи”.²⁰³

Религиозност становника чачанског краја до 1941. године имала је неколико фаза развоја. До Првог светског рата православље је било државна религија која се наслањала на национална осећања. Међутим, истинске хришћанске вредности биле су далеко од становника села, које је баштинило снажна паганска наслеђа. Ништа није било боље ни у вароши, која је религију и одлазак у цркву доживљавала као део обавеза према држави.

Велика страдања у Првом светском рату покренула су код многих људи размишљања о пролазности, смрти и вечном животу. Делатност владике Николаја Велимировића покренула је нову религиозност кроз већу активност свештеника, приватну побожност код верника и наглашеније везивање за националну компоненту Српске православне цркве.

Појава богомољачког покрета била је потпуна новина у религиозном животу. Инсистирање на строгом православљу у свакодневном животу била је својеврсна припрема за монаштво. Истовремено богомољци су се борили и против модернизације у свакодневици, изазивајући отпор код традиционалних верника.

Велики отпор према религиозности организовали су комунисти, који су после 1945. године изашли као апсолутни победници у ослободилачком и грађанском рату, намећући целом друштву свој систем вредности у коме је атеизам имао истакнуто место.

203 | Из живота Жичке епархије : Освећење пећине у Кађеници, ЖБ, бр. 10, Краљево, октобар 1940, стр. 28-29.

**”Neglected Lord’s Orchard”:
Religious Practice in Cacak Region during XX century**

The beginning of the XX century was, according to many assessments period of decline of religious practice. Village cherished traditional religious approach with strong pagan heritage; citizens went to church when they ‘had to’ and intellectuals were obsessed with secular ideas. Priests did not enjoy much respect, monks were few and without influence. Only the national component of the Orthodox Church in Serbia helped people not to lose faith.

Great sufferings during the First World War influenced many people to start thinking about their temporary existence, which also influenced increase of religious feelings. Episcopo Nikolaj Velimirovic came to Cacak in 1919 and initiated priests to be more active in helping people with turning back to religion by more regular practicing liturgy, delivering sermons, propaganda work with printed materials, connecting with schools and state institutions. Sermons explained, by Episcopo instructions, God’s providence about the sufferings during the First World War as well as creation of Yugoslavia. Church insisted on conservative social values fighting against new fashion at women, influence of new media, such as radio, trying to discipline first of all citizens in more often expressing and respecting of holy secrets.

Appearance of sanctimonious movement in villages was a reaction to modernization and a trial to increase personal religion devotion on the way to transformation of the whole society. Devout persons because of their fanatic ideas were not welcome in the society, especially in towns, and their life with orthodox approach as a kind of preparation for monasticism was rejecting traditional pious persons who had a feeling of becoming ‘weak believers’.

When Episcopo Nikolaj came to Cacak again in 1934, pious persons got a great support, and bishop continued his work on increasing religious feelings on the principles of nationality of church and resistance to modernization in the time of great political turbulences before the Second World War in Europe. Big religious ceremonies were organized, common prayers with kneeling, ideals of modesty, humbleness, and thoughts about “God’s Fear” were praised. The youth in towns was occupied with communist ideas and open atheism.

Milos TIMOTIJEVIC

“Le vignoble dominical négligé”: la religiosité dans la région de Cacak durant le XXème siècle (première partie)

Le début du XXème siècle fut, d’après presque toutes les évaluations, l’époque d’une grande baisse de piété. Le village cultiva une religiosité traditionnelle avec une forte hérédité païenne; les citadins vinrent à l’église généralement “d’office”, tandis que l’intelligentsia fut envahie par des idées séculières. Les ecclésiastiques n’eurent pas une grande renommée, le monachisme fut peu nombreux et sans influence. Seulement la composante nationale de l’église orthodoxe en Serbie influa à ce que le peuple n’apostasias pas la foi.

Les grandes pertes durant la Première Guerre mondiale influèrent à ce que beaucoup de gens commencèrent à réfléchir sur leur caractère passager, ce qui eut de l’influence aussi sur l’augmentation de la piété. L’évêque Nikolaj Velimirovic engagea, à son arrivée à Cacak en 1919, les popes dans une action d’accroissement de la piété du peuple par l’intermédiaire de liturgies effectuées plus régulièrement, de prédications, de travail de propagande par des matériaux imprimés, par la connexion avec des écoles et des administrations publiques. Les prédications interprétèrent, d’après les indications de l’évêque, par la providence de Dieu la perte du peuple pendant la Deuxième Guerre mondiale, ainsi que la formation de la Yougoslavie. L’église insista sur les valeurs conservatrices de la société en luttant contre la nouvelle mode chez les femmes, les influences des nouveaux médias tels que la radio, en essayant de discipliner avant tout les habitants de la ville à une manifestation et un respect plus réguliers des sacrements.

L’apparition du mouvement dévot dans les villages fut la réaction à la modernisation et à la tentative pour que la piété personnelle s’accrût en voie de transformation de toute la société. Les dévots, à cause de leur fanatisme, ne furent pas bien acceptés dans la société, surtout en ville et leur existence, orientée vers le respect strict de l’orthodoxie, en tant que préparation valeureuse pour le monachisme, refoula les fidèles traditionnels qui eurent la sensation qu’ils devinrent “de petite croyance”.

À la venue de l’évêque Nikolaj Velimirovic à nouveau dans la région de Cacak en 1934, les dévots reçurent un grand soutien, et l’évêque continua de travailler sur l’accroissement de la religiosité sur les principes de la sainteté de St-Sava (de l’église nationale) et de la résistance à la modernisation lors des grandes effervescences politiques avant la Deuxième Guerre mondiale en Europe. De grandes célébrations religieuses, des prières collectives en se tenant à genoux furent organisées, des idéals de modestie, d’humilité, de servilité, des réflexions sur la “ Crainte de Dieu ” furent glorifiés. La jeunesse en ville fut gagnée par les idées communistes et par l’athéisme franc.

Milos TIMOTIJEVIC

Радован М.
МАРИНКОВИЋ

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

УДК: 929.53(497.11),„1942/1944”

АПСТРАКТ: У претходном броју Зборника радова Народног музеја публиковани су подаци из протокола умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку о страдању житеља овог града и села Атенице и Кулиноваца (једна парохија) у ратној 1941. години. Страдања су настављена и у 1942, 1943. и 1944. години. Сем парохијана овог храма, свештеници су опојали и друге погубљене, уносећи (уочљиво је - не хронолошки) основне податке о њима, посебно у рубрику „Узрок смрти”. Подаци су углавном штурни, посебно ако се ради о егзекуторима. Такви су и у протоколима умрлих у болници и сахрањених на гробљу. У овом раду разјашњавају се околности под којима су људи губили животе - као припадници оружаних формација, и као цивили. При том, коришћени су превасходно подаци из две споменице: „Чачански крај у НОБ - пали борци и жртве” (група аутора, Чачак, 1977) и „Затамњена прошлост - историја равногораца чачанског краја”, З. Горана Давидовића и Милоша Тимотијевића (Чачак, 2004), а нису изостала ни истраживања аутора овог текста. Ипак, за изванредан број страдалника нису пронађени ни основни подаци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, Атеница, Кулиновци, окупатори, партизани, четници (ЈВУО), рана, стрељање, клање, баџач, „каћуша”

Драматична је била, као и у читавој Србији, у Чачку, Атеници и Кулиновцима, који су сачињавали једну политичку општину, ратна 1941. година. У њој су гинули у Априлском рату против нацистичке Немачке и њених савезника припадници Југословенске краљевске војске, а потом, у устанку против окупатора, борци Југословенске војске у отаџбини (четници Драгољуба Драже Михаиловића), Чачанског народноослободилачког партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић”, уз понеког припадника других оружаних формација (жандарми, љотићевци). Уследио је, у јесен, братоубилачки рат - међусобни обрачун две устаничке војске, два антифашистичка покрета, праћен погибијама. Када су немачке јединице 1941. поново окупирале Чачак и околину, посебно су страдали припадници партизанског покрета, али и цивили. О погинулим у тој години, заправо о страдалницима које су опојали свештеници цркве Светог Вазнесења у Чачку, уз разјашњења сваке појединачне судбине, подаци су публиковани у претходној свесци Зборника радова Народног музеја у Чачку.

Страдања Чачана, Атеничана и Кулиновчана настављена су и у 1942, 1943. и 1944. години. Гинули су као припадници оружаних формација и различитих идеологија или као цивили. Животе су губили на различите начине и у различитим околностима, што су констатовали и свештеници у рубрици „Узрок смрти” протокола умрлих. Али, сем констатације да је неко убијен или на други начин изгубио живот, свештеници углавном нису именовали егзекутора, вероватно страхујући и за своје животе. А, уз то, постојала је наредба немачке оружане силе да се не сме у протоколе умрлих уписивати да су окупаторски војници некога убили. Пошто је све мање живих сведока тог времена, постоји опасност да многе погибије никада не буду расветљене.

У овом раду покушавамо да разјаснимо судбине погибалаца, користећи споменицу *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве* (група аутора, Чачак, 1977) и списак страдалника објављен у тротомној монографији Горана Давидовића и Милоша Тимотијевића *Затамњена прошлост – историја равногораца чачанског краја* (Чачак, 2004), уз сопствена истраживања. Настојимо да се сазна од кога је и под којим околностима неко изгубио живот.

Сем из свештеничких, користили смо и податке из протокола умрлих у чачанској болници и сахрањених на чачанском гробљу.

Дакле, у овом раду су само подаци о страдалницима које су опојали чачански свештеници. А, погибалаца је знатно више, што се уочава и из споменице *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве* и из Давидовићеве и Тимотијевићеве монографије.

Именик погинулих

I

РАЗЈАШЊЕЊА

Година 1942.

30. јул:	Адам Поповић (45 година), глувонеми просјак из Чачка – „рана на десној нози” у Чачку. 1/	1. Рођен у Горачићима (Драгачево). Није уписан ни у споменицу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, ни у попис Горана Давидовића и Милоша Тимотијевића. Био је цивил. Није утврђено ко га је убио. Ни Поповићи у Горачићима то не знају.
30. јул:	Драгутин Булић (?), свештеник и професор из Чачка – „убијен на улици” у Чачку. 2/	2. Рођен у Вичи (Драгачево). Један од челника Љотићевог покрета „Збор“ у Чачку. Атентат на њега извршили су припадници Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО - четници Драже Михаиловића).

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

1. децембар:	Божидар Зорић (43) из Љубића – „стрељан у акцији одмазде” у Чајетини. 3/	3. Рођен у Станчићима (Чачак). Партизан. Он је страдао од немачких војника годину дана раније, па је вероватно тек тада, када је уписан у протокол умрлих, опојан.
30. новембар:	Бранислав Пиловић (53) из Љубића, рођен у Рашкој – „стрељан у акцији одмазде” у Чајетини. 4/	4. Иста судбина као и Зорићева.

Година 1943.

19. јун:	Десимир Васиљевић (54) из Чачка – „од ране на глави” у Трнави. 5/	5. У књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ наводи се да су га заклали припадници ЈВуО у Атеници.
9. август:	Илија Тркуља (39) из Госпића, предстојник Градске полиције у Чачку – „убијен” у Чачку. 6/	6. По свој прилици, убили су га припадници ЈВуО.
15. август:	Радоје Курђубић (36) из Чачка – „погинуо” у Јездини. 7/	7. Био симпатизер Народноослободилачког покрета. Убили га окупаторски бугарски војници.
31. август:	Александар Јовановић (36) из Чачка – „погинуо” у Чачку. 8/	8. Рођен у Новој Вароши. Радио је као кафеџија. Сарадник НОП-а. Заклали га припадници ЈВуО.
5. октобар:	Милош Вучетић (22) из Чачка – „стрељан од окупатора” у Чачку. 9/	9. Стрељали га, као цивила, у Авладиници припадници муслиманске фашистичке милиције, који су били у саставу немачких окупаторских снага.

Година 1944.

8. фебруар:	Милутин Мијаиловић (45) из Чачка – „убијен” у Чачку. 10/	10. По свој прилици, ради се о цивили. Остало непознато. Није уписан ни у једну споменицу.
21. април:	Душан Маширевић (34) из Чачка – „убијен” у Љубићу. 11/	11. Цивил. Није утврђено ко га је убио.

II

II

Година 1942.

9. октобар:	Борисав Стефановић (39) из Чачка – „пушчана рана од Немаца” у Чачку.1/	1. Рођен у Параћину, а у Чачку радио као столар. Цивил.

11. октобар: Ђурђе Станић (46) из Атенице – „пушчана рана” у Атеници. 2/
28. децембар: Лепосава Мојовић (22) из Чачка – „убијена – заклана” у Пољани. 3/
- Година 1943.**
1. јануар: Милорад Ђорђевић (20) из Чачка – „пушчана рана” у Заблаћу. 4/
8. април: Мирко Чубрило (54), мајор, командант Српске државне страже у Чачку – „пушчана рана на глави” у Трбушанима. 5/
17. август: Милинко Ђирковић (34) из Атенице – „пушчана рана у глави и грудима” у Атеници. 6/
1. септембар: Гвозден Стеванчевић (35) из Атенице – „рана у грудима од ладног оружја” у Атеници. 7/
1. септембар: Будимир Лишанчић (43) из Атенице – „ране у грудима од ладног оружја” у Атеници. 8/
1. септембар: Радослав Ђуровић (22) из Атенице – „ране у грудима од ладног оружја” у Атеници. 9/
1. септембар: Роксанда Лишанчић (20) из Атенице – „ране у грудима од ладног оружја” у Атеници. 10/
28. август: Јован Маринковић из Чачка – „пушчане ране” у Мршинцима. 11/
5. септембар: Богосав Петковић (33) из Атенице – „рана од ладног оружја” у Кулиновцима. 12/
12. новембар: Никола Стефановић (четири године) – „контузија рана главе” у Чачку. 13/
2. Припадник ЈВуО. Убили га припадници обновљеног Чачанског партизанског одреда.
3. Чиновник. Рођена у Заграђу код Горњег Милановца. Комунист. Заклали је четници у Пољани код Трстеника.
4. Непознате појединости.
5. Убили га припадници ЈВуО.
6. Припадник ЈВуО. Убили га припадници Чачанског партизанског одреда.
7. Одборник народноослободилачког одбора, заклали га припадници ЈВуО 29. августа.
8. Сарадник НОП-а; одборник народноослободилачког одбора, заклали га припадници ЈВуО 29. августа.
9. Скојевац, сарадник НОП-а, заклали га припадници ЈВуО 29. августа.
10. Члан Комунистичке партије, заклали је припадници ЈВуО 29. августа.
11. Рођен у Горњој Црнући, кафеџија у Чачку, партизан; заклали га припадници ЈВуО у Слатини.
12. Цивил. Заклали га припадници ЈВуО. Појединости нису познате.
13. Дете. Прегазео га немачки камион.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

24. децембар:	Јован Ненадић (37) из Атенице – „рана од тупог предмета” у Атеници. 14/	14. Партизан. Претукли га припадници ЈВуО и умро од тих последица.
27. октобар:	Мијалко Ђокић (39) из Атенице – „пушчана рана” у Атеници. 15/	15. Партизан. Заклали га припадници ЈВуО. Тако је уписано у књигу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“.
21. септембар:	Петар Николић (37), извозник из Београда – „заклан од незнатих наоружаних људи” у Атеници. 16/	16. Цивил. Заклали га припадници ЈВуО из непознатих разлога.

Година 1944.

11. јануар:	Слободан Илић (32) из Чачка – „повреда од ладног оружја” у Чачку. 17/	17. Рођен у Грабу (Драгачево). Цивил. Заклали га припадници ЈВуО. Није познато да је припадао некој оружаном формацији.
5. април:	Илија Ружичић (36) из Атенице – „рана у стомак [и] кроз потиљак од ватреног оружја” у Савову (Студеница). 18/	18. Припадник ЈВуО. Погинуо у борби против Народноослободилачке војске Југославије (партизани). Уписан и у протокол умрлих у болници у Чачку. Не једини. У овај рад унета су оба податка.
27. мај:	Петар Петронијевић (11) из Чачка – „пушчана рана у трбух” у Чачку. 19/	19. Цивил, дете. Појединости непознате. Није уписан ни у једну споменицу погинулих.

III

III

Година 1943.

10. март:	Добрисав Милетић (29) из Чачка – „погинуо у Остри” у 12 ^{hp} . 1/	1. Борац Чачанског партизанског одреда, погинуо 5. марта у борби са жандармима и припадницима ЈВуО.
10. март:	Василије Јовичић (19) из Кулиноваца – „погинуо у Остри у 12 ^{hp} . 2/	2. Иста судбина.
10. март:	Владан Шићевић (20) из Кулиноваца – „погинуо у Остри у 12 ^{hp} . 3/	3. Иста судбина.
31. август:	Владан Павловић (46) из Чачка – „погинуо од хладног оружја” у Чачку. 4/	4. Симпатизер НОП-а; заклали га припадници ЈВуО. Иначе, рођен је у Гривској код Ариља.

31. август: Душан Васиљевић (46) из Атенице – „погинуо од хладног оружја” у Кулиновцима. 5/
15. септембар: Никола Николић из Чачка – „погинуо од хладног оружја”. 6/
24. септембар: Томо Васовић (31) из Кулиноваца – „погинуо од ватреног оружја”. 7/
30. октобар: Радисав Луковић (39) из Чачка – „рана у глави од ватреног оружја”, умро у чачанској болници. 8/
11. новембар: Миланка Аничих (39) из Чачка – „убијена” у Кулиновцима. 9/
21. септембар: Јеврем Шолајић (37) из Кулиноваца – „заклан” у Кулиновцима. 10/
22. септембар: Милутин Луковић (37) из Кулиноваца – „заклан” у Кулиновцима. 11/
5. Рођен у Горачићима (Драгачево). Партизан, одборник народно-ослободилачког одбора; заклали га припадници ЈВуО у Атеници, не у Кулиновцима, 29. августа.
6. Цивил. Убили га, заклали припадници ЈвуО, навели су Давидовић и Тимотијевић. Рођен је у Трбушанима код Чачка.
7. Припадник ЈВуО. Убили га бугарски окупаторски војници у Љубићу.
8. Рођен у Гучи (Драгачево). Био у заробљеништву у Немачкој, али је отуда, као болестан пуштен; клали га припадници ЈВуО, па умро у Чачанској болници; разлози нису утврђени.
9. У књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ наводи се да су је заклали припадници ЈВуО. Била је родом из Виљуше од Богосављевића.
10. Комунист; заклали га припадници ЈВуО.
11. Партизан. Заклали га припадници ЈВуО у Кулиновцима.

Година 1944.

7. април: Јован Куловић (36), жандармеријски капетан II класе Српске државне страже, умро „од пушчане ране” у Чачанској болници. 12/
5. април: Добривоје Нешовић (33) из Кулиноваца – „погинуо у борби” у Главочима (Студеница). 13/
16. јун: Новица Луковић (24) из Атенице – „рана од ватреног оружја”, умро у болници у Јездини. 14/
12. Рањен у борби против НОВЈ.
13. Припадник ЈВуО, погинуо у борби против НОВЈ. Уписан и у болнички протокол.
14. Припадник ЈВуО, рањен у борби против НОВЈ.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

	IV	IV
Година 1942.		
8. децембар:	Милан Тодоровић (28) из Чачка – „убијен” у Рајцу (Чачак). 1/	1. Партизан. Радио у руднику у Рајцу. Страдао од припадника ЈВуО.
Година 1943.		
31. август:	Миљасав Перишић (34), свештеник из Качулица – „од пушчане ране у главу” у Качулицама. 2/	2. Родом из околине Ивањице. Убили га припадници ЈВуО.
4. октобар:	Миливоје Костић (15), ученик из Чачка – „пушчана рана у стомак” у Чачку. 3/	3. Цивил. Није уписан ни у књигу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, ни у Давидовићеву и Тимотијевићеву споменицу.
7. октобар:	Срећко Симеуновић (30) из Чачка – умро „од повреде рана ножем” у Ртима (Драгачево). 4/	4. Рођен у Придворици (Чачак). Припадник Љотићевог „Збора”. Убијен као председник општине у Чачку од стране припадника ЈВуО.
20. јун:	Душан Мојићевић (23), ваздухопловни наредник из Чачка – „погинуо – убијен” у Горњој Добрињи. 5/	5. Страдао као цивил, није утврђено од кога.
19. октобар:	Властимир Миленковић (19), водник 3. чете 2. батаљона Друге пролетерске бригаде из Чачка – „погинуо у борби” у селу Полице код Берана. 6/	6. Партизан. Рођен у Скопљу, у Чачку радио као електричар.
13. децембар:	Богољуб Ристић (50), железничар из Чачка – „убијен” у Атеници. 7/	7. Рођен у Манојловцу. Партизан. Заклани га припадници ЈВуО.
Година 1944.		
4. април:	Илија Зековица (48), поднаредник Српске државне страже из Чачка – „погинуо у борби” у Ушћу (Студеница). 8/	8. Рођен у Ерчегама (Ивањица). Погинуо у броби против НОВЈ. Уписан и у болнички протокол.
4. мај:	Милош Божићевић (16) – „умро од задобијених рана” у Чачанској болници. 9/	9. Симпатизер НОП-а. Ранили га припадници ЈВуО.
8. април:	Милутин Бугарчић (18) из Чачка – „погинуо у борби” у Каони (Драгачево). 10/	10. Припадник ЈВуО. Погинуо у борби против НОВЈ. Уписан и у болнички протокол.

9. јул:	Милош Азањац (26) из Чачка – „погинуо у борби с партизанима” код Бруса. 11/	11. Пореклом из Васиљевића (Ивањица). Припадник ЈВуО. Погинуо у борби против НОВЈ. Уписан и у болнички протокол.
	V	V

Умрли у Чачанској болници

Година 1942.

25. мај:	Милан Јандрић (20), ђак из Жировца код Двора – „од пушчане ране” у Овчару. 1/	1. Ради се о припаднику љотићевског добровољачког одреда, рањеном у заседи коју су тој јединици у Овчарско-кабларској клисури направили припадници ЈВуО. Сахрањен на Чачанском гробљу.
21. мај:	Душан Дугалић (22) из Нове Градишке – „од пушчане ране” у Овчару. 2/	2. Исто. Сахрањен на Чачанском гробљу.
21. мај:	Радан Ђирић (23) из Аранђеловца – „од пушчане ране” у Овчару. 3/	3. Исто. Сахрањен на Чачанском гробљу.
21. мај:	Срдан Старовић (20) из Гацког – „од пушчане ране” у Овчару. 4/	4. Исто. Сахрањен на Чачанском гробљу.
21. јул:	Велимир Мојсиловић (44) из Мојсиња – „од пушчане ране у стомак и груди”. 5/	5. Цивил. Нејасно од кога је рањен.
10. август:	Милан Мандић (44) из Трнавe (Чачак) – „пушчана рана”. 6/	6. У споменици „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“ каже се да је био симпатизер НОП-а и да га је убио брат припадник ЈВуО.
9. децембар:	Слободан Перуничкић (23) из Виљуше (Чачак) – „пушчана рана у глави”. 7/	7. Цивил. Стрељали га немачки окупаторски војници.

Година 1943.

26. фебруар:	Миломир Војиновић (46) из Доње Горевнице – „рана од ватреног оружја”. 8/	8. Партизан. Стрељали га припадници ЈВуО 23. фебруара у Доњој Горевници.
13. јул:	Душан Грујовић (37) из Парменца (Чачак) – „рана из ватреног оружја на груди[ма]”. 9/	9. Цивил. Ранили га бугарски окупаторски војници.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

19. август:	Радојка Петронијевић (35) из Балуге (трнавске) – „пушчана рана на грудима”. 10/	10. Цивил. Ранили је припадници Чачанског партизанског одреда.
15. август:	Радојко Тошовић (12) из Бакионице (Пожега) – „рана из ватреног оружја”. 11/	11. Појединости нису утврђене.
1. октобар:	Живко Живановић (28) из Претока (Гружа) – „експлозивна рана на груди[ма]”. 12/	12. Остало – непознато.
8. октобар:	Љубомир Митровић (?) из Кожула код Добоја – „рана од ватреног оружја у грудима”. 13/	13. Остало – непознато.
4. октобар:	Ненад Кузманов (?) из Ћале – „ране услед експлозије”. 14/	14. Остало – непознато.
4. октобар:	Лука Муждека (19) из Бузета код Глине – „рана услед експлозије”. 15/	15. Остало – непознато.
4. октобар:	Радован Нововић (36) из Берана – „ране на глави и грудима из ватреног оружја”. 16/	16. Остало – непознато.
25. новембар:	Душан Ристић (47) из Ужица – „ране на глави и грудима из ватреног оружја”. 17/	17. Остало – непознато.
11. децембар:	Урош Савић (20) из Коштунића – „ране из ватреног оружја”. 18/	18. Цивил. Ранили га припадници ЈВуО.
- Година 1944.**
13. фебруар:	Прибислав Игњатовић (20) из Чачка – „погинуо од стране Бугара” у Лапову. 19/	19. Припадник Српског добровољачког корпуса, погинуо у борби против бугарских окупаторских снага.
18. фебруар:	Милутин Марјановић (51) из Чачка – „убијен”. 20/	20. Цивил. Није уписан у књигу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“, а Давидовић и Тимотијевић нису утврдили од кога је убијен.
4. март:	Илија Зекавица (48), поднаредник Српске државне страже, родом из Ерчега (Ивањица) – „погинуо у борби” у Ушћу. 21/ ¹	21. Родом из Ерчега (Ивањица). Погинуо у борби против НОВЈ. У протоколе умрлих уписан је два пута, као опојан и као сахрањен.

1 | Више погинулих и умрлих од последица рањавања уписани су и у овај и у протокол опојаних. Задржали смо их у оба списка да би се схватило где им је констатована смрт.

5. март: Добривоје Нешовић (43) из Кулиноваца – „погинуо у борби” у Главчићима (Студеница). 22/
5. април: Илија Ружичић (36) из Атенице – „погинуо у борби, рана у стомак и потиљак”. 23/
7. април: Јован Коловић (35), жандармеријски капетан II класе Српске државне страже из Чачка – „пушчана рана, прелом бутне кости”. 24/
8. април: Милутин Бугарчић (18) из Чачка – „погинуо у борби у Каони” (Драгачево). 25/
4. мај: Милош Богићевић (16) из Чачка – умро „од задобијених рана”. 26/
5. мај: Константин Мајерхофер (22) из Чачка – „погинуо у борби, ране у слепоочници” на Дебелом брду. 27/
11. мај: Јарослав Весковић (38) из Ракове – „погинуо у борби” у Љубишу (Златибор). 28/
22. мај: Ленка Крупез (22) из Ракове – „убијена”. 29/
27. мај: Петар Петронијевић (11) из Чачка – „погинуо од пушчане ране у трбух”. 30/
2. јун: Душан Илић из Јовца – умро у болници од „последича ране у стомак”. 31/
4. јун: Радомир Петровић (22) из Љубића – „убијен”. 32/
18. јун: Новица Луковић (24) из Кулиноваца – умро у болници у Јездини од „ране од ватреног оружја”. 33/
7. јул: Милош Азањац (26) из Чачка – „погинуо у борби против
22. Припадник ЈВуО. Два пута уписан у протоколе умрлих.
23. Исто.
24. Исто.
25. Исто.
26. Ђак. Симпатизер НОП-а. Ранили га припадници ЈВуО.
27. Припадник Српског добровољачког корпуса. Погинуо у борби против НОВЈ.
28. Припадник ЈВуО. Живот изгубио у борби против НОВЈ. Пописиван и као Јерослав.
29. Симпатизер НОП-а. Заклали је припадници ЈвуО у Балуги (прељинској).
30. Цивил. Убили га припадници Српског добровољачког корпуса.
31. Остало – непознато.
32. Припадник ЈВуО. Убили га немачки окупаторски војници у Атеници.
33. Припадник ЈВуО. Рањен у борби против НОВЈ. Четничка болница налазила се тада у згради Основне школе у Јездини код Чачка.
34. Припадник ЈВуО. И он је два пута уписан у протоколе умрлих.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

	партизана” на положају у Брусу. 34/	Иначе, родом је из Васиљевића (данас општина Ивањица).
16. јул:	Стеван Митровић (43) из Ракове – „погинуо у борби” у Сибници на Копаонику. 35/	35. Припадник ЈВуО. Погинуо у борби против НОВЈ.
16. јул:	Пантелија Ристановић (22) из Ракове – „погинуо у борби” у Сибници на Копаонику. 36/	36. Исто.
16. јул:	Милош Крупез (40) из Ракове – „погинуо у борби” у Сибници на Копаонику. 37/	37. Исто.
16. јул:	Живко Крупез (31) из Ракове – „погинуо у борби” у Сибници на Копаонику. 38/	38. Исто.
14. август:	Данило Влајић (44) из Ргаре (Бихаћ), жандарм у Чачку – „рана из митраљеза”. 39/	39. Остало – непознато.
20. август:	Часлав Николић (48) из Чачка – „рана од митраљеза”. 40/	40. Цивил. Рањен приликом бом- бардовања Чачка од стране савезничке авијације.
26. август:	Часлав Лончаревић (20) из Језди- не, родом из Зеока (Драгачево) – „стрељан”. 41/	41. Цивил. Родом из Зеока (Драгаче- чево). Стрељали га немачки окупаторски војници.
6. септембар:	Момир Вујић (20) из Грчића (срез колубарски), умро у болници у Јездини „од пушчане ране у стомак”. 42/	42. Припадник ЈВуО. Рањен у некој борби против НОВЈ.
14. септембар:	Миодраг Миливојевић (24) из Чачка, родом из Пожеге, умро „од рана из ватреног оружја” у Пожеги. 43/	43. Припадник ЈВуО. Рањен у бор- би против НОВЈ код Пожеге.
15. септембар:	Бранислав Затежић (63) из Љубића – „погинуо од ватреног оружја” у Љубићу. 44/	44. Цивил. Убили га немачки оку- паторски војници. Заправо, страдао од мине из бацача.
18. август:	Чедомир Ђировић (50) из Чачка – „од пушчане ране у стомак”. 45/	45. Родом из Штиткова (Стари Влах). Цивил. Није утврђено како је и од кога рањен.
19. септембар:	Првослав Ђоковић из Лознице – „од пушчане ране у трбух” у Лозници. 46/	46. Ранили га немачки окупаторски војници. Цивил.

27. септембар: Драгослав Цвијовић (26) из Љубића – „ране од ватреног оружја” у Милићевцима. 47/
3. октобар: Миодраг Божановић (28) из Чачка, рођен у Ужицу – „ране по грудима из ватреног оружја” у Трбушанима. 48/
3. октобар: Славољуб Манговић (22) из Атенице – „ране у срце из ватреног оружја” у Вранићима (Чачак). 49/
25. октобар: Милан Глишић (34) из Лесковца, припадник Српске државне страже у Горњем Милановцу – „погинуо од ватреног оружја” у Горњем Милановцу. 50/
6. октобар: Миодраг Баралић (21) из Атенице – „погинуо од ватреног оружја” у Прислоници. 51/
22. октобар: Божидар Радојевић (?) из Чачка – „погинуо од бацача” у Чачку. 52/
25. октобар: Миладин Вукосављевић (63) из Љубића – „погинуо од бацача” у Љубићу. 53/
16. октобар: Спасоје Дробњак (34) из Чачка – „стрељан од Немаца”. 54/
23. октобар: Љубинка Радовић (42) из Љубића – „погинула од бацача” у Љубићу. 55/
24. октобар: Милица Радовић (15) из Љубића – „погинула од бацача” у Љубићу. 56/
17. октобар: Милица Тимотијевић (58) из Чачка – „погинула од пушке” у Чачку. 57/
19. октобар: Стојан Каровић (47) из Чачка – „погинуо од мине” у Чачку. 58/
24. октобар: Зорка Луковић (34) из Чачка – „погинула од гранате” у Чачку. 59/
47. Рођен у Атеници. Припадник ЈВуО. Рањен у борби против партизана.
48. Припадник ЈВуО. Рањен у борби против немачких јединица.
49. Припадник ЈВуО. Рањен у борби, али није утврђено против кога – немачких или јединица НОВЈ.
50. Рођен у Лесковцу. Припадник Српског добровољачког корпуса. Стрељали га припадници Одељења за заштиту народа (партизани).
51. Припадник ЈВуО. Погинуо у борби против НОВЈ.
52. Цивил. Погинуо од пројектила из „каћуше“ Црвене армије.
53. Цивил. Иста судбина.
54. Цивил. Рођен у Рипњу. Стрељали га немачки окупаторски војници.
55. Цивил. Погинула од руске „каћуше“ или неког другог артиљеријског оружја.
56. Иста судбина.
57. Цивил. Погинула у току борбе (случајно) од руских војника.
58. Цивил. Погинуо у борби од руских војника, случајно.
59. Цивил. Погинула од пројектила из руске „каћуше“. Рођена у Добрачама, а живела у Чачку.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

24. октобар:	Драгољуб Луковић (12) из Чачка, рођен у Јездини – „погинуо од гранате” у Чачку. 60/	60. Рођен у Јездини (Чачак). Погинуо од пројектила испалееног из руске „каћуше“.
24. октобар:	Владан Глишовић (32) из Чачка – „погинуо од гранате” у Чачку. 61/	61. Иста судбина. Иначе, родом је из Међувршја (Чачак).
24. октобар:	Милица Павловић (24) из Чачка – „погинула од гранате” у Чачку. 62/	62. Иста судбина. Родом је из Пријевора (Чачак).
24. октобар:	Стаменка Ђурчић (40) из Чачка – „погинула од мине” у Чачку. 63/	63. Иста судбина. Родом је из Граба (Драгачево).
22. октобар:	Даринка Раденковић (72) из Чачка – „погинула од мине” у Чачку. 64/	64. Иста судбина. Родом је из Мојсиња (Чачак).
16. октобар:	Гроздана Дробњаковић (34) из Љубића – „погинула од бацача” у Љубићу. 65/	65. Иста судбина. Рођена у Трудову (Стари Влак).
16. октобар:	Милоје Дробњаковић (43) из Љубића – „погинуо од бацача” у Љубићу. 66/	66. Иста судбина. Рођен у Трудову. Железничар.
23. октобар:	Душан Ранитовић (46) из Љубића – „погинуо од гранате” у Љубићу. 67/	67. Иста судбина. Рођен у Горњим Горачићима (Сјеница).
24. октобар:	Јеротије Петровић (68) из Љубића – „погинуо од гранате” у Љубићу. 68/	68. Иста судбина.
27. октобар:	Мића Матовић (60) из Пријевора – „погинуо од гранате” у Љубићу. 69/	69. Рођен у Батову код Чајничка. Погинуо од пројектила испалееног из руске „каћуше“.
30. октобар:	Ранисав Терзић (85) из Љубића – „погинуо од гранате” у Љубићу. 70/	70. Иста судбина. Рођен у Богданици.
16. октобар:	Видоје Петровић (43) из Љубића – „погинуо од гранате” у Љубићу. 71/	71. Заправо, убили га, услед некаквог неспоразума, руски војници.
16. октобар:	Младен Зарић (60) из Чачка – „погинуо од бацача” у Љубићу. 72/	72. Жртва „каћуша“.
20. октобар:	Дмитра Томашевић (51) из Чачка – „погинула од гранате” у Чачку. 73/	73. Иста судбина. Рођена у Мршинцима (Чачак).
27. октобар:	Вељко Никитовић (82) из Љубића – „погинуо од гранате” у Љубићу. 74/	74. Погинуо од немачке гранате.

27. октобар: Грујица Никитовић (60) из Љубића – „погинуо од гранате” у Љубићу. 75/ 75. Иста судбина.
29. октобар: Милољуб Митровић (13) из Ракове – „погинуо од гранате” у Ракови. 76/ 76. Иста судбина.
25. октобар: Ђорђе Нешковић (31), железничар у Љубићу – „погинуо од гранате” у Љубићу. 77/ 77. Рођен у Падеју (Бачка). Погинуо од немачке гранате.
24. октобар: Борисав Оцокољић (44) из Чачка – „погинуо од баџача” у Чачку. 78/ 78. Трговац, рођен у Лиси (Драгачево). Године 1941. одборник Градског народноослободилачког одбора.
27. октобар: Драгомир Лазовић (44) из Лознице – „погинуо од митраљеза” у Бресници. 79/ 79. Припадник НОВЈ. Погинуо у борби против немачких окупаторских јединица.
18. октобар: Станојла Стојановић (40) из Чачка – „погинула од пушке”. 80/ 80. Рођена у Зеокама (Драгачево). Убили је, као цивила, немачки окупаторски војници.
15. октобар: Михаило Ђуракић (20) из Љубића – „погинуо у борби” у Болечу. 81/ 81. Припадник НОВЈ. Погинуо у борби против немачких окупаторских јединица.
15. новембар: Бранко Зељић (20) из Чачка – „погинуо од мине” у Чачку. 82/ 82. Рођен у Бихаћу, живео у Чачку. Погинуо од пројектила испаљеног из руске „каћуше“.
22. новембар: Радомир Затежић (22) из Љубића – „погинуо у борби” у Папратишту. 83/ 83. Борац НОВЈ. Погинуо у борби против немачких окупаторских јединица.
26. новембар: Милан Миловановић (15) из Љубића – „погинуо од гранате” у Љубићу. 84/ 84. Цивил. Убила га немачка граната.
18. новембар: Владислав Јелушић (21) из Јездине – „стрељан од Немаца” у Јездини. 85/ 85. Припадник ЈВуО.
18. новембар: Славољуб Јелушић (18) из Јездине – „стрељан од Немаца” у Јездини. 86/ 86. Припадник ЈВуО.
31. новембар: Милан Јевтовић (21) из Чачка – „погинуо од митраљеза” у Чачку. 87/ 87. Цивил. Убили га немачки окупаторски војници.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

22. новембар: Љубица Барбарез (22) – „погинула од баџача” у Чачку. 88/
30. новембар: Милан Вуловић (43) из Чачка – „убијен”. 89/
1. новембар: Радивоје Радосављевић (47) из Ракове – „погинуо од гранате” у Ракови. 90/
2. новембар: Милутин Милосављевић (70) из Љубића – „погинуо од баџача” у Љубићу. 91/
18. новембар: Милка Ђирић (37) из Чачка – „погинула од гранате” у Чачку. 92/
22. новембар: Александар Васовић (22) из Чачка – „погинуо од мине у борби са Немцима у Крстацу” (Драгачево). 93/
17. новембар: Радомир Петровић (68) из Чачка – „погинуо од гранате” у Чачку. 94/
21. новембар: Властимир Мунитлак (35) из Чачка – „погинуо од мине” у Чачку. 95/
16. новембар: Радослав Димитријевић (18) из Чачка – „погинуо од митраљеза” у Београду. 96/
21. новембар: Борика Јањушевић (80) из Љубића – „погинула од мине” у Љубићу. 97/
14. септембар: Миодраг Миливојевић из Чачка – „рана од ватреног оружја” у Пожеги. 98/
13. децембар: Драгомир Гавриловић (24) из Љубића – „погинуо у борби” у Миклошевцу код Вуковара. 99/
3. децембар: Милосав Танчевић (15) из Љубића – „погинуо од мине” у Љубићу. 100/
88. Цивил. У току борбе случајно је убили руски војници.
89. Рођен у Дубу код Косјерића, живео у Чачку. Сарач. Убили га припадници ЈвуО у Гучи (Драгачево).
90. Цивил. Вероватно погинуо од пројектила испаљеног из руске „каћуше“.
91. Иста судбина. Цивил.
92. Иста судбина. Цивил.
93. Припадник НОВЈ. Погинуо у борби против Немаца на брду Бјелошевац у Крстацу (Драгачево).
94. Рођен у Горачићима (Драгачево). Као цивил погинуо у току борбе у Чачку.
95. Рођен у Мочиоцима (Ивањица). Пекар у Чачку. Рањен у току борбе као цивил и умро у болници.
96. Био борац НОВЈ. Нехотично погинуо.
97. Цивил. Страдала од пројектила из руске „каћуше“.
98. Рођен у Пожеги. Припадник ЈвуО. Погинуо у борби са НОВЈ.
99. Припадник НОВЈ.
100. Погинуо од заостале немачке мине.

10. децембар: Милисав Ђорђевић (27) из Љубића – „погинуо од мине” у Љубићу. 101/
11. децембар: Драгутин Николић, војник 25. дивизије НОВЈ из Сикола (Неготинска Крајина) – умро „од ране задобијене у борби” у Чачку. 102/
13. децембар: Величко Јевтић (27), војник из Никуличева код Зајечара – умро „од рана задобијених у борби”. 103/
1. децембар: Ђуро Ђирковић (30) из Атенице – „стрељан”. 104/
2. децембар: Радвинка Богдановић (34) из Атенице – „погинула од гранате”. 105/
1. децембар: Лудвиг Петерс (34) из Чачка – „стрељан у Лозници”. 106/
1. децембар: Добросав Ђирковић (38) из Атенице – „стрељан” у Лозници. 107/
3. децембар: Светозар Милосављевић (?) из Свилајнца – „погинуо у борби” у Атеници. 108/
3. децембар: Миливоје Јовановић (?) из Дунојца код Ниша – „погинуо у борби” у Атеници. 109/
4. децембар: Милутин Стевановић (?) из Брадетина код Ниша – „погинуо у борби” у Атеници. 110/
3. децембар: (?) Ценић (?), војник - „погинуо у борби” у Атеници. 111/
3. децембар: Н. Н. (?), војник – „погинуо у Атеници”. 112/
7. децембар: Н. Н. (?), из Зарођа (Млава) – „умро од рана”. 113/
7. децембар: Милан Ивић (?) – „умро од рана”. 114/
7. децембар: Божидар Вуксановић (?) из Петровца на Млави – „умро од рана”. 115/
101. Припадник ЈВуО. Погинуо од заостале мине.
102. Рањен у борби против Немаца на Бјелошевцу у Крстацу (Драгачево).
103. Иста судбина.
104. Припадник ЈВуО. Стрељали га партизани.
105. Цивил.
106. Стрељали га партизани. Немац. Био припадник ЈВуО.
107. Припадник ЈВуО. Стрељали га припадници Одељења за заштиту народа (ОЗН-а).
108. Остало – непознато. Војник НОВЈ.
109. Војник НОВЈ.
110. Војник НОВЈ.
111. Војник НОВЈ.
112. Остало – непознато; припадник НОВЈ.
113. Припадник НОВЈ.
114. Припадник НОВЈ.
115. Припадник НОВЈ.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

7. децембар:	Бранислав Аксентијевић (?), војник – „умро од рана”. 116/	116.Припадник НОВЈ.
7. децембар:	Марјан Јанковић (?), војник – „умро од рана”. 117/	117.Припадник НОВЈ.
7. децембар:	Милош Михаиловић, (?), војник – „умро од рана”. 118/	118.Припадник НОВЈ.
7. децембар:	Н. Н. (?), војник – „умро од рана”. 119/	119.Припадник НОВЈ.
17. новембар:	Драгослав Даријевић (23) из Чачка – „погинуо од бацача” у Заблаћу. 120/	120.Припадник НОВЈ.
23. новембар:	Ђорђе Даријевић (22) из Чачка – „погинуо у борби” у Витковцу. 121/	121.Припадник НОВЈ. Витковац је село код Краљева.
20. октобар:	Станоје Костић (35) из Ракове – „погинуо од гранате” у Ракови. 122/	122.Погинуо од пројектила испалењеног највероватније из руске „каћуше“.
22. октобар:	Аранђел Петровић (75) из Чачка – „убијен од гранате” у Чачку. 123/	123.Рођен у Куманову, зидар у Чачку. Као цивил погинуо у току борбе у Чачку.
24. новембар:	Душан Луковић (38) из Чачка – „рана у грудима од гранате” у Чачку. 124/	124.Рођен у Лиси (Драгачево). Фијакерист у Чачку. Као цивил погинуо у току борбе у Чачку.
3. новембар:	Милунка Ђирковић (40) из Атенице – „погинула од гранате” у Атеници. 125/	125.Рођена у Гучи (Драгачево). Погинула од немачке гранате.
24. октобар:	Ева Кршуљ (45) из Чачка – „погинула од гранате” у Чачку. 126/	126.Рођена у Селцу (Далмација). Погинула у току борбе у Чачку као цивил.

VI

VI

Сахрањени на чачанском гробљу

Година 1942.

13. фебруар:	Марија Пешивановић, избеглица. 1/	1. Свакако се ради о цивилу. Остали подаци нису утврђени.
13. фебруар:	Петар Милосављевић (?) – „Погину[о] 1/IX 1941”. 2/	2. Није утврђено о којој се личности ради и под којим околностима је погинула.

20. март: Кодар Шмит, немачки војник – „сахрањен у војничко гробље”. 3/
3. Вероватно се ради о природној смрти. Војничко гробље налазило се, по прилици, тамо где је капела на чачанском гробљу. Оно је затрвено, а било је ту и – сиротињско гробље.

Година 1943.

20. април: Иван Соларик (?), Чех, избеглица у Миоковцима. 4/
4. Могуће је да се ради о човеку који је изгнан из Словеније.
8. новембар: Антони Спинал, Италијан. 5/
5. Свакако је реч о војнику, припаднику италијанске војске, који се затекао на подручју чачанског краја. Ти заробљени војници били су распоређени по сеоским домовима.

Година 1944.

30. март: Драгиша Петронијевић (?), не зна се одакле – „погинуо”. 6/
6. Све остало непознато.
11. мај: Светомир Вукосављевић (56) из Сече Реке – „умро од рана у немачкој болници”. 7/
7. Вероватно серадио припаднику ЈВуО. Немачка болница била је, уствари, садашња Градска болница у Чачку, из које су остали пацијенти, сем немачких војника, пресељени у стамбене павиљоне Војнотехничког завода у Авлациници.
15. мај: Јордан Томић (?) из Љубовије – „умро од рана”. 8/
8. Остало непознато. Могуће да се ради о припаднику ЈВуО. Или, можда, жандарму. Није утврђено од кога је и где рањен.
19. јун: Милорад Петровић (?) из Невада (Горњи Милановац) – „умро од рана” у немачкој болници у Чачку. 9/
9. Цивил. Није утврђено ко га је ранио.
28. јул: Радојко Јосиповић (38) из Драгоља (Горњи Милановац) – „умро од рана”. 10/
10. Можда је реч о припаднику ЈВуО. Нема га у књизи „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве“. Давидовић и Тимотијевић кажу да је реч о цивилу, што је, можда, најтачније.
30. јул: Саво Савић (?), не зна се одакле је – „погинуо”. 11/
11. Остало – неутврђено.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА ОД 1. ЈАНУАРА 1942. ДО 31. ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

22. август:	Чедомир Цвијовић (?), не зна се одакле је – „погинуо”. 12/	12. Остало – неутврђено.
1. септембар:	Непознати четник (?) – „убили га Немци пред поштом”. 13/	13. Остало – неутврђено.
2. септембар:	Непознати железничар (?), „погинуо на железничкој станици” приликом бомбардовања. 14/	14. Цивил. Тада су Железничку станицу бомбардовали савезнички авиони „кукурузари“ (авиони са ниским летом).
10. септембар:	Светомир Спасојевић (?) – „четник, Велико гробље”. 15/	15. Сем да је припадник ЈВуО, остало о овом човеку није познато.
10. септембар:	Обрад Симић (?) – „четник из Новог Пазара”. 16/	16. Сем да је био припадник ЈВуО, остало – непознато.
15. септембар:	Добро Андравић (?) – „четник из Нове Вароши”. 17/	17. Исто.
20. септембар:	Непознати четник. 18/	18. Не зна се о ком је припаднику ЈВуО реч.
21. септембар:	Драгомир Божић (?) – „четник из Ушћа”. 19/	19. Остало – непознато, сем да је био припадник ЈВуО.
23. септембар:	Милутин Давидовић (?), не зна се одакле је – „четник”. 20/	20. Исто.
13. октобар:	Бранислав Трифуновић (?) из села Брњац, срез јадарски. 21/	21. Највероватније се ради о припаднику ЈВуО, чије су снаге тада нападале немачке јединице у Чачку.
16. октобар:	Петорица четника, погинулих у нападу на Чачак – „из Сремског одреда”. 22/	22. Припадници ЈВуО. Тада су јединице ЈВуО, нападајући Немце у Чачку са правца чачанског гробља, продрле до Цветне улице, али су се морале повући.
16. октобар:	Капетан четнички, погинуо при нападу на Чачак, у коме су били Немци. Оловком дописано: Драгомир Терзић. 23/	23. Остало – непознато.
20. октобар:	Четник – „Циганин”, не зна се одакле је – „умро од рана”. 24/	24. Остало – непознато.
6. новембар:	Омер Беганов – „немачки војник из Босне”. 25/	25. Остало – непознато, сем да се ради, судећи по имену, о муслиману.

7. децембар: Бранко Филиповић (?) – „погинуо”. 26/
5. децембар: Мијодраг Миловановић (?) – „партизан, погинуо”. 27/
7. децембар: Милан Михаиловић. 28/
7. децембар: Константин Јеремић (?) – „село Забрђе, срез млавски, округ пожаревачки”. 29/
7. децембар: Марјан Јанковић. 30/
7. децембар: Божидар Вуксановић (?) из Петровца. 31/
7. децембар: Милан Ивић. 32/
5. децембар: Комнен Шошкић, потпоручник – „погинуо”. 33/
11. децембар: Драгутин Николић из Сикола. 34/
15. децембар: Италијан, не зна му се име. 35/
26. Остало – непознато. Могуће је да се ради о припаднику НОВЈ.
27. Свакако је реч о борцу 25. дивизије НОВЈ, која је у то време водила борбе против немачких јединица у Крстацу (Драгачево).
28. Остало – непознато. Могуће је да се ради о припаднику НОВЈ.
29. Свакако је реч о борцу 25. дивизије НОВЈ, која је у то време водила борбе против немачких јединица у Крстацу (Драгачево).
30. Остало – непознато. Могуће је да се ради о припаднику НОВЈ.
31. Припадник ЈВуО.
32. Вероватно се ради о страдалинику из исте јединице НОВЈ.
33. Погинуо у Крстацу (Драгачево) као официр НОВЈ.
34. Борац 25. дивизије НОВЈ, погинуо у Крстацу (Драгачево).
35. Остало – непознато. Свакако се ради о заробљеном италијанском војнику, који је преминуо у Чачанској болници.

На гробљу су сахрањивани, и уношени у посебан протокол умрлих, после 3. децембра 1944. године, они који су се лечили у чачанској болници и умрли, а били су војници. Потом, од средине децембра војници и милиционери који су погинули у окршајима са остацима Југословенске војске у отаџбини (четници Драгољуба Драже Михаиловића). Сем понеког, окупаторски војници који су погинули или умрли од рана, нису сахрањивани на гробљу, већ у посебној гробници у Градском парку. Они нису опојани, па им имена нема у протоколима умрлих цркве чачанске. Није још утврђено шта се потом збивало са њиховим посмртним остацима.

* * *

Уочљиво је да покојници нису уписивани по редоследу погибије и умирања (хронолошки), из чега се закључује да су податке о њима свештеници накнадно уносили у протоколе из својих бележница.

Protocols of Dead about Hardships of Cacak Citizens from January 1, 1942 to December 31, 1944

In the previous Collection of Works of the National Museum in Cacak we published data from the protocols of death of the church of Saint Ascension (Vaznesenje) in this town and killings of citizens of Cacak, Atenica and Kulinovci (settlements which used to form one political unit) in turbulent, war year of 1941. The protocols have the names of the ones who had funeral service held by Cacak's priests. Most of them were members of Yugoslav Royal Army who fought in April war against German forces, then formations of rebellions of both anti fascist movements against occupation forces - Yugoslav Army in homeland (Chetniks of Dragoljub Draza Mihailovic) and Partisan troops, some other armed forces and civilians. There are also data about the ones killed in a civil war which started at the end of 1941. It is pointed out that there more killed people than those who had funeral service and who were buried in accordance with Orthodox Christian ritual.

This time we publish data about the killed ones from January 1st 1942 to December 31st 1944. They were members of various armed formations and ideology movements as well as civilians. As priests in the column 'cause of death' entered insufficient data, the author, using numerous sources and knowledge which he gathered by himself and his own researches, here in this paper, he explains who were the executors and what conditions were under which people were killed. Honestly speaking, we could not explain deaths of some people especially the ones who were born in Cacak, Atenica and Kulinovci and for some of them there are no data.

This is, as far as it is known to us, the first trial to enlighten the destiny of the killed ones as much as possible. We have to mention that there have been many problems – priests did not record data about executors and details about the killing of every man in death protocols. There are explanations for that as well. However, in Regional Archive in Cacak there is a document which tells us that German command gave an order to the priests and forbid them to write the fact that someone was killed by Germans. It also should be said that as the severe civil war was on, priests were afraid to describe how people got killed. Apart from everything, it should be pointed out that neglect did its own part as well.

Radovan M. MARINKOVIC

Les protocoles de décès à propos de la perte des citoyens de Cacak du 1er janvier 1942 au 31 décembre 1944

Dans l'ouvrage précédent du Recueil des travaux du Musée national à Cacak, on publia les données du protocole de décès de l'église St-Vaznesenje dans cette ville sur les décès des habitants de Cacak, d'Atenica et de Kulinovci (agglomérations qui constituèrent une commune politique) lors de la tumultueuse, guerrière année 1941. Dans ces protocoles furent inscrits ceux auxquels l'absoute fut donnée par les popes de Cacak. Il s'agit des membres de l'Armée royale yougoslave ayant péri, qui guerroyèrent lors de la Guerre d'avril contre la force armée allemande, puis des formations insurrectionnelles des deux mouvements antifascistes contre les occupants – l'Armée yougoslave dans la patrie (les tchetniks de Dragoljub Draza Mihajlovic) et les détachements des partisans, d'autres formations armées et de civils. Bien entendu, ne manquent pas ni les données à propos des personnes ayant péri dans la guerre civile, fratricide qui fit rage depuis la fin de l'année 1941. Il fut dénoté, néanmoins, qu'il y eut considérablement plus d'individus ayant péri que ceux à qui l'absoute fut donnée et qui furent enterrés selon les rites orthodoxes.

À cette occasion, nous publions les données à propos des personnes ayant péri du 1er janvier 1942 au 31 décembre de l'année 1944. Ce furent des membres de formations armées et de mouvements idéologiques hétérogènes, mais aussi des civils. Étant donné que les popes dans la rubrique "Cause du décès" inscrivent des données incomplètes, l'auteur, en utilisant de nombreuses sources et prises de conscience auxquelles il est parvenu par ses propres recherches, dans ce travail élucide qui furent les exécuteurs et sous quelles circonstances les gens périrent. À vrai dire, l'explication manqua concernant un nombre de victimes, en particulier pour ceux qui ne furent pas nés à Cacak, Atenica et Kulinovci et à propos desquels il n'existe pas de données.

Ceci est, autant qu'il est connu, la première tentative pour que les destinées de ceux qui périrent furent élucidées dans la mesure du possible. Cependant, un nombre non moindre de problèmes se présenta – les popes dans les protocoles de décès n'inscrivent pas les données à propos des exécuteurs et les détails sur le décès de chaque homme. Pour cela aussi, des justifications existent. À savoir, un document est conservé aux Archives historiques intercommunales à Cacak à partir duquel on voit que le commandement de la force armée d'occupation défendit aux popes d'insérer dans le protocole de décès la donnée que quelqu'un fut tué par les Allemands. À tout cela, il faut ajouter – puisque la guerre civile, fratricide fit rage – que tous les popes eurent aussi peur d'exposer en détail les pertes de gens, mais il ne faut pas négliger le fait que l'indolence fit son devoir.

Radovan M. MARINKOVIC

Мирјана
РАЦКОВИЋ

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ УМЕТНИЧКЕ ГАЛЕРИЈЕ „НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ” У ЧАЧКУ (1961-2006)

УДК: 069(497.11)„1961-2006”(082)

АПСТРАКТ: У тексту се анализира и даје хронолошки преглед издавачке делатности Уметничке галерије „Надежда Петровић” у Чачку. Дат је попис публикација које су објављиване у наведеном периоду. Публикације су класификоване по врсти и обиму, а уз свако појединачно издање дати су подаци о садржају и основни технички подаци. Рад је сегмент већег истраживачког пројекта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: издавачка делатност, публикација, каталог, проспект, штампа, издавач, суиздавач, едиција

Издавачка делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић” у Чачку уско је везана за њену излагачку делатност. Дефинишући њену основну делатност, Скупштина општине Чачак, као оснивач, Галерији је поверила организовање манифестације „Меморијал Надежде Петровић”, али и других изложби и садржаја из домена савремене ликовне уметности. Давно је устаљено музеолошко правило да је, поред јавне презентације, један од основних видова заштите културних добара и њихово репродуковање у публикацијама различитог типа, те је и Галерија, која је од самог оснивања (1961) преузела водећу улогу у заштити покретних културних добара – вредних уметничких слика које поседује, прихватила овај постулат као вид заштите.

Правило да изложбу мора пратити штампана публикација у Уметничкој галерији „Надежда Петровић” увек је била више од обичне пропратне рекламно-пропагандне активности. Данас, након 45 година од оснивања Галерије и њене активне излагачке делатности, аргументовано се може рећи да се, заправо, ради и о 45 година њене континуиране издавачке делатности. Неспорно, прецизна анализа и истраживање издавачке делатности једне од најзначајнијих уметничких галерија у нашој земљи, у погледу садржаја њених публикација, јасно раздвајају фазе почетног ентузијазма, активног ликовног хроничара, потом пажљивога ликовног аналитичара, од данас врло значајног критичко-теоријског чиниоца на пољу савремене уметничке продукције.

Издавачка делатност се прати кроз седам типова публикација: 1. Каталогизација изложби; 2. Каталогизација збирки; 3. Проспекти; 4. Монографије; 5. Едиција „Наслеђа”; 6. Едиција „Посебна издања”; 7. Библиотека „Равнотежа”.

1. Каталогизација изложби

Први каталог у издању Уметничке галерије „Надежда Петровић” објављен је 1962. године (*Надежда и савременици : слике*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак, 1962). Следили су типски каталози и у ликовно-графичком и у садржајном смислу све до почетка 70-тих година. Каталог је, са мањим одступањима, подразумевао: уводни текст који је понекад преводан на страни језик, претежно француски; краћу биографију уметника са обавезном црно-белом личном фотографијом; попис изложених дела са или без каталожних података; одабране црно-беле репродукције; одабрану библиографију; ређе хронологију; скраћени импресум; каталози углавном нису имали означен тираж.

Не само да првобитни садржај каталога дуго није мењан, већ није било (осим у каталозима Меморијала), ни обимнијег садржаја ни важнијих текстова са аналитичким или критичко-теоријским приступом. Текстови су били претежно информативног карактера – ликовне хронике, есеји, описне забелешке и сл.

До 1974. године може се пратити обележавање каталожних свезака по бројевима. Први пут је број свеске означен 1965. године, и то на каталогу *Меморијал прве југословенске изложбе 1904*. Каталог је обележен као свеска 7. Мада фактички не постоје претходно означених шест свезака које као издавач потписује Уметничка галерија „Надежда Петровић”, формално се као свеска 1 подразумевао каталог *Први Меморијал Надежде Петровић*, одржан 1960. године (издање Меморијала Надежде Петровић који је тада фактички имао статус институције), а осталих пет су, заправо, каталози објављени пре свеске број 7. Последњи обележени каталог носи ознаку *Свеска 76*, која се налази на каталогу изложбе *13. Меморијала*.

Неопходно је објаснити да се исти број свеске јавља по неколико пута (у попису каталога изложби видети редне бројеве 31, 32, 36, 37) или се, пак, прескачу по два броја (видети редне бројеве 32, 33, 37, 38) што се може објаснити као превид, односно штампарска грешка (у попису бројеви свески су аутентично пренети).

До евидентне промене ликовно-графичког решења и садржаја каталога изложби долази 70-тих година, од када датира стручни ангажман првог галеријског кустоса, историчара уметности Михаила Бошњаковића (Качер, 1949 – Чачак, 1993). Напуштен је раније искључиво коришћени формат свеске А5 (мада је и даље задржан одређени типски формат), али су зато Бошњаковићеви каталожни текстови са апсолутним критичко-теоријским приступом, посебно када су у питању проблемске изложбе, начинили потпуни заокрет. Оваква пракса настављена је и током 80-тих година, с тим што се, када је графичко решење у питању, потпуно напушта унифицираност формата, а креативни приступ преузима примат.

Последњих година, у дизајнерском смислу каталози су својеврсне креације примењене уметности о чему сведоче и награде за графичко обликовање

(Мирослав Марић за каталог 20. *Меморијала* и Драган Пешић за каталог 23. *Меморијала*), док садржина зависи од обима, али се увек објављују крајње сериозни истраживачко-аналитички и теоријско-критички текстови који одражавају синтезу филозофско-уметничких промишљања и уметничке продукције у оквиру уметничко-историјских, актуелних социолошких и економских тренутака или феномена уметничке ангажованости. Текстовете потписују кустоси и галеријски сарадници – ликовни критичари, теоретичари уметности...

2. Каталогзи збирки

Овај сегмент издавачке делатности везан је за презентацију и заштиту уметничког фонда Галерије „Надежда Петровић”. Прва публикација која се односи на галеријски фонд појавила се 1967. године. Судаћи по обиму, реч је о проспекту, али с обзиром да ова публикација садржи битне податке о првој сталној поставци, ипак се сврстава међу каталоге збирки. Мада садржински оскудна, ипак пружа важне податке о изгледу прве сталне поставке на основу каталошког пописа дела.

Први прави каталог збирке објављен је тек 1995. године, и то као свеске 1 и 2, а заправо представља први студиозан каталог који се односи на галеријски фонд, мада, као и претходни, обрађује сталну поставку. План издавања каталога збирки, који је тада сачињен, предвиђао је да се периодично, али са паузама не дужим од две године, публикују све галеријске збирке. Међутим, из финансијских разлога, али и других околности решаваних у ходу, тај план није остварен. Изузев 1996. године, када је као Додатак свеске 1 едиције *Наслеђа* објављена свеска 3 каталога збирки, тек након осам година објављен је следећи каталог – *Надежда и савременици* (2003) године, преведен на енглески језик и објављен као посебна публикација.

3. Проспекти

У уско стручном смислу, проспекти су публикације каталошког типа, али садржајно знатно мањег обима. У питању није рекламни материјал, већ публикације од свега неколико страна (четири или шест), најчешће преса-вијених, али без корица, а представљају пратећи штампани материјал одређене изложбе. Као и каталози изложби, садрже уводни текст, попис изложених радова, биографију излагача, односно списак аутора – учесника групних изложби. Овакве публикације објављују се из више разлога. Понекад одређену изложбу прати монографија или обиман каталог намењен продаји, па се штампа проспект, као додатна публикација која се публици може делити гратис. Такође, проспекти се штампају и када су у питању изложбе мањег обима, преузети или партнерски програми.

Штампање оваквих пригодних публикација Галерија је масовније започела тек последњих десетак година, нарочито после 2000. године. У новије време је готово устаљена пракса да се за веће изложбе штампају проспекти и други рекламни материјал (постери, флајери и сл.), уз већ постојеће обимније публикације.

4. Монографије

Мада у документацији Галерије постоји податак да су 1978. године за одређени део тиража монографије *Надежда Петровић 1873–1915*. аутора др Катарине Амброзић (издавачи Српска књижевна задруга и Југославијапублик), уплаћена одређена новчана средства, Галерија није уписана као суиздавач.

Уметничка галерија „Надежда Петровић” се као издавач монографије, тачније суиздавач, први пут потписује 1994. године у монографији Срете Бошњака, *Драган Ђирковић* (издавачи Народни музеј Чачак и породица Ђирковић) и монографији о сликару Милану Блануши (суиздавач са Уметничким павиљоном „Цвијета Зузорић” из Београда). И у монографској студији Љубице Миљковић, *Надежда Петровић 1873–1915 : пут части и славе* (Београд, 1998), Галерија се јавља као суиздавач са Народним музејом из Београда. Такође, монографију *Бранибор Дебељковић : Првих шездесет пет година 1936–2001*, као издавачи потписују Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Фото-кино клуб „Чачак” и ГИП „Информа” из Чачка 2001. године.

Прва монографија коју Уметничка галерија „Надежда Петровић” потписује као самостални издавач је *Богић Рисимовић РИСИМ* (2002). Следеће, 2003. године, Галерија публикује и монографију *Мала галерија Синише Пауновића*.

Дугорочном програмском оријентацијом Галерија је планирала да се обимнији истраживачки радови кустоса повремено објављују у публикацијама монографског типа.

5. Едиција „Наслеђа”

Едиција је покренута 1996. године. С обзиром да се те године навршило 10 година од смрти сликара Богића Рисимовића Рисима (Чачак, 1926- Београд, 1986) чији легат Галерија поседује, као програмски задатак и обавеза према легаторима обрађен је и припремљен богат материјал о успешном уметниковом ангажману изван његове основне сликарске делатности, што је и иницирало покретање ове едиције.

На покретање и установљење едиције утицале су и друге околности. Наиме, 1995. године у Галерији су запослена три нова кустоса. Идеја тадашњег директора Миломира Петровића била је да се кроз стручну публикацију презентују истраживачки радови кустоса, везани за делатност Уметничке

галерије „Надежда Петровић”. Петровић је, вођен сопственом замисли о стручној публикацији, инсистирао да кустоси, радећи на припреми обавезних стручних испита, обрађују теме везане за галеријску делатност чиме би се уједно добио материјал за неколико бројева. Тако је и учињено.

До сада је објављено пет бројева, односно свезака из едиције *Наслеђа*: друга свеска 1999, трећа 2002, а свеске 4 и 5 изашле су 2005. године. Почетни план да се сваке године објављује по једна свеска могао се испоштовати што се тиче стручно истраженог и припремљеног материјала, али су финансијске околности то онемогућиле.

6. Едиција „Посебна издања”

До сада је у овој едицији објављено пет различитих издања од којих се сва не сврставају у штампане публикације. Едицију је 1997. године покренуо тадашњи директор Галерије Иван Т. Лукић, са циљем да се у њој приређују преводи стручних текстова из историје уметности и актуелне ликовне и визуелне културе. Први корак представљало је објављивање књиге Едгара Винда *Уметност и анархија* (1997), а потом је у овој едицији објављена и специфична публикација са сабраним критичким текстовима везаним за уметнички рад Живка Грозданића Гере (Галерија је суиздавач заједно са Greeley Square Gallery, New York City и Центром за савремену уметност Конкордија, Вршац). Затим су у оквиру ове едиције објављивана издања у CD формату која су пратила изложбе и презентацију фонда Уметничке галерије „Надежда Петровић”.

7. Библиотека „Равнотежа”

Библиотека је покренута 2006. године, са циљем објављивања превода популарних текстова из историје уметности и литерарно вредних дела са темама из ликовне и визуелне уметности и културе. У ширем смислу, жеља уредника Владана Матијевића била је да се овом едицијом Галерија обрати широј публици, а не искључиво стручној јавности.

Прва, и до сада једина књига из ове едиције, под називом *Облик цена* (2006) енглеског аутора Џона Берџера, садржи есеје, студије и приче о сликарству и другим промишљањима која дотичу сликарство.

* * *

У уводу је истакнуто да је издавачка делатност непосредно везана за излагачку делатност. Мада су се у почетку развијале упоредо, издаваштво у Галерији се од средине 90-тих година прошлог века делимично одваја од излагачке активности.

Најпре су каталози пратили изложбе и представљали основни документ о њима. Као најбројнији сегмент издавачке делатности, каталози изложби су најважнији фактографски елемент и сведочанство о галеријским програмима. Осим података о изложби, аутору, поставци и слично, пружају и важне податке за реконструисање владајућих уметничких трендова, евентуална одступања од њих или, пак, социо-економски и историјски тренутак одржавања изложбе.

Од средине 90-тих година каталози појединих изложби постају својеврсне студије о аутору или изложбеној теми. Каталог Меморијала (нарочито почев од 19. Меморијала), са студиозним текстовима о савременој ликовној пракси поставили су незаобилазна стручна литература за истраживаче, критичаре, теоретичаре и уметнике, као и студенте историје уметности и студенте уметничких академија. Ово поткрепљује и податак да се као аутори текстова у издањима Галерије потписују: Александар Басин, Ото Бихаљи Мерин, Коста Богдановић, проф. Чедомир Васић, Бил Виола, Зоран Гаврић, др Јеша Денегри, Јован Деспотовић, Бранислав Димитријевић, др Станислав Живковић, Ђорђе Кадијевић, мр Лидија Мереник, Милета Продановић, Сава Степанов, др Ирина Суботић, Кристоф Танерт, Стојан Ђелић, Петар Ђуковић... Последњих година приметна је експанзија „самосталне” издавачке делатности, тј. све је више издања која не прате директно изложбе и не односе се на њих, већ се, као што је споменуто, баве стручним питањима (едиција *Наслеђа* и библиотека *Равнотежа*).

Највећи број каталога као уредници потписују Стеван Секованић и Миломир Петровић, затим Слободан С. Санадер и Милица Петронијевић. Галеријске публикације су најчешће штампане у предузећу „Литопапир” (Чачак), Школи за индустријско обликовање и штампарији „Култура” (Београд), „Дечјим новинама” (Горњи Милановац), штампаријама „Наутилус” и „Мајсторовић” (Чачак).

Као издавач или суиздавач, Галерија је штампала 182 каталога изложби, збирки и проспеката, неколико монографских и CD издања, пет свески едиције *Наслеђа* и по једну књигу преведених текстова у едицији *Посебна издања* и библиотеци *Равнотежа*. Неопходно је истаћи да се подаци о броју изложби одржаних у Галерији и броју објављених публикација о изложбама прилично разликују, јер се дешавало да Галерија буде један од суорганизатора, али не и издавач, или да су за преузете изложбе коришћени каталози других издавача (нпр. изложбе Фердинанда Кулмера 1987, Милете Продановића 1988, Акварел у Србији 1996, Растка Петровића 2003. године итд.). Ако се томе додају и други штампани материјали (који нису тема овог рада), као што су каталози у издању Заједнице музеја Западне Србије у којима је Галерија била суорганизатор, затим позивнице, постери, флајери, плакати и рекламни материјал, очигледно је да је издавачка делатност Уметничке галерије „Надежда Петровић” важан сегмент не само галеријских активности, већ и укупне издавачке делатности у Чачку.

**Издања Уметничке галерије
„Надежда Петровић” (1962–2006)**

Каталози изложби¹

1. *НАДЕЖДА И САВРЕМЕНИЦИ*, слике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1962.
/текст: Слободан С. Санадер. – (Београд : Култура). – 24 стр : црно-беле репродукције : 22 cm; импресум/
2. *PRVI KVADRIJENALE NAIVNIH UMETNIKA JUGOSLAVIJE*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1962.
/аутори текстова: организатор, Мирјана Гвоздановић. – (Београд : Култура). – 104 стр : колор : 22 cm; превод на француски; импресум/
3. *II MEMORIЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1962.
/текст: организатор. – (Београд : Култура). – 46 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; импресум/
4. *MILJENKO STANČIĆ*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, sveska 5, Čačak 1963
/текст: Слободан С. Санадер. – (Београд : Култура). – 22 стр : црно-беле репродукције : 22 cm : хронологија : библиографија : импресум/
5. *III MEMORIЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 6, Чачак 1964.
/текст: организатор. – (Београд : Култура). – 56 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; хронологија; импресум/
6. *MEMORIЈАЛ ПРВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИЗЛОЖБЕ 1904*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 7, Чачак 1965.
/текст: Станислав Живковић. – (Београд : Култура). – 88 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на француски Драгослава Рисимовић; превод на словеначки; импресум/
7. *ИВО ЕТЕРОВИЋ, фотографије*, Уметничка Галерија „Надежда Петровић”, свеска 8, Чачак 1965.
/(Београд : Култура). – 4 стр : црно-беле репродукције : 22 cm; импресум/

¹ Библиографски опис публикација делимично је дат према уобичајеним правилима струке, док су само подаци у загради дати према ISBD (M) стандарду.

8. *РИСИМОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 9, Чачак 1965.
/текст: Слободан С. Санадер. – (Београд : Култура). – 44 стр : црно-беле репродукције : 22,5 см; превод на француски Драгослава Рисимовић; библиографија; импресум/
9. *БУГАРСКИ УМЕТНИЦИ НА ПРВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ИЗЛОЖБИ 1904.*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 10, Чачак 1965.
/текст: Величко Коларски. – (Београд : Култура). – 32 стр : црно-беле репродукције : 22,5 см; превод са бугарског Жарко Д. Протић; превод на француски Драгослава Рисимовић; импресум/
10. *МИРЈАНА ИСАКОВИЋ*, *керамика*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 11, Чачак 1966.
/текст: Слободан С. Санадер. – (Чачак : Литопапир). – 4 стр : црно-беле репродукције : 22 см; /
11. *МИОДРАГ ЂОРЂЕВИЋ*, *изложба фотографија*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 12, Чачак 1966.
/текст: Никола Дреновац, изводи. – (Чачак : Литопапир). – 8 стр : црно-беле репродукције : 22 см; импресум/
12. *ANDREJ JEMEC*, *izbor radova 1959–1966*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 13, Čačak 1966.
/текст: Александар Басин. – (Београд : Култура). – 24 стр : црно-беле репродукције : 23 см; превод са словеначког др Штефка Цобел; превод на француски Вукосава Ковачевић; библиографија; импресум/
13. *IV MEMORIЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 14, Чачак 1966.
/текст: Слободан С. Санадер. – (Београд : Култура). – 52 стр : црно-беле репродукције : 22,5 см; превод на бугарски Марија Старчевић; превод на француски Драгослава Рисимовић; хронологија; импресум /
14. *VIDA JOCIĆ*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 14, Čačak 1967.
/текст: Даница Абрамовић. – (Београд : Култура). – 72 стр : црно-беле репродукције : 23 см; превод на руски Сергије Гривцов; превод на енглески и француски Светислав Максковић; библиографија; импресум/
15. *ТОШО ДАБАЦ*, *фотографије*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 16, Чачак 1967.
/текст: Ото Бихаљи Мерин. – (Чачак : Литопапир). – 8 стр : црно-беле репродукције : 22 см; импресум/

16. *RADENKO MIŠEVIĆ*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 17, Čačak 1967.
/текстови: Милан Кечић, Момо Капор, Владимир Розић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 32 стр; колор : 23 cm; превод на енглески Јелена Смиљановић; превод на руски Ана Грден; библиографија; импресум/
17. *KARANOVIĆ*, *grafike*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 18, Čačak 1967.
/текст: Бошко Рисимовић Рисим; 12 стр; 21 cm; ц/б репродукције; импресум/
18. *ЛИКОВНА ИЗЛОЖБА ЧАЧАНА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 19, Чачак 1968.
/текст: Слободан С. Санадер. – (Чачак : Литопапир). – 24 стр : црно-беле репродукције : 23 cm; импресум/
19. *BOŽA PRODANOVIĆ*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 20, Čačak 1968.
/текст: Драган М. Јеремић. – (Чачак : Литопапир). – 32 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; превод на француски Вера Петровић; библиографија; импресум/
20. *V MEMORIЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 21, Чачак 1968.
/текст: Јеша Денегри. – (Београд : Култура). – 64 стр; црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на пољски Јан Новаковски; превод на француски Светислав Максовић; хронологија; импресум/
21. *САВРЕМЕНА ЈУГОСЛОВЕНСКА ФОТОГРАФИЈА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 22, Чачак 1969.
/текст: Миодраг Ђорђевић. – (Чачак : Литопапир). – 4 стр : црно-беле репродукције : 22 cm; импресум/
22. *FRANCE MIHELIC*, *izbor radova 1953–1969.*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 23, Čačak 1969.
/текст: Александар Басин. _ (Смедеревска Паланка : 10. октобар). – 42 стр : колор : 23 cm; превод на француски Светислав Максовић; библиографија; импресум/
23. *ЏОК, ДЈАК, ЈОКИЋ, КНЕЖЕВИЋ, КОСТОВ, МОНТИЈЕЛ, ПАСКУТИНИ, ЖАРКОВИЋ*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 24, Čačak 1969.
/текст: Коста Богдановић. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 21,5 cm; импресум/

24. *ЈОВАН КРИЖЕК*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 25, Чачак 1970.
/текст: Милан Ђ. Ђоковић. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум/
25. *VI MEMORIЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 26, Чачак 1970.
/уредник: Стеван Секованић; текст: организатор, др Штефка Цобељ. – (Београд : Култура). – 76 стр: црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на француски Вера Ковачевић; импресум/
26. *ДРАГАН ЂИРКОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 27, Чачак 1970.
/текст: Божа Продановић. – (Чачак : Литопапир). – 26 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; превод на француски Даница Ђорђевић; импресум/
27. *BUKČEV, GVARDJANČIĆ, PAUNOVIĆ, JESIH, ZEC*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, свеска 28, Чачак 1971.
/текст: Блажо Радивојевић. – (Чачак : Литопапир). – 20 стр : црно-беле репродукције : 21,5 cm; импресум/
28. *НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ДЕЛИМА ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА ЈУГОСЛАВИЈЕ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 29, Чачак 1971.
/аутори текстова: организатор, Ђорђе Радишић. – (Чачак : Литопапир). – 26 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; превод на француски Даница Ђорђевић; импресум/
29. *ИСИДОР ВРСАЈКОВ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 30, Чачак 1971.
/текст: Исидор Врсајков. – (Чачак : Литопапир). – 40 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; превод на француски Даница Ђорђевић; импресум/
30. *ЈНА У ДЕЛИМА ВОЈНИКА ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 31, Чачак 1972
/текст: организатор. – (Чачак : Литопапир). – 28 стр : колор : 24 cm; превод на француски Даница Ђорђевић/
31. *VII MEMORIЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 32, Чачак 1972.
/уредник: Стеван Секованић; текст: организатор, др Миодраг Коларић.– (Београд : Култура). – 72 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод

- са италијанског др Штефка Цобел; превод на француски Вука Ковачевић; импресум/
32. *МИЛЕНА НИЧЕВА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 32, Чачак 1973.
/текст: Коста Васиљковић. – (Чачак : Литопапир). – 12 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; библиографија; импресум/
33. *НИНЕЛА ПЕЈОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 34, Чачак 1973.
/текст: Бранислав Суботић Субе. – (Чачак : Литопапир). – 12 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; библиографија; импресум/
34. *ДАНИЦА АНТИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 35, Чачак 1973.
/текст: др Штефка Цобел, Пеђа Милосављевић. – (Чачак : Литопапир). – 8 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на енглески А. С. Петровић; библиографија; импресум/
35. *НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ 1873–1973*, Народни музеј Београд, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 36, Чачак 1973.
/уредник: Стеван Секованић; текст: избор текстова Надежде Петровић. – (Београд : Култура). – 36 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на француски Мира Кекић; импресум/
36. *НИКОЛА ГВОЗДЕНОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 37, Чачак 1973.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Олга Перовић. – (Београд : Култура). – 40 стр : колор : 23 cm; превод на енглески Светислав Максовић; импресум/
37. *НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ДЕЛИМА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ГРАФИЧАРА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 37, Чачак 1974.
/текст: организатор. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум/
38. *ЛИКОВНИ УМЕТНИЦИ КОСОВА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 39, Чачак 1974.
/текст: организатор, Небих Мурићи. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум/
39. *VIII МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 40, Чачак 1974.
/уредник: Стеван С. Секованић; текст: организатор, Стеван С. Секованић.

- (Београд : Култура). – 76 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на француски Светислав Максовић; импресум/
40. *МЛАДИ '75*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 41, Чачак 1975.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 20 cm; импресум/
41. „Небо над Ариљем” акварели, *РАЈКО НИКОЛИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 42, Чачак 1975.
/текст: Богић Рисимовић Рисим. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 12 стр : црно-беле репродукције : 21 cm; импресум/
42. *Меморијал прве послератне изложбе у Чачку : УМЕТНИЧКА ИЗЛОЖБА СЛИКАРА И ВАЈАРА ИЗ ЧАЧКА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 43, Чачак 1975.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Стеван Секованић. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 20 cm;/
43. *ВОЈИСЛАВ СТАНИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 44, Чачак 1975.
/уредник: Стеван Секованић; аутори текстова: изводи – Зоран Маркуш, Младен Ломпар, Татјана Пејовић, Миодраг Јуришић. – (Београд : Култура). – 38 стр : црно-беле репродукције : 20 cm; превод на енглески Светислав Максовић; импресум/
44. *ЈАНОШ ЛОРАНТ*, слике и графике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 45, Чачак 1975.
/уредник: Стеван Секованић; текст: др Штефка Цобел. – (Чачак : Литопапир). – 18 стр : црно-беле репродукције : 20 cm; превод на енглески нада Крањи Станић; импресум/
45. *IX МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 45, Чачак 1976.
/уредник: Стеван Секованић; текст: организатор, Михаило Бошњаковић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 66 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на француски Лола Бојовић; хронологија; импресум; тираж 600/
46. *МИЛИЋ ОД МАЧВЕ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 46, Чачак 1975.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Литопапир). – 30 стр црно-беле репродукције : 20 cm; библиографија; импресум; тираж 500/

47. *ДРАГАН ЂИРКОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 49, Чачак 1976.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Литопапир). – 22 стр : црно-беле репродукције : 19,5 cm;/
48. *ЈАСЕНКА ТУЂАН*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 48, Чачак 1977.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Желимир Кошчевић. – (Чачак : Литопапир). – 14 стр : црно-беле репродукције : 20 cm; импресум; тираж 300/
49. *„ЛАДА” Београд–Чачак–Ниш 1977.*, Културни центар Београд, Уметничка галерија „Надежда Петровић” Чачак, Народни музеј Ниш, 1977/78.
/текст: Станислав Живковић. – (Београд : Србија). – 10 стр; 20,5 cm/
50. *САФЕТ ЗЕЦ, цртежи*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 50, Чачак 1978.
/уредник: Стеван Секованић; аутори текстова: изводи – Стева Станић, Мухамед Карамехмедовић, Мића Милошевић, Ђорђе Кадијевић, Миро Главуртић, Зоран Маркуш. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 46 стр : колор 20 cm : превод на енглески Светислав Максовић; импресум; тираж 600/
51. *МЛАДИ '78*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 51, Чачак 1978.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Литопапир). – 28 стр : црно-беле репродукције : 20 cm; импресум/
52. *10. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1978.
/уредник: Стеван Секованић; текст: организато, др Миодраг Коларић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 98 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; превод на француски и енглески Светислав Максовић; хронологија; импресум; тираж 1000/
53. *ЛИК ДЕТЕТА У СРПСКОМ СЛИКАРСТВУ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 53, Чачак 1979.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 20 cm; импресум/
54. *ЖЕНЕ СЛИКАРИ ИЗ ГАЛЕРИЈЕ ”НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ”*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 54, Чачак 1979.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Литопапир). – 16 стр : црно-беле репродукције : 20 cm; импресум/

55. МИХАИЛО С. ПЕТРОВ, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 55, Чачак 1979.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – 40 стр; 20 см; ц/б репродукције; импресум/
56. ДАМЈАНОВСКИ, ЦВЕТКОВИЋ, МОЈОВИЋ, РАЈЧЕВИЋ, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 56, Чачак 1980.
/уредник: Стеван Секованић; аутори текстова: Балша Рајчевић, Драган Мојовић, Александар Богојевић. – (Чачак : Литопапир). – 62 стр : црно-беле репродукције : 20 см; импресум/
57. 11. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 57, Чачак 1980.
/уредник: Стеван Секованић; аутори текстова: организатор, Михаило Бошњаковић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 68 стр : црно-беле репродукције : 22,5 см; превод на енглески Светислав Максовић; хронологија; импресум; тираж 500/
58. VLADIMIR VELIČKOVIĆ, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 57, Čačak 1980.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 44 стр : црно-беле репродукције : 28,5 см; превод на енглески Светислав Максовић; библиографија; импресум; тираж 1000/
59. МЛАДИ '81, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 59, Чачак 1981.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 20 стр : црно-беле репродукције : 20 см; импресум; тираж 300/
60. PREDRAG NEŠKOVIĆ, Galerija „Krševan” Šibenik, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Galerija „Spektar” Zagreb, 1981.
/уредник: Срећко Планинић; текст: Јеша Денегри. – (Загреб : Здружена штампа). – 44 стр : црно-беле репродукције : 23 см; превод на француски Нада Гргић Копорц; импресум; тираж 1000/
61. JOŽE TISNIKAR, *Slike i crteži*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 60, Čačak 1981.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 36 стр : црно-беле репродукције : 29,5 см; библиографија; импресум; тираж 500/
62. БОРА ИЉОВСКИ, 25 слика, 8 колажа, 17 цртежа, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1981.

- /уредник: Стеван Секованић; текст: Љубомир Глигоријевић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 28 стр : црно-беле репродукције : 30 cm; импресум; тираж 500/
63. *MILAN KONJOVIĆ, slike*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 62, Čačak 1981/82.
/уредник: Стеван Секованић; текст: др Катарина Амброзић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 40 стр : црно-беле репродукције : 30,5 cm; хронологија; импресум; тираж 500/
64. *ЦРНОГОРСКА МОДЕРНА УМЕТНОСТ (1900–1980) из збирке Уметничког музеја Црне Горе са Цетиња*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1982.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Милан М. Маровић. – (Чачак : Лито-папир). – 52 стр : црно-беле репродукције : 29,5 cm; импресум; тираж 500/
65. *12. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, сveska 64, Чачак 1982.
/уредник: Стеван Секованић; аутори текстова: организатор, Стеван С. Секованић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 74 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; превод на енглески Светислав Максковић; хронологија; импресум/
66. *ENDJEL BERIŠA*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 65, Čačak 1982.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Р. Путар, изводи. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 24 стр : црно-беле репродукције : 29,5 cm; импресум; тираж 500/
67. *SAVREMENA KOSOVSKA GRAFIKA*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 66, Čačak 1982.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Стеван Секованић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 20 стр : црно-беле репродукције : 22,5 cm; импресум; тираж 500/
68. *MILAN MILETIĆ, slike, crteži*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 67, Čačak 1982/83.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 14 стр : колор : 21,5 cm; превод на енглески; импресум/
69. *SLOBODAN KNEŽEVIĆ, grafike, crteži, kolaži*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 68, Čačak 1983.
/текст: Сава Степанов. – (Београд : Штампарија Факултета техничких наука). – 16 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; превод на француски Јелена Гавриловић; библиографија; импресум; тираж 500/

70. *RUŽICA BEBA PAVLOVIĆ, slike, crteži*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 69, Čačak 1983.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 14 стр : црно-беле репродукције : 21,5 cm; библиографија; импресум; тираж 300/
71. *VELIZAR KRSTIĆ '83*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 70, Čačak 1983.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Звонимир Костић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 12 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; библиографија; импресум; тираж 300/
72. *„Iz daha ulaz u san, iz sna izlaz u dah” STEVAN KNEŽEVIĆ, crteži, stvari–skulpture, grafike*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 71, Čačak 1983/84.
/текст: Стеван Кнежевић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 24 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; превод на енглески Весна Стрика; импресум; тираж 300/
73. *Aleksandar Bogojević: KONCEPT U SLICI*, Galerija „Voćarska”, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Zagreb/Čačak 1983.
/уредник: Иво Граовац; аутори текстова: Маја Јурас, Стеван Секованић, Александар Богојевић. – (Загреб : Треботић). – 44 стр : црно-беле репродукције : 22 cm; импресум/
74. *ТОМАŽ GORJUP*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, sveska 73, Čačak 1984.
/уредник: Стеван Секованић; текст: проф. др Вилфрид Скрајнер. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 16 стр : црно-беле репродукције : 29,5 cm; библиографија; импресум; тираж 300/
75. *МЛАДИ '84*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 74, Чачак 1984.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: организатор, Миломир Петровић. – (Пожега : РО Штампариија „Димитрије Туцовић”). – 8 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум; тираж 300/
76. *ТРАЈКОВИЋ, слике, објекти, цртежи*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 75, Чачак 1984.
/уредник: Стеван Секованић; текст: Ирина Суботић. – (Београд : ГИРО). – 12 стр : колор : 22 cm; превод на енглески Јелка Брајовић; библиографија; импресум; тираж 600/
77. *13. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 76, Чачак 1984.

- /уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: организатор, Михаило Бошњаковић. – (Београд : ГИРО). – 70 стр : црно-беле репродукције : 23 cm; импресум; тираж 500/
78. *МИЛАН МИЛОВАНОВИЋ*, слике и цртежи из збирке Народног музеја у Крушевцу, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Народни музеј Крушевац, Чачак/Крушевац 1984.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 34 стр црно-беле репродукције : 22 cm; импресум; тираж 400/
79. *BOŽIDAR DAMJANOVSKI*, слике, објекти, Likovna galerija Kulturnog centra Beograd, Umetnička galerija Daut-pašin amam Skoplje, Galerija „Lazar Vozarević” Sremska Mitrovica, Savremena galerija Zrenjanin, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, 1985.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: избор – Драган Ђорђевић, Александар Ђурић, Гордана Јоцић, Братислав Љубишић, Балша Рајчевић, Ирина Суботић, Василије Б. Сујић, Коста Васиљковић. – (Београд : „Радиша Тимотић”) 48 стр : колор : 24 cm; превод на македонски ; импресум; тираж 1000/
80. *HALIL TIKVEŠA*, Likovna galerija Kulturnog centra Beograd, Muzej u Smederevu, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, 1985.
/уредници: Љиљана Поповић, Милосав Чоловић, Миломир Петровић; текст: Стојан Ћелић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 16 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; превод на енглески Давид Албахари; импресум; тираж 700/
81. *СКУЛПТУРА И ЦРТЕЖИ БЕОГРАДСКИХ УМЕТНИКА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1986.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Мирјана Радојчић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 8 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум; тираж 500/
82. *КОНТИНУИТЕТ МОДЕРНИЗМА У САВРЕМЕНОЈ СЛОВЕНАЧКОЈ УМЕТНОСТИ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1986.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Јуре Микуж. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 12 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; превод са словеначког Миломир Петровић; импресум/
83. *CVETKOVIĆ*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Galerija „Sopocanska viđenja” Novi Pazar, Likovna galerija Kulturnog centra Beograd, Savremena galerija Zrenjanin, 1986.

- /уредници: Миломир Петровић, Џенгис Реџепагић, Здравко Мандић; текст: Александар Ђурић. - (Београд : „Радиша Тимотић”). – 16 стр : колор : 24 cm; превод на енглески ; импресум/
84. *XIV MEMORIЈAL NADEŽDE PETROVIĆ*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čаџак 1986.
/уредник: Миломир Петровић; текст; организатор, Михаило Бошњаковић, Јеша Денегри, Давор Матичевић, Јуре Микуж, Сава Степанов. – (Београд : Србоштампа). – 48 стр : црно-беле репродукције : 29,5 cm; импресум; тираж 700/
85. *ДРАГАН ЂИРКОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1986.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Зорица Ивковић. – (Чачак : Литопапир). – 38 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум; тираж 500/
86. *АЛЕКСАНДАР ЂУРИЋ*, „Анатомија слике”, слике, објекти, колажи, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1987.
/ уредник: Миломир Петровић; текст: проф. др Радослав Јосимовић. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 12 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; библиографија; импресум; тираж 300/
87. *МИЛУН МИТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1987. /сепарат каталога/
/уредник: Миломир Петровић; текст: Срето Бошњак. – (Горњи Милановац : Дечје новине). – 4 стр; 22 cm; тираж 150/
88. *МЛАДИ ’87*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1987.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Милица Петронијевић. – (Чачак : Литопапир). – 8 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум; тираж 300/
89. *ЈОВАН ОБИЧАН*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1987.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Горњи Милановац : Будућност). – 20 стр : црно-беле репродукције : 30 cm; импресум; тираж 300/
90. *МАЈСТОРИ И КАНДИДАТ – МАЈСТОРИ ФСЈ ФОТО КИНО САВЕЗА СРБИЈЕ (1946–1986)*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1987.
/уредник: Миломир Петровић; текст: организатор. – (Чачак : Литопапир). – 4 стр : црно-беле репродукције : 29 cm; импресум; тираж 400/
91. *ŽIVKO DJAK*, Galerija Roman Petrović Sarajevo, Уметничка галерија „Nadežda Petrović” Čаџак, Savremena галерија колоније Ечка Zrenjanin, 1988.
/уредник: Михајло Прица; текст: Душан Ђокић. – 12 стр : колор : 23,5 cm; библиографија; импресум; тираж 500/

92. *LAZAREVIĆ*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Umetnički paviljon Cvijeta Zuzorić Beograd, Savremena galerija Zrenjanin, 1988.
/уредник: Миломир Петровић; текст: др Радмила Матејчић, Срето Бошњак. – (Чачак : Литопапир). – 24 стр : колор : 24 cm; превод на енглески Свјетлана Ђелошевић; импресум; тираж 1000/
93. *15. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1989.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: организатор, Зоран Гаврић, аутори. – (Чачак : Наутилус). – 70 стр : колор ; 24 cm; превод на енглески Мирослава Вучићевић, Весна Бошковић; библиографија; импресум; тираж 500/
94. *ДРАГАН МОЈОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1989.
/текст: Владета Јеротић, Драган Мојовић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 16 стр : колор : 17,5 cm; превод на француски Оливера Милићевић; библиографија; импресум; тираж 600/
95. *ПОВОДОМ ВЕЛИКОГ ГРАДА '89*, Ликовна галерија Културног центра Београд, Уметничка галерија „Надежда Петровић” Чачак, Галерија савремене уметности Ниш, Галерија „Лазар Возаревић” Сремска Митровица, 1989.
/текст: Мирјана Радојчић. – (Београд : Школа за индустријско обликовање). – 26 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; превод на енглески Петар Вујичин; импресум; тираж 700/
96. *ПАВЛЕ ВАСИЋ*, Замак културе, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Врњачка Бања/Чачак 1989.
/уредници: Драгиша Обрадовић, Миломир Петровић; текст: др Станислав Живковић, мр Угљеша Рајчевић, Срето Бошњак. – (Краљево : Слово). – 32 стр : црно-беле репродукције : 22 cm; превод на енглески Миланка Башић; библиографија; импресум/
97. *BALŠA RAJČEVIĆ*, Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić” Beograd, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Galerija Kulturnog centra Apatin, Mestna galerija Ljubljana, 1989/1990.
/текст: Ђорђе Кадијевић. – (Чачак : Наутилус). – 16 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; библиографија; импресум/
98. *NIKOLA VUKOSAVLJEVIĆ*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Čačak 1989.
/уредник: Миломир Петровић; текст: др Љубомир Глигоријевић. – (Чачак : Наутилус). – 16 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; импресум; тираж 500/
99. *CILE*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Čačak 1990.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Зоран Маркуш. – (Чачак : Наутилус).

- 16 стр : колор : 23,5 cm; превод на енглески Данка Ђокић; библиографија; импресум; тираж 300/
100. *МЛАДИ '90*, слике, цртежи, графике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1990.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Наутилус). – 8 стр : црно-беле репродукције : 21,5 cm; импресум; тираж 300/
101. *DANI JUGOSLOVENSKE FOTOGRAFIJE ČAČAK '90*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Čačak 1990.
/аутори текстова: Војислав Пештерац, Милица Петронијевић. – (Чачак : Наутилус). – 74 стр : колор : 22 cm; импресум; тираж 1000/
102. *ЗЛАТКО ГЛАМОЧАК*, скулптуре, цртежи, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1990.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Наутилус). – 12 стр : колор : 23 cm; импресум; тираж 300/
103. *16. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1990.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: организатор, Михаило Бошњаковић, Мелиха Хусеџиновић, Зденка Бадовинац, Ђорђе Кадијевић, Тонко Мароевић, Петар Ђуковић. – (Чачак : Наутилус). – 64 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; превод на енглески ; импресум; тираж 500/
104. *МИЋА СТОИЉКОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1991.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Наутилус). – 12 стр : црно-беле репродукције : 23 cm; импресум; тираж 300/
105. *ЗОРАН ТОМОВ ТОДОВИЋ*, графике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1991.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Наутилус). – 16 стр : колор : 23 cm; превод на енглески Радица Крајиновић; импресум; тираж 300/
106. *АНКА BURIĆ*, slike, crteži, Muzej savremene umetnosti, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Beograd/Čačak 1991.
/уредници: Зоран Гаврић, Жана Гвозденовић; текст: Јеша Денегри, Петар Ђуковић. – (Београд : БМГ). – 32 стр : колор : 26,5 cm; превод на енглески Маја Богојевић, Тамара Rodwell-Јовановић; библиографија; импресум; тираж 600/

107. *РИСИМ*, Скупштина општине, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1992.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Милосав Рисимовић, Миломир Петровић, Гвозден Јованић. – (Чачак : Графички центар „Цане”). – 52 стр : колор : 22 cm; библиографија; импресум; тираж 500/
108. *XVII МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1993.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Ђорђе Кадијевић, Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Графички центар „Цане”). – 32 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; хронологија; импресум; тираж 500/
109. *BOŽIDAR PLAZINIĆ*, Muzej savremene umetnosti Beograd, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Galerija savremene umetnosti „Ečka” Zrenjanin, Gradska galerija Užice, 1993.
/уредници: Радислав Тркуља, Миломир Петровић, Младен Јевђовић, Здравко Мандић; аутори текстова: Ђорђе Кадијевић, Дејан Ђорић. – (Чачак : Графички центар „Цане”). – 20 стр : колор : 24,5 cm; превод на енглески Свјетлана Ђелошевић; импресум/
110. *18. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1994.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: Бранко Кукић, Милета Продановић, Никола Шуица. – (Чачак : Наутилус). – 38 стр : колор : 23 cm; превод на енглески Мирослава Вучићевић-Нинковић, Весна Ковачевић, Светлана Луковић; импресум; тираж 1000/
111. *УМЕТНИЧКА РАДИОНИЦА ЖИКА МАКСИМОВИЋ И ЊЕГОВИ УЧЕНИЦИ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1994.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Бранко Кукић, Бранко В. Радичевић. – (Чачак : Наутилус). – 50 стр : црно-беле репродукције : 23 cm; импресум; тираж 300/
112. *ЖИВАН ВУЛИЋ*, ретроспектива, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1995.
/уредник: Миломир Петровић; текст: изводи, Милица Петронијевић, Станислав Живковић, Вера Ристић, Миломир Петровић. – (Чачак : Наутилус). – 20 стр : колор : 23 cm; библиографија; импресум; тираж 300/
113. *ШИПКА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1995.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: Јулка Маринковић, Срето Бошњак, Михаило Бошњаковић, Божидар Продановић. – (Чачак : Наутилус). – 12 стр : колор : 21 cm; превод на енглески Мирослава Вучићевић-Нинковић; импресум; тираж 400/

114. *ВРАЊСКИ*, слике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Народни музеј, Чачак/Крагујевац 1995.
/уредници: Миломир Петровић, Мирослав Бановић; текст: Здравко М. Мандић.
– (Апатин : Бирограф). – 4 стр : колор : 29,5 cm; импресум; тираж 400/
115. *ЂИРКОВИЋ*, Културно-уметничко друштво „Абрашевић”, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1995.
/уредници: Слободан Словић, Миломир Петровић; текст: Драгић Ђирковић. – (Чачак : Мултиграф). – 8 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум; тираж 200/
116. *ЉУБИНКА Ј. М.*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1995.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Матија Бећковић, Чарлс Симић.
– (Београд : Трилекс). – 28 стр : колор : 24 cm; превод на енглески Ђорђе Кривокапић; библиографија; импресум; тираж 500/
117. *МЛАДЕН СРБИНОВИЋ*, Галерија ликовне уметности – поклон збирка Рајка Мамузића, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Нови Сад/Чачак 1995.
/уредници: Стева Павков, Миломир Петровић; текст: Надежда Јовановић.
– (Нови Сад : Футура). – 76 стр : колор : 23,5 cm; библиографија; импресум; тираж 1000/
118. *VLADIMIR*, слике, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Galerija „Pero”, Čačak/Beograd 1995.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Катарина Радуловић. – (Чачак : Графички центар „Цане”). – 16 стр ; колор : 27 cm; превод на енглески; превод на немачки; импресум; тираж 1000/
119. *ДРАГИША ОБРАДОВИЋ*, Галерија УЛУС Београд, Уметничка галерија „Надежда Петровић” Чачак, Галерија савремене ликовне уметности Ниш, Народни музеј Крушевац, Културни центар Врњачка Бања, 1996.
/уредници: Владета Војиновић, Миломир Петровић, Мирослав Анђелковић, Драган Рашковић, Јелена Боровић-Димић; текст: Василије Б. Сујић. – (Ново село : Новограф). – 32 стр : црно-беле репродукције : превод на француски Спасенија Ковачевић; библиографија; импресум/
120. *MLADI '96*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1996.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Петар Ђуковић. – (Београд : Публикум). – 12 стр : колор : 24 cm; импресум; тираж 300/
121. *DRAGAN KARADŽIĆ* слике '86–'96, Уметничка галерија „Nadežda Petrović” Čačak, Уметничка галерија Крушевац, Уметничка галерија Narodnog muzeja Kragujevac, 1996.

- /уредници: Миломир Петровић, Драган Рашковић, Мирослав Бановић; текст: Здравко Вучинић. – (Чачак : Графички центар „Цане”). – 12 стр : колор : 21 cm; превод на енглески Мирослава Вучићевић Нинковић; импресум; тираж 600/
122. *КАРИКА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1996.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Милета Продановић. – (Чачак : Наутилус). – 4 стр : колор : 21 cm; импресум; тираж 300/
123. *19. MEMORIЈAL NADEŽDE PETROVIĆ*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1996.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: Јеша Денегри, Бојана Пејић, Јасмина Чубрило, Светлана Рацановић, Катарина Радуловић, Стеван Вуковић. – (Београд : Публикум). – 80 стр : колор : 28,5 cm; превод на енглески Срђан Вујица; импресум; тираж 800/
124. *МОМЧИЛО КРКОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Галерија савремене ликовне уметности, Чачак/Ниш 1997.
/уредници: Миломир Петровић, Мирослав Анђелковић; текст: Зоран Глушчевић, Мирјана Рацковић. – (Чачак : Наутилус). – 16 стр : колор : 21 cm; библиографија; импресум; тираж 400/
125. *MILAN ALEKSIĆ : Loše održavanje i drugi radovi/ Low maintenance and other works*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1998.
/уредник: Иван Т. Лукић; текст: Бранислав Димитријевић, Кристофер Хоуп, Ирина Суботић, Славко Тимотијевић. – (Београд : Публикум). – 48 стр : колор : 27 cm; превод на енглески Срђан Вујица, Милан Алексић, Александар Бошковић; импресум; тираж 500; СР 929:77 Алексић М./
126. *20. MEMORIЈAL NADEŽDE PETROVIĆ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1998.
/уредници: Милица Петронијевић, Иван Лукић; аутори текстова: Милица Петронијевић, Јован Деспотовић. – (Нови Сад : Daniel print). – 66 стр : црно-беле репродукције : 23 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић, Иван Т. Лукић; импресум; тираж 800/
127. *DRAGA JOVANOVIĆ AUTORITRATTO*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1999.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: проф. др Ирина Суботић, мр Милан Блануша. – (Чачак : Precision). – 24 стр : колор : 29,5 cm; превод на енглески Иван Т. Лукић; импресум; тираж 400/
128. *МИЛИЦА ВЕРГОТ*, инсталације, слике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1999/2000.

- /уредник: Милица Петронијевић; текст: Душан Ђокић. – (Београд : Trileks). – 6 стр : црно-беле репродукције : 21,5 cm; импресум; тираж 300/
129. *РАСТКО БИРИЋ*, графике/ цртежи/ сенке, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2000.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: изводи – Слободан Новаковић, Беноа Жино, Ранко Мунитић, Никола Шиндик. – (Чачак : Precision). – 8 стр : црно-беле репродукције : 21 cm; импресум/
130. *4 АДАМ ПАНТИЋ и ВЛАДИМИР ВЕЉАШЕВИЋ*, Градска галерија Пожега, Уметничка галерија „Надежда Петровић” Чачак, Уметничка галерија Народног музеја Крагујевац, Народни музеј Краљево, 2000.
/текст: Петар Петровић. – (Snip sory). – 4 стр : колор : 21 cm; импресум; тираж 500/
131. *21. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2000.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Милица Петронијевић, Станислав Живковић, Наталија Церовић, Бранислав Димитријевић, Јулка Маринковић. – (Чачак : Информа). – 84 стр : колор : 22,5 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић, Данка Ђокић, Jonathan Dakin Pendlebury; импресум; тираж 1000/
132. *Jovan Ćekić : OUT OF MEMORY Art Works 1994-1999*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Centar za savremenu umetnost Beograd, 2000.
/текст: Слободан Мијушковић, Светлана Рацановић. – (Београд : Чигоја штампа). – 80 стр : колор : 27 cm; превод на енглески Срђан Вујица; импресум; тираж 500/
133. *ЗОРАН Н. ЂОРЂЕВИЋ*, цртежи, слике, објекти, Уметничка галерија „Надежда Петровић” Чачак, Градска галерија Ужице, Галерија савремене ликовне уметности Ниш, 2001.
/уредници: Милица Петронијевић, Младен Јевђовић, Ема Радуловић, Александар Девић; аутори текстова: Љубица Миљковић, Лазар Стојновић. – (Београд : Intress). – 32 стр : колор : 24 cm; импресум; тираж 450/
134. *ВИЗАНТЕМЕ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић” Чачак, Градска галерија Пожега, 2001.
/уредници: Милица Петронијевић, Александра Павићевић; текст: Сава Степанов, Коста Богдановић. – (Пожега : Жишавац). – 20 стр : црно-беле репродукције : 29,5 cm; импресум/

135. МИОДРАГ МЛАЂОВИЋ инсталација објекти, ДРАГАН МОМИРОВ графике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2001.
/текст: Оливера Вукотић. – (Пожега : Жиравац). – 8 стр : колор : 21 cm/
136. БРАНИМИР КАРАНОВИЋ, „Мултипликације” фотографије у боји, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2001.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Милета Продановић, Наталија Церовић. – (Чачак : Информа). – 12 стр : колор : 21 cm; превод на енглески Петар Вујичин, Данка Ђокић; импресум; тираж 300/
137. MILUN VIDIĆ, *skulpture*, Gradska galerija, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Užice/Čačak 2002.
/уредници: Душан Старчевић, Милица Петронијевић; текст: Миланка Тодић. – (Ужице : Графос). – 4 стр : црно-беле репродукције : 21 cm/
138. *FACES & FASHION Nebojša Babić*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Čačak 2002.
/текст: Миланка Тодић. – 12 стр : колор : 17 cm; импресум/
139. 22. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ, [Лични=>јавни простор], Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2002.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Мирјана Рацковић, Милица Петронијевић, Зоран Ерић, Љубиша Симовић. – (Чачак : Мајсторовић). - 96 стр : колор : 22,5 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић, Вања Савић; импресум; тираж 1000; СІР 7.038.53(497.11) „2002” (060.64) ISBN 86-83783-03-0/
140. MILAN BLANUŠA, „Urban instalation”, Kulturni centar „Laza Kostić” Sombor, Galerija savremene likovne umetnosti Niš, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Likovna galerija Doma kulture – Muzej Prijepolje, Gradska galerija Užice, 2002.
/текст: Оливера Вукотић. – (Вршац : Тули). – 22 стр : колор : 30,5 cm; превод на енглески/
141. КРКОБАБИЋ МИОДРАГ, „Лажни идентитет”, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2003.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Миодраг Кркобабић. – (Миодраг Кркобабић). – 16 стр : колор : 16,5 cm; превод на енглески/
142. КАТАРИНА ЗАРИЋ ГОРИЦА МИЛЕТИЋ - ОМЧИКУС, *графика*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2003.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Оливера Вукотић, Весна Тодоровић. – (Чачак : Мајсторовић). – 8 стр : колор : 20 cm; импресум; тираж 300/

143. *МЛАДИ THE YOUNG 2003*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2003.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Чедомир Васић, аутори. – (Чачак : Мајсторовић). – 60 стр : колор : 24 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић; импресум; тираж 500; CIP 73/76(497.11)“2003”(083.824) ISBN 86-83783-07-3/
144. *Црвена књига – Red data book*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2004.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Јован Деспотовић.– (Чачак : Мајсторовић). – 32 стр : колор : 23,5 cm; превод на енглески Ана Васић, Светлана Симеуновић; библиографија; импресум; тираж 600; CIP 75.071.1 : 929 Васић Ч.; ISBN 86-83783-08-1/
145. *23. МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2005.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Милица Петронијевић, Зоран Гаврић, Владимир Вукићевић, Бил Виола, Кристоф Танерт, аутори. – (Чачак : Мајсторовић). – 140 стр : колор : 26 cm; превод на енглески Ванда Перовић, Сунчица Милосављевић, Светлана Симеуновић; импресум; тираж 500; CIP 7.038.53:069.9(497.11) „2005” (083.824); ISBN 86-83783-10-3/
146. *ЈЕДАН/ЈЕДАН Јоксимовић, Рафајловић : ONE/ONE Joksimović, Rafajlović*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2005.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: др Јерко Денегри. – (Чачак : Мајсторовић). – 28 стр : колор : 26,5 cm; превод на енглески; импресум; тираж 300; CIP 730.071.1:929 Јоксимовић З.; 730.071.1:929 Рафајловић А.; ISBN 86-83783-11-1/
147. *ПРЕПОЗНАВАЊЕ/...Recognition....*, Народни музеј Крушевац, Народни музеј Краљево, Уметничка галерија „Надежда Петровић” Чачак, Галерија савремене ликовне уметности Ниш, 2005.
/уредници; Ема Радуловић, Драган Драшковић, Милица Петронијевић, Ненад Живадиновић; аутори текстова: Биљана Грковић, Љубиша Симовић, Јулка Маринковић, Милица Тодоровић. – (Крушевац : МедиаПринт). – 56 стр : колор : 22,5 cm; превод на енглески; импресум; тираж 1200; CIP 73/77 (497.11)“2005”(083.824) ISBN 86-84669-15-0/
148. *ГРАФИКА: 2006 Љиљана Стојановић, Невенка Стојсављевић; GRAPH-IC ART: 2006 Ljiljana Stojanović, Nevenka Stojšavljević*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2006.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Јулка Маринковић, Љиљана Ћинкул. – (Чачак : Мајсторовић). – 12 стр : колор : 27,5 cm; превод на енглески

Светлана Симеуновић; импресум; тираж 300; СРП 76.071.1:929 Стојановић Љ.; 76.071.1:929 Стојсављевић Н.; ISBN 86-83783-14-6/

149. РАДОМИР КНЕЖЕВИЋ, *Флуид. Кретање, настајање...*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2006.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Јован Деспотовић. – (Чачак : Мајсторовић). - 8 стр : колор : 25 см; импресум; тираж 300; ISBN 86-83783-15-4/
150. МЛАДИ THE YOUNG 2006, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2006.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Даниел Микић, Катарина Ђорђевић, Бојан Живић, аутори. – (Чачак : Мајсторовић). – 40 стр : колор : 24 см; превод на енглески Светлана Симеуновић; импресум; тираж 400; СРП 73/76(497.11)“2006”(083.824); ISBN 86-83783-17-0/

Каталози збирки

1. КАТАЛОГ (*Прва стална поставка*), Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1967.
/текст: организатор. – (Чачак : Литопапир). – 4 стр : црно-беле репродукције : 17 см/
2. КАТАЛОГ СТАЛНЕ ПОСТАВКЕ СА ВОДИЧЕМ КРОЗ ЗБИРКЕ, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 1-2, Чачак 1995.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: Миломир Петровић, др Катарина Амброзић, Мирјана Рацковић. – (Чачак : Наутилус). – 34 стр : колор : 24 см; превод на енглески Мирослава Вучићевић Нинковић, др Данка Ђокић; импресум; тираж 1000/
3. ПОПИС ЦРТЕЖА БОГИЋА РИСИМОВИЋА РИСИМА (*обработила Драгана Марић*), Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 3, објављено у Додатку свеске 1 едиције Наслеђа, Чачак 1996.
/уредник: Миломир Петровић. – (Чачак : Наутилус). – импресум; тираж 300; СРП 929:75 Рисимовић Б./
4. НАДЕЖДА И САВРЕМЕНИЦИ, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 4, Чачак 2003.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Мирјана Рацковић. – (Чачак : Мајсторовић). – 68 стр : колор : 21 см; превод на немачки Верица Томан; импресум; тираж 600; СРП 069.51:75(497.11) (083.82); ISBN 86-83783-05-7/

5. *NADEŽDA AND CONTEMPORARIES*, Art Gallery „Nadežda Petrović”, notebook 4, Čačak 2003.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Мирјана Рацковић. – (Чачак : Мајсторовић). – 68 стр : колор : 21 cm; превод на француски Ненад Јовићевић; импресум; тираж 400; CIP 069.51:75(497.11)(083.82); ISBN 86-83783-06-05/
6. *СПОМЕН-ЗБИРКА БОГИЋА РИСИМОВИЋА РИСИМА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, свеска 5, Чачак 2006.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Милица Петронијевић, Јулка Маринковић. – (Чачак : Мајсторовић). – 54 стр : колор : 21 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић; библиографија; импресум; тираж 500; CIP 75.071.1.929 Рисимовић Б.; ISBN 86-83783-16-2/

Проспекти

1. *POLJSKI PLAKAT*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1971.
/6 стр : црно-беле репродукције : 9,5 cm/
2. *ИЗЛОЖБА ЛИКОВНИХ РАДОВА БИВШИХ УЧЕНИКА И ПРОФЕСОРА ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ*, Гимназија „Филип Филиповић”, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1987.
/текст: Милица Петронијевић. – 4 стр : 29 cm/
3. *ЗВОНИМИР МАРКОВИЋ, слике*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1988.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Михаило Бошњаковић. – (Чачак : Лито-папир). – 4 стр : црно-беле репродукције : 29,5 cm; импресум; тираж 200/
4. *ЛЕГАТ БОГИЋ РИСИМОВИЋ РИСИМ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1989.
/текст: Милосав Рисимовић. – 4 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm/
5. *ЈОЖЕ ЦИУХА, графике*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1989.
/текст: Михаило Бошњаковић. – 4 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm/
6. *МЛАДИ '93, графике*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1993.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: организатор, Сава Степанов. – (Чачак : Наутилус). – 6 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум; тираж 300/
7. *MILAN BLANUŠA, слике, crteži*, Уметнички павилјон „Cvijeta Zuzorić” Beograd, Уметничка галерија „Nadežda Petrović” Čačak, Galerija Vojvođanske banke

- Novi Sad, 1994.
/. – (Београд : Астродесигн). – 6 стр : колор : 22 cm/
8. *VLADETA STOJIC*, „*Urbani krik*”, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1995.
/уредник: Миломир Петровић; текст: Горан Малић. – (Панчево : Графо-принт). – 8 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; импресум; тираж 200/
9. *ИЗЛОЖБА НАГРАЂЕНИХ НА ДОСАДАШЊИМ МЕМОРИЈАЛИМА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1998/99.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: организатор. – (Чачак : Информа). – 4 стр : 20 cm; импресум/
10. *EINO –мрежа*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1998.
/текст: аутори. – (Драган Миленковић, Драган Ђорђевић). – 6 стр : црно-беле репродукције : 16 cm/
11. *DRAGOSLAV KRNAJSKI, skulpture*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 1999.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Гордана Станишић. – (Београд : Trileks). – 4 стр : колор : 21 cm; импресум; тираж 300/
12. *МИЛОЈЕ МАРКОВИЋ, слике*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1999.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: мр Слободан Милеуснић. – (Горњи Милановац : Графопринт). – 6 стр : колор : 23 cm; импресум; тираж 200/
13. *SAVREMENO JUGOSLOVENSKO SLIKARSTVO POSLE 1960. – iz fonda Umetničke galerije „Nadežda Petrović” Čačak*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak, Moderna galerija Budva 2000.
/текст: Мирјана Рацковић. – (Чачак : Информа). – 6 стр : колор : 21 cm; превод на енглески Бојка Златић; импресум; тираж 200/
14. *GORAN'S LIFE GUIDE, ВОДИЧ*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Čačak 2001.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: аутор, Горан Игњатовић. – (Чачак : Мајсторовић). – 8 стр : колор : 29,5 cm; импресум; тираж 500/
15. *БРАНКО РАКОВИЋ, АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Народни музеј, Чачак/Краљево 2002.
/уредници: Милица Петронијевић, Драган Драшковић; текст: Оливера Вукотић. – (Чачак : Мајсторовић). – 4 стр : колор : 24 cm; импресум; тираж 300/

16. *ВОДИЧ КРОЗ ЗБИРКЕ/ GUIDE THROUGH COLLECTIONS*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2002.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Милица Петронијевић, Мирјана Рацковић. – (Чачак : Мајсторовић). – 6 стр : колор : 20 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић; импресум; тираж 2000/
17. *МИХАИЛО ЂОКОВИЋ ТИКАЛО*, слике, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2001.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: изводи – Станислав Живковић, Драган Јовановић Данилов, Дејан Ђорић. – (Чачак : Мајсторовић). – 6 стр : колор : 21 cm; импресум; тираж 300/
18. *„ПАМТИТИ ПОРОДИЧНО”*, Грађански парламент Џаџа, Међуопштински историјски архив, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2002.
/аутори текстова: Сретен Вујовић, Лела Павловић, Љубомир Михаиловић-Беко. – (Чачак : Мајсторовић). – 6 стр : колор : 27 cm; импресум; тираж 300/
19. *ВРЕМЕ У КОМЕ ЈЕ ПОНЕСТАЛО ПРОМЕТЕЈА*, Уметничке критике Михаила Бошњаковића, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2002.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: организатор. – (Мајсторовић). – 4 стр; 20,5 cm; импресум; тираж 500/
20. *Цртежи/Drawings МИЛОШ СТОЈИЋ / Магија линије : MILOŠ STOJIC / magic of line*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2002.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Грујица Лазаревић. – (Чачак : Информа). – 8 стр : колор : 21 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић; импресум; тираж 300/
21. *DESET DEVEDESETIH GODINA Podgoričko kulturno ljeto 2003*, Sekretarijat za kulturu i obrazovanje Podgorica, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Centar savremene umjetnosti Crne Gore, Galerija Centar Podgorica, 2003.
/текст: Даниел Микић. – (Чачак : Мајсторовић). – 6 стр : колор : 26 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић; импресум; тираж 400/
22. *ЖИВКО ГРОЗДАНИЋ ГЕРА*, слике/објекти/инсталације, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2003.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: www.gera.vrsac.com. – (Чачак : Мајсторовић). – 4 стр : колор : 10,5 cm; импресум; тираж 400/
23. *НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ/NADEŽDA PETROVIĆ, Воденица/The Watermill 1911*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2003.
/аутори текстова: Драгана Божовић, Мирјана Рацковић. – (Чачак : Мај-

- сторовић). – превод на енглески Светлана Симеуновић; импресум; тираж 1000/
24. *НОВА СТАЛНА ПОСТАВКА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2005.
/текст: Мирјана Рацковић. – (Чачак : Мајсторовић). – 6 стр : колор : 21 cm; импресум; тираж 1000/
25. *ДРУШТВО ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА ЧАЧКА 1972–2005.*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2005.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Драгана Божовић. – (Чачак : Мајсторовић). – 4 стр : 22 cm; импресум; тираж 500/
26. *ДРВО, Дани Европске Баштине*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2006.
/текст: Драгана Божовић. – 4 стр : црно-беле репродукције : 20,5 cm; импресум; тираж 150/

Едиција *Наслеђа*

1. *РИСИМ (заоставитина)*, Свеска 1, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1996.
/уредник: Миломир Петровић; аутори текстова: Миломир Петровић, Бошко Ђаловић, Богић Рисимовић Рисим, Пуриша Ђорђевић, Мирјана Рацковић. – (Чачак : Наутилус). – 88 стр : црно-беле репродукције : 23,5 cm; Додатак; импресум; тираж 300; СР 929:75 Рисимовић Б./
2. *Милица Петронијевић, МЕМОРИЈАЛ НАДЕЖДЕ ПЕТРОВИЋ - ДВАДЕСЕТ ИЗЛОЖБИ 1960–1998*, Свеска 2, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1999.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Слободан С.Санадер, Милица Петронијевић. – (Чачак : Информа). – 64 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; хронологија; импресум; тираж 800; СР 06.064:75] (497.11) „1960/1998/
3. *Др Владислав Ристић, „ВРЕМЕ У КОМЕ ЈЕ ПОНЕСТАЛО ПРОМЕТЕЈА”:* УМЕТНИЧКЕ КРИТИКЕ МИХАИЛА БОШЊАКОВИЋА, Свеска 3, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2002.
/уредник: Милица Петронијевић; приредио: др Владислав Ристић; аутори текста: др Владислав Ристић; Михаило Бошњаковић, Милица Петронијевић. – (Чачак : Мајсторовић). – 90 стр ; црно-беле репродукције : 24 cm; хронологија; библиографија; импресум; тираж 500/

4. Јулка Маринковић, *ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ УМЕТНИЧКЕ ГАЛЕРИЈЕ „НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ”, 1960–2005*, Свеска 4, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2005.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Јулка Маринковић. – (Трнава : Мајсторовић). – 184 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; импресум; тираж 500/
5. Драгана Божовић, *РАЗВОЈ ЛИКОВНЕ КУЛТУРЕ У ЧАЧКУ * ДРУШТВО ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА ЧАЧКА*, свеска 5, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2005.
/уредник: Милица Петронијевић; текст: Драгана Божовић. – (Трнава : Мајсторовић). – 160 стр : црно-беле репродукције : 24 cm; хронологија; импресум; тираж 500/

Едиција посебних издања

1. *Edgar Wind, УМЕТНОСТ И АНАРХИЈА*, Књига 1, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 1997.
/уредник: Иван Лукић. – (Чачак : Графика Јуреш). – 144 стр; 20 cm; импресум; тираж 500; СРП 7.01 ВИНД, Едгар/
2. *GROZDANIC Works 1995–2002*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović” Čačak, Greeley Square Gallery New York City, Center for contemporary Culture Konkordija Vršac, 2002.
/уредник: Нада Грозданић; аутори текстова: др Јерко Денегри, Сава Степанов, Зоран Ерић, Живко Грозданић, Славко Тимотијевић, Мишко Шуваковић, Јован Деспотовић. – (Вршац : Тули). – 96 стр : колор : 25,5 cm; импресум; тираж 500/
3. *ДИМИТРИЈЕ ПЕЦИЋ и ЗОРАН ДИМОВСКИ, ”Графика 2004: између класичног поступка и проширеног медија”, CD издање*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2004.
/ уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Јулка Маринковић, Ана Поповић Бодрожа, Оливера Вукотић. – видео запис : Тригон; тираж 150/
4. *NOVA ČAČANSKA УМЕТНИЧКА PRAKSA*, Umetnička galerija „Nadežda Petrović”, Čačak 2005. /CD издање /
5. *ЦД презентација*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2006.
CD презентација
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Милица Петронијевић, Драгана Божовић, Јулка Маринковић, Мирјана Рацковић. – (видео запис : Даниел Микић). – библиографија; импресум; тираж 500/

Библиотека *Равнотежа*

1. Џон Берџер, *Облик цена*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2006.
/уредник: Милица Петронијевић. – (Трнава, Чачак : Мајсторовић). – 184 стр; 19 cm; импресум; тираж 400; СР 75.01 Берџер, Џон; ISBN 86-83783-18-9/

Монографије

1. *Срето Бошњак : ДРАГАН ЂИРКОВИЋ*, Народни музеј, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Породица Ђирковић, Чачак 1994.
/уредници: Милован Вуловић, Драгић Ђирковић, Љубиша Ђирковић. – (Чачак : Графички центар „Цане”). – 98 стр : колор : 26 cm; импресум; тираж 500; СР 929:73/76 Ђирковић Д./
2. *MILAN BLANUŠA*, Уметничка галерија „Nadežda Petrović”, Уметнички павиљон „Свијета Зузорић”, Џаџак/ Београд 1994.
/уредник: аутори текстова: Срето Бошњак, Сава Степанов. – (Београд : Astrodesign). – 84 стр; 30,5 cm; колор; превод на енглески; превод на немачки; библиографија; импресум; тираж 1000/
3. *Надежда Петровић 1873–1915. ПУТ ЧАСТИ И СЛАВЕ/ Nadežda Petrović 1873–1915 THE PATH OF NONOR AND GLORY*, Народни музеј Београд, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Београд/Чачак 1998.
/уредник: Бојана Борић-Брешковић; аутори текстова: Бојана Борић-Брешковић, Љубица Миљковић. – (Београд : Академија). – 194 стр : колор : 29 cm; превод на енглески Тамара Родвел-Јовановић, Ана Селић; хронологија; библиографија; импресум; тираж 2000; СР 929:75 Петровић Н.; ISBN 86-7269-045-1/
4. *БРАНИБОР ДЕБЕЉКОВИЋ: Ретроспектива – ”Првих шездесет пет година 1936-2001”*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Фото-кино клуб „Чачак”, ГИП Информа, Чачак 2001.
/уредници: Милица Петронијевић, Слободан Пајић, Миленко Савовић; аутори текстова: Милица Петронијевић, Драгољуб Тошић, Драгица Вукадиновић, Милинко Б. Стефановић, ауторске белешке. – (Чачак : Информа). – 168 стр : црно-беле репродукције : 22 cm; превод на енглески Светлана Симеуновић; хронологија; библиографија; импресум; тираж 1000; СР 929:77.071 Дебељковић Б./

5. *Богих Рисимовић РИСИМ/ Bogić Risimović RISIM*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2002.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: Милица Петронијевић, Јулка Маринковић. – (Чачак : Информа). – 184 стр : колор : 29,5 см; превод на енглески Светлана Симеуновић; хронологија; библиографија; импресум; тираж 1000; СР 929:75.071.1 Рисимовић Б.; ISBN 86-83783-01-4 /
6. *МАЛА ГАЛЕРИЈА СИНИШЕ ПАУНОВИЋА*, Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак 2003.
/уредник: Милица Петронијевић; аутори текстова: проф. др Ђорђе Пауновић, Богдан Ибрајтер, Радован М.Маринковић, Драгана Божовић, Мирјана Рацковић. – (Трнава : Мајсторовић). – 160 стр : колор : 23,5 см; превод на енглески Светлана Симеуновић; превод на бугарски Иван Иванов; библиографија; импресум; тираж 600; СР 7.074:929 Пауновић С.; ISBN 86-83783-04-9/

Publishing activity of Art Gallery ‘Nadezda Petrovic’ in Cacak (1961-2006)

Publishing activity of Art Gallery ‘Nadezda Petrovic’ is closely connected with its exhibition activity. The founder of the Gallery by Municipality Assembly of Cacak defined its main activity as manifestation Memorial of Nadezda Petrovic, but organizing other exhibitions as well and some other activities from the field of modern painting (the Gallery was founded in 1961). One of the main ways of protecting cultural values is their public presentation but also reproduction and publishing them in different types of publications and the Gallery took all these roles from the very beginning when it was founded in the sense of protecting movable cultural goods – valuable art paintings which it possesses.

Today, after 45 years of active exhibition – publishing activities, it can be said with certainty that it has been 45 years of continuous publishing activity. Naturally, precise analyses and research work on the field of publishing activity of one of the most significant art galleries in our country, in the content sense can be differentiate as beginning enthusiasm of active painting chronologist, then careful painting analysts to nowadays very important critic-theoretical factor in the field of modern art production.

Publishing activity can be followed through types of publications and there are seven of them: 1. Exhibition catalogues, 2. Collection catalogues, 3. Brochures, 4. Monographies, 5. Edition “Heritage”, 6. Edition ‘Special editions’, 7. Library ‘Balance’.

Exhibition catalogues are the most important segment of publishing activity, the most important factographic element and testimony of the gallery programs. Apart from the facts about the exhibition, about the author, there are other elements which

can help reconstructing things such as leading artistic trend, socio-economic and historical moment when the exhibition was held. Since the mid-90s the catalogues of some exhibitions have become real studies about the author or exhibited theme, this especially refers to catalogues of Memorial of Nadezda Petrovic.

The greatest number of catalogues was signed by Stevan Sekovanic and Milomir Petrovic and then Slobodan S. Sanader and Milica Petronijevic. Gallery publications were printed in different printing shops, mostly in the company 'Litopapir' in Cacak, School for Industrial Design in Belgrade, Decje Novine in Gornji Milanovac and printing shops 'Nautilus' and 'Majstorovic' from Cacak.

As a publisher or a co-publisher the Gallery published 182 catalogues of exhibitions, collections and brochures, it published several monographic and CD issues, five notebooks of edition Heritage and one book each of translated texts in edition Special edition and library Balance. It must be pointed out that the number of exhibition and published materials differ a lot as the Gallery was one of the co-organizer but not a publisher, or the exhibitions were taken over and the catalogues of other publishers were used. If we add to the number other printed materials which are not subject of this work (invitations, posters, fliers, advertising material, etc.) then it can be concluded that the publishing activity of the Gallery Nadezda Petrovic is a significant segment not only of gallery activities but a very important segment of publishing activity of the town Cacak.

Mirjana RACKOVIC

L'édition de la Galerie d'art "Nadezda Petrovic" à Cacak (1961-2006)

L'édition de la Galerie d'art "Nadezda Petrovic" est étroitement liée à son activité d'exposition. Définissant son activité fondamentale, l'Assemblée municipale de Cacak, en tant que fondatrice, confia à la Galerie les travaux d'organisation concernant la manifestation du Mémorial de Nadezda Petrovic, mais aussi l'organisation d'autres expositions et d'autres contenus du domaine des Beaux-Arts contemporains (la Galerie à Cacak fut fondée en 1961). Comme furent établies depuis longtemps les "normes" de muséologie qu'en dehors de la présentation publique, un des aspects élémentaires de la protection des biens culturels est aussi la reproduction dans les publications de type divers, bien entendu que la Galerie aussi, qui depuis sa fondation même assumait intentionnellement le rôle meneur dans l'esprit de protection des biens culturels mobiles – tableaux de valeur qu'elle possède, accepta ce postulat comme forme de protection.

Aujourd'hui, 45 ans après la fondation de la Galerie, c'est-à-dire après 45 années d'exposition d'édition, de façon tout à fait argumentée on peut dire qu'il s'agit en réalité de 45 années d'édition continue. Bien entendu qu'une analyse précise et un travail de recherche sur le secteur d'édition d'une des galeries d'art les plus importantes

dans notre pays, dans le sens du contenu de ses publications, séparent distinctement l'enthousiasme initial du chroniqueur actif des arts plastiques, puis de l'analyste attentif des arts plastiques, à compter d'aujourd'hui facteur critico-théorique très important dans le secteur de la production artistique contemporaine.

L'édition est suivie à travers les types de publication parmi lesquels on reconnaît sept genres et ce sont: 1. Les catalogues d'exposition; 2. Les catalogues de recueils; 3. Les prospectus; 4. Les monographies; 5. L'édition "Hérédité"; 6. L'édition "Tirages particuliers"; 7. La bibliothèque "Équilibre";

Les catalogues d'exposition, en tant que segment d'édition le plus nombreux, sont l'élément de précision le plus important et le témoignage des programmes de galerie. En plus des données sur l'exposition, sur l'auteur, sur la mise en place et semblable, ils fournissent aussi d'importants renseignements d'après lesquels on peut restituer aussi les autres éléments comme par ex. la mode artistique régnante, peut-être une divergence de celui-ci même ou le moment socio-économique et historique au cours duquel se déroula l'exposition. À partir de la moitié des années 90, les catalogues de certaines expositions deviennent de véritables études sur l'auteur ou sur le thème d'exposition, en particulier cela concerne les catalogues d'exposition du Mémorial de Nadezda Petrovic.

Le plus grand nombre de catalogues, en tant que rédacteurs, signèrent Stevan Sekovanic et Milomir Petrovic, puis ensuite Slobodan S. Sanader et Milica Petronijevic. Les publications de galerie sont imprimées dans diverses imprimeries et la plus grande partie dans l'entreprise "Litopapir" de Cacak, à "L'école pour la configuration industrielle" à Belgrade, dans "Les journaux d'enfants" de Gornji Milanovac, dans les imprimeries "Nautilus" et "Majstorovic" de Cacak.

En tant qu'éditrice ou co-éditrice, la Galerie imprima 182 catalogues d'expositions, de recueils et de prospectus, publia plusieurs éditions monographiques et éditions de CD-s, cinq tomes de l'édition Hérédité et respectivement un livre de textes traduits dans l'édition Tirages particuliers et un dans la bibliothèque Équilibre. Néanmoins, il est important de souligner que les données concernant le nombre d'expositions qui eurent lieu à la Galerie et le nombre de publications éditées sur les expositions diffèrent assez pour la raison qu'il arriva que la Galerie fut une des co-organisatrices, mais pas aussi éditrice, ou que pour les expositions prises ailleurs furent utilisés les catalogues d'autres éditeurs. Si on ajoute aussi au chiffre mentionné des autres matériaux imprimés, qui cette fois ne sont pas le thème de la recherche (invitations, posters, pancartes, affiches, matériel publicitaire et autres), alors on conclut que l'édition de la Galerie d'art "Nadezda Petrovic" est un segment important non seulement des activités de galerie, mais aussi le segment fort essentiel de l'édition de la ville de Cacak.

Mirjana RACKOVIC

Снежана
ШАПОЊИЋ-
АШАНИН

БОЖИЋНИ ЦИКЛУС ПРАЗНИКА

УДК: 398.332.416

АПСТРАКТ: Божићна група празника у српској обичајној култури почиње периодом од Божићних поклада и заједно са „некрштеним данима” траје до зимског Крстовдана. Овај период праћен је мноштвом обредних радњи чији је главни циљ да на почетку наступајућег аграрног периода осигура срећу, успех у послу и свеукупно благостање. Божићу, као централном празнику зимског циклуса обичаја, претходе Божићне покладе и шестонедељни пост, закључно са Бадњим даном. Након Божића који, као и сви други Господњи празници, траје три дана, следе „некрштени дани”, период од Христовог рођења па до његовог криштења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пост, Бадњи дан, Божић, Божји дан, некрштени дани, бадњак, слама, вода, ватра, бадњачица, чесница, печеница, положајник, жито, свећа, породица, стока, трпеза, вино, кокошка

У целокупном годишњем циклусу обичаја по својој свеобухватности и духовном богатству доминира зимски период, када су животни процеси у природи сведени на биолошки минимум – дан је најкраћи, ноћ најдужа, а сунце најслабије. Овај период је код човека одувек будио посебну мистику и страх од „непознате” тишине. Човек је желео да мировање у природи током зимских месеци учини што разумљивијим и страху од непознатог, везаном за тај период, одговори бројним магијским радњама. Тако су настајали обичаји који су у дугом временском низу модификовани, дограђивани, християнизовани и на крају прилагођавани савременим условима живота.

Већина празника из зимског циклуса у највећој мери има изражен хтонски карактер.¹ Некада је хтонски бог замишљан у животињском облику,² у лику преминулих предака, а касније и у антропоморфном облику. Божићни циклус обичаја садржи у себи све елементе из претходних фаза, међусобно помешаних и на крају християнизованих.

Захваљујући брзој комуникацији и присутној миграцији, сведоци смо бржег мењања обредних радњи и губљења њихових изворних облика. Анализа обичаја везаних за зимски период захтева изучавање њихових изворних облика, праћење кроз све облике просторних и временских димензија, као и упоредно посматрање њихових савремених садржаја. Дакле, неопходно је на терену евидентирати постојеће обредне радње везане за овај годишњи период, како би се са сигурношћу могло говорити о њиховим одступањима од изворних облика.

1 | Веселин Чајкановић, *О српском врховном богу*, Београд, 1941, стр. 124.

Зимски циклус обичаја представља сам почетак нових годишњих обичаја и бројну скупину магијских радњи које у служби обреда прелаза утичу да магијском снагом изазову плодност поља, стоке, свеукупну срећу, благостање и напредак породице у наступајућем периоду. Зна се да је почетак нове привредне године значајан период када се праве бројни планови како у привредном, тако и у породичном и друштвеном животу. Човек је одувек на ширем географском простору настојао да уз помоћ магије изазове наклоност виших натприродних сила, а потом их стави у службу сопствених потреба и успешног привредног деловања.

Готово да не постоји човек православне конфесије, без обзира на јачину његове религиозне свести и степен побожности, да не истиче како му је Божић најдражи празник. У великој мери старије генерације, не само испитаника за потребе овог рада, већ и осталих саговорника, уколико би се дотакли теме везане за веру и обичаје, најпре се са радошћу сете Божића. Готово да нико од њих не пропусти да истакне да им је Божић из времена њиховог детињства био најрадоснији дан у животу.

Имајући у виду патријархалне кодексе понашања у породици, када су друштвени услови одрастања деце били веома строги, а често и сурови, Божић је био једини празник у години када такве норме понашања нису важиле. Деци је за време божићних празника дозвољавано далеко слободније понашање, што им је омогућавало да заузму једно од веома значајних места у церемонијалу, а самим тим и у породици. У зимском циклусу обичаја централно место заузимају божићне обредне радње које, према Петру Влаховићу, почињу божићним постом, а завршавају се „некрштеним данима” у јануару.³

Божићне покладе

Божићни пост траје шест недеља. Њему претходе покладе, када припадници одређене групе приређују маскиране поворке које, обилазећи неко насеље, чине низ обредних радњи чији је крајњи циљ заштита од злих сила. Верује се да су негативне силе и кретање ноћних демона најизраженији пред почетак неког од постова, па се отуда у народу одувек јављала жеља за предузимањем најразличитијих заштитних мера.

За покладе се припрема богата гозба како за чланове своје породице, тако и за све госте, а пре свега за покладаре. Богатији поклањају храну сиромашнима или их позивају на заједнички ручак. У време покладних дана изражено је милосрђе које у себи садржи мешавину како паганских, тако и хришћанских елемената.

У српској традиционалној култури веома је распрострањена појава да се сваки путник или гост што боље дочека. Корене овакве појаве налазимо

2 | Исто, стр. 125.

3 | Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, стр. 280.

у прастаром веровању да је сваки посетилац представник неког божанства или преминулог претка.⁴ Уколико је особа која се појави испред нечије куће маскирана и не види јој се лице, то је у традиционалној култури, не само код Срба, већ и много шире, давало посебну мистичност. Из тих разлога је укореењена појава да сваки покладар буде добро дочекан и дариван. Временом су се мотиви овог обичаја губили, али су његове обредне радње опстале све до данашњих дана. Сведоци смо да су се покладне обредне радње у другој половини XX века постепено губиле, али да нису потпуно нестале. У последњих десетак година у чачанском, драгачевском и ивањичком крају покладне поворке поново оживљавају. Жеља њених учесника је враћање изворним коренима, што је у неку руку и обележје времена у коме тренутно живимо. Не треба свакако изоставити ни забавни, као и општедруштвени карактер ових обредних радњи.

Покладе су подразумевале приређивање поворке маскираних играча и певача који су обавезно производили велику буку. Улога овако изазваног понашања је да се маском, буком и разузданим понашањем отерају зле силе које би могле угрозити домаћинство које се посећује. У овом случају покладари су у служби домаћина, преузимајући заштитну улогу. Наравно да су за такву улогу морали бити награђени и угошћени. Истовремено, домаћин осећа и страх од учесника покладне обредне поворке, јер би се они могли наљутити и призвати зле силе против њега. То је био још један разлог због чега су сви учесници покладних обредних радњи морали бити што боље дочекани.

У селима Остра, Мрчајевци, Вујетинци, Мојсиње, Прељина и Соколићи у време покладне недеље спонтано се организује и по неколико покладних поворки, а има и појединачног обилажења кућа. Без обзира колико је учесника у обреду, сви они морају бити срдечно дочекани и добро угошћени. И поред привидног страха и магијског карактера, одувек је, а посебно у новије време, доминирала забава и шала. Иако је у овим местима Бела покладна недеља доминантнија од осталих, у последњих неколико година све већи значај и масовност добијају божићни покладни дани.

Пред почетак сваког, па и божићног поста, људи су се међусобно мирили и једни другима опраштали евентуалне увреде. „Опрости, улазимо у пост као у море”⁵, само је један од начина изражавања значаја миреења и велике тајне поста.

Веровање да се вештице највише крећу у ноћи пред покладе у чачанском крају се готово сасвим изгубило. Ни маскирање, као ни гарављење деце више нема улогу заштите од опасних сила, већ, једноставно, уходано правило које треба поштовати. Више нико не користи глогов колац као средство заштите од вампира, без обзира што је старијим испитаницима ова појава позната. Пуцање из пушака није више у служби терања сваког зла што даље од куће, већ је данас саставни део ритуала и има циљ да огласи спровођење обредне радње. С обзиром да је и у најзабаченијим селима престала употреба отвореног огњишта, сувишно

4 | Снежана, Гостопримство у чачанском крају, ЗРNM XXXIII, Чачак, 2003, стр. 112-113.

5 | Петар Ж. Петровић, *Покладе*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 355.

је у данашњим условима и говорити о везивању верига, као средству заштите од вукова. И ово је један од примера како услови живота утичу на модификовање низа обредних радњи.

Употреба белог лука као заштитне амајлије у покладним обредним радњама, пронађена је једино у селу Остра код Чачка. Спаљивање кора од јаја присутно је у истом селу, с тим што нико од извршилаца ове обредно-магијске радње није знао да каже због чега се то ради. У прастаро време постојало је уверење да се вештице возе у корама од јаја, па је због тога њихово уништавање значило и уништавање њиховог превозног средства.

Покладе су се испраћале 27. новембра богатом трпезом, као и бучним, веселим и слободнијим понашањем. Све што је обичних дана сматрано непристојним, за време поклада је било дозвољено. Овакво понашање имало је и психолошки значај, јер је било пожељно давање одушка пред дуги посни период у коме је свако слободније или бучније понашање било санкционисано.

Божихњи пост

Сваком већем празнику претходи пост који представља жртвовање верника и уздржавање од употребе хране животињског порекла. Постом сваки појединац који га упражњава настоји да сопственом организму ускрати уживање у јелу и пићу. Наравно, да пост подразумева и дубоко хришћанско понашање, скрушеност и праштање. Предхришћанско тумачење поста по коме су животиње у одређене дане сеновите, када њихово месо не треба користити у исхрани, прихватила је Хришћанска црква, прилагодивши га својим начелима и прописима. За време поста није се у исхрани употребљавало месо, јаја, млеко и њихове прерађевине. По верском схватању, требало је душе верника очистити слабијом исхраном.

Божихњи пост се веома дуго одржао у народу. Разликовао се обични пост од поста када се верник припремао за свету тајну причешћа. У том случају пост је био много строжији, када су се из исхране избаћивале и намирнице које су у себи садржава биљне масноће. Овај пост се у народу назива *пост на води*.

Пре Другог светског рата у чачанском крају, као и у самом граду, велики број верника је постио божихњи пост у трајању од свих шест недеља. Од поста нису била изузета ни деца. Честа оскудица у храни у овом периоду ни у ком случају није била разлог да се пост прекрши. Најчешће се прва и последња седмица поста постила на води, када су се верници причешћивали, док се период између постио уз употребу намирница биљног порекла (*пост на уљу*). Није био мали број верника који су читав пост постили на води, а неки су се сваке седмице причешћивали.

У многим породицама се посту на води придавао веома велики значај, тако да је и вечера на Бадње вече била без намирница са биљним масноћама. У то време многи су се причешћивали на сам Божић, што је самом празнику

давало посебан значај. Верници су желели да им дан Христовог рођења започне узимањем хлеба и вина, односно уношењем у организам божанског тела и божанске крви. То је био главни разлог због чега трпезу на Бадње вече није одликовало велико богатство и разноврсност. Свакако да су биле заступљене намирнице биљног порекла, имајући у виду да је то рајска храна, имало изражену симболику и значај.

Већи празници пре Божића

Никољдан

Никољдан је најчешћа крсна слава код Срба. Трпеза је обавезно посна како код свечара, тако и код верника. Од посних јела за светог Николу је обавезна употреба рибе. Пре Другог светског рата када се тешко долазило до рибе, мештани драгачевског села Горачићи су се удруживали и воловским запрежним колима одлазили у Београд по рибу. Рибу је куповао колико је ко могао. Желели су да на славској трпези посвећеној свецу заштитнику морнара и бродара, обавезно буде и риба. Сматрали су да се све друге посне славе могу обележити обичном посном храном, али се за Никољдан морала набавити риба.

Према легенди, свети Никола је за славу спремио печеног вола кога му је свети Лука украо. Тада је он морао по леду да лови и хвата рибу, како би спремио славски ручак. Зато се сматра да, ако је свети Никола могао по леду да лови рибу, онда и они чији је он светац заштитник морају да се потруде и припреме рибу као жртву свецу.

Свети Никола је временом постао и светац заштитник не само морнара, већ и свих других путника. Често се у аутобусима, аутомобилима и камионима може видети икона светог Николе, стављена у нади да ће снагом свеца штитити возаче и путнике.

Детинци, Материце и Очеви

Детинци, Материце и Очеви обавезно падају у недељу и то три, две и једну недељу пред Божић. Тих дана су се деца, мајке и очеви симболично везивали, а за одрешење су морали давати поклоне. Обичај је имао, поред забавног, и снажан друштвени карактер. Требало је пред велики празник, посвећен Христовом рођењу, показати симболику чврсте везе унутар породице, па и ван ње.

Везивање је обавезно праћено давањем поклона оних који су желели да се одвежу. Најчешће су поклањали орахе, суве шљиве, бомбоне и друге слаткише. У новије време за Материце и Очевице су се куповали већи поклони, најчешће одевни предмети и новац. Од давања поклона су ипак изузета деца. Данас из обичаја често изостаје обредно везивање мајки и очева, већ они дају унапред припремљене поклоне. Обичај је имао шире размере, те се односио на све мајке, односно очеве из фамилије и суседства. У већини чачанских села деца су по

читав дан обилазила све жене и мушкарце које су познавали и који су имали децу и тако скупљала поклоне.

Међусобна везивања и даривања су очувана све до данашњих дана како у граду, тако и на селу. Највећу улогу су сачувале Материце, највероватније због тога што су саме жене настојале да очувају и обележе празник посвећен мајкама. Петар Костић је материце називао „женском славом”⁶. Ипак, у нашој народној традицији Оци се сматрају великим и веома „тешким” празником.

У селима су се ови празници прослављали богатијом трпезом, док су се како је тврдио Милан Милићевић, у граду не само задржали, већ и „разгранали”.⁷ И данас, након вишегодишње паузе условљене друштвено-политичким оквирима, празници посвећени деци, мајкама и очевима добијају још већи социјални значај.

Бадњи дан

Бадњи дан је заједно са Божићем најзначајнији и најблагодаторнији дан у години. Они, како тврди Душан Бандић, заузимају средишње место у нашем народном календару⁸. Реч је о празницима који су најбогатији обичајама, када свака обредна радња носи у себи велику симболику и богато колективно памћење. Бадњи дан је непокретан празник и пада 24. децембра по грегоријанском, односно 6. јануара по јулијанском календару. Прожимање бадњевданских и божићних обредних радњи магијска су неминовност, што само по себи овим празницима даје велики значај и духовну лепоту.

Према хришћанском учењу, на Бадње вече се очекује конкретна епифанија, односно лични долазак Бога,⁹ за кога је спремљена жртва на основу паганског културног наслеђа. Верује се да Бог уочи Божића и на сам празник посећује домове, тако да је готово све до данашњих дана, макар и у подсвести, сачувано ишчекивање тог чина. Како се празник приближава, тако се верује да се приближава и долазак самог божанства. Често се у причама може чути да је божанство у виду Божић Бате близу куће и да сваког часа може ући у дом верника. Можда ће се појавити у виду невидљивог госта или када сви буду спавали. У сваком случају, оставиће трагове свог доласка које ће учесници обредно-магијских радњи проналазити и на различите начине тумачити.

Приче о присуству божанства за време божићних празника, ма како се оно звало, веома су интересантне и присутне код деце. Тако су на основу бројних предања настајале бајке, басне, као и бројна ликовна и филмска остварења, која на основу лепоте саме приче и њене идеје проналазе публику чак и у атеистичким круговима.

6 | Петар Костић, *Годишњи обичаји*, у: *Гласник Етнографског музеја*, Београд, 1989, стр. 74.

7 | Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд, 1984, стр. 160.

8 | Душан Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, Београд, 2004, стр. 294.

9 | Веселин Чајкановић, *О српском врховном богу*, Београд, 1941, стр. 126.

Бадње вече карактерише ритуално уношење бадњака и обредна посна вечера. Иако посна, вечера је на Бадње вече морала бити богата и разноврсна. Верници који су се причешћивали на Божић припремали су вечеру без употребе биљних масноћа. Пре Другог светског рата било је веома много верника који су на Бадње вече постили на води. Ова појава је била веома распрострањена у самом граду Чачку.

Централно место на бадњевечерњој трпези заузимао је пасуљ, припремљен на најразноврсније начине. С обзиром да Бадње вече има улогу задушница и да је пасуљ у митолошком смислу у вези са култом мртвих, сасвим је јасна ритуална улога пасуља на трпези. Он је замишљен и као храна покојника и демона доњег света, тако да се на Бадње вече овом намирницом жели стећи њихова наклоност. Очекује се да они дођу и посете своје укућане, како би им донели срећу и здравље.

Осим пасуља, који се за Бадње вече најчешће спрема тучен, на трпези је још присутна и риба, посна сарма, рестован кромпир, посна торта, јабучара, пиринчара, купусњача, пуњене паприке, разни колачи, пуно сувог и свежег воћа.

За Бадње вече је у појединим чачанским селима мешен посебан обредни бесквасни хлеб „бадњачица”, који су уз осталу храну јели сви укућани. У већем броју сеоских породица за Бадње вече се припремала проја, која је била готово обавезна. У ствари, проја је представљала врсту обредног хлеба бадњачице.

После вечере жене су гледале у кашике и тако „сазнавале” ко ће се у наредној години удати, оженити, добити дете. Узимале су прут од шипурка, савијале га у виду круга кроз који су ради здравља провлачиле децу.¹⁰

У селу Горичанима се поштовала забрана крцања ораха од Бадње вечери до Малог Божића, како не би домаћица ломила судове наредне године. Ову забрану је забележио и Јеремија Павловић у Крагујевачкој Јасеници.¹¹

Бадњак

Централно место у обичајној пракси на Бадњи дан заузимају ритуали везани за бадњак. Свакако да је овај дан и добио име по бадњаку. Ово дрво се у раним јутарњим сатима, пре изласка сунца, посебно одабира, дарива, ритуално сече, доноси кући, љуби и налаже на ватру. Употреба бадњака била је, осим код српског, позната и код других народа који живе у Србији, на пример код Албанаца, како католичке, тако и муслиманске конфесије. Забележена је употреба бадњака и код Муслимана у санџачком крају, а Петар Влаховић пише да су они веома радо уступали своју шуму Србима како би у њој одсекли бадњак.¹² Овакве и сличне појаве сведоци су веома распрострањене појаве поштовања божићног дрвета и међу припадницима несрпског становништва.

10 | Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народа у Грузи*, Београд, 1948, стр. 227.

11 | Јеремија Павловић, *Живот и обичаји народни, књ. XII*, Београд, 1921, стр. 93.

12 | Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, стр. 283.

Појаву женског бадњака Петар Костић објашњава остатком матријархата, односно времена када је жена имала водећу улогу како у самој породици, тако и у верским обичајима.¹³ О Малом Божићу кога су неким деловима Црне Горе називали Женским Божићем, забележио је Шпиро Кулишић¹⁴, дајући објашњење о истовременој употреби и женског и мушког бадњака.

Бадњаку се у божићном церемонијалу придавала велика важност и ван земаља настањених православним живљем. Присутна је његова примена на сва три јужна европска полуострва, и то она која су у прошлости имала додирних тачака са Римском империјом. Шпиро Кулишић је тврдио да се распрострањена словенска представа о духу дрвећа највероватније надовезала на традицију земљорадника медитеранске области.¹⁵ Због позитивног дејства бадњака на срећу и здравље, у многим српским крајевима се ово дрво називало и „весељак”.¹⁶

У околини Чачка најчешће се за бадњак одабирало церово дрво. У последње време може се слободно рећи да је оно и једино дрво коме је у божићном ритуалу придавана магијска важност. Одабир и сеча бадњака су одувек у свим крајевима вршени са посебном пажњом и видним поштовањем. Поштовање према дрвету одређеном да буде бадњак, без обзира на његову величину, свакако вуче корене из давних паганских оквира. У читавом свету била је распрострањена појава обожавања дрвећа, која је веома често добијала карактер узвишене светости. Било да се ради о дрвету као станишту богова или дрвету као станишту душа преминулих предака оно је код људског рода будило посебна осећања у чијој се основи у великој мери могао препознати страх од невидљиве силе.

У сечу бадњака најчешће је ишао најстарији мушкарац из куће, односно домаћин. Некада се његов полазак није посебно оглашавао. Обично се говорило да „иде у бадњаке”. У новије време ова обредна пракса је у чачанском крају претрпела извесне измене, тако да су у сечу бадњака одлазила два мушкарца из куће, најчешће отац и син или деда и унук. Није искључено да са одраслим мушкарцем по бадњак пође и женско дете. У периоду после ослобођења од турске власти одлазак у шуму по божићно дрво оглашаван је пуцањем из оружја и песмом. Ова појава била је присутна све до Другог светског рата, да би по његовом завршетку и сменом друштвено-политичког уређења изгубила на масовности. Може се рећи да је у градској средини у чачанском крају ова обредна радња била готово сасвим прекинута. У селима, нарочито удаљенијим, континуитет сече бадњака на традиционалан начин готово да није никада прекидан.

У селу Остра већи број домаћина се договарао и рано на Бадње јутро се окупљао у кући некога од њих. Уз песму, свирку и пуцање кретали су ка шуми у

13 | Петар Костић, *Новогодишњи обичаји у Ресави*, у *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 28-29, Београд, 1966, стр. 200.

14 | Špiro Kulišić, *O ulozi i značenju životinjskog i ljudskog položajnika*, у: *Etnološki pregled*, књ. 6-7, Београд, 1965, стр. 51-52.

15 | Шпиро Кулишић, *Бадњак*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 22-23.

16 | Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд, 1984, стр. 163.

којој су колективно вршили магијску радњу сече бадњака. И код Петра Вујовића у Трнави већ се традиционално окупљају комшије и пријатељи да би заједнички кренули у сечу бадњака. Масовност у овом обреду данас има искључиво забавни карактер, тим пре што се успут певају народне и новокомпоноване песме.

Одабраном дрвету прилазило се са поштовањем и обраћало као људском бићу. М. Гавриловић је још 1907. године записао да се домаћин обраћао бадњаку и речима: „...Дошао сам к теби да те однесем дому моме, да ми тамо будеш веран помоћник у сваком напретку и бољитку: у кући у тору, у пољу, и на сваком месту”.¹⁷ Настојало се да дрво буде право, са што више лисне масе, како би и кућа у наредном периоду била пуна. Бадњаку се називало *добро јутро* уз честитке Бадњем јутру и Божићу. Одабраном бадњаку домаћин се клањао, изражаваћи на тај начин велико поштовање. Пре него што ће одсећи дрво, домаћин се окретао истоку, крстио се и бадњак даривао разним семенкама жита. Некада је била присутна појава даривања бадњака и хлебом, или делом хлеба који се ломио непосредно поред бадњака. Временом се ова појава постепено изгубила, па данас у чачанском крају нема даривања бадњака хлебом. Испитаници у бројним селима сматрају да је сасвим довољно бадњак посути житом, па тако и раде када оду по њега.

На рукама извршиоца ове обредне радње првобитно је била обавезна употреба рукавица. Ова магијска пракса имала је за задатак да учини да наредна аграрна година буде што богатија, односно, како је забележио Петар Влаховић, „да не буде гола година”.¹⁸ Данас се мање води рачуна о овом магијском правилу, тако да је употреба рукавица присутна више из практичних разлога.

Веома је распрострањена обредна пракса сечења бадњака укусо са горње и са доње стране, тако да се формира љушчица која се назива *ивер*. Тихомир Ђорђевић је забележио да је народ ову љушчицу називао „треска”.¹⁹ Она се носи кући њој се приписују магијска својства. Верује се да ће ивер утицати на богату производњу кајмака, због чега се носио кући и давао домаћици, односно планинци да га стави у млекар поред карлица на којима се разливало млеко. Имајући у виду да се до данас у чачанским селима изгубио традиционални начин производње кајмака у дрвеним карлицама, ипак се може приметити да је употреба ивера или љушчице, очувана и још увек присутна око судова који данас служе за ту сврху. У бројним пољопривредним домаћинствима у чачанском крају још увек је присутна ритуална употреба ивера, али у нешто измењеном облику. Домаћице ивер стављају у просторију у којој данас на савремен начин прерађују млеко, у непосредној близини судова које употребљавају. Обичај чувања једног ивера траје све до наредног Божића, када га замењује нови. У

17 М. Б. Гавриловић, *Обичаји народа српског, књ. 1, Српски етнографски зборник*, Београд, 1907, стр. 115.

18 Петар Влаховић, *Обичаји, Народна култура Срба у 19. и 20. веку, Етнографски музеј у Београду*, Београд, 2003, стр. 360.

19 Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровањима и предању нашег народа*, Београд, 1958, стр. 125.

селима Горичани, Мрсаћ, Качулице, Остра догађа се да се на једном месту скупи већи број ивера, због тога што старе не бацају. Првобитно ивер, кога замени нов могао се „бацити” у ватру.

При сечењу бадњака особа која врши обредну радњу треба да буде окренута лицем ка истоку. Води се рачуна да број замаха секиром буде непаран и да одсечени бадњак падне право на земљу, односно да не застане на неком дрвету. О овоме се водило рачуна, како кући чији представник спроводи обред не би застала срећа.²⁰ На основу народног веровања да је десна страна срећна страна, веровало се да бадњак треба носити кући на десном рамену. Домаћица је особу која донесе бадњак даривала специјално за ту прилику умешеним колачем и ракијом.²¹ Постављао се кући испод стрехе и поред улазних врата, где је стајао до првог сумрака.

У сеоским срединама у чачанском, драгачевском, па и ивањичком крају, налази се на појаву да у истом селу неке породице секу један, а друге два или три бадњака. У породици Видосава Радмилца у Остри одувек су секли по два бадњака.

У последњих двадесетак година дошло је до нагле појаве нових обредних елемената у градској средини, везаних за обредно дрво бадњак. Све је мање оних који одлазе у шуму да одсеку бадњак. Због тога сеоско становништво одсеца веће количине бадњака разних димензија и доноси у град на продају. Највише су сконцентрисани око цркава, пијаце и већих тржних центара. Поред гране бадњака, они продају и сламу и по неко зрно кукуруза или пшенице. На продају су „божићни аранжмани”, направљени од лиски бадњака, сламе, шишарки, ораха. Јасно да је ова појава настала по угледу на аранжмане народа католичке конфесије. Верници настоје да бадњак купе у раним јутарњим сатима, чиме донекле задовољавају обредну форму да бадњак стигне испред куће у преподневним сатима. Веома је честа слика на градским улицама да већ у сутон људи носе гранчице бадњака.

Обредни церемонијали за Бадње вече су започињали када се сви послови заврше и када је цела породица на окупу. То је време када нико никоме није одлазио у госте. У кругу породице се чекало Христово рођење. У српској традиционалној култури била је веома распрострањена појава да се никоме ништа не тражи у зајам на Бадњи дан и да се сви дугови који су настали у претходној години морају вратити до овога дана. Сматра се да особи или уопште, кући којој се дугује наредна привредна година неће бити успешна. У Трнави, Виљуши, Качулицама, Горичанима, Мрсаћу, Мрчајевцима, Остри и Прељини сматрају да ће особа која дугује напредовати у наредном периоду. У драгачевском крају се сматрало лошим знаком када неко дугује јер се веровало да ће бити дужан целе наредне године.

20 | М. Б. Гавриловић, *Обичаји народа српског, књ. 1, Српски етнографски зборник*, Београд, 1907, стр. 115.

21 | Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, Београд, 1958, стр. 199.

У изворном веровању на Бадње вече се није смело седети на столицама. Из тог разлога је домаћин сакривао столице или их је дизао на таван. Није се смело ни јести ни виљушкама ни ножевима да се укућани не би „свађали и клали”. Од Бадње вечери и прва два дана Божића није се чистила ни кућа ни штала. Једноставно, није ваљало ништа износити из куће, па ни стаје, да се на симболичан начин не би изнела срећа из куће. Нису се смеле употребљавати ни виле, па их је домаћин често, за сваки случај, сакривао.

Данас се ипак у селима око Чачка ово обредно правило обележавања Бадње вечери донекле крши. По селима је све више старачких домаћинстава чији су млађи чланови формирали своје породице и живе у граду. Они за време божићних празника долазе у родитељску кућу како би на што традиционалнији начин прославили празник. У том случају изостаје обредни церемонијал у кући у којој они живе током читаве године. Неко у кућу само унесе бадњак и оде са својом породицом код родитеља, како би по породичној традицији прославио Бадње вече и Божић.

У неким чачанским породицама, углавном оним сеоским, присутна је пракса да се магијска радња око уношења бадњака спроводила у старој кући. Тако у породици Драгана и Љубинке Буревић у Горичанима традиционално се уноси бадњак у најстарију кућу која има сачувано огњиште, али која одавно није у употреби. Иначе, ова породица у свом дворишту има још две нове и савремено опремљене куће. Када изјутра донесу бадњак, они га према старој породичној традицији прислањају на најстарију кућу. Остале обредне радње, као што су уношење сламе, посипање ораха, бомбона и сувог воћа, као и вечера, спроводе се у најновијој кући, у коју унесу само једну мању гранчицу бадњака и којом оките икону.

Породица Раде Бешевић, такође у Горичанима, сва три донета бадњака прислања поред улазних врата старе куће где стоје читав дан. Увече бадњаке уносе један по један у нову кућу, у којој се иначе одигравала главна обредна радња. У њиховим, као и у већем броју домова села Горичани, Лазац, Качулице, Мрсаћ и Жаочани, читаве године чува се гранчица бадњака којој се придаје заштитна улога дома у којој се налази. Ова појава првобитно није имала примену, али је у новије време спонтано успостављена. Данас је у већем броју породица чачанског краја присутна гранчица бадњака која се налази у кући на видном месту, обично око иконе и има заштитну улогу и апотропејски је везана за дом у коме обитава.

Бадњак је у кућу уносио домаћин, сам или заједно са још неким од мушких чланова породице. У већини чачанских села учесници ове обредне радње су углавном деде са својим унуцима. Присутна је појава да средња генерација мушкараца изостаје из учешћа у овом обреду. Деца су уочи Божића привилегованија и тада им је много више допуштено. На основу ове појаве лако је објаснити њихово доминантно место у божићном церемонијалу, као и у самој обредној радњи ритуалног уношења бадњака у породични дом. И даље је, свакако, сачувана и присутна пракса традиционалног поштовања најстарије

мушке главе у кући. Уколико се на Бадње вече уносе три бадњака или се један исти сече на три дела, уноси га домаћин тако што се за сваки од њих мора поново вратити. Често му помажу остали мушки чланови породице, тако што истовремено за њим унесу остале бадњаке или његове делове. На бадњак, као и лица која га уносе домаћица баца из сита најразноврсније плодове житарица и ораха. Првобитно се бадњак уносио са рукавицама на рукама, док се до данас ова појава код већине испитаника изгубила.

За разлику од села чачанске општине која гравитирају ка Ибарској магистралу, где се доноси само један бадњак, у селима која се налазе на потезу такозваног старог пута Чачак-Краљево присутна је појава магијске употребе три бадњака. У Горачићима, Качулицама, Заблаћу и Слатини сва три бадњака се уносе на Бадње вече – најпре један, па други и на крају трећи. У зависности од броја мушких глава у кући, среће се појава да све бадњаке уноси једна особа, тако што ће се уз понављање церемонијала враћати и увек уносити по један бадњак. Некада сваки бадњак унесе различита особа. У било ком облику, обредна основа је увек иста. Лице које уноси бадњак дозива домаћина и укућане речима: „Домаћине има ли кога”. У већини чачанских села се одговарало: „Има, има, а са тобом још више”. Сви су у глас благосиљали Бадње вече и Божић.

Уколико је породична традиција налагала доношење само једног бадњака, домаћин је тај бадњак секао на три дела, почевши од стабла на горе, према лиснатом делу. И у том случају церемонијал уношења бадњака се понављао три пута, уз сличне обредне речи и обредно даривање. У породици Миша Чакаревића из Котраже присутна је обредна пракса доношења једног бадњака, којег је домаћин „кратио” на неколико делова, и сваки од њих намењујући различитој врсти стоке. Слично је било и у Белици, само што се намењивање бадњака стоци до данас изгубило. На неколико делова се секао бадњак и у Брђанима, Прислоници и Соколићима, а након тога се уносио у кућу.

У селу Горичани, у кући Богољуба Бабића, обавезно су доношена три бадњака. Први бадњак су уносили уз сличан церемонијал на Бадње вече. Други бадњак је домаћин уносио на сам Божић, непосредно пред „дизање у славу” на сам Божић, док је трећи бадњак уз поновљену обредну радњу уношен на Божији дан.

Бадњаку је у току уношења у кућу, „као демону растиња”,²² приношена жртва у виду најразноврснијих биљних, а пре свега, житних плодова. Верује се да ће од начина на који се дарује божићно дрво, зависити наредна аграрна година. Тако је само даривање, односно посипање плодовима, морало да да слику богатства и општег берићета. Зрна жита су се бацала увис, како би се на симболичан начин представио висок раст усева.

Пре налагања бадњака домаћин је кадио тамјаном читаву кућу, заједно са свим њеним члановима. У Горичанима, Жаочанима, као и већини околних села, домаћин је кадио читаво двориште, сву стоку, бунар и остале привредне објекте свог домаћинства.

22 | Шпиро Кулишић, *Бадњак*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 21.

Унетом бадњаку укућани су се клањали као божанству. Посебно је био свечан чин налагања бадњака на ватру. Ова обредна радња је по Шпиру Кулишићу у тесној вези са обезбеђивањем плодности на самом почетку нове аграрне сезоне.²³ Подједнако се водило рачуна да се обезбеди плодност како стоке, тако и земљорадничких култура. Ватра је имала још један веома важан и магијски одговоран задатак. Требало је на симболичан начин изазвати довољан број сунчаних дана у наредној години, што ће у сваком случају утицати на привредни успех у њој. Мирча Елијаде ову обредну радњу сматра чином рађања нове вегетације и обнављања нове године.²⁴

Пре налагања бадњака на ватру сви укућани су му прилазили и љубили га, кадили и мазали медом или посипали шећером. Обраћали су му се као живом, натприродном бићу. Испод или поред њега домаћица је стављала нешто од бадње вечере. Сматрано је да бадњак треба да вечера. Обавезно су бадњак даривали хлебом и сољу. Некада су поред огњишта стављали пшеницу, као жртву самом бадњаку. Бадњак је поливан вином. Оваква појава задржала се још увек у селима Жаочани, Качулице, Горичани, Слатина, Вапа, Виљуша.

У Горичанима, када се заврши вечера, ђаци на крај бадњака који још није изгорео ставе хлеб и со, узму књигу и нешто наглас из ње прочитају. Ова магијска радња се спроводи из веровања да ће ђаци наредне године имати успеха у учењу. Такође, у Горичанима придају велику заштитну улогу угарку од бадњака. Њега стављају за рог од куће у жељи да он својом магијском снагом контакта са ватром штити читаву кућу од сваког зла и болести. Следећег Божића угарак може изгорети до краја, јер ће га заменити нови.

Бадњак се стављао на ватру тако да му дебљи крај буде окренут према западној страни, а некада и главним улазним вратима.²⁵ У неким чачанским селима (Остра, Мојсиње, Бечањ) полагају бадњака у току налагања на ватру још увек обраћају пажњу. Већем броју испитаника познато је ово обредно правило, али га не спроводе због осавременењених услова становања. Неки од њих у току спровођења церемонијала говори како је то некада било, или како би било правилно поставити бадњак.

Бадњаку на огњишту сви присутни у обреду придавали су натприродна својства, опходећи се као према божанству. Бадњак су посипали пшеницом и другим житом, вином, мазали медом, шећером. Укућани су га даривали најразличитијим даровима. Поред хлеба и соли, често се испод бадњака стављало свега од бадње вечере. Душан Бандић је забележио да су у источној Србији на бадњаку правили рупу и у њу сипали вино, масло или мед.²⁶ У Жаочанима и Слатини бадњак су даривали хлебом и сољу. Љубили су бадњак, изговарајући магијске речи: „Ја љубим бадњак, а крава теле, овца јагње, крмача прасе”. Исхрана бадњака се спроводила на различите начине и разликовала се не само

23 | Шпиро Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд, 1970, стр. 43.

24 | Mirca Elijade, *Patterns in Comparative Religion*, New York, 1974, str. 323.

25 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, стр. 296.

од села до села, већ и од породице до породице. Бадњак се целивао, а преко њега су се сви укућани међу собом љубили.

Док бадњак гори, сви укућани су морали бити будни. Честа је била појава да је најстарији члан домаћинства или домаћин остајао будан целе ноћи да бди над бадњаком. Тако је од речи *бдети* обредно дрво бадњак, без обзира која се врста дрвета употребљавала у обреду, добио име. Још увек је у неким драгачевским селима присутна појава да домаћин остаје будан целе ноћи, све док бадњак не изгори. Присутна је појава да мушки чланови породице на смену дежурају поред бадњака. У Мрсаћу је три дана непрекидно горела ватра на којој је по мало догоревао бадњак.

Имајући у виду да је дрво бадњака представљало божанско биће, оно је на Бадње вече морало ритуално умрети да би се поново родило. Овакво веровање је у тесној вези са реинкарнацијом по којој и после смрти настаје нови живот. Тренутак прегоревања бадњака је сматран веома важним, али исто тако и критичним. Угарцима и пепелу у народној традицији одувек се придавала заштитна магијска функција. Пепео је у сваком случају имао исту особину и својства као и само дрвце бадњака. Он се посипао по њиви и воћњаку, а у селу Трнава се посипао у круг око стаја за стоку, када је извршилац ове радње желео да направи заштитни магијски круг од злих и негативних сила. Сматра се да је све што се налази у кругу заштићено. Пепео од бадњака је ту заштиту чинио многоструко јачом и делотворнијом. У Жаочанима и Качулицама су се угарцима писали крстићи по стаблима воћа.

Божићна слама

Слама, као веома значајан обредни реквизит, у народну традицију ушла је захваљујући чињеници да је тек рођени Христ најпре стављен у сламу. Ипак, порекло овог обичаја је много старије од хришћанства и вуче корене из давних паганских времена. Култ жита је од велике важности што је употреба сламе нашла значајно место у божићним обредима. Символ успешне жетве у наредној години огледао се у слами којој је у ритуалу требало указати почаст.

Слама се у кућу уносила када и бадњак. Сматрано је да се уношењем сламе „уноси Божић”.²⁷ У српској народној традицији одувек је било незамисливо да се без сламе дочека Божић. Некада се уносила велика количина сламе и растунала по читавој кући. Чин уношења сламе био је веома радостан догађај за све укућане, али за децу највише. Слама се уносила у цаку или везана конопцем. Није тачно одређено ко уноси сламу. У неким местима је то домаћин, а у другим домаћица. По Вуку Караџићу, сламу на Бадње вече уноси домаћица, односно најстарија жена у кући. По слами је разбацивала орахе, опонашајући звук квочке. Деца су трчала за њом и, пијучући као пилићи, скупљала орахе. У

26 | Исто, стр. 297.

27 | Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996, стр. 86.

већини чачанских села временом су уз орахе придодате и суве шљиве, бомбоне, па и новац. У Ерчегама (Ивањица) све до данас је сачуван обичај бацања ораха унакрст у сва четири ћошка куће.

Божихна слама садржи изражену демонску снагу. У изворном облику и слама се, исто као и бадњак, уносила и просипала у рукавицама. Сви укућани, а посебно деца, су одмах након уношења сламе у кућу долазили у контакт са њом. На тај начин су сви учесници у обреду настојали да се контактом са сламом што пре пренесе њено магијско деловање на људе. Божихна слама је имала и улогу да своју плодотворну особину пренесе на лица која су на Бадњој вечери у контакту са њом.

У Поповом Пољу за кићење куће и просипање божихне сламе се каже „гобињати”.²⁸ Ако се има у виду да *гобино* на старословенском језику значи *род* или *усеви*, јасно је да се од божихне сламе очекује да своју плодотворну особину пренесе и на усеве које ће се у наредној аграрној години гајити домаћинство које спроводи обред. Веома је свеже сећање у многим местима Моравичког округа да су након вечере сви укућани легали да спавају на сламу која се налазила на поду куће. Сви су се окретали ка истоку, како би и снагу младог сунца придобили у остварењу замисли и планова сетве у наредном периоду. Окретање укућана на једну страну имало је за задатак да магијским путем изазове да се житарице на њиховим њивама повијају на једну страну. У неким породицама драгачевског и ивањичког краја ова појава је спорадично и симболично присутна и данас. Тако у селима Луке, Девићи, Ковиле и Ерчеге укућани након вечере легну на сламу само на неколико минута, колико да задовоље обредну форму. Обично кажу да се „тако ваља због жита”.

На сламу се у изворном облику простирала врећа, у неким селима чак од брашна, а у новије време столњак. Ту се постављала вечера. Укућани су седели и јели на поду. У Остри се до шездесетих година прошлог века вечерало на поду. Временом се ова обредна пракса у већини породица изгубила, али се још увек спорадично задржала или, пак у последњој деценији поново обновила.

Данас се у већини случајева слама ставља испод стола, а често се не растура по кући, већ само стоји у цаку. У Мрчајевцима, Мојсињу, Бечњу сматрају да је и на овај начин задовољена магијска форма сламе, која се из практичних разлога не растура по кући. Неко сламу проспе само по столу, а преко ње стави столњак, док други сламом задовољавају естетску и свечану форму, стављајући је преко столњака на коме се сервира вечера. У Брђанима се слама ставља на сто преко тежаног чаршава који у овом случају постаје обредни реквизит и задовољава форму сличности са врећом. У Остри се слама уносила у цаку од брашна, што је имајући у виду спој брашна и сламе, имало изразити магијски карактер, који је својом снагом имао задатак да изазове добру жетву у наступајућој аграрној години.

Божихној слами, као и предметима који су били у контакту са њом, приписивана су снажна магијска својства. Тако је конопац у коме је била

28 | Шпиро Кулишић, *Божихна слама*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 51.

везана слама имао значајну примену у обредним радњама. Веровало се да сам круг у коме је била слама симболично може представљати заједништво. Из тог конопца је сутрадан домаћица хранила живину како би носиле јаја на једном месту. У Горичанима су на Божић поједине породице храниле кокошке из круга од конопца онолико пута у току дана колико су месеци у години желеле да им кокошке носе јаја. Храњење кокошки из конопца је присутно све до данас у селу Луке (Ивањица). У Котражи се трећег дана чистила кућа и прикупљено жито заједно са сламом сипало у круг од конопца, како би се у њему скупиле све кокошке.

Божићна слама се заједно са мрвама од вечере износила птицама. Том приликом се у Самаилама изговарало: „Ово је птицама храна за годину дана”. Давање божићних мрва птицама представљало је својеврсно приношење жртве птицама, како би се одбровољиле и како не би током године нападале летину и чиниле штету. У породици Бабић изводе сличну обредну радњу, с тим што се мрве морају пренети преко неког пута и тамо, уз изговарање сличних магијских речи, бацити птицама. У овом случају пут представља граничну линију коју у магијском смислу птице не би смеле да пређу.

Трећег дана Божића се износила слама из куће. Стављала се у њиве, на калеме, на пчелињак и у гнезда. У Мрсаћу и Горичанима је ваљало оставити мало сламе у кући, када јој је заједно са гранчицом бадњака придавана заштитна улога. Божићна слама је у Горичанима и Мрсаћу имала заштитну улогу против града. Када би претила опасност да град нанесе штету усевима домаћин би износио божићну сламу и са њом, обилазио у круг своје имање. Милунка Димитријевић наводи пример да је Љубиша Митровић увек пред опасност од града носио сламу око свог имања и да никада није имао никакве штете, без обзира што су њиве око њега бивале опустошене.

Божић

Божић је највећи хришћански празник и посвећен је рођењу Исуса Христа. Овај велики догађај има за целокупну људску цивилизацију двоструку важност – као зачетак нове вере хришћанства, што има религиозни значај, и зачетак новог рачунања времена, односно Нове ере, што је имало велики историјски значај. Дакле, датум рођења Богочовека од светског је значаја, те су по њему и нехришћани, ради лакше и једноставније комуникације са светом, прихватили јединствен календар по коме све до данас рачунају време.

Као што и народна пословица каже, „не раздвајају се као Бадњи дан и Божић”, мислећи на особе које су стално заједно и који су добри и верни другови, тако је и Божић увек после Бадњег дана. Празник Христовог рођења се обележава од IV века. Одлуком Никејског сабора 325. године састављен је црквени календар за хришћане по коме је за Христов рођендан одређен 25. децембар. Све до тада, датум Христовог рођења је померан, а није ни посебно

обележаван. Већег значаја је у делу источних хришћанских земаља имао датум посвећен дану Христовог крштења у реци Јордану.

Хришћанска црква није случајно одабрала и установила као датум Христовог рођења 25. децембар – дан када се у старом Риму славио дан такозваног „непобеђеног сунца”. Светковање „сатурналија” у то време је одржавано од 17. до 25. децембра, у периоду који се поклапа са зимском солстицијом, односно зимском краткодневницом, 22. децембра. Тог дана је сунце најслабије, а ноћ најдужа. Већ наредних дана сунце лагано добија на снази, а дани постепено постају дужи. Ова астрономска чињеница је имала огромног значаја за човека и његов живот у природи, као и опстанак у датом окружењу. Овај „гранични”²⁹ период је имао изузетан значај за човека, а хришћанска заједница га је прихватила, модификовала и заоденула својим религиозним рухом.

Према црквеном учењу, за Божић се прославља успомена на Христово рођење, која се у контексту народних веровања обележава у паганском духу. Сеча бадњака и његово налагање на ватру, приношење жртве у житу и хлебу, клање божићне печенице, као људски или животињски полагеник, основни су елементи којима се обележава Христово рођење, а који имају веома дугу народну традицију, далеко старију од саме хришћанске религије. Душан Бандић је бележио да су божићни празници посвећени Христовом рођењу, а да их је народ прослављао на начин који је тешко окарактерисати као хришћански.³⁰ Народ је Божић доживљавао као граничну линију између старог и новог, верујући да се баш тада одлучује судбина у наредном периоду. Отуда су многе магијске радње биле инспирисане жељом да се обезбеди срећа у периоду који долази.

Божић је највећи празник, или како многи свештеници и верници често кажу „празник над празницима”. М. Мијатовић је Божић називао „царем празника”.³¹ У Мрсаћу и Горичанима кажу: „Божићу се радује и птица на грани”. Бјелокосић је забележио да је Божић „најсветлији” дан у години³², вероватно имајући на уму значење самог празника, његову бескрајно дубоку повезаност са природним појавама, као и богатство обичајно-магијских радњи, које видно доминирају. Божић цела кућа „дочекује на ногама”.³³

У неким крајевима Божић се назива и старим именом за зимску групу празника „Коледо”, који се задржао у називу коледарских песама и поворки.³⁴ Вук Караџић је бележио многе коледарске песме које су у својој основи имале

29 Весна Марјановић, *Водич кроз колекцију предмета уз божићне обичаје*, Београд, 2003, стр. 17.

30 Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, стр. 295.

31 Ст. М. Мијатовић, *Обичаји народа српског*, у: *Српски етнографски зборник*, књ. 7, Београд, 1907, стр. 121.

32 Лука Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу*, [б. м.], [б. г.], стр. 92.

33 Јеремија М. Павловић, *Живот и обичаји народни*, књ. XII, Београд, 1921, стр. 92.

34 Петар Костић, *Годишњи обичаји у околини Зајечара*, *Гласник Етнографског музеја*, књ. 42, [б.м.], [б.г.], Београд, 1978, стр. 403.

магијску улогу у изазивању среће, здравља и напретка.³⁵ Обичај обредних поворки у време божићних празника се у чачанском крају изгубио.

Зимска солстиција представља време када сунце почиње да јача. Необразован човек у далекој прошлости ову појаву је посматрао као велику тајну и непознаницу. Једино што је могао да учини биле су неке магијске радње за чије је објашњење користио сопствена схватања и схватања припадника своје групе. Човек је својом активношћу настојао да утиче на природне појаве и њихове законе прилагоди сопственим потребама. Његов ум је рационалном појавом или радњом подразумевао само „властиту асоцијацију”.³⁶ О паљењу обредних ватри као делу имитативне магије у далекој старини бележио је Петар Ж. Петровић.³⁷ Слободан Зечевић тврди да су Словени овај обичај донели још из своје прапостојбине³⁸, што се уклапа са Фрејзеровим подацима да је паљење обредних ватри било познато код народа Данске, Немачке, Норвешке, Француске, Енглеске, Шпаније, Белгије, Грчке.³⁹

Дуги низ векова Божић је код хришћанских народа представљао колективни празник. Светковао се у оквирима једне етничке групе, када су бројни појединци учествовали у обредним радњама, доказујући на тај начин своју припадност. Касније, отприлике три до четири века уназад, светковање Божића у великим групама постепено се пресељава у задружне, а потом и у породичне оквире. Данас је Божић најсвечанији и најрадоснији празник за сваку породицу, а начин спровођења низа обредних радњи део је усменог предања саме породице. Наша народна традиција је одувек неговала чување и преношење породичних, братствених или племенских предања,⁴⁰ што је у многome допринело очувању богатог културног наслеђа везаног за божићна светковања.

На Божић је цела породица била на окупу око празничне трпезе. Обавезно се палила свећа, читала молитва, а укућани кадили тамјаном. Често се у чачанским селима у току „дизања у славу” може чути да неко од укућана изговара: „Ко подиже ову славу на данашњи дан, помогла му слава божја и данашњи дан”.

На Божић су сви чланови породице устајали рано. Од овог правила нису била изузета ни мала деца. Требало је у раним јутарњим сатима спровести низ магијских радњи од којих су сви укућани очекивали позитивно дејство. Пуцало се из оружја како би се што звучније огласило рођење. Пошто се целе ноћи ватра није гасила, требало је ближе жару привући неизгореле делове бадњака. Требало је отићи по воду, даривати извор, умесити чесницу и припремити богату

35 Вук Стефановић Караџић, *Етнографски списи*, Београд, 1972, стр. 156-165.

36 Franc Boas, *Um primitivnog čoveka*, Београд, 1982, стр. 274.

37 Петар Ж. Петровић, *Лила, олалија и сродни обичаји*, *Гласник Етнографског музеја II*, Београд, 1927, стр. 14-17.

38 Слободан Зечевић, *Митови наших народних веровања о летњој солстицији*, *Гласник Етнографског музеја 33*, Београд, 1970, стр. 31.

39 Џејмс Фрејзер, *Златна грана*, Београд, 1937, стр. 740-743.

40 Edit Petrović, *Porodična predanja kao faktor očuvanja tradicije*, *Etnoantropološki problemi*, sv. 4, Београд, 1989, стр. 97.

божићну трпезу. Неко од укућана је одлазио у цркву на јутрење и литургију. Укућани су са нестрпљењем очекивали положајника, док је неко од њих одлазио да „полази” неки други дом.

Многи су ранили како би започели разне послове. Наиме, Божић је једини празник у години на који је на основу народног веровања било не само дозвољено, већ и препоручљиво радити. Деца која иду у школу узмају књигу и понешто прочитају, верујући да ће током наредне године радо учити и да ће имати успеха у школи.

У селу Остра се на Божић веома рано усатаје (3-4 сата). Тада се прво одлази стоци која се најпре соли, а потом се узме највећи обруч од каце који се стави на врата штале, како би сва стока прошла кроз њега. У овом случају је изражено позитивно дејство круга по коме је све оно што је у њему заштићено од негативних сила и болести. Након провлачења стоке кроз обруч, домаћин је узимао пушку и пуцао преко штале, изговарајући следеће магијске речи: „Како чинилице стигле ово моје зрно, тако и наудиле мојој стоци”.

На Божић су се у већини чачанских села први пут упрезали млади волови са циљем да добро и послушно обављају послове на земљи. У неким породицама се и данас на Божић започиње орање, како би се магијско дејство Божића пренело на плодност њиве. Уколико је неко намеравао да у наредној години гради кућу или неки други привредни објекат, симболично је започињао нешто од радова везаних за будућу грађевину.

Веровање да се ваља започети од сваког посла по мало посебно су поштовале жене. Ткаље су започињале са ткањем, што је сматрано једним од најважнијих послова женске домаће радиности. Почињало се и са плетењем, предењем, везом, шивењем, па и мешењем. Сматра се да ће се сваки посао започет на Божић са лакоћом и великим успехом обављати током читаве године.

Магијско веровање у успех сваког започетог посла се са несмањеним значајем одржао све до данашњих дана, подједнако у сеоској и градској средини. Може се чак рећи и да је овакво схватање последњих неколико година добило већи значај и снагу. Тако данас многа приватна предузећа иду у другу крајност. У нади да ће у наредној години њихова фирма постићи велики пословни успех, многи власници захтевају од својих радника да на Божић дођу на посао и раде по неколико сати.

Одувек се у српској традиционалној култури сматрало да се „ваља” на Божић „поновити”. Имућније куће су куповале комплетна одела за све чланове породице, док су они са слабијим материјалним стањем сваком куповали по један одевни предмет. У оба случаја обичај се више односио на децу и она су у том погледу била привилегованија. Обичај се одржао све до данашњих дана. Поред куповине или кућне израде одевних предмета, у чачанском крају се водило рачуна да се на Божић и „кућа понови”, односно да се набави нешто ново од покућства или посуђа. Ово магијско веровање је требало да утиче да се започета набавка нових ствари настави и током наредне године. Постоје породице у самом граду које „нипошто не би пропустиле Божић без неке новине”.

На Бадње вече или рано на Божић било је обавезно ритуално купање свих чланова домаћинства. Требало је чист и уредан дочекати Христово рођење. У Слатини су сва деца након купања облачила нова одећа и тако чиста легала у сламу на којој су преспавали целу ноћ.

Божићне ватре

Имајући у виду да је сунце „извор живота”⁴¹, оно је одувек било у центру пажње свих људских цивилизација и њихових религија. Због тога се реч *сунце* веома често пише великим почетним словом, без обзира на постојећа граматичка правила. Сунцу се у српској митологији, осим за време божићних празника, придавала велика магијска моћ и у обредним радњама посвећеним Ивањдану и Петровдану. Свакако да је сунце имало великог значаја како у зимској, тако и у летњој солстицији, када су учесници магијских радњи везаних за ове празнике настојали да помогну у свим „критичним” моментима, било да је сунце најслабије или најјаче.

За обредне радње чији је циљ да се изазове што већа и благотворнија сунчева снага карактеристично је паљење обредних ватри, када се њена топлотна енергија жели пренети на сунце. Ова појава није карактеристична само код Срба, већ и код осталих словенских и других индоевропских народа.

Укорењено схватање на широком географском простору, по коме је сунце у самој „жижи животног обнављања и да се стално враћа у облику младог месеца”⁴² од великог је значаја у току обележавања божићних празника и код српског народа. И Слободан Зечевић је тврдио да су многа народна веровања, надживевши паганску епоху, везана за поједине хришћанске свеце, иако некада немају никакве везе са њима. Тако обредни елементи продужавају свој живот и кроз хришћанску еру.⁴³ Реч је о великој симбиози паганских схватања и хришћанског учења. Готово да се са сигурношћу може рећи да су божићни празници највештије прекрили паганске елементе велом хришћанства, дајући му особине најсвечанијег и најлепшег празника.

Божићне ватре су имале у магијском погледу веома важну улогу. Снага пламена је на основу симпатичке магије требала да помогне младом сунцу да добије снагу и да у наредном периоду буде што више сунчаних дана, што је у аграрном смислу имало великог значаја. Такву улогу је имало прастаро паљење обредних ватри на главним сеоским и градским трговима. Веровало се да ће снага и величина ватре подстицајно деловати на сунце. Обичај паљења ватри се

41 | Због тога је у нашем народу укорењена свест о великом греху псовања сунца или било каквог другог скрнављења. У црквеним књигама реч *сунце* се пише великим почетним словом.

42 | Весна Марјановић, *Водич кроз колекцију предмета уз божићне обичаје*, Београд, 2003, стр. 17.

43 | Слободан Зечевић, *Мотиви наших народних веровања о летњој солстицији*, *Гласник Етнографског музеја* 33, Београд, 1970, стр. 29.

пренео и на породице, заједно са преласком светковања Божића са колективних у породичне оквире. Петар Костић наводи обичај по коме су у источној Србији некада за сваког члана породице паљене посебне ватре⁴⁴ у чему се свакако огледа дубоко укореењено народно схватање о њеној огромној чистиљачкој снази.

Налагање бадњака и стварање великог пламена царањем имало је слична магијска својства. У другој половини прошлог века у потпуности је изостао обичај паљења колективних ватри, да би се последњих десетак година поново обновио у готово свим црквеним портама. Верници у великом броју присуствују налагању колективног бадњака, настојећи да царају ватру бадњаком. Присутно је веровање у позитивну магијску снагу пламена на коме гори бадњак. Данас како у сеоским срединама, тако и у самом граду, верници након налагања колективног бадњака одлазе својим кућама како би сличну магијску радњу обавили у кругу своје породице.

Пре Другог светског рата и војници чачанских касарни су секли бадњак и у поподневним сатима заједно са својим старешинама га налагали на полигону.

Последњих десетак година руководство чачанске општине је поново успоставило готово заборављену обичајну праксу. Заједно са грађанима одлазе у шуму по бадњак. Сваке године мењају локацију како би сва села у општини била подједнако заступљена. У сечу бадњака одлази у раним јутарњим сатима председник општине заједно са својим сарадницима. Са њима одлази и свештеник који ће на лицу места благословити обредну радњу сече бадњака. Осим бадњака намењеног згради Општине Чачак, тог дана се секу и бадњаци који ће бити налагани у свим црквама града Чачка. Изабрани бадњак за општину сече председник, док остали сарадници и грађани помажу око његовог транспорта. Бадњак се доноси и ставља испред главних улазних врата у општину. Од пре неколико година секу се два бадњака, од којих један остаје испред улазних врата општине, док други односе у порту цркве Светог Вазнесења и колективно га пале, заједно са свештенством и многобројним верницима. Ова обредна радња је променом локалне власти наишла на видно одушевљење грађана.

Осим снаге пламена наложеног бадњака, у божићном церемонијалу снагу су имали и други облици ватре. У Слатини је постојао обичај који се спроводио рано на Божић. Домаћица би изгрнула један угарак од бадњака, тако да су сва деца пролазила између њега и пламена ватре са огњишта. Том приликом су изговарали:

„У ватри бисмо, не изгоресмо,
У болести бисмо не боловасмо”.

Познато је да ватра има јако лустративно дејство, тако да се од ње очекивала заштитна улога здравља деце.

У чачанском, драгачевском и горњомилановачком крају спроводио се обичај да се стока протера између две упаљене свеће и отворених гребенова, као

44 | Петар Костић, *Годишњи обичаји, Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, 1993, стр. 231.

мера заштите од вукова и очувања здравља.⁴⁵ Такође су ради општег напретка стоку кадили тамјаном.

У селу Ерчеге постојао је обичај да се уочи Божића дозивају укућани преко огњишта. Једни су питали: „Шта радиш”, док су други одговарали: „Печемо орлу крила да не краде моје кокошке”. Овом обредном радњом желео се придобити пламен, као заштита од штетног деловања птица грабљивица.

У Жаочанима су на Бадње вече проводили стоку поред упаљене свеће и запаљеног тамјана. Ова обредна радња је имала улогу очишћења животиња како од болести, тако и од злих негативних сила. У драгачевском крају некада је било присутно паљење велике ватре у непосредној близини улазних врата у стаје.

Божићна вода

Традиционална народна култура је води на ширем географском простору придавала посебну важност. Рано изјутра на Божић домаћин, чешће домаћица, је одлазила на извор. Требало је што раније у кућу унети нову, неначету, односно јаковну воду којом ће се умити сви чланови домаћинства и са којом ће се поткувати чесница. Ова обредна пракса је била посебно важна код оних становника који су користили заједнички извор са још неким породицама. У том случају се по воду ишло веома рано, па чак одмах после поноћи, јер се веровало у позитивна магијска својства божићне воде само у случају ако је „неначета”.

По воду се одлазило и са њом враћало кући ћутке, а извршилац ове обредне радње је правило поштовао. Постојао је и табу окретања или одазивања.

Када дође на извор или бунар, лице одређено за ову обредну радњу обраћа се води као и сваком људском, па чак и божанском бићу. Обавезно се води честита Божић уз речи: „Христос се роди”. Извор се даривао разним врстама жита, што је и био знак распознавања да је неко већ „полазио” воду. Жито се сипало око извора у круг, што је самој води у њему пружало магијска и заштитна својства. Бунар се кити босиоком, цветном биљком која сама по себи садржи благотворне особине.

Ако је вода захватана из бунара, водило се рачуна да кофа буде што је могуће пунија, како би наредна година била пуна родом и берићетом. Појава даривања бунарске воде јабуком коју је забележила Мила Босић⁴⁶, није карактеристична за чачански крај.

Обасипање извора житом Шпиро Кулишић тумачи приношењем жртве раније преминулим прецима.⁴⁷ Верује се да ће се панспермијом одобривољити

45 | Петар костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини Чачка и Горњег Милановца, Зборник Етнографског музеј бр. 60*, Београд, 1996, стр. 29.

46 | Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996, стр. 132.

47 | Шпиро Кулишић, *Чесница, у: Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 460.

преци који, по паганском веровању, обитавају у самом извору. Снагу ове обредне радње појачава и чињеница да се одлазак по воду и њено даривање морају обавити пре изласка сунца. Сматра се да душе преминулих предака могу у великој мери помоћи да усеви добро роде, па се због тога на бунару и њима приносила жртва. Од осталих демонских бића човек је одувек осећао страх и неизвесност, па је настојао да даривањем његовог станишта, у овом случају извора, умилостиви и „склопи савез”.

Лице које је донело воду укућани дочекују обасипањем свакојаким житом. Том приликом је домаћица изговарала речи које су исказивале жељу множења свих врста стоке и богату летину. Сви укућани су се, након одвајања извесне количине воде за чесницу, умивали редом по старијству. У Мрсаћу је за ту прилику домаћица обавезно начињала нови пешкир са којим су се брисали сви укућани. Стављање црвене јабуке у суд са тек донетом водом, заједно са струком босиока, било је спорадично присутно у Горичанима, Петници, Жаочанима, Мрчајевцима и Остри. Том водом су се умивала деца да би била здрава и румена као јабука. У Цагањама и Пријевору су у воду за умивање стављали челични нож, како би снагом метала и његове оштрице одагнао и пресекли све чини које би могле наудити здрављу укућана. Касније се јабука секла на онолико делова колико је деце у кући и давана им је да је ради здравља поједу.

Обредна радња доношења божићне воде била је распрострањена у многим крајевима Србије. Појава има веома дубоке корене и има везе са култом воде и обожавања свих натприродних бића која у њој обитавају. Очито је да су Срби ову обредну праксу у нешто измењеном изворном облику донели још из своје прапостојбине, тим пре што је позната чињеница да је доношење воде рано на Божић било присутно код свих Словена.

Данас се захваљујући осавремењеним условима живота, овај обред доношења јаковне воде у великој мери изгубио. Код већине испитаника су обредне радње око божићне воде сачуване су у сећањима, али се данас углавном не спроводе или се спроводе у измењеном и редукованом облику. Знајући да готово свако домаћинство како у граду тако и у селу, има уведу воду у кући, јасно је да је овај обред пртрпео велике измене. У највећем броју случајева вода за чесницу се сипала из кухињске славине. Многи бунари се више не користе, због чега изостаје захватање јаковне воде и даривање и кићење бунара.

Ипак, у неким сеоским породицама у Горачићима, Вапи, Мрсаћу, Качулицама, Остри, Прељини, Мрчајевцима и другим и даље се на Божић спроводе карактеристичне обредне радње везане за бунаре. Без обзира што се вода из њих слабије користи, домаћица га рано на Божић дарује житом и кити босиоком. Уколико је вода у њему исправна за људску употребу, она ће захватити пуну кофу воде из које ће издвојити део за чесницу. Некада се рано на Божић обаве обредномагијске радње са бунаром и другим привредним зградама домаћинства, али се вода за чесницу захвата у кући, где се и сви укућани умивају.

Чесница

Главни обредни хлеб који се спрема и једе на Божић за време ручка је *чесница*. Овај обичај је веома присутан све до данашњих дана. У изворном облику српске традиционалне културе поред чеснице су постојали и неки други обредни хлебови који су се употребљавали у магијске и ритуалне сврхе на сам Божић. Ти хлебови су били посвећени њивама, воћњацима и животињама и симболично су представљали усеве. Колач је даван оној животињи којој је и посвећен да га поједе. Тако се вршило „крмљење” стоке. Некада се за сваког члана породице месио посебан колач, а међусобно су се разликовали у зависности од тога да ли су посвећени мушком или женском члану домаћинства. Некада су колачи били посвећени и различитим занимањима људи-учесника самог обреда. Сви ови хлебови имају магијску примену у обреду и од њих се очекује плодотворно деловање на усеве, људе, као и на њихова занимања.

Према народном веровању, у чесници се налази дух жита. Шпиро Кулишић овакво схватање објашњава обредном радњом у којој се чесница некада месила од брашна добијеног од последњег снопа жита.⁴⁸ У митологији је познато да последњи сноп жита има улогу „новог жита”, чији је задатак да својим магијским деловањем обезбеди добар род жита и у наредној години. Обичај да се чесница меси брашном из последњег класа пшенице јасно указује да се дух жита у божићним празницима јавља у виду обредног хлеба.⁴⁹

Свакако да је у производњи најважније животне намирнице, хлебног жита, од велике важности очувати континуитет производње. Тако се слободно може рећи да чесница на божићној трпези представља нову жетву. Због тога се чесница диже у вис, како би сам тај чин на магијски начин представио висок и богат род хлебног жита.

Чесница се месила неначетом, „јакновом” водом, пре сунца захваћеној са извора, претходно дариваног семенкама најразличитијег жита. У изворном облику чесница се замесивала лесковом граном⁵⁰, коме је у овој обредној радњи придавана посебна важност. Лескова грана је као и само њено дрво у српској традиционалној култури имало најпозитивнија својства. Леска је сматрана светим дрветом, те је од контакта са њом очекивана свака срећа и напредак. Чесница се могла поткувавати и са дрвцетом од шљиве или руже.⁵¹ Након обављеног посла око припремања чеснице, лескова гранчица је и даље имала

48 Шпиро Кулишић, *Божићни хлебови*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 55.

49 Шпиро Кулишић, *Божићна печеница*, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. XV, Београд, 1940, стр. 29.

50 Шпиро Кулишић, *Чесница*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 461.

51 Тихомир Ђорђевић, *Природа у обредима и предању нашег народа*, Београд, 1958, стр. 126.

магијска својства. Наиме, није се смела бацити, већ је стављана у семенско жито које је намењено за сетву у наступајућој години. Лескова гранчица која је била у контакту са чесницом стављана је и испод кошница, што је само по себи, а на основу позитивних својстава и светости саме пчеле, имало посебан магијски карактер.

Имајући у виду чињеницу да чесница представља усеве, њеној припреми се одувек приступало са посебном пажњом. Настојало се да се низом обредних радњи утиче на родност свих пољопривредних култура које се намеравају произвести у наредној аграрној години. Посебан успех се очекује у узгајању хлебних намирница, па је том приликом и сама чесница сматрана видом жртве. Из тог разлога се засејавала пшеница у посуди, а тек изникла млада пшеница имала велики магијски значај на божићној трпези. Данас је овај детаљ присутан више у градској средини и има једино декоративну улогу.

Првобитно се чесница пекла под пепелом, што је у сваком случају имало везе са култом предака. Веровање да душе раније преминулих чланова породичне заједнице обитавају испод огњишта јасно указује на разлоге контакта чеснице са пепелом. Својевремено је већа количина пепела која не може да отпадне након печења чеснице била показатељ родне године. На чесницу су урезиване линије од којих је свака намењивана одређеној врсти жита. Која линија буде на себи имала највише пепела, верује се да ће у наредној години врста жита којој је намењена најбоље родити. То је био истовремено и показатељ коју врсту жита треба највише засејати.

У тесто чеснице се одувек стављају најразличитији симболи. Најпре се мисли на зрна пшенице, кукуруза, овса, јечма и ражи од чијег се присуства на божићној трпези очекује њихова добра жетва у наредном периоду. Стављање одабраног жита у тесто чеснице симболично представља њихово засејавање, па се може рећи да у овој обредној радњи сама чесница представља њиву.

Поред зрна разних житарица, у српској традиционалној култури је присутна и примена неких других симбола. Тако су у Горичанима, у тесто припремљено за чесницу, стављана парчад дрвета исечена у различитим димензијама, која су представљала кокошку, краву, бика, свињу. Као симбол за овце стављано је зрно белог пасуља. У Горичанима и Мрсаћу су у чесницу, поред семенки жита, стављали и три парченцета бадњака. Када се чесница испече и обави обредно окретање и ломљење, домаћица пронађе парчад бадњака и заједно са хлебним садржајем око њега, претходно натопљеног вином, помеша са сточном храном, посоли и да кравама да поједу на Божић. Ова обредна радња имала је задатак да обезбеди здравље, напредак и млечност крава. У горачићкој породици Бешевић нису стављали комаде бадњака у чесницу, али су део чеснице мешали са мекињама и давали свој стоци. И ова обредна радња је имала општи циљ, а то је да се стока заштити од сваке болести и злих сила и да јој се магијским путем обезбеди здравље и напредак.

У селу Луке се у чесницу стављало и парче надвратника и прага од главних улазних врата. Јасно је да ова магијска пракса има тесне везе са култом предака,

имајући у виду да душе преминулих предака обитавају и испод кућног прага. На овај се начин, применом овакве обредне радње, желео направити спој предака са главним обредним хлебом од кога се очекивала срећа и благостање. Једењем чеснице преноси се сва њена светост и чистота на особе, учеснике обреда. Од духа предака који је преко дрвцета од прага и надвратника присутан у чесници очекује се да својом снагом и љубављу према својим потомцима који „правилно” спроводе магијску радњу обезбеди напредак и сваку другу срећу.

Симбол јарма је био присутан у чесници мештана села Остре, Мојсиња, Прислонице, Соколића, Жаочана, Мрсаћа, Ласца, као и кабларских села. Јарам у чесници је имао снажну симболику, као једна од главних пољопривредних справа која је имала велику улогу у обради земље. У Остри је у чесницу стављан и симбол куће, па се верује да ће се онај који га у свом комаду пронађе понашати домаћински и да ће имати великог успеха у кључним пословима везаним за читаво домаћинство. Ова особа је по обредној пракси требала да ужива већи углед и поштовање у наредној години и да се његове идеје више уважавају.

У Горачићима се у чесницу стављало парче бадњака, које је симболично представљало крављачу.⁵² На Божић се ово дрво ситнило и заједно са делом чеснице давало кравама да га поједу са мекињама. Јасно је да је ова магијска радња имала задатак да обезбеди здравље и млечност крава, а присутна је у селу све до данашњих дана.

Некада се у чесницу стављало и парче славске свеће. Ова обредна радња била је карактеристична за ивањички крај, али се временом изобичајила. У сваком случају, славска свећа у божићном обредном хлебу имала је задатак да на магијски начин и дух свеца домаћег заштитника нађе своје делотворно место у обредима везаним за плодност поља и стоке.

Ради здравља и напретка свиња, често се у чесницу стављала и корица од печеног божићног прасета. Ова обредна пракса је била карактеристична у селима Прислоница, Прељина, Соколићи, Брђани, као и неким другим местима горњомилановачког краја. У Брђанима се, поред корице печења и металног новца, у чесницу стављало разно жито и парче бадњака.

У свим крајевима је примена обредне праксе стављања металне новчанице у тесто намењено за чесницу, веома присутна све до данашњих дана. Опште је веровање да ће у наредној години бити најсрећнији онај ко пронађе новац у чесници. Временом је, углавном у градској средини, изобичајена појава стављања разних симбола у чесницу, али се обредна пракса примене металног новца очувала све до данашњих дана. Водило се рачуна да новчаница буде беле боје, што само по себи садржи симбол здравља и чистоте. У изворном облику новчаница се стављала заједно са житарицама ради чистоте семена, али је временом овај обичај претрпео трансформацију и попримио форму опште среће и напретка за лице које га прво угледа. Некада се у неким крајевима

52 Крављача је посуда за мужу стоке, израђена од дугица дрвета, међусобно спојених дрвеним обручима. Једна од дугица на крављачи се продужава у дршку.

Србије новац из чеснице чувао заједно са житарицама, док се данас чува у кући и не троши се до наредне године, па и дуже.

Породица Радмилац из Остре је у другој половини прошлог века у чесницу стављала дукат. Познато је да су у том периоду све новчанице имале идеолошки симбол – петокраку, па нису желели да стављају „комунистичко обележје” у најсветији хлеб, чесницу. Из тог разлога је један исти дукат коришћен и више година. У Бечњу су поједине породице чувале једну стару металну новчаницу коју су традиционално, сваког Божића, стављали у чесницу.

Данас је присутна дилема од ког брашна треба умесити чесницу. Првобитна претпоставка је била да то место треба да заузме она житарица чија је производња најзаступљенија. На тај се начин у магијском смислу желела подстаћи боља родност одређене културе и општи успех у њеној производњи. Веома је често чесница прављена од комбинованог брашна, како би се свакој врсти житарице дала могућност магијског контакта са чесницом.

Чесница представља бесквасни хлеб, тако да је, без обзира на врсту брашна, треба правити без квасца. У савременим условима ово се правило делимично поштује, те се на терену среће појава да у једном месту неко за израду чеснице употребљава квасац, док се други држе традиционалних правила и квасац сматрају непотребним. Некада, као што је то данас случај у Брђанима, уместо квасца домаћица употребљава прашак за пециво, који ће у извесној мери уместо квасца утицати да обредни хлеб буде укуснији и растреситији.

Данас је у већини чачанских села заступљенија примена белог кукурузног брашна, док у градској средини доминира примена пшеничног брашна. Овај податак ипак треба схватити крајње опрезно, јер примена ове две житарице није најјасније одређена. Тако и у само једном селу једни сматрају да чесницу треба правити од пшеничног, а други од кукурузног брашна. И у ивањичким и драгачевским селима више је оних који главни божићни обредни хлеб спремају од пројиног брашна беле боје.

Чесница се украшавала различитим симболима који су, сваки за себе, имали магијски значај. Сматрало се да ће ако је чесница више накићена, у кући бити боља и кићенија срећа.⁵³ Најчешће су се на средину чеснице утискивали религиозни, а око њега магијски симболи. Чесница се још украшавала усецањем кругова чаше. Ова пракса је била позната у Брђанима, када су се након ломљења чеснице одвајали кругови који су се мешали са сточном храном и давали стоци да поједе ради здравља. На горњој кори чеснице домаћица је стављала фигуре класа жита, кокошке, краве, свиње, птице, грозда, а у новије време цвета и књиге. У зависности од привредног деловања, временом се у неким крајевима примена неких од ових симбола изгубила или потиснула у корист других. У последње време, када је основно опредељење већине становника школовање своје деце, све већу примену имају симболи од којих се очекује магијско деловање на успех у учењу. Ипак, није ретка примена симбола везаних за пољопривредне

53 Манојло Б. Кордунаш, *Божићњак, Гласник Етнографског музеја*, VI, Београд, 1931, стр. 118.

активности код оних породица које су већ одавно промениле своја занимања. Често, учесници ове обредне активности спроводе њене детаље на основу навике, не удубљујући се у њену симболику.

У новије време многе породице које су после дужег периода проведеног у атеистичком размишљању, мењају своје идеолошко гледање, прихватајући многе обредне радње на основу прича својих пријатеља и познаника или читајући и гледајући телевизију. Тако се дешава да у градској средини људи који немају никакве везе са пољопривредом стављају у чесницу симболе типичне за плодност њиве и стоке.

Некада се у чачанским селима чесница пекла на прочевљу, док то данас чине у рернама на дрва или на струју. Домаћица и данас, као и раније, будно прати чесницу док се пече, страхујући да ли ће овај веома важан посао протећи у најбољем реду. Испечена чесница се стављала у оно исто сито из кога је домаћица на Бадње вече житом даривала бадњак и сламу. У селу Горичани горња кора чеснице се мазала кајмаком тако што се он сипао у средишњи део у виду круга, а потом размазивао на све четири стране, образујући крст.

У Слатини се на чесницу која је такође стајала у сити, стављала мала свећа која се у доњем делу кружно савијала образујући постоље. Раније је ову свећу обавезно правио домаћин од свог или куповног воска. Свећа се палила у преподневним сатима док дан још напредује и горела је док се „дизало у славу”, пред почетак свечаног божићног ручка. Део чеснице у облику круга на коме је стајала свећа је даван стоци да поједу заједно са сточном храном. Извршиоци ове магијске радње су веровали да ће на тај начин обезбедити здравље и напредак стоке у години која долази.

Након кађења свих чланова породице, куће и свих других објеката у домаћинству, приступало се божићном ручку, на чијем се самом почетку проводио обред окретања и ломљења чеснице. Опште је правило да се чесница окретала три пута у круг у правцу кретања сунца, односно с лева на десно. У овој обредној радњи су учествовали сви чланови једне породице, симболишући на тај начин њено заједништво и слогу. Чесница се након окретања ломила рукама што је представљало веома важан обредни чин, који је истовремено у себи садржавао како велику дозу светости, тако и осећај шале и слободнијег понашања који се углавном завршавао смехом. Одмах се приступало потрази за магијским елементима које је домаћица сакрила у тесту чеснице. Највише су се радовали пронађеном металном новцу, верујући да ће у том случају та особа у наредној години бити најбогатија.

Божићна печеница

У српској традиционалној култури се под *божићном печеницом* одувек подразумевало прасе, ритуално заклано један или два дана пре Божића. Углавном се прасе коље односно убија или „туче” на Туциндан, а пече на Бадњи дан, односно Бадње вече. Петар Костић је забележио да је термин „тући” настао од

некадашњег обреда када су печеницу убијали ударом секире у главу.⁵⁴ Божићна печеница представља пажљиво одабраног животињског представника који ће бити жртвован вишим натприродним бићима. Она представља и животињског представника духа жита,⁵⁵ јер многи наши обичаји указују на оплодну моћ печенице која се настојала пренети на усеве. Поред прасета, за Божић кољу још и ћурку, овцу, кокошку, па и зеца. Ипак, као и у већем делу Србије, и у чачанском крају се жртвованом божићном прасету придавала посебна важност.

У хришћанској ери жртвовање је посвећено богомладенцу Исусу Христу, што је представљало својеврсну замену за поштовање и обожавање духа животиња од чије је наклоности зависио напредак домаће стоке. Временом се та наклоност преносила са животиња и на усеве, односно на целокупно домаћинство. Тако се у појединим крајевима Србије веровало да, уколико се деси да угине прасе одређено за печеницу, лоше ће родити жито, односно биће неуспешна наступајућа аграрна сезона. У неким селима ивањичког краја (Луке и Девићи) овакву су појаву сматрали веома лошим знаком не само у аграрном смислу, већ на свеукупан напредак и срећу породице.

Шпиро Кулишић наводи један прастари обичај када су у вилицу печенице стављали клип кукуруза, чија су зрна чували до пролећа и мешали са семеном.⁵⁶ Јасно је да се овом магијском радњом желео пренети дух жртвоване животиње на поља и на тај начин осигурати добар род.

У случају да се неко домаћинство интензивније бави узгојем оваца, оно ће на основу постојећих магијских правила уградити и неке новине, односно учиниће да жртвовањем једног њеног представника допринесе здрављу и напретку читавог стада. У селу Жаочани неколико породица данас из тог разлога припрема овцу за божићну печеницу.

У већини сеоских породица домаћин за божићну печеницу жртвује прасе из свог обора. Прасе се унапред одабирало и морало је бити напредно, бело и без икаквих телесних недостатака. Некада се оно боље хранило од осталих и о њему се водила посебна брига. У данашњим условима прасе за печеницу се не одређује унапред, већ његова величина зависи од бројности породице. Уколико домаћин нема своје прасе, обавезно је куповао код неког комшије или на пијаци. У селима готово да нема породице која не припрема божићну печеницу. Ово правило је донекле сачувано како у приградским насељима, тако и у самом граду. Веома често градске породице наручују у печењарама печено прасе које преузимају на Бадње вече или рано на Божић. Поједини купују ону количину печења за коју сматрају да им је довољна за свечани божићни ручак. У сваком случају, јасна је чињеница да печено месо на божићној трпези заузима централно и веома важно место.

54 | Петар Костић, *Новогодишњи обичаји у Ресави*, Гласник Етнографског музеја бр. 28-29, Београд, 1966, стр. 199.

55 | Шпиро Кулишић, *Божићна печеница*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XV, Београд, 1940, стр. 29.

56 | Шпиро Кулишић, *Божићна печеница*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 49.

У изворном облику, у селима чачанског краја печеница се није пекла у пекарама, већ уочи Божића на кућном огњишту у време налагања бадњака. Овим се желела магијска снага обредног дрвета пренети на печеницу као жртвованог животињског представника. Данас се услед осавремењених услова становања печеница не пече на огњишту, већ у пећима специјално направљеним за то или једноставно на отвореном, на ражњу. У последње време све је више оних који заклано прасе носе у професионалне печењаре и ту услугу плаћају новцем.

Некада се крви од заклане животиње придавао велики магијски карактер. Веровало се да од прикупљене крви жртвоване животиње треба умесити колач који ће се чувати током целе године и који ће се у случају болести стоке давати као лек. Овај обичај се до данас очувао у селима Жаочани и Мрсаћ. Душан Бандић наводи да се тај колач могао давати и људима у случају болести.⁵⁷ У ивањичком крају и данас крв од заклане животиње замесе са сољу и мекињама и дају стоци да поједу, сматрајући да на тај начин превентивно делују на њихово здравље. У већини других места магијска правила везана за крв животињског представника су се готово изгубила. Једино воде рачуна да крв жртвоване животиње падне на неко „чисто” место које се неће газити.

Велику магијску снагу је некада имала дрвена мотка – „ражањ”. Није се након употребе бацала, већ се чувала затакнута за рог куће или неке друге привредне зграде у дворишту. Веровало се у њену заштитну моћ од невремена. До данас се ова обичајна пракса изгубила.

Након печења, жртвованом прасету се стављала црвена јабука у уста. Желело се употребом јабуке, која по народном схватању има само позитивна својства, поспешити позитивна дејства жртвованог животињског представника.

Верује се да поједини делови божићне печенице имају већа магијска својства. Посебну улогу има глава која није никако смела бити „разглављена”.⁵⁸ Најчешће се глава у целости чувала за Нову годину, када се месо ритуално јело, а кости у целости остављале на таван када су добијале посебна магијска својства. Често се глава од печенице стављала на торове или стаје, ограде или пчелињаке, када је имала посебна магијска и заштитна својства.

Плећка печенице се остављала за Богојављење, а самој њеној кости се придавала магијска моћ. На основу њеног изгледа многи су предсказивали временске прилике у наредној години. И на основу ових магијских радњи видна је повезаност култа жртвоване животиње са житним демонима. У селима Остра, Мрчајевци, Бечањ, Мојсиње, Прислоница још увек је у појединим породицама присутна појава ритуалног једења меса са плећке од божићне печенице.

И костима од печенице су се придавала посебна магијска својства. У изворном облику кости се нису смеле растурати, да се не би „растурала стока”, већ су се скупљале на једно место и чувале до Богојављења. Након овог празника кости су се закопавале на свом имању, обично поред неке њиве. Јасно је магијско

57 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, стр. 303.

58 | Реч *разглавити* у народу значи одвојити горњу од доње вилице неке животиње.

значење овакве обредне радње. Наиме, од жртвоване животиње се очекивало да позитивно утиче на добар род усева у наредном периоду. У прилог оваквој тврдњи може се још додати и појава у селу Брђани, када се у чесницу стављало и парче кожице од печенице. У селима Горичани и Жаочани су сматрали да је најбоље кости закопати поред мравињака, јер се на основу јасне аналогије очекивало брзо размножавање стоке, „као мрава”.

Кости од печенице су се користиле и за нека предсказања. Тако је у селу Луке постојао обичај када су стављали кости на кућни праг и сваку од њих намењивали по једном нежењеном или неударном члану. Онда су доводили пса и пазили коју ће кост узети прву. То је значило да ће се особа којој је намењена кост прва удати или ожени. Памћење сличног обичаја очувано је и у селу Жаочани.

Веровало се да уколико у кући која спроводи божићне магијске радње има нека трудница, може се одредити пол њеног детета. Кост од божићне печенице су стављали на кућни праг када су доводили неколико паса различитог пола. Веровало се да ће новорођенче бити оног пола који пас први узме кост. Ова примена је била позната у селу Ерчеге, док су се у Девићима слична гатања обављала са комадима хлеба.

У селима чачанског краја најчешће божићну печеницу називају божи-чњачетом. У селу Остра до данас се очувао назив „пецивица”. У нашем народу је био познат још и назив „веселица”.⁵⁹ Без обзира на њен устаљени назив, улога и значај печенице су у великој мери очувани све до данас. У многим селима која својим положајем гравитирају у правцу тзв. старог пута Чачак-Краљево, не могу замислити Божић без печеног прасета. Често се међу њима може чути и констатација да никада печење није тако укусно као за Божић. Печеницом се прво вршио омршај после четрдесетодневног поста. Негде се остављало да печеницу први начне положајник, а негде је то вршио домаћин. Ова правила нису посебно везана за неку локалну територију већ су индивидуална и разликују се од куће до куће. У Самаилама се веровало, у зависности да ли прво печеницу начиње мушкарац или жена, да ће се тог пола рађати телад. Због тога се настојало да то буде домаћица, како би и телад била женска, што је једном сеоском домаћинству више и одговарало.

Божићна кокошка

У целокупном ритуалу везаном за божићне празнике значајно место имала је и кокошка. Њена улога је била двојака, како у служби животињског положајника, тако и у служби приношења жртве. И у многим селима чачанског и драгачевског краја на Божић је постојао обичај ритуалног убијања кокошке или петла. Циљ приношења овакве жртве је, у сваком случају, да се стекне

59 | Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашег народа*, Београд, 1958, стр. 125.

наклоност натприродних бића од чије милости зависи напредак стоке, пре свега живине. Овом магијском радњом је приношена жртва житним демонима.

Некада је жртвована кокошка била у служби печенице или је истовремено са печеним прасетом имала веома значајно магијско место. Стари је обичај по коме се кокошка клала рано изјутра на Божић, пекла на ражњу и читава породица ритуално јела. У Горачићима, Жаочанима, Мрчајевцима, Прислоници и Брђанима некада се кокошка клала на кућном прагу, што је имало великог значаја у култу предака, тако да је жртвована животиња имала задатак да изазове позитивну наклоност преминулих предака који обитавају испод њега. Закопавање кости божићне кокошке у мравињак је било познато у Мрсаћу, Самаилама и Горичанима и имало је задатак да магијским путем обезбеди брзо множење живине.

Кокошка се у митолошком смислу доводи у везу са култом новог жита, о чему је бележио и Шпиро Кулишић⁶⁰, називајући петла који се коље на тај дан *житним петлом*. Петао је иначе соларна птица и има апотропејски карактер.⁶¹ У неким случајевима петао је положајник у служби реинкарнираног претка. Петао је у тесној вези са покојницима и подземним силама, па се као такав употребљава у најважнијим моментима људског живота.⁶²

Не само у српској традиционалној култури, већ и у читавој култури Европе, петао је у тесној вези са духом жита. Због тога је још увек познат обичај храњења живине у кругу конопца којим је донета божићна слама на Бадње вече. Кокошке је на тај начин хранила домаћица, мада често и положајник. Веровало се да ће се на тај начин утицати да кокошке носе јаја на једном месту. Вук Караџић је у својим списима бележио о овом обичају храњења кокошки: „Како ми у скупу зобале, тако ми у скупу и носиле”.⁶³ Ипак изворни корени овог обичаја су много дубљи и у директној су вези са духом жита. Сличан обичај је био познат и у току вршења жита, када се у кругу конопца којим је био везан сноп нахрани живина.

Божићна кокошка је у директној вези са божићним прасетом. Често се печеница допуњује принетом кокошјом жртвом. Некада је био познат обичај жртвовања неке птице када се она пекла у утроби прасета. И птица је у овом обичају имала директну везу са духом жита. Сличан обичај је постојао и у селима Мрсаћ и Самаила, мада се до данас изобичајио.

Ипак, улога кокошке још увек има значајну примену у божићној митологији појединих села чачанског и драгачевског краја. У Котражи, Горачићима, Горичанима и Самаилама још увек у појединим домаћинствима пеку кокошку поред прасета. У неким селима је обавезно клање кокошке која се пекла на

60 Шпиро Кулишић, *Божићна печеница*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XV, Београд, 1940, стр. 28.

61 А. Милошевић, А. Цермановић, *Петао у хтонском култу код античких Грка и у српском народу*, Гласник Етнографског музеја XVII, Београд, 1954, стр. 107.

62 Исто, стр. 112.

63 Вук Стефановић Караџић, *Етнографски списи*, Београд, 1972, стр. 155.

истом месту где и прасе. У неким породицама у селу Горичани обавезно се клала кокошка и пекла на „шиљку”. Обичај се у нешто измењеном облику сачувао све до данашњих дана. Изостаје клање кокошке. Она се узима из замрзивача и пече у рерни са жељом да се на овај начин задовољи обредна форма. Већина каже да им је печена кокошка на разноврсној божићној трпези сувишна, али да не желе да прекрше магијска правила која су им у наслеђе оставили преци.

У истом селу постоје и они који никако не кољу кокошку на Божић, већ јој само добрим и обилним храњењем указују почаст. На Божић они често хране кокошке, од три до дванаест пута. У истом селу се верује – колико пута у току дана нахраниш кокошке, толико ће месеци у години носити јаја.

Неки (Мрсаћ, Прељина, Мрчајевци, Зеоке, Котража...) сматрају да кокошку не треба жртвовати за Божић, јер верују да је она назадна животиња. Тврдња се објашњава начином њиховог чепркања, када бацају земљу уназад. Насупрот њима, свиња има позитивне и напредне особине, самим тим што ријући она гура земљу напред, симболишући напредак.

Божићна свећа

Божићна свећа је имала веома значајну улогу у божићним празницима. Најчешће се палила на Бадње вече и на први дан Божића, за време ручка. Упаљена свећа за време божићних празника је, поред изражених магијских својстава, имала и подушни карактер. Свећа се пре паљења постављала у посуду напуњену најразличитијим зрневљем. Обично је уз свећу стајао хлеб или се она забадала у његово средиште. Магијске радње везане за божићну свећу веома су распрострањене на ширем простору на коме живе Срби. Тако је и Мила Босић бележила сличну употребу свеће у божићним ритуалима и на просторима Војводине, наводећи и појаву везивања божићне сламе гранчицом слатке јабуке или лепљења три траке теста од чеснице.⁶⁴

Свећу је како како на Бадње вече тако и на Божић, палио онај ко је уносио бадњак и сламу. Најчешће је то домаћин. Приметна је главна улога домаћина у целокупном божићном ритуалу, која је сама по себи подразумевала напредак, па и опстанак породице. Раније је свећу правио домаћин, док је данас ова појава изобичајена, тако да се свеће купују у црквеним или обичним радњама. Породице које се баве пчеларством настојале су да божићну свећу направе од воска својих пчела, желећи да на тај начин позитивно утичу на здравље и напредак свог пчелињака. Појединци су куповали восак да би од њега правили свеће. Већина учесника у божићним обредима настоји да свећу за Божић купи у цркви, сматрајући да је тада њена улога и заштитна функција делотворнија. У последње време ова је појава у чачанском крају све израженија.

У неким случајевима се за Бадње вече и за Божић палила иста свећа, док је присутна појава да то буду различите свеће. Некада се за ову прилику палила

64 | Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996, стр. 143.

славска свећа. У Горачићима, Жаочанима, Мрсаћу и Качулицама су у већини случајева за Бадње вече палили једну мању свећу, која је горела за време обредне вечере. Појединци су остатак од ове свеће сутрадан, на Божић, носили када крену на литургију у цркву и ту је палили за здравље и срећу читаве породице.

Паљење свеће је праћено и кађењем тамјаном. И овај посао је у већини случајева био привилегија домаћина. Он је свећу најчешће палио шибицом. У појединим случајевима је забележена појава паљења свеће преко божићне сламе. Упаљену свећу је домаћин заједно са кадионицом из које се пушио тамјан носио по свим просторијама куће у жељи да и у њих стигне Божић. Слично је рађено и када су у питању привредне зграде, стаје за стоку и бунар.

У неким случајевима, као што је у селима Горичани и Мрсаћ, свећу за Божић је палио положајник, непосредно пре ломљења чеснице и празничног ручка. Некада је божићна свећа израђена у виду дуге траке кружног пресека. Она се савијала у круг, чинећи стабилно постоље, док се завршни део са фитиљом уздизао изнад, под правим углом. Посебно се морало водити рачуна да се почетак савијања свеће не подудари са њеним вертикалним крајем, јер се то није сматрало добрим знаком. Честа је појава да је божићна свећа једно време стајала на самој чесници и да је на тај начин позитивно утицала на магијску снагу овог обредног хлеба.

Овакав облик божићне свеће је био карактеристичан за поједине породице у селу Остра. Такође, у овом месту се помоћу свеће предсказивала срећа и будућност читаве породице. Тако, када гори свећа уочи Божића, гледа се у људске сенке које су на окупу и које присуствују Бадњој вечери. Верује се да ће онај чија се глава не види на сенци, умрети до наредног Божића. Видосав Радмилац из овог села тврди да је сведок једног таквог предсказања, које се касније и обистинило.

Велика се пажња посвећивала гашењу божићне свеће. Опште је веровање да свећу не треба гасити дувањем како не би угасили, „одували” срећу из куће. Најчешће се свећа гасила капима вина из пуне чаше, како би кућа у наредном периоду била пуна. Није редак случај да се свећа гасила прстима. У неким чачанским селима (Брђани, Прељина, Соколићи, Мрчајевци..) свећа се гасила сипањем зрна пшенице на њу. По томе колико се зрна ухвати по ободима свеће прогнозирано се колико ће наредна жетва бити богата и успешна. Сличну појаву бележи и Мила Босић у неким деловима Војводине.⁶⁵

У селу Слатина је донедавно постојао обичај по коме су се у многим породицама уочи Божића уводиле краве у шталу поред упаљене свеће, чију је магијску и заштитну моћ појачавао и упаљен тамјан са друге стране. Веровало се да ће се овим чином очишћења заштитити стока од болести и дејства негативних сила, односно од „злог народа”.

Чистилачку снагу упаљене свеће за време божићног ручка допуњавала је употреба вина истовремено распоређеног у три чаше, која је церемонијалу давала веома значајан и незаменљив хришћански карактер.

Положајник

Једно од централних места божићног церемонијала заузима *положајник*, најчешће особа мушког пола, пријатељски наклоњена дому кога у раним сатима на Божић полази. У српској традиционалној култури од великог је значаја да положајник буде здрава, јака и напредна особа, како би снагом својих позитивних особина утицала на дом у који долази. Изузетно, положајник може да буде и особа женског пола, најчешће девојка или жена за коју се сматра да је срећна. Није редак случај, поготово у изворном облику, да је положајник био животиња, најчешће во.

Положајник се још назива и полазник, полазеник, а Весна Марјановић наводи још и „радован”.⁶⁶ Без обзира на његово име, улога положајника је у свим крајевима сличне митолошке основе. Он у најранијим јутарњим сатима посећује дом који је намерио да полази. Некада је то ствар његовог одабира, али је у већини случајева унапред договорена. Положајник најчешће посећује породицу свог комшије, блиског пријатеља или рођака. Пре него што стигне у кућу у коју је намерио, није смео никога срести нити било коме другом честитати Божић. Овај табу се спроводио искључиво због што делотворније обредне радње чији је он главни извршилац. Положајник не једе пре поласка, јер ће се ритуално омрсити у кући коју полази.

У изворном облику положајник представља митско биће чији је основни задатак да у новогодишњем периоду на магијски начин призове срећу одабраног дома. Положајник може представљати митско биће које је ради среће и напретка куће требало што боље угостити и даривати, како би он својом магијском снагом утицао на њен напредак. Његова улога је везана за српски традиционални обичај гостопримства, када се у госту најпре видело натприродно биће са великим магијским моћима.

Улога положајника има и везе са култом предака. Зимски период је иначе познат као време када су душе преминулих предака најактивније и када посећују своје живе сроднике. Захваљујући дубоком убеђењу да они могу утицати на срећу и успех на почетку нове привредне сезоне, у култури српског народа је дубоко развијена свест о израженом гостопримству за онога ко први уђе у кућу на Божић.

Обичај полазника је у мање или више измењеном изворном облику сачуван све до данашњих дана на ширем простору на коме живе Срби. У сеоским срединама Моравичког округа магијска улога положајника је очувана све до данашњих дана, без прекидања. У градској средини ситуација је нешто другачија. Друга половина прошлог века је умногоме потиснула народне обичаје, тако је и континуитет присуства положајника био спорадичан.

66 | Весна Марјановић, *Водич кроз колекцију предмета уз божићне обичаје*, Београд, 2003, стр. 31.

Захваљујући дубокој и свеобухватној анализи магијске улоге положајника може се доћи до закључка да је људски положајник млађа варијанта у односу на животињски. Положајник је директно повезан са животињским представником, а на основу анализе изворног облика обичаја он се најпре може довести у директну везу са кокошком. Настојање, које се још увек спорадично оджало, да седне на јастук, по Шпиру Кулишићу⁶⁷ је јасан показатељ да се овом магијском радњом желео обезбедити напредак живине и њихово размножавање. Даље, он добија улогу квочке, јер је некада било обавезно да положајник нахрани кокошке у кругу од конопца у коме је за Бадње вече донета слама. Овај обичај се може довести у везу са женском мотичком земљорадњом и седелачким начином живота.

Примена најразноврснијег зрневља које баца како положајник тако и домаћица у чију кућу улази, јасно указује на изражени пољопривредни култ и жељу што успешније наредне жетве. Ова обредна радња указује на велики значај магијског утицаја на живот и опстанак друштвене заједнице.

Код већине породица у чачанском крају унапред се знало и договарало ко ће код кога бити положајник. Обично је постојало неписано правило ко може бити положајник некој породици. Ово се правило једноставно подразумевало. Тако је у газдину кућу могао у својству положајника доћи само представник из друге газдинске породице. У селу Жаочани кажу: „Газда код газде и ту нема замерке”. Улогу положајника могао је имати и пријатељ или особа која на пословном плану сарађује са кућом коју полази.

У већини случајева положајник је први комшија или блиски рођак из некадашњег заједничког домаћинства. Није редак случај да једни другима буду међусобни положајници, што значи да најпре обаве обредно-магијску радњу у једној кући, а онда у другој. У овом случају улога положајника је узвраћена. Раније су у положајнике више ишли старији људи, док је до данас ова пракса доста измењена и сведоци смо да ту улогу све више добијају младићи, па и мања деца.

Када особа у функцији положајника приђе нечијој кући, она дозива домаћина или јако лупа у врата. Уз честитање Божића са: „Христос се роди и срећан Божић...” домаћин га дочекује и узвраћа честитке: „Ваистину Христос се роди и добро нам дошао”. Уз видно одушевљење домаћина и његових укућана положајник улази у дом кога полази и тада настаје низ магијских радњи. Домаћица га посипа најразноврснијим зрневљем, што је имајући у виду да у магијском сислу положајник представља божјег изасланика, имало значајан обредни карактер. Требало је богатством зрна произвести да наредна привредна година буде богата и жито обилато роди. Том приликом је и положајник бацао по читавој кући жито које је сам донео за ову прилику. Често је жито доносио у својој рукавици, исто као и када се ишло у сечу бадњака. И он је желео да дому који полази донесе срећу, напредак и богатство.

У неким случајевима положајник са собом уноси парче бадњака или само његов лиснати део који је домаћин оставио испред врата о Бадњој вечери

67 | Шпиро Кулишић, *Положајник*, у: *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 359.

(код појединих породица у Брђанима, Прислоници, Качулицама, Жаочанима, Самаилама, Мрсаћу, Ласцу). У време када је отворено огњиште било у употреби положајник му је прилазио и стављао гранчице бадњака. Данас се ова обредна радња обавља у шпоретима. У оба случаја положајник је настојао да изазове што веће варнице пожелевши: „Колико варница, толико парица, оваца, крава, прасића, жита, кукуруза...” Уз изговарање речи сличног садржаја положајник је царао угарке бадњака који су остали на крајевима огњишта или их је домаћин склонио из шпорета да сачекају положајника. У сваком случају, без обзира на ситна одступања у начину врешења ове магијске радње, заједничка је појава царања, изазивања што већих варница и изговарања речи чији је садржај требало да подстакне општи напредак у кући.

Понегде је положајник полазио и воћњак, носећи у руци жито и секиру.⁶⁸ Тако је на магијски начин „претио неродном дрвету”, у нади да ће се уплашити и почети да рађа.

У Горичанима је положајник носио чутуру са ракијом, хлеб и печење од своје печенице. Храну коју је донео положајник домаћица је мешала са оном коју је она припремила, када су сви заједно приступали доручку, односно ритуалном једењу заједничке хране. У овом случају положајник улази у кућу домаћина са пуним рукама, како би и кућа била пуна. На поласку, положајнику доспу ракије до пуне чутуре и спакују му да понесе хлеба и печенице, како би се на симболичан начин доказало, односно магијски утицало на плодност и сваки напредак. У Ласцу положајник је у кућу доносио, поред жита, орахе и воће. Орахе је бацао по кући, симболишући пуну кућу и њено богатство.

Положајник је седао на треножац или само јастук испред огњишта, односно шпорета. Домаћица, најчешће најстарија жена из куће га је огртала губером док је царао ватру и изговарао магијске речи. Том приликом су га у селу Брђани даривали чарапама и назувицама, тако што су му дар стављали на десно раме.

Положајник је у неким случајевима ломео чесницу са домаћиновом породицом, што је имало за циљ да симболично изазове слогу и добру сарадњу две куће. На тај начин изражавало се максимално поштовање према положајнику, када се он изједначавао са члановима породице коју полази. Оваква улога положајника је имала више хришћански него пагански карактер, чији је крајњи циљ био љубав, слога и јединство у Христу.

После указане почести положајника је на поласку за успешно обављену магијску радњу даривала домаћица. Најчешће је положајник добијао чарапе, пешкир или кошуљу. Раније је тај дар био више изражен у храни. У селу Горичани још увек памте када су положајника даривали повесмом конопље, тако што су је везивали око његове главе. Ова радња је имала за циљ да на основу дара, односно принете жртве положајнику као божјем изасланику, утиче на плодност ове културе која се иначе раније доста гајила у селу. Положајник се даривао и кудељом вуне, а Лука Г. Бјелокосић бележи да су некада положајника даривали

68 | Петар Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, Београд, 1948, стр. 228.

марамом која се морала вући по земљи, како би се тако и на овцама вукла вуна.⁶⁹

Данас у Горичанима и Жаочанима поједине породице положајника даривају флашом домаћег или купљеног пића. У новије време је присутна појава даривања положајника новцем који може бити једини дар или иде уз још једну или две „биљега“⁷⁰ (Луке, Девићи, Ерчеге).

Пуцањем из оружја домаћин је оглашавао излазак положајника из његовог дома. Ова обредна пракса која је некада била присутна у Остри, Мрчајевцима и Катрзи, Бечњу, Прељини имала је за циљ да скрене пажњу селу да његова кућа није заборављена и да ју је походио полазник. На неки се начин скретала пажња да други положајник није потребан. Пуцањем су се разгониле негативне зле силе које би могле утицати негативно на породицу или на пријатељске односе са положајником.

У последње време присутна је појава да положајник доноси неке мање поклоне породици у коју долази. Најчешће су то чоколаде за децу, кафа за домаћицу и пиће за домаћина. Овакву појаву у селима чачанског краја објашњавају тиме да се не може на тако велики празник доћи празне руке. У овом случају обичај је претрпео трансформацију када су у његове основне садржаје уведена нека нова правила. Посебно се води рачуна да се донесе неки поклон деци како би се на Божић радовала. Овакво схватање се више односи на градску, него на сеоску средину. Промена обредних правила је настала и на основу чињенице да је у другој половини прошлог века долазило до масовног губљења верских и обредних манифестација и да су се многи традиционални елементи изгубили. Последњих десетак година долази до наглог враћања изворним оквирима, када нове генерације уводе нека правила понашања које им налаже сама логика. И ово је један од разлога промене обредних радњи везаних за дарове и уздарја положајника.

Само се прва особа која дође на Божић сматрала положајником. На основу традиционалног правила да се на Божић не иде нигде од своје куће, иде у прилог чињеници да је положајник једини гост. Уколико се деси да ипак после положајника неко дође или је желео да он узме ту улогу па је закаснио, изостају обреди. Једино га домаћица посипа житом и послужи храном и пићем. У новије време, поготово у градској средини се мање поштује ово правило, тако да се баш на празник искористи прилика да се посете блиски рођаци и пријатељи. Том приликом се доносе поклони, али у неким породицама, због саме светости празника, на поласку гостију по нешто се поклањало, поготово деци. Појава има везе са новијим схватањем да сваки гост на Божић завређује посебну пажњу и поштовање, па му из знака захвалности поклања по неки мањи поклон.

Посебну пажњу је некада имао обичај када су у улози положајника укућани уводили неку животињу. Најчешће је то био во дешњак. Ову обредну праксу

69 | Лука Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу*, Београд, 1908, стр. 97.

70 | Под *биљегом* се у ивањичком крају подразумева неки мањи или већи поклон (чарапе, марамица, пешкир и сл.).

памте још неки мештани села Мрсаћ, Слатина, Заблаће, Качулица и Горичани. У ивањичком и драгачевском крају ова појава је била још израженија. Животиња положајник је након обављене обредне радње имала посебан третман у односу на остале животиње. П. Томић, Д. Масловарић и Ђ. Тешић су бележили да се у неким селима Јадра у којима је овца била положајник она није смела клати, већ само продати.⁷¹

У Мрсаћу су рано на Божић уводили вола коме су месили округао колач који су му стављали на десни рог. Водило се рачуна којом ће ногом прво ући у кућу. Уколико је то била десна нога, укућани су то сматрали добрим знаком и посебно су се радовали. С обзиром да су старије куће биле са двоја врата, вола су уводили на главна врата, а изводили на споредна. Гледало се и на коју ће страну да спадне колач са рога, па уколико падне да лице буде окренуто на горе сматрано је добрим знаком.

Поред вола, у овим крајевима су уводили и овна или овцу, свињу, пса. О улози пса као положајника у источној Србији је бележио Петар Костић, истичући да је ова животиња добила тако важну функцију у обреду захваљујући његовом пријатељству и верности према човеку и његовом дому.⁷² У сваком случају су након обављене обредне радње приступали храњењу животиње положајника. Обавезно су давали део од шупљег колача и део чеснице које су мешали са сољу и сточном храном у већим количинама. Јасна је намера домаћина да такву животињу добро „угости”, односно нахрани.

У истом обредном церемонијалу се могу срести и животињски и људски положајник, што је у сваком случају имало дубљег културноисторијског трага. У првом реду се ради о постепеном преласку од тотемизма и зооморфног култа до антропоморфизма.⁷³

Божићна вожња

У српској традиционалној култури се у божићним обредима, осим воловима „хранитељима”,⁷⁴ велика важност придавала коњима. На Божић су готово све породице, једнако у селу као и у граду, изводиле своје коње, јахале их или упрезале у каруце или саонице. Овај обичај је био посебно развијен на тлу Војводине и називао се „вијање Божића”,⁷⁵ када су јахачи са коњима обично

71 П. Томић, Д. Масловарић, Ђ. Тешић, *Обреди у вези са привредом*, Гласник Етнографског музеја, 27, Београд, 1964, стр. 198.

72 Петар Костић, *Пас положајник*, Гласник Етнографског музеја, бр. 50, Београд, 1986, стр. 187-200.

73 А. Милошевић, А. Цермановић, *Петао у хтонском култу код античких Грка и у српском народу*, Гласник Етнографског музеја XVII, Београд, 1954, стр. 112.

74 Петар Влаховић, *Обичаји, Народна култура Срба у XIX и XX веку*, Етнографски музеј, Београд, 2003, стр. 366.

75 Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996, стр. 153-160.

после божићног ручка обилазили родбину и пријатеље. У овом обреду, који је трајао сва три дана, углавном су учествовали млађи мушкарци.⁷⁶

У чачанском крају је све до данашњих дана у мањем или већем континуитету очуван обичај божићне вожње. Упрезани су коњи свечано окићени у саонице или чезе и каруце, уколико нема снега. На леђима коња се веома често стављао ћилим, што је самом обреду давало већи значај. У вожњи је у градској средини учествовала цела породица а обред је имао веома свечан карактер. У социјалном погледу обред је наглашавао јединство и слогу породице као једне важне јединке друштва коме припада.

У сеоској средини (Прислоница, Бечањ, Мрчајевци, Катрга, Слатина, Самаиле) предност у вожњи су имала деца. Обред је имао и забавни карактер, представљајући велику радост деце. Наравно да се на Божић желело највише угодити деци и учинити да им празник буде што пријатнији и веселији. Вероватно је то један од разлога због кога старији људи памте Божић као најсрећнији дан у животу, па су му се због тога највише радовали.

Вожња је имала и магијски карактер. Жеља да се „повозност” саоница пренесе на послове који би требало да се у наредном периоду са лакоћом обављају вешто је прикривена иза њеног свечаног и забавног карактера. Исту улогу је имао обичај у селу Луке када је била пожељна вожња на скијама. И у чачанским селима, у недостатку запрежне вожње, на Божић су одрасли терали децу да се санкају. Једноставно су говорили да се тако ваља. Данас је и на селима све мање традиционалних запрежних кола, тако да она која су се успела очувати до данашњих дана представљају праву атракцију. У савременим условима живота сеоског становништва данас се у Горичанима и Катрзи деца, као и остали укућани, возе на тракторима. Обично из једног дела села пође један трактор који вози и децу из комшилука.

Ранија употреба кочија или каруца и данашња употреба трактора или, чак, аутомобила имала је великог значаја који се у магијском погледу огледао кроз сталност окретања точка. Верује се да како се окреће точак тако ће се и окретати срећа и успех целе породице.

После Другог светског рата престало се са божићном вожњом по градским улицама. У сеоским срединама било је више услова који су допринели да се обичај у изворном облику сачува све до данашњих дана. На Божић 2007. године у Чачку је организована вожња градским улицама. Власници разних запрежних возила су организовано возили заинтересовану градску децу.

Да се на Божић ваља провозати било којим превозним средством ове године су показали и власници мотора окупљених у удружењу „Манчула”. Колективна вожња моторима је, осим магијског значаја, добила и нову улогу стварања и установљавања нових обредних правила која ће, судећи по масовности, наставити да се спроводе и у наредном периоду. Од великог је значаја био сусрет запрежних кола и мотора, што је представљало неминовни спој традиционалног и савременог у заједничком обредном циљу.

Божји дан и Стевањдан

Божјим даном се назива други дан Божића, док је Стевањдан, поред тога што је празник посвећен архиђакону Стефану, трећи дан Божића. Ако изузмемо обилазак положајника и божићну обредну вожњу у изворном облику, на Божић се није никуда ишло од куће. На Божји дан су посећивани кумови и нови пријатељи. У већини чачанских села је ћерка која се удала претходне године долазила својим родитељима заједно са младожењом и његовом ужом фамилијом. У Војводини су родитељи посећивали своју удату ћерку доносећи јој колач⁷⁷, што је у неку руку имало сличан социјални карактер.

За разлику од првог дана Божића, на Божји дан се није смело ништа радити. То је дан који је, као што и само име каже, посвећен новорођеном Христу, па су се верници сходно таквом сазнању и понашали. У њему је било много мање обредних радњи, па је то дан предвиђен за одмор, породицу, рођаке, кумове и пријатеље. И даље се није склањала храна са трпезе, јер је све требало да одише пуноћом и богатством.

Трећег дана се ритуално завршавао празник. Трпеза се дизала, кућа чистила, прикупљало расуто жито и враћале се столице у употребу. Рано на Стевањдан је домаћица износила сламу, носећи је у кокошје гнездо, у шталу, међу свиње, у њиву и воћњак. Посебно се обраћала пажња да се божићном сламом оките млади калеме што је имало за задатак да осигура њихову плодност. Оваква обредна пракса је сачувана у мање-више измењеном облику у већини села чачанског и драгачевског краја. У Мрчајевцима, Бањици, Вапи и данас понеко на Стевањдан обилази воће носећи секиру и сламу. Претио је стаблу које не рађа да ће га одсећи, сматрајући да ће на тај начин изазвати његову плодност.

Мали Божић

У народу се Малим Божићем називала Нова година по јулијанском календару. Тог дана је и свети Василије Велики, празник посвећен обрезању Исуса Христа. Мали Божић је представљао наставак празновања Божића, тако да су се неки ритуали понављали.

У прошлости је на Мали Божић долазио положајник и уносио бадњак.⁷⁸ Ова појава је некада била позната у неким деловима Војводине, западне Србије и Херцеговине. Угарци бадњака од Божића су на овај дан догоревали, што се практиковало донедавно и у појединим породицама чачанског краја.

На Мали Божић се ритуално јела глава божићне печенице, која се никако није смела „разглавити”. Са костима од главе печенице веома се пажљиво

77 | Мила Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1996, стр. 160.

78 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, стр. 305.

поступало. Обично се дизала на таван, натицала на торове или се стављала у пчелињак, како би се на магијски начин пренела њена благодарна дејства на људе и животиње првог дана нове године. Ова појава је позната у већини села читавог Моравичког округа. У појединим породицама у Горичанима и Качулицама за Мали Божић су остављали плећку, а након ритуалног једења, са костима поступали на исти начин као са костима лобање. У новије време појединци остављају и плећку и главу. Други плећку остављају за Богојављење.

На Мали Божић се палила божићна свећа чији је пламен, као и на Божић, имао чистилачку и заштитну улогу. Поједине породице у Горичанима су овог дана налагале угарке бадњака, а онда њихове остатке износили и стављали под кућну стреху. Нестанком отвореног огњишта долази и до потискивања овог обичаја који се још увек памти.

Уочи Малог Божића, односно Српске нове, године дуго се остајало будно. Обавезно се у кругу породице чекала поноћ, када су се сви љубили и једни другима честитали „ново лето”. Требало је први дан Нове године дочекати будан и на ногама, како би током целе године били вредни и имали успеха у послу.

После званичног прихватања грегоријанског календара на државном нивоу, долази до смањења како обредних радњи, тако и значаја празника на заједничком друштвеном плану. Тек осамдесетих година прошлог века, заједно са поновним буђењем националне свести која је једно време била потиснута, Српска нова година донекле добија свој некадашњи значај. У градској средини се организују дочеци на потпуно идентичан начин као и званична Нова година. Углавном се у друштву пријатеља или рођака организују заједничка кућна дружења уз богату трпезу. Те вечери је и телевизијски програм посвећен дочеку Српске нове године. Већина хотела и ресторана се придружује прослави тако што организује дочеке уз музику и свечану вечеру, на потпуно исти начин као што је то чинила на дочеку грегоријанске нове године, само 13 дана раније.

Василица

Мешење обредног колача *василице* представља најважнији обредни елемент везан за Мали Божић. Она има слична својства као и чесница. У чачанском крају василица се месила од кукурузног брашна без квасца. Украшавала се утискивањем једног, а чешће три увезана танка дрвцета. Најчешће су употребљавана шупља дрвца зове, а ако су три обавезно су увезани црвеним концем. Три дрвцета су симболизовала свето Тројство, док је црвена боја имала заштитну улогу од негативних сила. Василица се за време празничног ручка ломила и делила свим члановима домаћинства. Делови василице, као и они у које су утиснути кругови, давани су и стоци што је имало значајну улогу у очувању њиховог здравља и напретка. Обредно мешење василице се још увек

одржало у већини породица чачанског краја, док се у самом граду ова појава готово изгубила. У околини Бора се меси већи број малих колачића који се називају „бабице” и који су намењени малој деци.⁷⁹

У градској средини Чачка установљен је обичај мешења крофни, што највероватније представља замену за василицу. Крофне је јела цела породица у току заједничког свечаног ручка.

Некрштени дани и Крстовдан

Некрштени дани

У нашем народу се под *некрштенним данима* подразумева период од Божића до Богојављења. Он траје 12 дана, колико је прошло од Христовог рођења па до његовог крштења.⁸⁰ Српска народна традиција овај период сматра веома опасним јер су ноћу харале мрачне, моћне и нечастиве силе, поготово у глуво доба.⁸¹ Душан Бандић бележи табу крштавања деце у време ових дана, уз објашњење да се нико није могао крстити у време у које ни сам Исус Христос није био крштен.⁸²

Народ верује да се у овом периоду отварају врата доњег света и да је земља препуна разних демона који могу веома негативно утицати на све оне људе и животиње који на било који начин дођу у везу са њима. Због тога је било забрањено ноћно кретање ван куће. Сви су у те дане чим падне сутон прилазили својим кућама и нигде нису излазили. У то време у Жаочанима се водило рачуна да не остане било шта од кућних предмета да не би зле силе сутрадан посредно преко тих предмета, негативно утицале на људе. Посебно се водило рачуна да се после заласка сунца не оставља ништа од одевних предмета. Овај табу је био још строжији уколико су у питању дечји одевни предмети.

У некрштенним данима народ је осећао страх и несигурност. Није се смела видети светлост, тако да су замрачивани прозори. Овај период карактерише тишина, која у магијском смислу има значење да нико не буде примећен, како би их дејство негативних сила мимоишло.

Верује се да ће дете које буде рођено у време некрштенних дана бити болешљиво.⁸³ У Мрчајевцима и Бечњу сматрају да дете рођено у ове дане неће бити срећно.

80 | Христос је био некрштен не само 12 дана, већ 33 године и 12 дана. Крштен је као одрастао по својој жељи, што се и види на фрескама које представљају тај чин. У народној традицији је прихваћено само 12 дана, што има посебну верску и магијску симболику.

81 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2002 годину*, Београд, 2001, стр. 63.

82 | Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 2004, стр. 307.

83 | Петар, Ж. Петровић, *Дани, Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 143.

У време некрштених дана нису се радили женски ручни радови.⁸⁴ Табу је имао велики превентивни значај у заштити здравља деце.

По народном схватању период од 12 дана представља све месеце у години идући по реду. Водило се рачуна о временским приликама за сваки од ових дана појединачно, сматрајући да ће такви бити месеци. Ова народна веровања су још увек актуелна у народном веровању, поготову у селима и то код старијих житеља

Период од Божића до Крстовдана се не пости, без обзира о ком се дану у седмици ради. Због тога се овај период у народу назива и мрсним данима.

Крстовдан

На Крстовдан се строго постило и то је био први постни дан након божићног поста, односно Бадње вечери. О важности поста на овај празник говори и народна изрека: „Ко се крстом крсти, тај Крстовдан пости”. Он је, како тврди Миле Недељковић, месојеђе делио на два дела (од Божића до Крстовдана и од Крстовдана до Ускршњих поклада)⁸⁵.

На Крстовдан се ритуално једе храна која је за ову прилику одвојена од Бадње вечери. Овај је обичај био познат и у Батињанима.⁸⁶ Крцају се они ораси који су имали обредну функцију у божићним ритуалима. Тог дана се кувају пихтије које ће се јести сутрадан на Богојављење.

Мало је до данас сачуваних обреда који би карактерисали овај празник. Углавном су померени и преточени у Богојављење. Тог дана је симболично стављан крст у воду, што је у изворном облику представљало људску жртву. Српска православна црква је прихватила ову обредну радњу и освећењем крстовданске водице је христијанизовала.

Завршна разматрања

Имајући у виду да култура једног народа потиче од свеукупног духовног живота њених појединаца, може се рећи да је српска традиционална култура сачињена од мноштва најразноврснијих њених елемената. Истраживање божићне групе обичаја приказаних у овом раду само је делић у мору богатог и разноврског обредног садржаја који прати њене бројне церемонијале.

Обиље података који не само да су се разликовали од села до села, већ и од породице до породице, стварао је велике потешкоће у истраживању порекла

84 | Петар Влаховић, *Обичаји, Народна култура Срба у XIX и XX веку, Етнографски музеј у Београду*, Београд, 2003, стр. 366.

85 | Миле Недељковић, *Српски обичајни календар за просту 2002. годину*, Београд, 2001, стр. 68.

86 | Јован Вукмановић, *О божићним обичајима у Батињанима, Гласник Етнографског музеја X*, Београд, 1935, стр. 124.

поједних обредних форми. Ипак намера аутора текста била је да сакупи и прикаже управо ту разноврсност како у прошлости тако и данас, и да је упореди са стручном литературом бројних етнолошких истраживача.

Богата и разноврсна обредна пракса везана за веома значајан и широк период божићних празника, као и велика продстрна размера која је била објекат истраживања, стварала је потешкоће и недоумице у току праћења и анализе бројних божићних обредних радњи. Брза и осавремењена комуникација и неминовна миграција утицали су на мешање културних садржаја, што је у току истраживања ове теме било очигледно.

О тешкоћама истраживања духовне културе једног народа говорио је Кај Биркет Смит: „Духовни је живот управо она страна културе која истраживању пружа највеће тешкоће. О духовном је животу теже него о било ком другом подручју прибавити веродостојне извештаје, уочити грешке извора и добијене резултате тачно протумачити”⁸⁷ Ове Смитове речи се могу применити и на истраживање божићне групе празника, као једног дела свеукупне духовне културе српског народа на подручју Моравичког округа.

Christmas Holidays Cycle

Christmas group of holidays starts on Christmas carnival and it ends with 'non – baptized' days, i.e. winter Holy Cross Day. This group of holidays is very rich in their wholeness and spirituality and dominates the annual cycle of customs. Man has always wanted to understand better winter stillness and because of fear from unknown carried by that period he wanted to respond to it with many magic activities. In that way Christmas customs were created and in the course of time they have been modified, upgraded, Christianized and finally adjusted to modern way of living.

Winter cycle of customs has the aim to initiate with numerous magic activities progress of the whole family in the coming period.

Celebrating Christmas starts with a carnival, in fact with Christmas fasting which lasts six weeks. Fasting means restrain from meat food, but behave in Christian manner with modesty and forgiveness. Christmas fasting has remained in the people for a very long time. It ends with a dinner at Christmas Eve when the table has to be full of different kinds of food. This is a ritual for the prosperous coming year.

The central place in the Christmas Eve is a ritual with Yule tree, and the holiday was named after it. Very early, before the sun rise the master of the family goes out in the woods to cut the Yule tree which he carries into the house together with straw in the early evening hours. His entering the house is a very joyful moment for the family and it is followed by throwing wheat, nuts and sweets. The Yule log is put in the fire in the hearth, where our people believe the souls of our ancestors live. The strength of the flame presents new life, new sun which should advance from winter solstice in order to get strength and provide more sunny days.

A great magic role has Christmas straw. The origin of this custom dates back to pagan times. Cult of wheat and successful harvest are the main reason of the use of straw in Christmas ritual.

Early, at Christmas, a guest with a special duty comes to every home. It is usually a male, friendly person. In the original version of the ritual he presents a mythological creature whose main task is to bring happiness to the home performing magical activities. He usually comes to the fire and using Yule tree he initiates sparks from the fire and in a symbolic way presents rich coming year. Once it used to be an animal and it had a deeper cultural-historical traces.

Christmas is celebrated three days and the set table is not cleaned nor the house. These activities are carried out on the third day of Christmas at Stevan's day. Christmas straw is taken out and spread over the farms and orchards.

The following twelve days until Holy Cross Day are 'non-baptized' days. On these days you are allowed to eat foods containing fats. People believe that during these days the door of the under world opens and that the earth is full of different demons which can affect in a negative way all the people and animals who come in touch with them.

Holy Cross Day is a day when Christ was baptized. On that day a cross is put into the water which originally meant human sacrifice. In the course of time many of these customs are performed on the day of Epiphany.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

Le cycle des fêtes de Noël

Le groupe des fêtes de Noël¹ englobe la période à partir du Mardi gras² de Noël et se termine par les “jours non baptisés”, c’est-à-dire par le Krstovdan³ hivernal. Dans le cycle annuel complet des coutumes, par son universalité et sa richesse spirituelle, domine la période hivernale, c’est-à-dire le groupe de Noël y figurant. Depuis toujours, l’homme désirait rendre la stagnation hivernale dans la nature aussi compréhensible que possible et répondre, par de nombreuses actions de magie, à la peur de l’inconnu que produit cette période. Ainsi provenaient les coutumes de Noël qui étaient pendant une longue suite de temps modifiées, annexées, christianisées et à la fin adaptées aux conditions d’existence contemporaines.

Le cycle hivernal des coutumes dans lequel le groupe de Noël représente le début même des nouvelles coutumes annuelles et une composition nombreuse d’actions de magie, qui au service du rite de passage influent afin de provoquer, par la force de magie, le progrès total de la famille dans la période à venir.

La célébration de Noël commence déjà à partir du Mardi gras de Noël, c’est-à-dire du jeûne de Noël, qui dure six semaines. Par jeûne, on sous-entendait depuis toujours la privation des denrées alimentaires d’origine animale, ainsi que le comportement profondément chrétien, l’humilité et le pardon. Le jeûne de Noël se maintient depuis longtemps parmi le peuple. Il se terminait par un dîner à la veille de Noël, lorsque la table devait être pleine et devait abonder de richesse et de diversité. Par cette norme rituelle, on s’efforçait de s’assurer une année suivante riche et prospère.

La place centrale à la veille de Noël occupait l’arbre de Noël* rituel, d’après lequel le jour de fête porte le nom. De bonne heure, à l’aube, le maître de maison se levait tôt et s’en allait couper l’arbre de Noël, qu’il apportait avec la paille de Noël dans la maison avant la tombée de la nuit. Leur entrée dans la demeure des fidèles représentait une grande joie et était accompagnée par un saupoudrage de blé, de noix et de bonbons. L’arbre de Noël s’allumait sur le feu, c’est-à-dire dans le foyer de la maison pour lequel, parmi le peuple, on croit que les âmes des ancêtres y demeurent. L’intensité de la flamme représentait une vie nouvelle, c’est-à-dire un soleil nouveau qui du solstice

1 | Noël*, Mardi gras* : mots traduits en français, mais concernent la religion orthodoxe.

2 | Arbre de Noël* : le “sapin de Noël” dans la religion orthodoxe.

3 | Krstovdan* : jour du baptême de Jésus-Christ.

hivernal devait progresser, afin de gagner en force et provoquer un nombre plus grand de jours ensoleillés.

Un grand rôle de magie possédait la paille de Noël. L'origine de cette coutume est bien plus ancienne que le christianisme et provient des temps anciens païens. Le culte du blé et de la moisson, accomplie avec succès, sont les symboles principaux de l'utilisation de la paille lors du rite de Noël.

Tôt, à Noël, dans chaque maison arrivait le *polozajnik*⁴. Le plus souvent, c'est un individu de sexe masculin, amicalement bienveillant à la demeure dans laquelle il vient. Dans la forme originelle, le *polozajnik* représente un être mythique dont le devoir fondamental est d'invoquer, pendant la période du Nouvel An, par un moyen de magie, le bonheur à la demeure choisie. On devait donner à manger abondamment et faire des cadeaux au *polozajnik*. Autrefois, le *polozajnik* s'approchait obligatoirement du feu et avec l'arbre de Noël tisonnait le feu, afin de provoquer des étincelles et, d'une manière symbolique, il représentait une année suivante riche. Jadis, le *polozajnik* était un animal, ce qui avait une trace culturo-historique plus profonde.

Noël durait trois jours et, pendant tout ce temps, la table ne se débarassait pas et la maison ne se nettoyait pas non plus. Cela se faisait le troisième jour de Noël, à la St-Stevan. La paille de Noël se portait dehors et se répandait sur les champs et dans les vergers.

Les douze jours suivants, jusqu'au *Krstovdan*, représentent la période des jours non baptisés. Cette période est nommée jours gras, puisqu'on ne jeûne aucun de ces jours. Le peuple croit qu'à cette période s'ouvre la porte du bas-monde et que la Terre est comblée de divers démons qui peuvent influencer fort négativement sur tous les gens et tous les animaux, qui de n'importe quelle façon viennent en rapport avec eux.

Krstovdan représente le jour du baptême du Christ. Ce jour-là, on mettait symboliquement une croix dans l'eau, ce qui dans la forme originelle, représentait le sacrifice humain. Avec le temps, de nombreuses coutumes liées à ce jour sont transmises à l'Épiphanie.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

4 *Polozajnik** : personne ayant un rôle important le jour de Noël dans la religion orthodoxe.

1. Божићна честитка

3. Бадњак испред зграде општине Чачак (2004)

2. Председник општине Велимир Илић сече општински бадњак (Соколићи, 2004)

4. Славо Николић сече бадњак (Зеоке, 1992)

5. Ношење бадњака (Зеоке, 1992)

7. Уношење бадњака и сламе у кућу (Зеоке, 1992)

6. Стављање бадњака испред кућних врата (Зеоке, 1992)

8. Даривање бадњака (Зеоке, 1992)

9. Бадњаџи на продају испред цркве (Чачак, 2004)

10. "Чупање сламе" за Бадње вече (Соколићи, 2004)

11. Деца на бадње вече траже орахе у слами (Доња Горевница, 2004)

12. Налагање бадњака (Горичани, 1989)

13. Трпеза на Бадње вече (Горичани, 2004)

14. Окретање чеснице на Бадње вече (2003)

15. Царање ватре на Божић
(Доња Горевница, 2004)

16. Божићна возња (Горичани, 1968)

17. Коњи окићени бадњаком (Чачак, 2007)

18. Возња мотора на Божић (Чачак, 2007)

Мр Гроздана
КОМАДИНИЋ

РЕЧНИК НАРОДНЕ ДУХОВНЕ КУЛТУРЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА (ИЗБОР)

УДК: 398(497.11)(038)

АПСТРАКТ: Дужност сваког Србина је да сачува оно што га одређује као национално биће, а то је духовно благо наслеђено од предака, и да га затим преда потомству. Управо то су радили чланови Лингвистичке секције Економске школе у Чачку, вођени ментором мр Грозданом Комадинић. Од 1999. године прикупљају и обрађују грађу за Речник народне духовне културе чачанског краја. Овај део речника награђен је 2003. године Републичком наградом на такмичењу лингвистичких секција Србије. Примери казивача писани су изворним језиком.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: звук, извор, игла, Ивандан, изјеч, јабука, јаје, јаловост, јаштавица, Јереминдан, љубав, народно лечење, некрштени дани, несрећа, нож, нокти, нос, ноћ

Звук

У народном веровању звуком се плаше и гоне зли духови, а оглашавају се и важни догађаји: рођење деце, свадбе, ратови, поплаве; звуком звона на црквама оглашава се почетак божје службе.

Звук се може произвести помоћу клепетала, бубња, трубе, од коре дрвета, лупањем у металне предмете, иритирањем животиња да пуштају гласове (свиње да скиче), звоном, пуцањем из пушке и пиштоља итд.

У чачанском крају постоје многа веровања у вези са звуком:

- када се чује звоно са цркве, треба стати окренути се ка истоку и прекрстити. Звона цркве најављују божје присуство;
- ако човека гони нека нечастива сила, ђаво, привиђење, само треба стати под звоник или ако се зачује звоно са цркве, тај је спасен;
- звук звона оглашава да је неко умро, а и када се неко сарањује, звона звоне да се најави његов одлазак на онај свет;
- уочи Јереминдана иде се око куће по окућници, по ливадама ће се стока чува, лупа у старе канте, лонце, бакраче, раонике и друге плекане предмете који дају звук и виче се: „Јерemiја, у поље, беште змије у море. Ђе која остала на трн очи избила”. Докле се чује звук, дотле неће бити змија (у неким селима то

1 | Лектор није интервенисао на изворним изразима казивача, како би се сачувала аутентичност народног говора. [прим. М. Матовић].

раде деца (Слатина, Мрчајевци) и за то добијају од домаћина награде у слаткишима и новцу).

О Ђурђевдану, Спасовдану, Божићу ваља да се изува преко торова и стоке да се оћерају нечастиве силе, болешчине, врачаре и чињарице;

- ован предводник; звук се оглашава испред оваца звоном. Ако нема овна, звоно се ставља на најбољу овцу;
- во дешњак носи меденицу која звони. Посебно се никад ноћу не иде у рабаџилук без меденице на дешњаку;
- пуца се преко куће у којој се тешко порађа породиља, пуцањем се оглашава рађање детета, поготово ако је рођено мушко;
- пуца се када се изводи млада и предаје ђеверу и младожењи, пуцањем се најављује долазак невесте у нови дом;
- постојао је и обичај да се сутрадан при свадби приказује младино поштење и тај значајни догађај, сазнање да млада није била „начета”, оглашава се пуцањем из пушке;
- градоносни облаци су се заплашивали, враћали виком, ударањем у раоник и канте, ватањем свиња да скиче. Било је важно направити што већу „уку, буку”, како би се они „нечастиви” што воде градоносне облаке поплашили и вратили.

У ивањичком крају забележено је како се може спасити „завезан” мушкарац:

- кад је неки мушкарац „завезан”, треба следеће вечери да оде на непознат гроб, узме са њега земље и три пута пребаци преко себе. Затим да оде на мост у близини неке раскрснице. Ту нека рашири ноге, а неко из кубуре и пиштоља да му опали између ногу па ће растерати мађије.

Приликом здравица куца се да би се звуком исказало поштовање божанству.

Игла

У народу има много веровања о игли, вероватно због њене употребе која добија симболично значење. Народ верује:

- ако се игла позајми, када се враћа треба боцнути онога од кога се игла позајмљује, да се не би посвађали;
- не ваља да млада из рода донесе иглу у нови дом;
- не ваља иглом ушивати нешто на себи, јер нећемо напредовати у пословима које радимо. Ако мора да се ушије нешто, онда тај коме се ушива мора ставити неки предмет у уста и ћутати (обично се ставља конац);
- не ваља жена да носи иглу на грудима, јер се може десити да је заболу груди;
- игла у сну је често сексуални симбол;
- сањати да изгубиш иглу, значи растати се са драгом особом;

- сломљена игла у сну предсказује жалост;
- сањати да си се убо на иглу значи да ти савест није мирна;

Извор

Извор у народном веровању има изузетно значење. Сама етимологија речи извор симболизује рађање нечега новог, што треба да донесе срећу у животу, али постоје многа веровања која треба испунити да би се извор сачувао за срећу човека.

Народ верује:

- на Божић, највећи православни празник који је такође симбол живота и рађања, доноси се „цела вода” са извора да се њоме прво напоје укућани и замеси чесница;
- ваља на велике празнике, кад се приђе извору, поздравити га са: „Бог ти помог’о” и закрити извор босиоком, рузмарином или селеном, или бацити неку парицу у њега;
- лековите изворе приликом завршетка лечења треба даривати неким новчићем и прекрстити се;
- на Ђурђевдан се доноси „цела вода” са извора и у њу се ставља цвеће „повратич”, па се да крави да пије, да краве имају млека као воде, а ако су „ујмиле” млеко, да га поврате;
- приликом крштења, дете се купа у „целој води” са извора у коју се ставља босиок који је освештан.
- на Каблару постоји извор који се зове *Савина вода*, који је лековит, посебно за оне којима је слаб очни вид;
- не ваља у близини извора мокрити и другим „поганима” загадити извор, гр’ота је.
- не ваља по недоба ићи на извор, а посебно у глуво доба ноћи, јер се на извору окупљају виле. Ту пију воду и ако наиђе неки човек, могу да га „устреле” или заведу и опчине. Ако извор ноћу гласније жубори, то значи да виле међу собом разговарају.
- вештице бајалице око извора често набацују чини, па се на њих може нагазити ако се иде ноћу;
- сањати бистар извор значи велику радост и срећу;
- мутан извор у сну значи пропале наде, болест и несрећу, као извор који је пресушио;
- пити воду са извора – предсказује добро здравље;
- често сањати извор – значи да вас због нечега гризе савест.

Ивањдан

Ивањдан је велики празник. На Ивањдан се обавезно пости. Народ верује да не сме било шта да ради. Верује се да је Ивањдан тако велики светац, да на тај дан сунце од страха три пута стане на небу;

- на Ивањдан се беру лековите биљке за чајеве;

- верује се да на овај дан ваља посадити неколико зрна пшенице која је стављена у лонац. Пустите се да пшеница расте до Петровдана. На Петровдан се гледа да ли је никла или уклијала, ако се клице савију као прстен, верује се да ће се те године девојка удати;
- уочи Ивањдана понегде девојке стављају беланце у чашу воде да преноћи под стре'ом, па на Ивањдан по њему некако погађају кад ће се удати;
- на Ивањдан се ђеци пре сунца ставља црвен конац око руке да не би изгорела од сунца преко лета, а скида се на Илиндан и ставља се на цвијеће да би боље цветало;
- од Ивањданског цвијећа праве се вијенци и стављају на кућна врата. Тиме се одгоне вештице и зли духови;
- болесник се провлачи кроз Ивањски вијенац да би оздравио.
- у Кушићима народ верује да се небо уочи Ивањдана отвара три пута. Тада папрат добија магијску моћ, а закопана блага почињу да горе плавим пламичком. Ко то спази, верује народ, треба да баци своју капу на то место, па ће успети да ископа то благо;
- на Ивањдан не ваља радити;
- када на Ивањдан буде лепо време, биће родна година.

Изјеч То је комадић усирене крви који, како је народ веровао, вештица мора избљувати кад изједе нечије срце. Кад се нађе, изјеч се чува за лек против вештица (Срезојевци).

Јабука У народном веровању јабука има велику магијску моћ, што вероватно проистиче из велике родности ове воћке. За јабуку народ верује да је божје дрво и да помаже и напретку у плодности. Зна се да је јабука веома родна, али да су и њени плодови изузетно здрави, зато у народу постоје многа веровања и обреди везани за јабуке:

- кад мајци умре мало, некрштено дете, закопава се под стабло од јабуке да би мајка поново рађала децу;
- на Божић се деца умивају водом у којој је стајала црвена јабука, да би била румена;
- ваља се да се на Божић поједе мало јабуке да би имали свеж дах целе године;
- ако млада на веридби прими јабуку са новцем коју јој је донео младожења – знак је да је прихватила понуду за удају;
- јабука се ставља у уста бравчету које се носи на дар на свадбу или се набија на рогове овну ради среће, берићета и плодности;
- на јабуку се се скупља белило за младу;

- кад момак пошаље девојци румену јабуку, шаље јој поздрав и показује да му је драга;
- јабука као поклон увек је симбол љубави;
- сањати да береш јабуке предсказује пословни успех и срећу; стабло у цвату предсказује велику несрећу. Трула јабука је велика штета;
- сањати зреле, крупне јабуке – уживаћеш у љубави, а може доћи и до брака;
- верује се јабуково дрво не ваља горети на ватри.

Јаје

Јаје је симбол рађања новог живота и зато у народној култури чачанског краја има много обреда и веровања везаних за јаја:

- јаје се боји за Васкрс на Велики петак;
- прво се боји црвено јаје које се оставља у кући и чува се до следећег Васкрса. Такво јаје се назива „чуваркућа”;
- у Катићима (код Ивањице) су нам причали да се уочи Васкрса стави црвено јаје у воду и ту се још дода трава здравац, дрен и калопер. Све то преноћи. Ујутро се укућани, посебно деца (девојчице) умивају том водом, па ће целе године бити здрави;
- На Васкрс се сваком ко дође у кућу поклања бојено јаје. Са тим јајима се сви куцају. Ко другом сломи јаје, узима га. Сматра се да је срећан онај ко разбије највише Васкршњих јаја.
- ђеци која први пут дођу у нечију кућу даје се јаје да би боље напредовала;
- љуске од јајета ваља добро на Васкрс уситнити да не би вештице могле на њима да се „превезу” и да кокошке не би јеле јаја;
- ваља се када се насади кокошка да се мало поседи поред гнезда да би кокошка мирно лежала и да би се јаја излегла;
- ваља се попу, када се дају јаја на „свећењу водице”, украсти једно јаје да би кокошке боље носиле;
- јаје „чуваркућу” ваља закопати у њиву да би боље рађала;
- не ваља јаја преносити кроз овце, јер ће овце добити гушавост – „јајаруше”;
- не ваља јаја за насађивање пренети преко воде ;
- ако се висibaба уноси у кућу кокошке ће престати да носе;
- сањати јаја, углавном предсказује добро.
- посебно се срећа предсказује ако се сањају Васкршња јаја;
- јаја у сну предсказују падање снега.

Јаловост

Јаловост значи немати порода. То је највећа божја казна која човека може да снађе. Народ верује да до јаловости – немања

деце, може доћи због чини, учињења, врачања, набацивања, на самој свадби или после ње. Такође се верује да до јаловости може доћи и због проклетства које породица трпи због лоших дела својих предака. Мука је натерала народ да се поред медицинског лечења послужи и другим начинима (гатањима, бајањима, молитвама...), да би испунили своје жеље и добили наследнике. Верује се:

- на свадби нека зла жена, врачара може катанцем закључати младенце да су немоћни прве брачне ноћи и свих осталих, па према томе неће имати порода. То раде што раздвоје катанац између кога ће проћи младенци. После тога катанац саставе, закључају и баце у воду. Младенци ће бити „откључани” и добиће пород само ако се катанац пронађе и откључа;
- да би муж постао моћан да обавља брачне дужности, ваља да у глуво доба ноћи оде на ћуприју и да му неко опали кубуром између ногу. Затим да се врати брзо кући не окрећући се;
- ваља се да би нероткиња родила да свекрва узме гранчицу од бадњака и њоме удара нероткињу говорећи:
„Хоћеш ли родити?”
„Хоћу, оче, Божићу, родићу.”
Понавља се три пута.
- да би жена остала у другом стању, на Божић се удара ражњом од печенице;
- ваља се да нероткињи трудна жена стави под појас хлебнога квасца да преноћи, па га други дан поједе;
- ваља се да нероткиња оде на гроб у који је укопана трудна жена, па гризући на том месту траву, зове ону умрлу по имену и моли је да јој поклони своје бремене. После узме мало земље са тог гроба и носи је под појасом.

Јаштавица Јаштавица је израслина која се појављује на језику, а пече и боли. Народ верује да се појављује зато што нас неко оговара. Ако се појави са десне стране, оговарање потиче од мушке особе, ако је са леве, од женске особе. Да би јаштавица нестала, ваља три пута плунути у ватру и рећи: „Ко ме оговарао, у ватри горео”.

Јереминдан У народу се овај празник празнује да би се заштитило од змија:
– уочи Јереминдана деца, жене узму кашике, раонике и друге металне предмете, иду по њивама, околу торова и у њих лупају да би отерали змије за целу годину. Уз звоњење обилазе три пута око куће и певају следећу песму:
„Јеремие у поље,
бежете змије у море.

Све су редом отишле,
само једна остала,
и она је пропала,
оба ока избола,
на два трна глогова,
на четири шипкова...”

- верује се докле звук допре да те године неће бити змија;
- варује се на Јереминдан радити о земљи због црва;
- не ваља прати одећу због ђеце у кући. На Јереминдан, ако је овај празник на петак, обавезно се пости.
- уочи Јереминдана ваља игле ставити под камен, па их ујутро можемо извадити и њима радити. Ако то не урадимо, игле не ваља померати.

Љубав

Љубав је осећање, најнасушнији хлеб без кога човек не би преживео свој реалан живот и прати га од колевке па до гроба. За живота човек мора „обезбедити” нечије љубавне сузе које ће га испратити и на онај свет. Постоје и разне љубави, почев од исконске љубави између родитеља и деце, љубави према драгој особи са којом би се живот могао остварити, па до љубави према човеку уопште, јер човек је задовољан онолико колико је од ближњих вољен, а од других поштован.

До љубави се није могло лако доћи, па се љубав морала заслужити и добити, али од злих духова, вештица, завидника и сачувати.

У народној култури чачанског краја постоје многа веровања како се до љубави могло доћи, али и шта чинити да се љубав не помути. Постоје разне форме народног стваралаштва везане за љубав.

Народна мудровања о љубави

У чачанском крају забележили смо многе народне мудрости – пословице о љубави, које нам говоре шта значи љубав, како љубав сачувати, али и да се љубав не може сакрити.

Издвојићемо неке народне мудрости о љубави које се чувају на готово целом испитаном ареалу:

- Љубав и сиротиња се не могу сакрити.
- Чекај, времена ђевојко, не изгуби имена.
- Очима проси, устима не питај.
- Први уздах љубави, последњи уздах мудрости.
- На језику мед, а у срцу јед.
- Мамац за срце је љубав, али не и за мозак.
- Сестра сестру удаје, а бачва бачву продаје.

- Тешко мужу који жене нема, а још теже који се са врагом натеже.
- Око је први у љубави поклисар.
- Ни у мору мјере, ни жени вјере.
- Ко шћери оће да добије, матери ваља да се умиљава.
- Љепој ђевојци срећа немашка.

Љубав у лирској поезији

У чачанском крају забележено је мноштво лирских песама. Њих данас певају неке изворне певачке групе, али се могу забележити и код старијих казивача, посебно код жена. Утихнуле су љубавне лирске песме на прелу, поселу, копању, моби, комишању, код абаџија, чобана, на пашњацима, али још интензивно живе у душама оних који су их певали или слушали:

„Нисам знала горјети ко свећа,
да је љубав од јефтике већа.”

„Ој Мораво, куда ли се сливаш,
Да л’ нас двоје на обали сниваш?”

„Помрачина, месец прогријава,
мој је драги уморан па снива.
Луд је био што је долазио,
до колена блато погазио,
јер ме није младу пољубио.”

„Шта ћу, мајко, ове зиме,
у војску ми оде Миле,
у војску ми оде Миле,
љубавити немам скиме.”

Љубав у врачањима

Етимологија речи *вращање* говори о основној функцији овог обреда. Врачање је изведеница од општесловенске речи (лексема) *врач*, што значи видар, лекар. Значи, љубвна лечења:

„Љубав је болест, без које је човек болестан”, зашто болестан?
– зато што многи нису имали среће да пронађу своју „праву половину”, већ су Божји уклетници који целог живота трагају за својом „правом половином”, правом љубављу, јер свако од нас је „преполовљено знамење једног човека” (тако је писао Платон). Пошто се права половина тешко налази, ретки су брачна срећа и права љубав. Али, пошто се без љубави не може живети, човек

се супротставља Богу, измишља многе путеве да до љубави дође.

У народној духовној култури чачанског краја веома интензивно живи уверење да се у љубавним врачањима може освојити вољена особа, очувати љубав од душмана, повратити, преотети, али и да су љубавна врачања и узрок многих патњи.

Љубавним врачањима се може сазнати да ли вас жељена особа воли:

- убере се струк девојачке траве. Када се откида по један листић (који је у облику срца) и изговара: „Воли ме, не воли ме!”, која реч падне на завршни листић, показаће да ли нас жељена особа воли, или не;
- помоћу многих знакова у шољи можемо сазнати да ли нас жељена особа воли и каква нам је љубавна ситуација:
- ако се у шољи види:
 - црна тројка – предсказује љубавни састанак,
 - седмица без црте – нова љубав,
 - седмица са цртом – обнављање старе љубави,
 - А – означава почетак нове љубави,
 - букет цвећа – озанчава трајну љубав...

Да ли ће се девојка удати или момак ожени и за кога

- Бадње вече* На Бадње вече први залагај хлеба који узмеш обзине три пута, завиј, у хартију и стави под јастук. Те ноћи ког момка (девојку) будеш сањала (сањао), удаћеш се за њега (њу).
- Божих* После ручка на Божић изнесу се кости од прасета и намене се на девојке, коју пас прво узме, та ће се девојка прво удати.
- Богојављење* Уочи Богојављења пази се шта ће да се сања, јер се снови у Богојављенској ноћи обично остварују. Који и какав момак се сања, за тога ће се девојка удати.
- Видовдан* Ваља се, да би уснила за кога ће се удати, девојка да убере видовицу уочи Видовдана и пред спавање стави цвеће под јастук. Приликом стављања цвећа изговара речи:
„Ој, мој Виде, виђени,
о, мој драги суђени,
ако мислиш јесенас
(да ме просиш)
дођи вечерас,

у први санак на састанак.”

Како освојити жељену особу

Ако девојка жели да има много просилаца, посије на Бадњи дан око плота ланено семе и три пута каже: „Ја сијем лан на Бадњи дан, да ме просе просиоци сваки дан.”

Ако девојка хоће да је неки момак заволи, нека металним новчићем закоље миша, завеже га у марамницу и тиме кришом удари момка и он ће слепо трчати за њом.

Кад девојка хоће да освоји момка, треба да види млади месец, да мане руком и рекне:

*„Нов месече, нов новаче,
окрени земљи груди,
нек Милан полуди.”*

(Навести име вољене особе) Затим се окренути три пута на пети и рећи:

„Ја се okreћем на десној пети, да сам њему стално на памети.”

Како сачувати љубав

Брачни другови кад увиде да не могу у љубави да се сложе, а то желе, треба уочи празника да узму од црквењака кључеве од цркве, да откључају цркву, па да кључеве откључају у изворској води. Том водом треба да се умију и да је менко сркнуту, па после проспу испод свиња. Верује се да ће све чини бити спране.

Љубавне изреке

У народу постоје многе мисли и дефиниције о љубави. Многима би се могао открити и аутор, али их је народ прихватио као своје и њима „гале” срце, увеличавају радости, доживљавају их све по својој души и искуству, али и за многе своја осећања налазе одговор. Навешћемо неке:

- Љубав је волети, бити вољен.
- Љубав је егоизам удвоје.
- Љубав је једина ствар која после краја има и почетак.
- Љубав је када живиш међу хиљадама, а мислиш на једнога.

Љубав у ђачким споменарима

Лирске народне песме преселиле су се са ливада, прела, посела у школу, са другим карактеристикама. Сеоску идилу заменила је нова идилка, створена у градској средини, у колективном животу, у школама. Настала је нова лирика, такозвани *споменари*. Она ће се преносити с колена на колена, спасиће од заорава младалачке дане, заносе, време проведено у школи

и све пропратне промене које духовно региструју нов живот. Навешћемо неколико успомена „инспирисаних љубављу”. Оне се могу наћи у споменарима, у свескама, на књигама и торбама, на песку, на табли у школи, на дрвећу и клупама у парку, а постоје и специјални „споменари” – ауторизовани. Свима је циљ да овековече тајне младалачких заноса, ђачке љубави и очувају сећање на најлепше доба живота – младост.

*„Сваки цветак увенуће,
само један неће,
а тај цветак што не вене,
то су наше успомене.”*

*„Високе су зграде,
узани сокаци,
то су zgodна места
где се љубе ђаци.”*

Леска

По народном веровању, има чудотворну моћ:

- од лескових гранчица праве се крстови који се на Ђурђевдан обетину и Троичиндан стављају на куће, бунар, капију, штале, торове, побадају у њиве да би чувале од града и других непогода које могу да дођу са неба;
- лескова грана чува млеко да се не уквари;
- кажу да у лесково дрво никада не удара гром;
- змија не сме да приђе лесковом дрвету, зато су стари људи увек носили лесков штап и избацивали га испред себе кад ходају путем, шумом;
- верује се, ако загрми на Светог Илију, да ће лешници отпасти;
- леску ваља посадити у авлији.

Народно лечење

Народно лечење је веома стар облик лечења човека од душевних и физичких обољења. Старо је колико и човек и, поред медицине, траје до данашњег дана.

Народно лечење се испољава у виду разних бајања, врачања, басми, али и коришћењем многих лековитих биљака и производа од животиња, који често имају оправдано дејство.

Басме и бајања спадају у сујеверје, али народ у њих верује и то психолошко дејство често помаже да болесник оздрави. Некада се и у сујеверним басмама могу наћи неки практични савети:

- при читању басме стоци, понеки чобани „пусте” овци крв из ува, па док читају басму, они прутућем ударају овцу по расеченом увету да „зао дух” изађе из овце.

Басма код заушака: Без оца се десило, без мајке се родило, без кума се крстило, без камена се разбило. Устук! Љута бољко, ту ти места нема!

Басма за скидање брадавица

- Кад је млад месец, треба три пута одбројати:

„Ти, месече, расти горе,
а брадавице нека падају доле.”

(Ово се три пута понавља и три пута опкраја бритвом око брадавице)

- Кад се угледа млад месец, узме се у руку мало земље и одбројава:

„Млад, месече, дај ми твоје маказице,
да пресечем своје брадавице.”

(Руком се преће преко брадавице и баца се земља преко себе).

Бајање од чирева

„У Сијере деветоро деце,
Од деветоро осморо,
од осморо седморо,
од седморо шесторо,
од шесторо петоро,
од петоро четворо,
од четворо троје,
од троје двоје,
од двоје једно,
од једно ниједно.”

Против плача – Вила сина жени и мога Милана зове на свадбу.

Ја не шаљем Милана, него шаљем његов плач;

- Сунце зађе за гору, оде плач у воду;
- Вода хучи, моје дете мучи;
- У воду хук, у моје дете мук!

Друга народна лечења

Лечење рана Узме се лист боквице, добро опере, привије на рану и одбројава:

„А ти, боквице, мајко биљака,
створена према Истоку,
моћна унутрашњом снагом,
преко тебе шкрипе кола,
преко тебе су јахале жене,
преко тебе су јахале младожење,

*преко тебе су брехали волови,
свему су одолела и супротставила се,
тако сад одоли отрову,
и зареци злу које земљом пролази!”*

Против бронхитиса

Пити чај од шумске љубичице, три пута дневно.

Главобоља

Слепоочницу обложити кором од лимуна.

Чир

Ваља привити сало од дивљег зеца или боквицу.

Жуљеви на нози

Половину суве шљиве држати цео дан на жуљу. Шљиву мењати неколико пута.

Ваља на жуљ привити кожицу од свежег јајета.

Несаница

Пре спавања јести маслину, зејтина и црног лука, или испити лимунаду од једног до два лимуна, незаслађену много.

Рана

Брзо ће зарастати, ако се на њу привије плеснив хлеб.

Свраб – „сугреб”

Лечи се, ако се узме кострутна торба (од козје длаке), њоме се натрља болно место и пребаца преко куће где гори ватра.

Када иде крв из носа

Ишчупа се длака из косе, завеже се длака у чвор и закопа у земљу. И онда ће крв престати да тече.

Бајање да се чиреви не множе

Прекрсти се ножем преко чира, говорећи:

„Пресекох ја тебе, док ти ниси мене.”

Неко на чиреве привија лист од дувана, премазан медом.

Некрштени дани

Дани између првог дан Божића и Крстовдана зову се *некрштени дани*. У те дане Христос је био некрштен, па се верује да су то дани нечастивих сила. Тим данима владају вештице, вампири,

привиђења, ђаволи. Народ верује да се тих дана треба чувати, не треба излазити по недоба из куће, не треба излазити на раскрснице, ћуприје, код воденица, мочила, свуда где се може привиђати. Народ те дане зове и Бели дани, јер се у све те дане мрси, иако је среда или петак.

Народ упражњава:

- не ваља децу крштавати од Божића, само у изузетним приликама се могу крстити на трећи дан Божића, а од тада па до Крстовдана нема крштавања;
- деца се не крштавају па макар била и на умору, јер у те дане Христос је био некрштен;
- не ваља у ове дане да жене перу, да се деца туку;
- не ваља у ове дане ни плакати, ни певати, ни излазити ноћу из куће;
- ваља се што више времена проводити у кући;
- верује се да од Божића до Крстовдана не ваља кувати пасуљ;
- жене раде женске послове само за видела, не ноћу.

Несрећа

У народу постоји веровање да човека прати срећа или несрећа и да, поред уложеног труда и пажње, често долази у непријатну ситуацију. Народ чак има и представу како изгледа несрећа, мада се она не може видети, већ само њене последице. Несрећа се замишља, углавном, као зла, ружна, мршава старица. Такође се верује да срећа и несрећа иду често заједно: „Где је срећа, ту је и несрећа”. Зато људи морају опрезно да се понашају и у срећним тренуцима или на срећном путу или ако им посао крене срећно. Човек не сме ни да се много радује срећи, јер је може урећи и изазвати зло. У народу постоји много веровања како се може предсказати несрећа, како би се она спречила да човек не пати. Народ верује:

- ако се неко роди под несрећном звездом, нико и ништа ми не може помоћи;
- кад кукуричу петлови по недоба, предсказују несрећу;
- не ваља убити мачку, јер предсказује несрећу. Каже се: „Ништа теже од мачје крви”;
- мачка, кад пређе пут, предсказује несрећу, лош завршетак посла;
- ако оштриш нож у кући, биће неке свађе, непријатности;
- ако куче урла ноћу, завија, слути несрећу;
- Ивањдан и Петровдан су опасни празници. Верује се: ако ко на ове празнике ради, може се повредити или ће га задесити нека друга несрећа;
- ако се убије змија чуваркућа, кућу ће задесити несрећа;

- ко замути извор и растури птичје гнездо, чека га несрећа;
- ако је коњ током рата невесео, плашљив, слути на пораз;
- ако се крава облизни, не претсказује на добро;
- кад кокошка почне да кукуриче као петао, претсказује нерећу;
- ако се скакавци појаве у великом броју, предсказује се велика несрећа (војна или помор);
- ако сањаш змију, предсказује се велика несрећа (војна или помор);
- ако човек убије недужну животињу, мора га задесити несрећа
- ако сањаш змију, предсказује се велика несрећа или нерасположење;
- ако сањаш новчаник у сну, снаћи ће те опасност или несрећа.

Нож

Нож је средство које се свакодневно користи, али за њега је народ везао многа народна веровања:

- не ваља јести са ножа јер ће те болети зуби;
- не ваља мешати нож са кашикама и виљушкама, јер ће се укућани свађати;
- кад муж испусти нож и пободе му се у под, то значи да га жена вара.

Нокти

У народном веровању имају важно значење:

- да некога драгог не би урекли, када га видимо да добро изгледа, посебно мало дете;
- не ваља са ноктију стресати воду на шпорет, добијају се заноктице;
- не ваља нокте сећи у гостима;
- не ваља истовремено на ногама и рукама сећи нокте;
- не ваља сећи нокте увече, добићеш заноктице;
- не ваља мешати нокте са руку и ногу (неће се жеља испунити);
- не ваља нокте бацати у ватру;
- сањати нокте – нешто ћете изгубити;
- ако су вам нокти оштећни или сломљени, имаћете препирке или било коју другу свађу.

Нос

Нос, као и остали делови лица, предсказују човекове особине по изгледу:

- велики нос – добро срце;
- савршен нос – који има исту дужину као и чело и у поножју једва приметну шупљину, увек је показатељ великих моралних квалитета;

- лепа линија носа: склоност добром васпитању;
- мали нос – осетљива особа;
- дугачак и округло: непоштење;
- мали и танак: жива интелигенција;
- спљоштен: способност за оригиналне идеје;
- кукаст: грабљивост;
- шиљаст: затворена особа;
- повијен на врху: склоност ка доминацији;
- ако те сврби нос, претсказује да ћеш се љутити, свађати;
- девојку која жели да се уда треба млада да повуче за нос;
- нос у шољи значи да се неко распитује за тебе;
- сањати мали нос знак је неправде која ће вам бити учињена;
- сањати велики нос, знак среће, љубавне авантуре;
- сањати запуштен нос или губитак носа могу бити знак преваре или неверства.
- нос у сну често је сексуални симбол.

Ноћ

Ноћ је време које је предвиђено за нечастиве силе, волшебне силе, птице грабљивице, а дан за човекове активности. Многи послови по народном веровању треба да се заврше у току дана, да се несрећа и нечастиве силе не би изазивале.

Народ верује:

- не ваља ноћу ићи на извор, јер се може нагазити на велико коло, па ће виле устрелити;
- не ваља ноћу простирати веш напољу, а посебно дечје пеленице;
- не ваља да дечје пеленице заноче напољу;
- не ваља ноћу ићи тамо где кокошке слећу, јер се тамо често бацају чини;
- не ваља се ноћу одазивати ако те неко зове;
- не ваља ноћу ићи на раскрснице, буњишта, код вирова, поред гробља;
- не ваља се ноћу окретати;
- не ваља у глуво доба ноћи излазити из куће;
- не ваља се ноћу огледати у огледало;
- не ваља ноћу оштрити ножеве
- не ваља ноћу паучину скидати;
- не ваља ноћу мрве просипати (носиће орао кокошке);
- не ваља кад ноћу петао кукуриче кад му није време;
- сањати ноћ предсказује да сте у некој опасности. То треба схватати као симбол упозорења;
- не ваља ножем заманути на дете, јер ће се дете плашити. Ако се замане, треба благо доватити до њега;

- кад нож падне на оштрицу, предсказује да ће неко мушко доћи у кућу;
- кад наиђу градоносни облаци, ваља ножем замахивати на њих, викати и на крају нож побити на кућни праг;
- сањати нож значи велику бригу.

Казивачи:

Деса Затежић (1932), Љубић
Момчило (1926) и Миливојка (1924) Чековић, Коштунићи
Ковиљка Богдановић (1923), Чачак
Даница Мијаиловић (1920-2006), Котража
Љубица Лалић (1942), Вича
Љубица Дуканац (1932), Вучковица
Драго (1927) и Мира (1925) Солдатовић, Лиса
Радојка Лазић (1948), Трбушани
Босиљка Лаковић (1926), Миоковци
Разуменка Тимотијевић (1926), Заблаће
Мангелина Обрадовић (1933), Вранићи
Марко Петронијевић (1925), Луке

Glossary of Folk Spiritual Culture of Cacak Region (selection)

The faster the number of people who remember old (ancient) customs decreases the faster the work on recording folk tradition and life style should be carried out. Researches of different aspects of folk culture open up the way to creation of a real picture of inhabitants' old mentality, not only of certain regions, but of Serbian and even Slavonic peoples. Collecting different forms of folk spiritual culture contributes reconstruction of archaic notions of life and folk language which incorporates into a greater collection of Slavonic cultural values.

Glossary of folk spiritual culture is only one of the forms of systematization of traditional folk material.

The glossary includes pagan, Christian, superstitious and mythological meanings, Christianization of notions, but everything interpreted in the way which can be heard in Cacak region, without verification etymology of certain lexeme and analyzing what can be found about some of the lexeme recorded in some of the researches. As a matter of fact, the glossary is a mirror of spirituality of Cacak region people and their struggle for existence and eternal search for love, beauty and sense of living.

Grozdana KOMADINIC, M. A.

**Le dictionnaire de la culture spirituelle nationale
de la région de Cacak (choix)**

Autant que le nombre de gens qui se souviennent des anciennes coutumes et croyances décroît, d'autant plus vite devrait avancer le travail sur la notation des matières provenant de l'existence et de la culture nationales. La recherche des différents côtés de la culture spirituelle nationale fraye la voie vers la création d'une image réelle de la mentalité ancienne de la population, non seulement de certaines régions, mais aussi de la totalité du peuple serbe, et même plus largement – du peuple slave. Le rassemblement de différentes formes de la culture spirituelle nationale contribue à la reconstruction d'aspects d'existence archaïques et de la langue nationale, ce qui s'insère dans un ensemble plus grand de valeurs culturelles slaves.

Le dictionnaire de la culture spirituelle nationale est seulement une des formes de systématisation de la matière spirituelle traditionnelle.

Le dictionnaire contient les significations aussi bien païennes que chrétiennes, superstitieuses et mythologiques des notions christianisées mais tout cela interprété ainsi qu'on pouvait l'entendre dans la région de Cacak, sans vérification de l'étymologie de certaines lexèmes et de l'accomplissement de l'analyse de ce qui se trouve inscrit sur certaines lexèmes chez les enquêteurs de jusqu'à présent. En réalité, le Dictionnaire est le miroir de la spiritualité des gens de la région de Cacak dans leur combat pour la subsistance et la recherche perpétuelle de l'amour, de la beauté et de la signification de l'existence.

Grozdana KOMADINIC, titulaire d'un magistère

*Делфина РАЈИЋ,
директор Народног
музеја, Чачак*

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2006. ГОДИНИ

УДК: 069(497.11)(047.32)

Народни музеј у Чачку наставио је полувековну традицију истрајног рада на прикупљању, чувању и излагању предмета везаних за историјску, уметничку и културну историју чачанског краја. План рада за 2006. годину реализовало је осамнаест радника, о чему се старао директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су заједничке службе за установе културе.

Резултати рада на попуњавању збирки омогућили су Музеју да се врати програму припрема студијских изложби. Новину у раду представља истраживачка обрада теме за студијску изложбу са пратећом монографијом и музеолошка обрада теме за изложбу са каталогом. Актуелност и научни ниво обраде појединих тема обезбедио је присуство сарадника Музеја на најугледнијим научним трибинама у Дому омладине и Коларчевом народном универзитету у Београду. Серијом малих изложби у Галерији Народног музеја публици су приказани најновији експонати из музејских збирки. Издавачка и изложбена делатност Музеја је и ове године наишла на изузетну пажњу стручне јавности и најшире публике, те је Музеј заузео значајно место у културном животу града и Републике.

Зграде Музеја и опрема

Народни музеј смештен је у једној половини зграде некадашњег Начелства окружја чачанског (радни простор, депои) и конаку господара Јована Обреновића (стална поставка), категорисаним као непокретна културна добра од великог значаја. У управној згради, због недостатка простора, искоришћене су и последње могућности да се преградњом ходника обезбеди простор за адекватан смештај збирки. Тако је добијен депо за стару и ретку књигу, архивску грађу и фотографије.

Министарство за културу и Општина Чачак финансирали су заштитне радове на господар Јовановом конаку у Чачку и реконструкцију сталне поставке. Пренесена средства омогућила су само радове ограниченог обима на санацији пукотина на каменом зиду, оспособљавање дренажних канала за одвођење атмосферске воде, фарбање фасаде и заштиту дрвене столарије и стреха. Комплетни конзерваторско-рестаураторски радови изведени су само на грбу на главној фасади.

У току године посебна пажња посвећена је набавци нове опреме. За рад одељења и служби набављена су четири компјутера са штампачима, два

дигитална фотоапарата, диктафон, алат за конзерваторску и столарско-техничку радионицу, увеличавајућа лампа (лупа).

За депоновање камене пластике набављене су три металне полице.

Окречена је Галерија Музеја, канцеларија секретара, купљене платнене завесе за уметнички депо и тракасте завесе за канцеларију секретара.

За смештај и чување збирке службених одећа, у којој поједини примерци имају статус покретног културног добра од великог значаја, обезбеђени су посебни услови набавком два метална ормара.

Простор депоа адаптиран је у канцеларијски простор, купљен је канцеларијски сто, мобилни бокс са закључавањем, орман, уљани радијатор, адаптирана улазна врата на канцеларији секретара.

Одељење за археологију

Збирка

Током године израђена је прописана документација са истраживања на локалитетима Суво Поље у Бељини, порта цркве Успења Пресвете Богородице (кампање јун и октобар 2005), рекогносцирање подјеличких села, као и са овогодишњих истраживања на локалитетима: порта цркве Успења Пресвете Богородице, Илијак у Трнави и двориште Музеја. Документација је израђена у прописаном облику и предата надлежним установама према предвиђеним роковима. Као редовна пракса уведена је стална ревизија археолошке документације, па је током године детаљно прегледана документација са локалитета порта цркве Успења Пресвете Богородице (кампање 2004–2006).

Током маја комплетно су сређени археолошки депои, уз адекватно распоређивање предмета. Стање у депоима прегледала је комисија стручњака из Министарства културе и Народног музеја у Београду.

Обрађен је целокупан материјал из две кампање (1977, 1984) са локалитета двориште Музеја, у сарадњи са мр Горданом Јеремић, сарадником Археолошког института у Београду. Овај материјал биће публикован наредне године (2008).

Извршена је примопредаја предмета са локалитета Градина на Јелици: керамика са ископавања 1984–1988, 1995–1997. и 2000–2002, Ц–налази из 2005, као и фрагменти фреско-живописа из 1989, 1994. и 2005. године. Материјал је препакован и адекватно смештен. Препаковани су и Ц–налази из свих кампања са локалитета Градина на Јелици.

Министарству културе Републике Србије послата је корекција извештаја о стању и примопредаји покретних археолошких налаза са територија општина Чачак, Лучани и Ивањица.

У периоду од маја до краја јула повучена је и поново постављена стална поставка (археологија), извршени неопходни конзерваторски захвати, а извршена је и допуна са девет предмета са локалитета Градина на Јелици.

Археолошка ископавања порте цркве Успења Пресвете Богородице у Чачку — Настављено је систематско археолошко ископавање античке некрополе у

периоду 16–27. мај 2006. године. Завршено је истраживање у сонди 4/05, а отворена још једна сонда, 1/06, у циљу проналажења делова архитектонске пластике која је припадала објекту 1. Утврђено је да се границе некрополе завршавају са гробовима истраженим у сонди 1,2 и 3/05, тако да је сондом 4/05 утврђена њена северна граница. Такође, ни у сонди 1/06 нису констатовани гробови, те се може утврдити да је некропола у свом највећем делу истражена и ограничена. Радови су финансирани из програма Народног музеја у Чачку, а истраживањима руководи мр Дејан Радичевић, асистент на катедри за Средњи век Филозофског факултета у Београду, у сарадњи са Катарином Дмитровић, кустосом Народног музеја у Чачку. Чланове екипе чинили су Александра Бабић, приправница Народног музеја у Чачку и Вујадин Вујадиновић, апсолвент археологије из Чачка.

Археолошко ископавање на локалитету Илијак у Трнави – Сондажно истраживање новооткривеног локалитета у Трнави спроведено је у циљу утврђивања хронологије и стратиграфије локалитета. Отворене су две сонде у укупној површини од 29,4 m². Може се утврдити да се на великој површини локалитета Илијак простире једнослојно каснонеолитско насеље. У сонди 1/06 истражен је део неолитске јаме, док је у у сондама 2 и 3/06 истражен део хришћанске некрополе. Истраживања овогодишњег ископа нису у потпуности довршена, а финансирана су из редовног програма Народног музеја у Чачку (60.000,00 динара). Радовима је руководила Катарина Дмитровић, кустос, док су стручну екипу сачињавали Александра Бабић, приправница Народног музеја у Чачку и Јована Ненадовић, студенткиња археологије из Јарменоваца.

Археолошко ископавање на локалитету двориште Музеја у Чачку – Археолошким ископавању претходило је геофизичко истраживање методом геоелектричног скенирања. Током августа у северној половини дворишта Народног музеја у Чачку (површина сса 50 x 50 m), на слободним површинама око господар Јовановог конака, извршена су геофизичка истраживања на 20 профила дужине 50,0 m, методом геоелектричног скенирања, дубинског захвата до 4,00 m. Радовима је руководио Момир Вукадиновић, дипл. инж. геофизике, уз сарадњу са мр Горданом Јеремић, истраживачем–сарадником Археолошког института у Београду и Александром Бабић, археологом–приправником Народног музеја у Чачку. На основу прелиминарних резултата, добијено је пет потенцијалних зона на дубини од 1,00–3,00 m које могу да садрже археолошке остатке. Ради провере ових података и утврђивања стратиграфије, одлучено је да се поставе две археолошке сонде – једна североисточно од господар Јовановог конака, а друга у близини његове северозападне ивице.

Археолошка ископавања вршена су у периоду од 23. августа до 7. септембра 2006. године. Отворене су две сонде, укупне површине 22 m². Истраживања су обављена до нивоа здравице. Радовима је руководила мр Гордана Јеремић, истраживач–сарадник Археолошког института у Београду, уз сарадњу са Александром Бабић, археологом-приправником Народног музеја у Чачку. Екипу су сачињавале Марина Котарац, дипл. археолог из Ужичке Пожеге и Милена

Пузић, апсолвент архитектуре из Ниша. Стручни консултант ископавања био је др Милоје Васић, научни саветник Археолошког института у Београду. Истраживања су финансирана из редовног програма Народног музеја у Чачку (500.000,00 динара).

Овогодишњим истраживањима потврђено је присуство остатака материјалне културе из античког, средњовековног, турског и савременог периода. У сонди 1/06 регистрован је само насеобински слој (дебљине 0,07 m), али не и остаци грађевине. Овом периоду припада једна скромно грађена пећ-огњиште. Има индикација о постојању објекта вероватно већих димензија у непосредној близини, због налаза велике количине кровних опека, налажених не само у римском слоју, већ и у слоју позног средњег века. Током позног средњег века на овом простору постојало је скромно насеље са остацима дрвене архитектуре и налазима огњишне керамике једноставније израде. У сонди 2/06 констатован је део зида, малтерног пода, као и обрушеног крова, по свему судећи објекта добре градње који је насилно страдао, што се може заључити налазом веће количине гарежи, а може се одредити у период од XVI до XVIII века. Габарит ове грађевине, као и његова намена, могли би се утврдити само будућим истраживањима већег обима.

Археолошко ископавање на локалитету Лишка Ћава XVI–XVIII век – Обављена је још једна кампања истраживања на локалитету Град-Ћава у селу Лис, у општини Лучани. Ова истраживања су финансирана из средстава општине Лучани, уз сарадњу са Народним музејом у Чачку, а под руководством мр Дејана Радичевића. Кустос Катарина Дмитровић учествовала је у финалним радовима на Ћави.

Археолошко рекогносцирање – Рекогносцирање терена организовано је током неколико радних дана у априлу. Том приликом извршен је обилазак дела атара села Паковраће, где су првобитно планирана истраживања на локалитету Овчарић. У атару села Пријевор извршен је обилазак локалитета Видовско-пријеворско гробље ради утврђивања стања праисторијске некрополе. Редовно су обилажени грађевински ископи на ширем подручју града (атар Бељине, као и радови на реконструкцији централних чачанских улица), ради евентуалног откривања археолошких локалитета.

Одељење за историју

Збирке

Збирке Одељења за историју у оквиру програма проучавања градске културе XIX века увећане су за 120 нових предмета. У Београду су од породица Шкекић и Громовић у току 2006. године преузете заоставштине њихових предака, који су својим рођењем или радом везани за Чачак. Постојећа збирка Соколског друштва у Чачку обogaћена је приспећем око 80 потпуно нових оригиналних фотографија. Настављен је рад и на прикупљању документације за период после 1945. године, нарочито оне везане за приватни и друштвени живот у Чачку током XX века.

Новe аквизиције уписане су у улазну књигу. Обрађено је 60 предмета. Започета је ревизија збирки Одељења за историју.

Истраживачки рад на новим пројектима

Настављене су активности из ранијих година на истраживању тема за писање историје Чачка у XIX и XX веку, са новим темама и задацима.

Архивска истраживања Радивоја Бојовића, посвећена историји Чачка у XIX веку, била су подређена потребама реализације студијских изложби, те стога усмерена према најзначајнијим личностима и појавама у културном животу града до Првог светског рата. У фондовима Архива Србије у Београду и Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду истраживањима су биле обухваћене најугледније чачанске породице – проте Вићентија Поповића из Жежевице, апотекара Аристида Јовановића из Чачка, сликара Живка Југовића, рођеног у Чачку, пуковника Божидара Загорчића и других. Истовремено су издвајане вести о владарским посетама Чачку до 1918. године.

Током 2006. године Милош Тимотијевић започео је два веома значајна пројекта. Најпре је, у сарадњи са катедром за Савремену историју Одељења за историју Филозофског факултета у Београду и издавачком кућом *Клио* из Београда, извршено почетно истраживање на тему *Приватни живот у Чачку током XX века*. Написан је чланак од 50 страна „Чачак, град у унутрашњости : облици, простори и границе приватног и јавног у XX веку” који ће у скраћеном обиму бити објављен у оквиру књиге о приватном животу у Србији током XX века. Предавање на ову тему биће одржано у Коларчевом народном универзитету у Београду 11. априла 2007. године. Истраживања се настављају и у 2007. години, са циљем стварања нових збирки, самим тим и препоставки за нову сталну поставку Народног музеја у Чачку. У вези са тим већ су прикупљени нови предмети, фотографије, документа и сведочанства из породице Властимира Ђирковића из Чачка и породице Јовановић из Јездине.

Посебан сегмент представља обимно истраживање нове музичке културе крајем педесетих и шездесетих година у Чачку (појава рокенрола), извршено у фондовима библиотека у Чачку, а библиотечком разменом и у фондовима Матице српске у Новом Саду, Народне библиотеке и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду.

Резултати истраживања биће објављени као стручни чланака у Зборнику радова Народног музеја у Чачку и другим научним часописима.

Изложбе у припреми

Изложба *Прота Вићентије Поповић и синови* – Планом рада за 2006. годину био је предвиђен завршетак рада на научноистраживачком пројекту *Прота Вићентије Поповић и синови*. Будући да у току године није било могућности за наставак финансирања овог програма, извршена су само истраживања

у оквиру преосталих средстава из претходне године, у трајању од 42 дана. У Архиву Србије у Београду истраживања су прекинута крајем јула 2006. године, јер је због грађевинских радова обустављен рад са истраживачима.

У Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду прегледан је фонд др Владана Ђорђевића. Необјављен рукопис *Успомена* (РО МС 14045) пружио је велики број нових података о Кости Поповићу и његовим интересовањима током природњачке екскурзије по Србији 1863. године.

У Одељењу старе и ретке књиге Библиотеке Матице српске у Новом Саду извршена је обрада штампаних књига из XVI века према најбоље очуваним примерцима. Током рада откривена су још два примерка првих српских штампаних књига у библиотеци проте Вићентија Поповића и синова: *Молитвеник (Требник)* (Венеција, Божидар Вуковић, око 1538–1540) и одломак *Молитвеника* (Милешева, игуман Данил, дијак Дамјан и Милан, 20. септембар 1546. године).

У Архиву Србије у Београду прегледани су фондови Велике школе и Кнежеве канцеларије. Пронађена грађа односи се на школовање проте Јосифа Поповића и његовог сина, лицејца Константина Поповића. У фонду Министарства просвете откривена је преписка проте Вићентија Поповића, везана за градњу школе у селу Жежевици.

У Народној библиотеци Србије прегледано је осам годишта *Вечерњих новости* и *Српских новина* са циљем прикупљања података о политичкој делатности проте Вићентија Поповића. Сакупљана је и литература за историју рукописних књига његове библиотеке.

Прегледана је библиотека манастира Никоље у Овчарско–кабларској клисури, због постојања једног позног рукописа из овог манастира у библиотеци Поповића. У току је обрада снимљеног материјала.

Стара и ретка књига збирке Поповића је микрофилмована и скенирана, како би на најсавременији начин била доступна истраживачима. Током истраживања скенирана је и најинтересантнија грађа за изложбу, која је замишљена као један од најважнијих резултата ових истраживања. Све ове активности предузете су са циљем да се савремена рачунарска технологија употреби за што целисходније чување, претраживање и презентацију културних добара научној јавности и најширој публици. На тај начин, чачански Музеј се међу првима укључио у програм дигитализације националне баштине.

Одељење за историју уметности

Поред организационих послова на месту директора Народног музеја у Чачку, Делфина Рајић узела је учешћа у свим пројектима и манифестацијама Музеја: у селекцији, реализацији и отварању ликовних изложби, реализацији сталне поставке у конаку Јована Обреновића, припреми емисија за ТВ „Чачак” о ризницама цркве Светог Вазнесења Христовог, цркве Усекованија Светог Јована у Каони, цркве Покрова Пресвете Богородице у Миоковцима, цркве Светог архангела Гаврила у Заблаћу и неколико емисија за ТВ „Галаксија 032”.

Одељење за етнологију

Збирка

У 2006. години набављено је 90 нових експоната. Као и обично, највећи број предмета добијен је поклонима сарадника и дародаваца Музеја, док је извршен број експоната откупљен.

Од Слободана Милићевића откупљен је тепелук, експонат који до сада није постојао у збирци. Радојка Томашевић продала је Музеју девет предмета за збирку текстилног покућства. Ручно плисирана сукња од белог домаћег платна са апликацијама (крај XIX века), као и креветски чаршав са мотивима косовског веза, откупљени су од Вере Мајсторовић.

Од Мирјане Росић из Чачка добијено је неколико предмета везаних за Женску занатску школу, а од Петра Вујовића из Трнаве неколико предмета за збирку текстилног покућства, као и већи број фотографија и писане грађе.

У протеклој години вршена је потребна инвентаризација и реинвентаризација предмета. У улазну књигу унето је 103 експоната. Радило се и на инвентарисању и реинвентарисању предмета. Збирке су попуњене са 200 нових инвентарних картона. Сви предмети набављени у 2006. години унети су у улазну књигу, а за сваки је откуцан посебан инвентарни картон.

Извршена је ревизија подзбирке кошуља, које су груписане према врсти материјала и начину украшавања. За двадесет кошуља израђени су нови картони на којима су дати детаљнији и прецизнији описи. Сви картони кошуља допуњени су црно-белим фотографијама и њиховим негативима. Све кошуље фотографисане су дигиталним фотоапаратом.

Настављена је ревизија збирке посуђа која је започета претходне године. Реинвентарисано је 30 картона. Израђено је 35 теренских картона.

Теренска активност

У протеклој години није било организованог теренског рада, нити групног рекогносцирања терена. Етнологзи Снежана Ашанин и Ивана Ђирјаковић су појединачно одлазиле на терен, сходно потребама тренутне истраживачке активности. Остварени су бројни сусрети са многим породицама у самом граду, као и у чачанским селима.

У село Трнава етнологзи су одлазили у неколико наврата, остваривши значајна познанства са мештанима. Ту су прикупили већи део експоната, фотографија, докумената и аудио записа изворних народних песама овога краја. Од Обреније Вујовић забележен је већи број песама.

Етнологзи су одлазили и у села: Остра, Мрчајевци, Прислоница, Цагање, Пријевор, Овчар Бања, Бањица....

Током летњих месеци Снежана Ашанин је у два наврата одлазила на терен у села Ерчеге и Медовине у ивањичком крају. Тема истраживачке делатности у

овом крају била је „Обичаји за време петровданских празника”, са акцентом на петровданским лилама – обредним ватрама.

Изложбе у припреми

Године 2006. је прва припремна година за изложбу *Мода шездесетих у Чачку*. За наредну годину Снежана Ашанин планирала је реализовање ове изложбе, па је у протеклом периоду радила на прикупљању потребне литературе, фотографија и експоната. Остварени су бројни контакти са личностима из Чачка, добрим познаваоцима модних прилика у Чачку 60–тих година.

Такође, 2006. година је прва припремна година за изложбу *Традиционално посуђе*. Ивана Ђирјаковић је радила на ревизији збирке покућства. Констатовано је стање предмета и одлучено који ће од њих бити подвргнути конзерваторском третману. Детаљније се радило на стручној обради збирке, контактима са испитаницима и ишчитавању литературе.

Одељење за конзервацију

У току 2006. године на конзервацију је спрело укупно 739 предмета из сталне поставке и музејских збирки. Од тога, потпуна конзервација извршена је на 186 предмета и музејских збирки, а 553 експоната из сталне поставке су очишћени од старих премаза и поново заштићени. Из сталне поставке је 106 предмета. На њима је дошло до промена због десетогодишњег излагања у неадекватним условима, па је конзерваторски поступак у потпуности обновљен.

Из етнолошке збирке конзервирано је 30 предмета од метала и текстила; 17 новоприспелих предмета из историјске збирке; 4 метална предмета из археолошке збирке; 1 предмет из Одељења историје уметности; конзервирано је и рестаурирано 28 керамичких предмета из археолошке збирке.

У току је реконструкција још два керамичка предмета, после чега ће комплетан керамички материјал из вишегодишњих кампања са локалитета порте цркве Успења Пресвете Богородице, пошто се на њему изврши ретуш, бити завршен.

У току су завршни радови на конзервацији метала са локалитета порте цркве Успења Пресвете Богородице и дворишта Музеја.

Конзерватори су учествовали у реализацији изложбе *Војвода Степа Степановић 1856–1929*.

Одељење за конзервацију је учествовало и у техничкој реализацији сталне поставке у периоду март – јул 2006. године.

Библиотека Музеја

Музеј има једног запосленог радника (средња школска спрема – гимназија) на радном месту књижничара у Библиотеци, са положеним стручним библио-текарским испитом.

Књижничар у Библиотеци има потребну рачунарску опрему и простор у коме може несметано да обавља стручне послове. Књижни фонд смештен је делом у канцеларији археолога, а делом у посебно одвојеном простору.

Рад Библиотеке Музеја у 2006. години одвијао се кроз следеће активности:

1. Пружање услуга запосленима у установи и ван ње;
2. Набавка литературе, обрада и остали стручни послови;
3. Стручно усавршавање;
4. Куповина програма за обраду фонда;
5. Коричење књига и часописа;

1. Пружање услуга корисницима, као основна делатност, одвијало се кроз давање на коришћење потребне литературе, сугестија и стручне помоћи у одабиру информација, где је то истраживачима било потребно. Ове активности одвијале су се у складу са објективним околностима, условљеним профилем Библиотеке, као и скромним простором за истраживачки рад.

2. Набавка књига у 2006. години одвијала се у знатно побољшаним условима. Настављен је ранији вид набавке путем размене, а фонд је обогаћен и већ дуго потраживаним насловима, до којих се није могло доћи другим путем, осим куповином. Уложено је око 90.000,00 динара за 117 нових наслова књига и 7 наслова часописа и новина. У два наврата од приватних лица откупљено је 65 одабраних и ретких наслова који се не могу на други начин набавити. За откуп је утрошено 28.000,00 динара. Поклоном је добијено 9 наслова часописа (30 годишта) и 109 књига, а међу дародавцима најбројнија је Универзитетска библиотека „Никола Тесла” у Нишу.

Музеј је знатно повећао своје учешће у размени публикација. Од 9 издања у протеклој години, другим установама послато је:

У Србији:

1. Војвода Степа Степановић – каталог изложбе	65
2. Осветљавање истине	45
3. Манастири Овчарско–кабларске клисуре – водич	80
4. Соколи Чачка – књига и каталог изложбе	80

У иностранству:

1. Зборник радова XXXIV	86
2. Војвода Степа Степановић – каталог	35
3. Соколи Чачка – књига и каталог	35
4. Манастири Овчарско–кабларске клисуре – водич	35

Библиотека је обогаћена са 7 нових наслова периодике, а приновљене публикације нису каталошки обрађене због очекиване скоре примене компјутерске обраде. Укупан број приспелих публикација у 2006. години је 575 наслова књига и периодике (773 примерка).

Музеј је наставио дугогодишњу праксу да сарадницима – појединцима и установама поклања више десетина појединачних публикација и комплета својих целокупних издања.

Остварене су бројне међубиблиотечке позајмице књига и фотокопија за кустосе и сараднике установе.

Извршена је УДК класификација 18 текстова за Зборник радова XXXV/2005.

Због потребе за комплетнијим ажурирањем фонда (физички смештај, чишћење, ревизија и др.), Музеј је учествовао на Конкурсу за јавне радове који је расписала Влада Републике Србије, са потребом за два радника са средњом школом за ове послове, на период од шест месеци. Циљ је био да се изврше наведени послови који додатно оптерећују једног запосленог књижничара и непотребно успоравају радне резултате, али Конкурсна комисија није подржала овај захтев.

3. Проширивање знања у уско стручним пословима радник углавном стиче путем консултација са колегама из сродних установа, посебно са Народним музејом у Београду, с обзиром да су организовани састанци по овим питањима ретки. Као значајнију активност треба издвојити присуствовање тродневном саветовању *Библиотеке – повезивање као императив*, одржаном на Златибору крајем маја 2006. године. Саветовање је организовала Народна библиотека Ужице, Подружница библиотекара Златиборског округа и Друштво библиотекара Србије, а теме су биле:

- *Искусва аутоматског библиотечког пословања* (школске, универзитетске, факултетске, специјалне и јавне библиотеке);
- *Могућности умрежавања библиотека различитог типа;*
- *Библиотека као културна туристичка понуда.*

Скupu је, поред 70 библиотекара, присуствовао већи број представника из Министарства за културу Републике Србије (ресор библиотека), Народне библиотеке Србије, Градске библиотеке у Новом Саду, Библиотеке града Београда и других, који су својим искуством и знањем приближили присутнима поменутој тематику, али и друге сегменте библиотекарства. Учесници су добили сертификате за чије издавање Народна библиотека у Ужицу има одобрење од надлежне европске асоцијације.

4. Крајем године одлучено је да се Музеј за потребе Библиотеке претплати на годишњу лиценцу програма НИБИС из Ниша (администратор Innovative Software Technologies из Београда).

Раније устаљен програм БИБЛИО, који је установила Народна библиотека Србије, није прошириван према захтевима струке, па су библиотекарски принуђени да сами изналазе решења, сходно својим могућностима. Књижничар је у претходном периоду од две године присуствовао презентацијама више библиотечких програма (СОBISS–Народна библиотека Србије, Пергам – Галерија Природњачког музеја, БИСИС – Библиотека града Београда, као и консултацијама са колегама у установама где су ови програми примењивани, а програм НИБИС је презентован у просторијама Музеја крајем 2005. године). Поред најниже цене и неопходних стандарда, програм има као предност лакоћу примене, а посебан разлог је развојни тим стручњака који ради на његовом ажурирању при Машинском факултету у Нишу, што пружа сигурност због евентуалних потреба за разним корекцијама итд. Цена лиценце је 35.000,00 динара, а обуке 20.000,00 динара.

Активна примена програма НИБИС следи у току 2007. године.

5. За корицење књига и часописа утрошено је 13.000,00 динара, што је само део опсежних послова на чувању и заштити фонда.

Просветно–педагошки рад

Просветно–педагошка делатност одвијала се кроз рад са посетиоцима, представљање нових аквизиција и публикација и редовно информисање јавности о најновијим резултатима рада Музеја. Сталну поставку у конаку господара Јована Обреновића за пет месеци посетило је 1.219 посетилаца – 748 одраслих и 471 дете. Изложбе у Галерији Музеја имале су укупно 5.030 посетилаца.

Публикације Народног музеја су у више наврата представљене чачанској, београдској и шабачкој публици.

У Галерији Народног музеја у јануару је представљен Зборник радова Народног музеја, бр. XXXIV. Учествовали су Радован М. Маринковић, Милош Тимотијевић и Делфина Рајић. У децембру је представљен Зборник радова бр. XXXV. Говорили су Зорица Ивковић, историчар уметности, виши кустос Музеја на отвореном *Старо село* у Сирогојну, мр Гордана Јеремић, археолог, сарадник Археолошког института у Београду и Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку. Исти Зборник је представљен у децембру у Београду, у Библиотеци града Београда (Римска дворана). Говорили су др Мирослав Јовановић, доцент на Катедри за савремену историју Филозофског факултета у Београду, др Миодраг Јовановић, историчар уметности и Делфина Рајић.

У децембру је у Народном музеју у Шапцу представљена монографија Делфине Рајић и Милоша Тимотијевића *Манастири Овчарско – кабларске клисуре*.

Током године у Галерији Музеја публици су представљене и књиге др Косте Николића *Тито говори што народ мисли – Култ Јосипа Броза Тита 1944–1949*; Миљивоја Миње Марића *Обичне приче*; представљен је и рад Удружења за друштвену историју и њихова издања (учествовали: проф. др Милан Ристовић, историчар са Катедре за савремену историју Филозофског факултета у Београду, мр Горан Милорадовић, истраживач Института за савремену историју у Београду); Јовише Славковића *Драгачево у прошлости и садашњости* – учествовала Делфина Рајић; Драгана Бунарџића *Бездушје*; Александра Поповића *Магична светиљка* (књига песама).

Рад са публиком и средствима јавног информисања био је везан за резултате истраживачког рада, обележавања 150 година рођења војводе Степе Степановића и академика Јована Жујовића. Поред рада у одбору, кустос Радивоје Бојовић је учествовао у две емисије ТВ „Галаксија 032”.

Предавање у оквиру циклуса предавања младих историчара у Дому омладине у Београду – У просторијама Дома омладине у Београду, у оквиру циклуса предавања младих историчара из Србије, Милош Тимотијевић је 19. октобра 2006. године одржао предавање и промоцију монографије *Карневал у Гучи : сабор трубача 1961–2004*, са освртом на културолошку димензију ове

манифестације и све облике друштвене историје, не само чачанског краја, већ и Србије у другој половини XX века. Програм предавања водио је Ненад Даковић.

Кустос Милош Тимотијевић је заједно са архивистом Гораном Давидовићем из Међуопштинског историјског архива у Чачку медијски промовисао књигу докумената из Збирки Народног музеја и Архива у Чачку: *Осветљавање истине: документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, како у просторијама Народног музеја у Чачку, тако и на локалним електронским медијима. Такође је на свим медијима промовисана публикација *Манастири Овчарско–кабларске клисуре: водич* аутора Делфине Рајић и Милоша Тимотијевића, као и монографије *Соколи Чачка 1910–1941*, аутора Милоша Тимотијевића.

Настављен је и циклус промоција монографије *Манастири Овчарско–кабларске клисуре*, чији су аутори у просторијама Народног музеја у Шапцу 7. децембра 2006. године одржали предавање и промоцију овог издања Народног музеја у Чачку. Веома посећена промоција пропраћена је извештајима свих медија.

Локалне телевизије „Чачак”, „Галаксија 032” и „Моја ТВ” редовно су укључивале кустосе у емисије из културе. За средства информисања припремане су посебне информације поводом изласка из штампе музејских публикација, завршетка теренских истраживања, доделе признања...

Са предшколском установом „Радост” остварена је сарадња у области духовне културе. За Васкрс, у вртићу „Надежда Петровић” организовано је фарбање ускршњих јаја (традиционалне и савремене технике), квиз и предавање на тему Васкршњих празника.

Етнолошко одељење сарађивало је и са Друштвом за неговање традиције и КУД „ФРА” из Чачка. У оквиру те сарадње кустос Ивана Ђирјаковић је учествовала у манифестацији *Традиционална музика*, која је организована у дворишту Народног музеја у Чачку. Учествовала је и Етносекција Музичке школе из Краљева. Поред музике, приказани су и стари музички инструменти.

Снежана Ашанин снимила је етнолошки филм *Петровске лиле у Медовини*, у сарадњи са Миланом Брајовићем, етнологом из Горњег Милановца. Филм је приказан на XV Међународном фестивалу етнолошког филма.

Настављена је сарадња са драгачевском Задругом жена у Горњем Дубцу. Прву грнчарску колонију у Горњем Дубцу, која је од почетка добила републички значај, отворила је Снежана Ашанин.

Сајт Музеја

Посебна пажња посвећена је редовном ажурирању сајта Народног музеја у Чачку (www.sasakmuzej.org.yu), чији се садржај мења са сваком новом активношћу установе. Музеј има просечно око 70 посета месечно, што је приближно као и ранијих година. Пошто се на сајту Музеја налазе и многа електронска издања монографија, каталога и стручних чланака установе, примећено је велико интересовање јавности за овај део презентације Музеја.

Фотографски атеље

Фотографски атеље Народног музеја у Чачку бави се снимањем и израдом фотографија – експоната за документацију одељења, публиковање и излагање у црно-белој и дигиталној техници, у различитим форматима.

Такође се бави снимањем на терену непокретних културних добара, као и снимањем свих манифестација у самом Музеју, другим институцијама културе у Чачку и другим местима Србије.

У Фотографском атељеу у 2006. години снимљено је и урађено:

За историјско одељење – Дигитални запис 6000 снимака, 900 снимака и фотографија у црно–белој техници.

За етнолошко одељење – Дигитални запис 2400 снимака, 850 снимака и фотографија у црно–белој техници.

За археолошко одељење – Дигитални запис 2200 снимака, 450 снимака и фотографија у црно–белој техници.

Израђиване су фотографије за изложбе и учествовано је у њиховој техничкој реализацији и снимању.

Техничка служба

Многи разноврсни послови, од бриге о стању радног и магацинског до одржавања изложбеног простора, спада у надлежност ове службе.

Техничка служба старала се о реализацији сталне поставке, радовима на господар Јовановом конаку... Остварила је и низ решења на реализацији тематских изложби.

Изложбена активност

Стална поставка „Прошлост чачанског краја”

Радови на санацији господар Јовановог конака пружили су прилику да се изврши реконструкција сталне поставке материјалом прикупљеним у току претходне деценије. Легенде на почетку појединих одељака у конаку и натписи испод предмета добили су нову графичку форму и двојезични садржај.

У другој целини *Цркве и манастири чачанског краја* први пут је изложен део најстарије грађе из XVI века из *Збирке протe Вићентија Поповића и синова*.

Трећа целина – *Чачански крај у устаницима и ратовима 1804–1941*, аутора Радивоја Бојовића, задржала је постојећи експозициони план. Укључивањем највреднијих предмета из заоставштине генерала Добросава Миленковића, капетана Ђорђа Роша, пуковника Младена Жујовића, потпуковника Милана Торомана и генерала Чедомира Шкекића добио је у квалитету приказ учешћа Чачана у ратовима прве половине XX века и дат пресек кроз збирке реалија, декорација, униформи, оружја и војне опреме.

Стална поставка Народног музеја отворена је за посетиоце 28. јула 2006. године. У програму је учествовао министар културе Републике Србије Драган Којадиновић и хор „Руковет”.

Изложбе Народног музеја

У Галерији Народног музеја у Чачку биле су отворене четири изложбе из сопственог програма, као и позајмљене изложбе.

Изложба Војвода Степа Степановић 1856–1929. – Сто педесет година од рођења војводе Степе Степановића навршило се 11. марта 2006. године. Програм обележавања јубилеја имао је манифестациони и стручни део, о коме су бринули Скупштина општине Чачак и Народни музеј.

Изложба Војвода Степа Степановић 1856–1929. аутора Радивоја Бојовића је обухватила школовање војводе Степе у Артиљеријској школи, учешће у Српско–турским ратовима 1876–1878. и Српско–бугарском рату 1885–1886, службовање у малим гарнизонима и највишим штабовима, велике победе команданта Друге армије у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918. и последњу деценију проведenu у Чачку. Настала је на основу резултата дугогодишњег рада на прикупљању заоставштине војводе Степе Степановића. Његови потомци су низ година били благонаклони сарадници на овом послу. Поред тога, коришћени су фондови Војног музеја, Историјског музеја Србије, Народне библиотеке Србије, Архива Србије и Архива Војноисторијског института у Београду.

Каталог изложбе има уводну студију, каталошки попис експоната и избор из, до сада необјављене, преписке војводе Степе Степановића, која се чува у породици и Народном музеју у Чачку.

Изложбу, која је трајала два месеца у Чачку је отворио 10. марта 2006. године пуковник др Петар Опачић.

Иста изложба је поводом стогодишњице Основне школе у Рошцима била постављена у њеним просторијама 9. јула 2006. године. На позив Градског одбора Организације резервних војних старешина Ниша, изложба је 15. септембра 2006. године отворена у Дому војске у Нишу. Изложбу је отворио градоначелник Ниша Смиљко Костић. После тога била је од 4. октобра 2006. постављена у Дому културе села Војвода Степа. Изложба је за време ових гостовања имала око 4500 посетилаца.

Изложба Соколско друштво у Чачку 1910–1941. – Изложба *Соколско друштво у Чачку 1910–1941*, аутора Милоша Тимотијевића, обухватила је приказ активности једне од најзначајнијих друштвених организација у Чачку у првој половини XX века. Први пут су изложене фотографије, документи и један део предмета ове организације, која је осим спортских, имала и многе друштвене и политичке активности. Изложба је настала као део вишегодишњег истраживачког рада на постојећим збиркама у Народном музеју у Чачку, али и радом на терену, у архивима, библиотекама и приватним збиркама у Чачку и

Београду. Истовремено са каталогом изложбе, из штампе је изашла и посебна монографска публикација о Соколима у Чачку, својеврсна историја друштвеног живота у Чачку од 1910. до 1941. године.

Изложбу је 30. августа 2006. године отворио др Срећко Јовановић, декан Факултета спорта и физичког васпитања у Београду. Изложбу је за два месеца видело око 1.000 људи.

Предавање и изложба Академик Јован Жујовић – Поводом стопедесето-годишњице рођења академика Јована Жујовића (Брусница, 1856 – Београд, 1936), ректора Велике школе, министра иностраних дела и министра просвете и црквених дела Краљевине Србије, председника Српске Краљевске Академије, у Музеју је одржано предавање и постављена мања изложба о његовом научном раду. Мр Ђорђе Ђурић са Филозофског факултета у Новом Саду говорио је на тему *Српски интелектуалац у политици : политичка биографија Јована Жујовића*. У неколико витрина представљена су истраживачка интересовања академика Јована Жујовића везана за јелички метеорит, контакте са породицом Поповић из Жевице и рад у Српском археолошком друштву. Поред прилога објављиваних у часопису *Старинар*, Јован Жујовић је био и писац прве археолошке књиге у Срба *Камено доба*, коју је објавила Српска књижевна задруга 1893. године. Због личног ангажовања на прикупљању природних реткости, припала му је част да својом беседом 1904. године отвори Музеј српске земље у Београду.

23. Дечји мајски салон – почетком 2006. године припреман је *23. Дечји мајски салон*. Ученицима основних школа предложено је да сликају на тему *Електроника – мој пријатељ*, поводом стопедесетогодишњице рођења Николе Тесле, великог српског и светског научника. Рад је обухватао обилазак школа, консултације са наставницима, преузимање и избор радова. Ова ликовна смотре окупила је 13 школа са територије општина Чачак и Лучани. Од 504 рада који су пристигли на конкурс, за излагање је изабрано 383. На свечаном отварању Основна школа „Вук Караџић” у Чачку награђена је за најбољи избор радова, а појединачне награде добило је десет ученика. Изложбу је отворио проф. др Јерослав Живанић, декан Техничког факултета у Чачку. Изложба је реализована у другој половини маја.

Са Градском библиотеком „Владислав Петковић Дис” организовано је гостовање изложбе *Књиге из Теслине личне библиотеке* из Музеја Николе Тесле у Београду. Изложбу је отворила Весна Радојев, библиотекар.

Народни музеј је уступио свој изложбени простор и помогао реализацију изложби: *Цртежом до иконе*, аутора Драгана Јовановића; ликовне колоније *Равна гора*; Центру за визуелна истраживања и развој визуелне културе *Круг*; уметничког удружења *Естет*; ликовне колоније *Српска Света гора*; уметничког удружења *Сага*.

У Галерији су биле отворене изложбе поводом Дана фотографије у Србији *Сјај у очима Тибета*, портрети. Изложбу 98. ловачко–бомбардерског авијацијског пука, поводом Дана авијације 2. августа, отворио је Зоран Старче-

вић, потпуковник, начелник Музеја Југословенског ратног ваздухопловства. Изложбе: *Молитва пред олтаром косовског манастира* Миливоја Миње Марића, слика Биљане Зарубице, фотографија *Чачак некад и сад* и *Етно школица*, изложбу дечјих радова, отворила је Делфина Рајић.

Реализована је и изложба слика Тихомира Млађеновића.

Учешће на научним скуповима

Кустоси Народног музеја учествовали су и на научним скуповима. Теме реферата формулисане су на основу потпуно нових резултата у истраживачком раду који употпуњују или коригују досадашња знања из тих области.

На научном скупу, посвећеном народној медицини, у Гамзиградској бањи, 24. и 25. маја, 2006. године, Снежана Ашанин је на скупу саопштила рад *Доктор Фрањо Херцог*, са посебним освртом на здравствене и културне прилике у Чачку почетком 50-тих година XX века.

Ивана Тирјаковић је саопштила рад *Доктор Кужељ*. У раду су приказане веома лоше, готово поражавајуће чињенице везане за здравствену културу у Чачку у време када је др Кужељ дошао да у њему службује.

Снежана Ашанин сарађивала је са Француским културним центром у Београду, који је организовао студијско путовање у Француску, а од 13. до 15. октобра присуствовала је семинару у Музеју на отвореном *Старо село* у Сирогојну. Предавање је организовао Француски културни центар за Србију из Београда. Тема семинара је била Рад са публиком.

У Музеју је 31. маја и 1. јуна организована Етнолошка секција Музејског друштва Србије. У раду овог стручног скупа узело је учешће 55 етнолога запослених у музејима широм Србије. Поред домаћих учесника, у раду скупа учествовале су и колеге из Босне и Словеније. Тема овог скупа била је Етнолошка документација – стање и перспективе. Саопштено је 12 стручних радова.

Почетком новембра у Народном музеју у Крушевцу организован је скуп Етнолошке секције Музејског друштва Србије. Тема скупа била је Редифинисање етнолошког музејског предмета.

Публикације музеја

1. Радивоје Бојовић : *Војвода Степа Степановић : 1856 – 1929*, Чачак, 2006.
2. Делфина Рајић : *Двадесет трећи дечји мајски салон*, Чачак, 2006.
3. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: *Осветљавање истине : Грађа за политичку и војну историју Чачка од 1938 – 1941. године*, Чачак, 2006.
4. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић : *Манастири Овчарско-кабларске клисуре – водич*, Чачак, 2006.
5. Милош Тимотијевић : *Соколи Чачка 1910 – 1941*, Чачак, 2006.
6. Милош Тимотијевић : *Соколско друштво у Чачку 1910 – 1941*, Чачак 2006.
7. Зборник Радова Народног музеја бр. XXXV, Чачак, 2006.

8. Зборник радова са стручног скупа Етнолошке секције Музејског друштва Србије: Етнолошка музејска документација у Србији на почетку трећег миленијума – стање, перспективе, Чачак, 31. мај–1. јун 2006, Чачак, 2006.
9. Јелена Ковачевић, Милица Баковић: Никола Тесла у културној историји Чачка, Чачак, 2006.

Кадрови

Народни музеј има 18 радника: осам кустоса, једног конзерватора, два музејска водича, по једног књижничара, пословног секретара, техничког сарадника, фотографа и два помоћна радника.

Током 2006. године кустос Катарина Дмитровић стекла је право на пријављивање теме на постдипломским студијама на Филозофском факултету у Београду – *Бронзано доба у чачанском крају*. Археолог приправник Александра Бабић започела је обраду римског стакла из Чачка због полагања стручног испита за звање кустоса.

Од 15. октобра кустос Катарина Дмитровић је на непрекидном одржавању трудноће, тако да је на то радно место примљена (почетком децембра) Марина Котарац, дипломирани археолог из Ужичке Пожеге.

Историчар Милош Тимотијевић у јуну је стекао звање вишег кустоса.

У току године кустоси су присуствовали састанцима Музејског друштва Србије и њихових секција.

Библиографија радника Музеја

Посебна издања

1. Зборник Радова Народног музеја бр. XXXV, Чачак, 2006.
2. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић: Манастири Овчарско–кабларске клисуре – водич Чачак, 2006.
3. Милош Тимотијевић, Соколи Чачка 1910 – 1941, Чачак, 2006.
4. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић: Осветљавање истине : грађа за политичку и војну историју Чачка од 1938 – 1941.године, Чачак, 2006.
5. Јелена Ковачевић, Милица Баковић: Никола Тесла у културној историји Чачка, Чачак, 2006.
6. Зборник радова са стручног скупа Етнолошке секције Музејског друштва Србије: Етнолошка музејска документација у Србији на почетку трећег миленијума – стање, перспективе, Чачак, 31. мај – 1. јун 2006, Чачак, 2006.

Студије, чланци, прилози

1. Катарина Дмитровић, Резултати истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима, ЗРНМ XXXV, Чачак, 2006, стр. 35 – 50.

2. Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, Манастир св. Тројица под Овчаром, ЗРNM XXXV, Чачак, 2006, стр. 51 – 64.
2. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења ЗРNM XXXV, Чачак, 2006, стр. 199 – 247.
3. Ивана Ђирјаковић, Колекција плетених предмета Етнолошког одељења Народног музеја у Чачку, ЗРNM XXXV, Чачак, 2006, стр. 333 – 350.
4. Снежана Шапоњић–Ашанин, Магијски елементи у избору места и градњи куће чачанског краја, ЗРNM XXXV, Чачак, 2006, стр. 351 – 372.
5. Александра Бабић, Изложбена делатност Археолошког одељења Народног музеја у Чачку, ЗРNM XXXV, Чачак, 2006, стр. 373 – 384.
6. Делфина Рајић, Извештај о раду Народног музеја у 2005. години, ЗРNM XXXV, Чачак, 2006, стр. 385–398.
7. Невенка Бојовић, Народна ношња Драгачева у XIX и XX веку, у: Трубачка будилица од Гуче до вечности, Чачак, 2006, стр. 160 – 178.
8. Радивоје Бојовић, Неколико докумената капетана Ђорђа Протића, „Изворник”, 21, Чачак, 2006, стр. 79 – 100.
9. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Мобилизациони списи Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО) за брђанску и прислоничку општину, „Изворник” 21, Чачак, 2005, стр. 147 –182.

Каталози

1. Радивоје Бојовић, Војвода Степа Степановић 1856–1929, Чачак, 2006, 84 стр.
2. Делфина Рајић, 23. Дечји мајски салон, Чачак, 2006.
3. Милош Тимотијевић, Соколско друштво у Чачку 1910 – 1941, Чачак, 2006.
4. Катарина Дмитровић, Магија ћилибара, каталог изложбе, Београд, 2006, стр. 314, 321, 338.

Кустоси Музеја су у оквиру рада на популаризацији музејске делатности краће прилоге објављивали у „Пољопривредном календару” и другим листовима.

Награде и признања

1. Захвалница за успешну сарадњу и допринос у организацији резервних војних старешина од организације резервних војних старешина Србије, Општински одбор Ниш.
2. Захвалница Удружења ратника добровољаца 1912 – 1918, њихових потомака и поштовалаца, месна организација Војвода Степа за допринос раду удружења.

Делфина РАЈИЋ,
директор Летњих
дана културе у
Чачку,
директор Народног
музеја, Чачак

ИЗВЕШТАЈ О МАНИФЕСТАЦИЈИ „ЛЕТЊИ ДАНИ КУЛТУРЕ” У ЧАЧКУ У 2006. ГОДИНИ

УДК: 069.1(497.11)(047.32)

Увод

Најпре је неопходно истаћи да су *Летњи дани културе* манифестација од посебног интереса за град Чачак из најмање три важна разлога:

- 1) јер је потребно одржати ниво културне понуде у граду и током летњих месеци, када установе културе раде смањеним темпом због годишњих одмора;
- 2) јер у граду током лета има доста гостију са стране, а у њему остаје и већи део локалног становништва;
- 3) јер се сви велики културни догађаји у летњем периоду дешавају ван града (Сабор фулаша у Прислоници, Сабор трубача у Гучи...), док град неоправдано остаје без адекватне културне понуде.

Стога сматрамо исправном одлуку Скупштине општине Чачак да формира *Летње дане културе* као посебну манифестацију иза које стоји Општина, да нова манифестација буде координирана од стране директора градских установа културе и да се у њу укључе и други културни посленици и удружења из нашег града, па и ван њега.

После више састанака Одбора манифестације *Летњи дани културе* у Чачку, утврђен је програм рада за 2006. годину, који је, иако је цео посао почео са закашњењем и малим буџетским издвајањима за ову манифестацију у 2006. години, успешно реализован. Одлучено је да *Летњи дани културе* убудуће трају од 1. јула до 31. августа текуће године, и да у програму буду заступљене све области културе и стваралаштва.

Програм за 2006.

Главни догађај овогодишњих *Летњих дана културе* био је отварање обновљеног господар Јовановог конака, уз присуство министра културе у Влади Републике Србије, господина Драгана Којадиновића и многих других званица. Тим поводом изведена је монодрама „Одлазак Књаза Милоша”, у извођењу Предрага Станића.

Овогодишње *Летње дане културе* у Чачку обележила су три значајна програма.

Народни музеј је први пут организовао дечју летњу радионицу. Захваљујући средствима добијеним од општине Чачак за летње програме, планирана радионица је у потпуности остварена. За шест сусрета, одржаних од 20. јула до 31. августа, обрађене су следеће теме:

- Традиционална кућа и живот у њој
- Традиционално посуђе
- Традиционалне дечје игре
- Народни музички инструменти
- Упознавање са сталном поставком Музеја у конаку
- Обилазак Музеја млекарства Србије.

Свака тема је била инспиративна и интересантна, те је иза сваке радионице остало мноштво цртежа рађених у различитим техникама (акварел, воштане боје, дрвене боје, предмети израђени од глине). После завршених часова, 19. септембра у Галерији Музеја приређена је изложба радова насталих у радионици. Том приликом су окупљеној деци која су учествовала у раду радионице, додељени поклон пакети (издања Музеја и Међуопштинског историјског архива у Чачку, паковања боја и свеске). Задовољни изведеним активностима у току ове године, запослени у Музеју се надају да ће и наредних година једнако успешно наставити започету традицију рада са децом.

Центар за визуелна истраживања „Круг”, у сарадњи са ДЛУ „Рисим” и „Балкан култом”, ове године је организовао десети Међународни симпозијум „Уметност и папир” од 27. јула до 4. августа, на релацији Чачак – Доња Трепча – Бања Трепча. Учествовали су познати професори и уметници: Милан Матавуљ (Србија), Коста Богдановић (Србија), Радомир Кундачина (Србија), Шемса Гавран Капетановић (БиХ), Габријела Туртурера (Румунија), Асмандур Асмундсон (Исланд), Ивана Станковић (Србија), Живко Гроздановић (Србија), затим студенти: Драган Добросављевић (Академија ликовних уметности, Београд), Снежана Пешић (Академија ликовних уметности, Београд), Милош Сибиновић (Академија примењених уметности, Београд), Невена Ђокић (Академија примењених уметности, Београд), Славица Теофиловић (Академија уметности, Приштина), Војислав Недељковић (Академија уметности, Приштина), Ана Милетић (Академија уметности, Ниш), Лела Томашевић (Академија уметности, Приштина), Урош Павловић (Академија уметности, Нови Сад), Владимир Чкоњевић (Академија уметности, Нови Сад), као и ученици (10) из чачанских основних школа. Отворена је и изложба поводом 10–годишњице рада Међународног симпозијума. На изложби је представљен избор од 124 рада из досадашњих колонија. У току рада одржана су три предавања: „Поетика визуелног” Косте Богдановића (место одржавања: Уметничка галерија „Надежда Петровић”), „Рециклажа као уметнички материјал” Милана Матавуља (место одржавања: Горња Трепча) и „Уметност и екологија” Божицара Плазинића (место одржавања: Горња Трепча). У оквиру рада Симпозијума учесници су посетили чачанске институције културе, овчарско–кабларске манастире, као и етно–село Сирогојно. У оквиру ове манифестације изашао је CD са материјалом који је

настао поводом 10 година рада, као и плакат и позивница ове манифестације. Поред средстава добијених из фонда *Летњих дана културе*, ова манифестација финансирана је од стране Министарства културе Републике Србије и Балкан култ фондације, као и неколико чачанских фирми.

На овогодишњим, *Првим летњим духовним вечерима* у Чачку, одржаним у оквиру *Летњих дана културе*, у организацији Народног музеја, огранка Српског сабора „Двери” у Чачку и Хришћанске заједнице „Свети Ђакон Авакум и игуман Пајсије” при Црквеној општини Чачак, уприличено је укупно шест предавања, сваке недеље увече (од 30. јула до 3. септембра). Просечна посета публике била је преко 350 посетилаца, што значи да је *Летњим духовним вечерима* укупно присуствовало преко 2000 гостију. На ову манифестацију, поред великог броја наших суграђана, одазвали су се и бројни посетиоци из других градова Епархије жичке (Краљева, Горњег Милановца, Љига, Пожеге, Ужица, Косјерића...), чиме је овај програм прешао локалне границе. Наши гости били су: двојица владика Српске православне цркве, један архимандрит, један доктор наука и четворо публициста (један политиколог, два професора књижевности и један инжењер информационих технологија и теолог).

У августу, главном месецу у коме су, због почетног кашњења углавном одржавани наши програми, уприличена су следећа културна дешавања:

1. „Сан театар” је у Градском парку организовао програм под називом „Вече староградске музике и бојемске поезије”. У програму је учествовало око 30 извођача, међу којима је био и хор „Руковет”, оркестар „Чачански бојем”, неколико соло певача и глумци „Сан театра”;
2. „Највеће позориште у Србији”, представљање Драмског програма Радио Београда поводом 30 година рада;
3. Изложба ликовне колоније „Српска Света Гора”;
4. „Живео живот Тола Манојловић”, монодрама у извођењу Петра Краља;
5. „Слика – икона – слика”, самостална изложба Зорке Стевановић, сликара из Београда, у организацији Дома културе;
6. „Црном Гором”, представљање монографије Милана Пешића, у организацији Уметничке галерије „Надежда Петровић”;
7. Љубивоје Ршумовић са децом, у организацији Дома културе;
8. Изложба уметничког удружења „Сага”;
9. „Четири заставе – један дух”, концерт интернационалног џез састава „JAZZ KONZILIUM”, у организацији Дома културе;
10. Изложба поводом Дана авијације;
11. Изложба слика Миливоја Миње Марића, академског сликара из Чачка;
12. Вече градских игара и песама у извођењу КУД „Абрашевић” из Чачка;
13. „Силвија Плат”, дуодрама у извођењу Раде Ђуричин и Вјере Мујовић, у организацији Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис”;
14. Дан Музеја и отварање изложбе „Соколи Чачка”;
15. Градски ансамбл цело лето свирао је у Градском парку.

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

Допринос *Летњим данима културе* у Чачку 2006. године дале су све градске установе културе, као и бројна удружења и појединци из града. Медијска пажња била је велика, а посета свим програмима задовољавајућа. Из свега овога може се извести закључак да су *Летњи дани културе* оправдали поверење Скупштине општине Чачак, те да представљају манифестацију која има перспективу и у коју вреди уложити додатна средства и енергију.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја =
Collection of works of the National museum
/ уредник Делфина Рајић. - 1969, књ. 1-
. - Чачак (Цара Душана 1) : Народни
музеј, 1969- (Чачак : Графички центар). -
26 cm

Годишње

ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)

COBISS.SR-ID 8293890

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Лидија Никитовић - Милорад Стојић
- Растко Васић

**МОЈСИЊЕ - НЕКРОПОЛА
ПОД ХУМКАМА ИЗ БРОНЗАНОГ И
ГВОЗДЕНОГ ДОБА**

Чачак, 2002.

Горан Давидовић - Милош Тимотијевић
**ЗАТАМЊЕНА ПРОШЛОСТ -
ИСТОРИЈА РАВНОГОРАЦА
ЧАЧАНСКОГ КРАЈА, књ. 1-3**

Чачак - Горњи Милановац - Краљево, 2002-2004.

**САХРАЊИВАЊЕ У БРОНЗАНО И ГВОЗДЕНО
ДОБА**

Чачак, 2003.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
**МАНАСТИРИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ
КЛИСУРЕ**

Чачак, 2004.

Милош Тимотијевић
**КАРНЕВАЛ У ГУЧИ -
САБОР ТРУБАЧА 1961-2004.**

Чачак, 2005.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
**МАНАСТИРИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ
КЛИСУРЕ - водич**

Чачак, 2006.

Радивоје Бојовић
ВОЈВОДА СТЕПА СТЕПАНОВИЋ 1856-1929.

Чачак, 2006.

Горан Давидовић - Милош Тимотијевић
**ОСВЕТЉАВАЊЕ ИСТИНЕ. ДОКУМЕНТА ЗА
ПОЛИТИЧКУ И ВОЈНУ ИСТОРИЈУ ЧАЧКА
1938-1941, књ. 1**

Чачак, 2006.

Милош Тимотијевић
СОКОЛИ ЧАЧКА

Чачак, 2006.

Јелена Ковачевић - Милица Баковић
**НИКОЛА ТЕСЛА
У КУЛТУРНОЈ ИСТОРИЈИ ЧАЧКА**

Чачак, 2006.

ВАЈАР ЋОРЂЕ ЈОВАНОВИЋ (1861-1953)

Чачак, 2007.

Радивоје Бојовић
**ДРАГУТИН ГАВРИЛОВИЋ -
МАЈОР СА ЧИНОМ ПУКОВНИКА**

Чачак, 2007.

Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.yu
e-mail: camuzej@sbb.co.yu

